३ प्रस्तुत संशोधनमां वपरायेल ग्रंथोना बे भाग पडे छे; १ छपायेल २ लखेल. ग्रंथने शुद्ध करवा माटे, विषयने स्पष्ट करवा माटे, सरखामणी माटे के अभ्यासमां विशाळता आणवा माटे ज्यां ज्यां छपायेल ग्रंथोनो उपयोग थयेलो छे त्यां त्यां घणी जगोए तो शरुआतमां ते ते ग्रंथोना उपयोगी पाठो वगर संकोचे नीचे आपवामां आव्या छे. पण घणे स्थळे लाघव आदि अनेक कारणोने लीधे मात्र तेनां स्थळो ज सूचववामां आव्यां छे. परंतु ज्यां ज्यां लखेल पुस्तकोनो उपयोग कर्यो छे त्यां त्यां बनी शक्युं त्यां सुधी तेना पाठो ज नीचे आपवानो आग्रह राख्यो छे, जेथी अभ्यासीने दुर्लभ एवा लिखित पुस्तकोना पाठो सुलभ थाय.

४ अत्यार सुधीमां हजु क्यांय प्रसिद्धि नहि पामेल अने मोटे भागे अज्ञात अगर दुर्लभप्राय एवां सात लिखित पुस्तकोनो प्रस्तुत संशोधनमां उपयोग करवामां आव्यो छे, जे प्रथमना त्रण भागोमां अल्पप्राय छे. १ हेतुबिंदुटीका २ तत्त्वोपप्लव ३ सिद्धिविनिश्चय टीका ४ न्यायकुमुदचंद्रोदय ५ विशेषणवती ६ नन्दिचूर्णी अने ७ लघुनन्दिटीका. आ साते ग्रंथोनो करवा धारेलो सर्वांशे उपयोग थयो छे एम रखे कोई धारे. एम करवुं ए वर्तमान मर्यादामां अशक्यप्राय हतुं छतां आवश्यक स्थळोए दिशासूचन पूरतो खास उपयोग कर्यो छे.

५ बीजा काण्डनी ४३ गाथाओमांनी प्रस्तुत विषय उपर महत्त्व धरावती केटलीक गाथाओनी व्याख्या महामहोपाध्याय श्रीयशोविजयजीए पोताना ज्ञानबिंदुप्रकरणमां करी छे. ए व्याख्या मुद्रित पण छे अने गंभीर पण छे. तो ए प्रस्तुत भागमां तेनो उपयोग आवश्यक छतां कर्यो नथी ते एम धारीने के भिन्नभिन्न स्थळे टिप्पणमां कटके कटके ए व्याख्या आपवी ते करतां एक ज साथे समग्र व्याख्या आपवी ए विशेष अनुकूळ थशे. तेथी प्रथमना त्रण भागोमां समाप्त थयेल नयकाण्डनी अनेक गाथाओ उपरनी उपाध्यायजीश्रीना भिन्न भिन्न ग्रंथोमां मळी आवती छूटी छूटी व्याख्याओना संग्रहरूपे आगळ आपवा धारेल परिशिष्टनी पेठे ज्ञानकाण्डमांनी गाथाओ उपरनी तेमनी व्याख्यानुं परिशिष्ट पण छेवटे ज आपवा धारीए छीए. ते साथे एमां विशेषता ए रहेशे के बीजा पण श्वेतांबर दिगंबर आचार्योए जे जे अने जेटजेटली गाथाओ उपर करेली व्याख्याओ उपलब्ध थाय छे ते पण परिशिष्टमां जोडवामां आवशे. त्रीजा काण्डनी गाथाओ विषे पण आ योजना योग्य धारी छे जेथी अत्यार सुधीमां सम्मतितर्कनी गाथाओ उपर छूटुं छूटुं के एकसाथे लखायेलुं बधुं साहित्य अभ्यासीने एक ज स्थळे उपलब्ध थाय.

प्रस्तुत भागना संशोधनकार्यमां पाठांतर लेवां, प्रतिओ जोवी वगेरे नीरस अने कठण छतां बहु किंमती कार्यमां उदारचेता प्रवर्तक **श्रीकान्तिविजयजीना** शिष्य **श्रीचतुरविजयजीए** पोताना सुशील अने विद्याव्यसनी शिष्य **पुण्यविजयजी** आदि साथे जे किंमती मदद आपी छे तेनी अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक अमे नोंध लईए छीए.

सुखलाल
अने
बेचरदास.

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

संमतितर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नसूरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अभयदेवसूरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

चतुर्थो विभागः ।

गूजरात विद्यापीठ
अमदावाद

संपादकीयं निवेदनम्

पूर्वभागसहभावित्वेनैव संपादनकार्यस्य समारब्धतया साधनसाद्गुण्य-सहकारिसाहाय्यकयोरविच्छिन्नोपनततया च प्रस्तुतभागस्य प्रकाशनं तृतीयभागानन्तरं किञ्चिदूनैकेनैव वर्षेण संपन्नमित्यवगन्तव्यम् ।

१ ग्रन्थगोचरः २ संपादनगोचरश्चेति द्वावेव प्रस्तुतभागसंबन्धिनौ विषयौ प्रधानतयाऽत्र प्रतिपिपादयिषितौ स्तः ।

ग्रन्थगोचरे विषये १ मूल-टीकयोः परिमाणम् २ प्रतिपाद्यं तत्त्वम् ३ तदीयं चापूर्वत्वम् इति त्रीण्येव वस्तूनि वक्तव्यानि सन्ति ।

१ प्रस्तुते भागे सम्मतितर्कस्य त्रिचत्वारिंशद्गाथात्मकं द्वितीयं काण्डम् तदीया च टीका संपूर्णतया परिसमाप्यते । तत्र चास्य भागस्य पादोनमितप्रायोंऽशः प्रथमगाथाटीकया शेषश्चाऽवशिष्टसमस्तगाथाटीकया व्याप्तो वर्तते ।

२ आगमगतां ज्ञानस्य तदीयभेदानां च प्राचीनां विचारशैलीमनुसरन्तीं ज्ञानचर्चां विदधतः प्रस्तुतान्मूलकाण्डात् तट्टीकाया एतावान् विशेषः—आगमगतायां प्राचीनायां शैल्यामलब्धावकाशा तर्कविकाससमये च प्राप्तोद्भवप्रसरा प्रमाणचर्चा टीकाकारेण प्रथमगाथाटीकायां सविस्तरं संगृहीता वर्तते । तत्र च तत्कालोपलब्धानि बौद्धवैदिकदर्शनानां मन्तव्यानि पूर्वपक्षतया सन्निवेश्य सर्वदर्शनसंग्रहीयमार्गेण परस्परं निरस्य पर्यवसाने जैनदर्शनमन्तव्यान्युत्तरपक्षतयोपन्यस्य प्रतिष्ठापितानि सन्ति । सा पुनः प्रमाणचर्चा टीकाकारकृतस्य बौद्धवैदिकदर्शनसंबन्धिप्रमाणविषयकमहाग्रन्थराशिगोचराभ्यासस्य साक्षित्वं परिपूरयति । टीकाकारेण द्वितीयाप्रभृतिचरमापर्यवसानसमस्तगाथाटीकायां गाथागतस्यैवाऽर्थस्य स्फुटीकृततया तत्र च केवलमागमशैलीकृताया ज्ञानमीमांसाया लब्धावकाशत्वेन न तत्र दर्शनान्तरीया ग्रन्था न वा तदीया विषयाः स्थानमलभन्त ।

३ आगमेषूपयोगं ज्ञानदर्शनरूपतया द्वेधा विभज्य तयोर्द्वयोरनुक्रमेण पञ्च चत्वारश्च प्रकारा वर्णिताः सन्ति । इयमेव ज्ञाननिरूपणपरा प्राचीनाऽऽगमिकशैली निगद्यते; यद्यप्येनामेव शैलीमवलम्बमाना प्रस्तुतकाण्डगता ज्ञानचर्चा समस्ति तथापि तस्यामुपलभ्यमानमेकं तत्त्वमितरस्मिन् समग्रेऽपि जैनवाङ्मयेऽदृष्टचरतया सर्वथैवाऽपूर्वं प्रतिभाति । तद्यथा—प्राचीनाऽऽगमपरंपरा ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोस्तदीयावरणभूतकर्मप्रकारनवकस्य च व्यावर्णिततया केवलज्ञान-केवलदर्शनरूपमुपयोगद्वयं विभिन्नत्वेन भिन्नभिन्नसमयवर्तित्वेन चाऽभ्युपगच्छति । यदाकदाचिच्च पश्चादुत्पन्ना द्वितीया विचारपरंपरा तस्योपयोगद्वयस्य विभिन्नत्वं मन्यमानाऽपि भिन्नभिन्नसमयवर्तित्वमनङ्गीकृत्यैकसमयवर्तित्वमेवाऽभ्युपगच्छति । तत्र च केवलोपयोगे भिन्नभिन्नसमयवर्तित्ववद् वैयक्तिकभेदस्याऽप्यसंभवात् केवल एक एवोपयोगो द्वाभ्यां सार्थकाभ्यां नामभ्यां द्वेधा व्यपदिश्यत इत्येष तृतीयः पक्षः श्रीसिद्धसेनदिवाकरेण पूर्वोक्तयोर्द्वयोः परंपरयोः समन्वयस्थापनाय समर्थितः । अयं च पक्षो दिवाकरोपज्ञतया नव्यमतत्वेन ख्यातिं गतः । एष च नव्यवादनामादशकर्मप्रतिकामवष्टभ्य विनिर्मितो वर्तते । आगमेभ्य स्पष्टतया प्रतीयमानायाः केवलोपयोगद्वयक्रमवादपरंपरायाः पश्चाद् विचारबलप्रादुर्भावितायाः केवलोपयोगयौगपद्यपक्षपरंपरायाश्च विरोधमुन्मूलयितुं समन्वयं संस्थापयितुं च श्रीमता दिवाकरेण प्रस्तुते काण्डेऽद्भुता चातुरी प्रतिभा चोभावपि योजितावास्ताम्, सार्वदिकाऽनुभवश्च तदाऽपि शास्त्राधारमन्तरेण कस्यापि वस्तुनो लोकेन स्वीकारयितुमशक्यत्वमवगम्य श्रीमता दिवाकरेण

द्वयोर्विरोधिपरंपरयोः पुरस्तात् सतर्कबलमुपन्यस्तोऽपि स्वपक्षः शास्त्रवाक्यैरेव सकौशलं प्रमाणीकृतः । एवैव प्रतिपाद्यगता प्रतिपादनशैलीगता चापूर्वता प्रस्तुते काण्डे प्रतीयते । सिद्धसेनोपज्ञत्वेन प्रसिद्धस्योपयोगाभेदपक्षस्य सूक्ष्माणि विचारबीजानि जैनपरंपरायां प्रागभूवन् न वेत्यस्य सांप्रतं वक्तुमशक्यत्वेपि सूक्ष्मेक्षिकया तुलनात्मकविचारणाबलादेतावत्त्विदानीं वक्तुं पार्यते यत् न्याय-वैशेषिकप्रभृतिसर्वज्ञवादिजैनेनरदर्शनसंमतसर्वज्ञत्वविषयकविचारगोचरगम्भीराभ्यासमयुक्तमेवोपयोगाभेदपक्षोपस्थापनं तत्समर्थनं चेति ।

प्रस्तुतकाण्डस्य मुख्यतयाऽपूर्वतया च प्रतिपाद्य उपयोगाभेदपक्षो दिवाकरोपज्ञानामनेकेषां विशेषाणामन्यतमो विशेषोऽवगन्तव्यः । एनं विशेषं परिज्ञातुम् तुलनयाऽभ्यसितुम् तदीयपक्षप्रतिपक्षयोर्युक्तीरवगन्तुं च गा० ४ पृ० ५९७-६०४ एकं टिप्पणं निवेशितम् । तत्राऽऽर्यावर्तीयसमग्रमुख्यमुख्यदर्शनगतैः सर्वज्ञत्वसंबन्धिभिः पक्षप्रतिपक्षैः सह तदीया जैनदर्शनगताः सर्वा अपि विचारपरंपराः सशास्त्राधारं विविच्य संनिवेशिताः सन्ति । श्रीमद्दिवाकरप्रबलविरोधिश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणकर्तृके विशेषणवतीनामकेऽमुद्रिते ग्रन्थे प्रस्तुतविषयायाश्चर्चाया विस्तृततयोपलभ्यत्वेन तद्गतं सर्वमप्युपयुक्तं भागं टिप्पणके समादाय तत्र चामुद्रिते नन्दिचूर्णि-नन्दिलघुटीके उपयुज्य प्रस्तुतविषयसंबन्धिनी सर्वाऽपि मुद्रिताऽमुद्रितवाङ्मयसामग्री समगृह्यत सा चाभ्यासिनां मनांस्यनुकूलयिष्यतीति संभाव्यते ।

संपादनगोचरे च विषये आदर्शगतत्वेन, पाठान्तरगतत्वेन, संशोधनोपयुक्तग्रन्थोपयोगपद्धतिगतत्वेन, काप्यप्रसिद्धलिखितग्रन्थोपयोगगतत्वेन, प्रसिद्धात्युपयोगिग्रन्थोपयोगाविधानकारणगतत्वेन च पञ्चैव वस्तूनि वक्तव्यानि सन्ति।

१ तृतीयभागवत् प्रस्तुतभागस्याऽपि संशोधने पत्रप्रतिभिः सार्धं ताडपत्रप्रती अप्युपयोजिताताम् विशेषस्त्वेतावानेव यत् तृतीये भागे द्वे अपि ते प्रती अपूर्णे आस्ताम् अत्र तु बृहत्ताडपत्रप्रतिरेका पूर्णाऽऽसीत् ।

२ पत्र-ताडपत्रादर्शगतः प्रस्तुतकाण्डसंबन्धी सर्वोऽपि पाठः शुद्धप्राय एव विद्यते तत्राऽपि मां० मां० बा० बा० ता० संज्ञका आदर्शा उत्तरोत्तराधिकशुद्धिभाजः सन्ति । केवलताडपत्रादर्शद्वयगतेभ्यो लघुलघुतरटिप्पणकेभ्योऽपि पाठशुद्धेरिव प्रस्तुते संशोधनकर्मणि महानुपकारः संवृत्तः ।

यद्यपि पाठान्तराणां संग्रह-पृथक्करणव्यवस्थापनक्रमः प्राक्तनभागतुल्यतयैव प्रस्तुतभागेऽवलम्बितस्तथाप्यादर्शानां शुद्धतयेतरसाधनानां च सुलभतया संगृहीतानामपि पाठान्तराणां यथासंभवमल्पीकृतत्वात् प्रस्तुते भागे तेषां भूयस्त्वं नावशिष्यते ।

३ प्रस्तुतसंशोधनोपयुक्ता ग्रन्था मुद्रित-लिखिततया द्वेधा विभज्यन्ते। ग्रन्थं शोधयितुम् विषयं विशदीकर्तुम् तुलनां विधातुम् विशालमभ्यसितुं च यत्र यत्र मुद्रिता ग्रन्था उपयोजितास्तत्र पूर्वं बहुषु स्थलेषु तत्तद्ग्रन्थगता उपयोगिनः पाठा निःसंकोचमधस्तादुपन्यस्ताः । पुरस्तादनेकेषु स्थलेषु लाघवादिभिर्बहुभिर्हेतुभिः केवलं तदीयानि तदीयानि स्थलान्येव प्राधान्येन सूचितानि परंतु यत्र लिखिता ग्रन्था उपयोजयिषत तत्र सर्वत्राभ्यासिनां सौलभ्याय तत्तदज्ञातदुर्लभग्रन्थगतान् पाठान् यथाशक्यं यथामर्यादं चाधस्तादुपन्यसितुमामहो व्यधायि ।

४ इदानीं यावन् क्वाप्यप्रकाशिता अज्ञातप्राया दुर्लभप्रायाश्च प्राक्तनभागसंशोधनेऽस्पोपयोजितप्रायाः सप्त लिखितग्रन्था यथामर्यादं प्रस्तुते संशोधने दिष्ट्याऽत्रनयोपयोजिताः सन्ति । ते चेमे १ हेतुबिन्दुटीका २ तत्त्वोपप्लवः ३ न्यायकुमुदचन्द्रोदयः ४ सिद्धिविनिश्चयटीका ५ विशेषणवती ६ नन्दिचूर्णी ७ लघ्वी नन्दिवृत्तिश्च ।

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

सम्मतितर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नसूरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अभयदेवसूरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

चतुर्थो विभागः ।

(द्वितीयकाण्डान्तः)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थेन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतभाषाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० बेचरदासदोशिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरात विद्यापीठ
अमदावाद

प्रथमावृत्ति, प्रतिसं० ५००]   संवत् १९८५   [मूल्यम्-१० रूप्यकाणि

५ श्रीमद्वाचकयशोविजयैः स्वीये तत्र तत्र ग्रन्थे सम्मतितर्कीयकाण्डत्रयगता बह्व्यो गाथाः प्रकीर्णतया क्रमबद्धतया च विवृता दृश्यन्ते अभ्यासिनामानुगुण्याय तासां सर्वासामपि सदीयव्याख्योपेतानां गाथानां ग्रन्थसमाप्तिगामिषु परिशिष्टेषु संकलयितुमिष्टतया नयकाण्डवत् प्रस्तुतेऽपि काण्डे तत्र तत्र टिप्पणके खण्डीकृत्य नोपन्यासः कृतः। एवमेवान्यैरपि श्वेताम्बरीय–दिगम्बरीयैराचार्यैः कृतविवरणत्वेनोपलभ्यमानतद्गाथासेषु परिशिष्टेषु संकलयितुमिष्टतया न क्वचित् टिप्पणके उपन्यासन्त।

प्रस्तुतभागसंशोधनकर्मोपयोगिषु पाठान्तरग्रहण–प्रतिप्रेक्षणादिषु नीरसेषु क्लिष्टेषु च बहुमूल्येषु कार्येषु सहायतां विदधानान् उदारचित्तप्रवर्तकश्रीकान्तिविजयशिष्यान् श्रीचतुरविजय–पुण्यविजयादीन् कृतज्ञतापूर्वकं स्मराम इति।

सुखलालः
बेचरदासश्च।

लघीयस्त्र० स्वो० वृ० लि०	लघीयस्त्रयस्य स्वोपज्ञा वृहद्वृत्तिः लिखिता।
विशेषणवती।	
विशेषा० भा०	विशेषावश्यकभाष्यम्।
विशेषावश्यकभाष्यवृत्तिः।	
विज्ञप्तिमात्र०	विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः विंशतिका वसुबन्धुकृता।
वैजय०	वैजयन्तीकोशः।
श्रीमा०	श्रीमाष्यम्।
श्लो० वा० अनु०	श्लोकवार्तिकम् अनुमानपरिच्छेदः।
,, अर्थाप०	,, अर्थापत्तिपरिच्छेदः।
,, उपमान०	,, उपमानपरिच्छेदः।
,, निरा०	,, निरालम्बनवादः।
,, प्रत्यक्ष० }	,, प्रत्यक्षसूत्रम्।
,, प्रत्यक्षसू० }	,, ,,
,, शब्दप०	,, शब्दपरिच्छेदः।
षड्द० स० वृ० वृ०	षड्दर्शनसमुच्चयवृहद्वृत्तिः।
स्फुटार्थमभि०	स्फुटार्थमभिधर्मकोशव्याख्या यशोमित्रकृता।

विषयानुक्रमः

संमतितर्क–प्रकरणम् ।

चतुर्थो विभागः ।

द्वितीयः काण्डः ।

प्रथमगाथाव्याख्या ।

[१ उपयोगनिरूपणम्]

[व्यस्तयोर्दर्शन–ज्ञानयोः लक्षणमभिधाय द्रव्यास्तिक–पर्यायास्तिकाभ्यां तयोः स्वमावस विभज्य वर्णनम्]

प्रथमर्थाभिधानरूपज्ञेयस्य सामान्य–विशेषरूपतया द्व्यात्मकत्वं प्रतिपाद्य 'ये वचनीयविकल्पाः संयुज्यमानयोरनयोर्नययोर्भवन्ति सा स्वसमयप्रज्ञापनाऽन्यथा तु सा तीर्थकृदाशातना' इति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चयितुम् 'उपयोगोऽपि परस्परसव्यपेक्षसामान्य–विशेषग्रहणप्रवृत्तदर्शन–ज्ञानस्वरूपद्वयात्मकः प्रमाणम् दर्शन–ज्ञानैकान्तरूपस्त्वप्रमाणम्' इति दर्शयितुं प्रकरणमारभमाणो द्रव्यार्थिक–पर्यायार्थिकाभिमतप्रत्येकदर्शन–ज्ञानस्वरूपप्रतिपादिकां गाथामाहाचार्यः—

> जं सामण्णग्गहणं दंसणमेयं विसेसियं णाणं ।
> दोण्ह वि णयाण एसो पाडेक्कं अत्थपज्जाओ ॥ १ ॥

द्रव्यास्तिकस्य सामान्यमेव वस्तु तदेव गृह्यते अनेनेति ग्रहणं दर्शनमेतद् उच्यते, पर्यायास्तिकस्य तु विशेष एव वस्तु स एव गृह्यते येन तत् ज्ञानम् अभिधीयते ग्रहणम् विशेषितम् इति विशेषग्रहणमित्यभिप्रायः। द्वयोरपि अनयोर्नययोरेष प्रत्येकमर्थपर्यायः अर्थं विषयं पर्येति अवगच्छति यः सोऽर्थपर्यायः ईदृग्भूतार्थग्राहकस्त्वमित्यर्थः।

१–नयोर्नय–आ० टी० सि० । २ पृ० ४५५ गा० ५३ पं० १८ ।

२ "जं सामण्णग्गहणं भावाणं णेव कट्टुमायारं । अविसेसिऊण अट्ठे दंसणमिदि भण्णए समए" ॥ ४३ ॥

द्रव्यसं० गाथा दर्शननामकमधिकृत्य इत्यादिरूपाकानाः—पृ० १६८ ।

[उपयोगस्य साकारानाकारते स्पष्टयित्वा तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्यकथंतामिधानम्]

उपयोगस्य चानाकार-साकारते सामान्य-विशेषग्राहकते एव तत्र तत्राभिधीयेते। अविद्यमान आकारः भेदो ग्राह्यस्य अस्येत्यनाकारं दर्शनमुच्यते। सह आकारैर्ग्राह्यभेदैर्वर्त्तते यद् ग्राहकं तत् साकारं ज्ञानमित्युच्यते। निराकार-साकारोपयोगौ तूपसर्जनीकृततदितराकारौ स्वविषयावभास- [illegible] निर्विषयतया [illegible] बोधमात्रं [illegible] फलानुमेयः संवेदनाख्यफलानुमेयो वा अनधिगतार्थाधिगन्ता इन्द्रियादिसंपाद्यः अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपोऽबोधरूपो वा साधकतमत्वात् प्रमाणम् इत्यादिरूपोऽयुक्तः।

[२ प्रमाणसामान्यनिरूपणम्]

[वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकार-विज्ञानवादानां परस्परोपमर्द पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

तथाहि–'बोधः प्रमाणम्' इति वदन्तो वैभाषिकाः पर्यनुयोज्याः–किं बोधमात्रस्य प्रामाण्यम्, आहोस्विद् बोधविशेषस्य? यदि बोधमात्रस्य तदा तल्लक्षणप्रणयनमयुक्तम् व्यवच्छेद्याभावात्, अबोधस्य व्यवच्छेद्यत्वेऽपि संशय-विपर्ययादीनां बोधस्वभावत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिः। न च संशयादीनामपि प्रमाणता लोक-शास्त्रविरोधात्। लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमारब्धम् तत्र चेन्द्रियादेरपि प्रमाणतायाः प्रसिद्धेर्बोधस्य प्रामाण्येऽव्याप्तिश्च लक्षणदोषः। न चाबोधरूपस्येन्द्रियादेर्लोकः प्रमाणतां न व्यपदिशति *'प्रदीपेनोपलब्धम्' 'चक्षुषा दृष्टम्' 'धूमेनावगतम्' इति लौकिकानां व्यवहारदर्शनात्।*

१-कार डा-वा० बा० विना। २-पयोगावुप-आ०। ३-स्तुवि-भ०। ४ वा बोधरूपो वा सा-वा० बा०। ५-कत्वात् भ० वा० बा०। ६ संक्षेपेण वैभाषिकादिमतस्वरूपमित्थं वर्णितमस्ति षड्दर्शनसमुच्चयबृहद्वृत्तौ–"अथवा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकभेदाच्चतुर्धा बौद्धा भवन्ति।

तत्रार्यसंमितीयाख्यनामकवैभाषिकमतमदः–चतुःक्षणिकं वस्तु जातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति, विनाशो विनाशयति। तथा आत्मापि तथाविध एव पुद्गलनामाभिधीयते। निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणमिति।

सौत्रान्तिकमतं पुनरिदम्–रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञासंस्काराः सर्वशरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते न पुनरात्मा। त एव हि परलोकगामिनः। तथा च तत्सिद्धान्तः–पञ्चेमानि भिक्षवः! संज्ञामात्रम् प्रतिज्ञामात्रम् संवृतिमात्रम् व्यवहारमात्रम्। कतमानि पञ्च? अतीतोऽध्वा, अनागतोऽध्वा, सहेतुको विनाशः, आकाशम्, पुद्गल इति, अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यव्यापकादिधर्मक आत्मेति। बाह्योऽर्थो नियमतस्तु एव ज्ञानाकारान्यथानुपपत्त्या तु समवगम्यते। साकारो बोधः प्रमाणम् तथा क्षणिकाः सर्वसंस्काराः स्वलक्षणं परमार्थः। यदाहुस्तद्वादिनः–प्रतिक्षणं विशरारवो रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चैकैकं तत्त्वमिति। अन्यापोहः शब्दार्थः। तदुत्पत्ति-तदाकारताभ्यामर्थपरिच्छेदः। नैरात्म्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति।

योगाचारमतं त्विदम्–विज्ञानमात्रमिदं भुवनम्, नास्ति बाह्योऽर्थः ज्ञानाद्वैतमेव पारमार्थिकत्वात्। अतो ज्ञानसंतानाः साकारो बोधः प्रमाणम् अनादिवासनाप्रभवो नील-पीतादिप्रतिभासः। आलयविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम्। आलयविज्ञानाभिनिर्वृत्तिरेवापवर्गः इति।

माध्यमिकदर्शने तु-तत्त्वमिदम् [illegible] प्रमाण-प्रमेययोः [illegible] मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदर्थं शेषभावनेति। [illegible] सर्वं शून्यम्" –पृ० ४६ पं० ११–पृ० ४७ पं० १५।

[illegible] (पृ० ३८-४६) [illegible]।

[illegible]। ८-समग्र-वा० बा०। ९ प्रमेयक० पृ० ३ प्र० पं० ९।

न चौपचारिकं तेषां प्रामाण्यम् प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वेन मुख्यप्रामाण्योपपत्तेः अत एव शास्त्रान्तरेष्वपि विशिष्टोपलब्धिजनकस्य बोधाऽबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतः

"लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्" [ ] इत्युक्तिः ।

किञ्च, 'प्रमीयतेऽनेन' इति प्रमाणशब्दः करणविशेषप्रतिपादकः करणविशेषत्वं चास्य विशिष्टोपलब्धिस्वरूपकार्यजनकत्वेन कार्यस्य चाव्यभिचारादिस्वरूपप्रमितिरूपत्वात् तज्जनेकेनापरेण साधकतमेन भाव्यम् एकस्यैव स्वात्मनि करणक्रियाविरोधात् ततो बोधाबोधरूपस्य प्रमितिजनकस्य प्रमाणतोपपत्तेः 'बोधमात्रं प्रमाणम्' इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः प्राप्नोतीति स्थितम् । अथ बोधविशेषः प्रमाणम् तदाऽत्रापि वक्तव्यम्-कः पुनरसौ बोधस्य विशेषः? यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टत्वं तदा प्रमितिस्वभावस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः । न चाभ्युपगम्यत एवेति वाच्यम् करणविशेषस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः ।

अत एव "निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम्" [ ] इति वैभाषिकोक्तमसंगतम् । अपि च, कर्मण्यसौ प्रमाणमभ्युपेयते । यत उक्तम्—

"सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि" [ ] इति ।

कर्मता च बोधसहभाविनोऽर्थस्य तद्बोधापेक्षया न सम्भवति, तत्समानकालस्य तत्कृतविकार्यत्वायोगात् अकर्मरूपे च तत्र कारणे क्रियायाः कथं प्रतिनियमः तदभावे चैकसामग्र्यधीनतायामपि सर्वः सर्वस्य बोधो भवेत् । किञ्च, एकसामग्र्यधीनत्वस्य द्वयोरप्यविशेषात् यथा बोधोऽर्थस्य ग्राहकस्तथाऽर्थोऽपि बोधस्य किं न भवेत्? तन्न निराकारो बोधः प्रमाणं सम्भवति ।

अथ मा भून्निराकारो बोधः प्रमाणम् साकारस्त्वसौ प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वात् प्रमाणम्; ननु च बोधस्य प्रमाणस्वरूपत्वादर्थाकारात्मकत्वमयुक्तम् प्रमेयरूपत्वापत्तेः । न च प्रमेयरूपमेव प्रमाणं भवितुमर्हति प्रमाणस्य तद्ग्राहकत्वेन प्रतिभासनात् । न च तथात्वेन प्रतिभासमानमपि प्रमेयरूपं युक्तम् प्रमाण-प्रमेययोरन्तर्बहिर्व्यवस्थितत्वेनावभासनात् भेदेन च प्रतिभासमानं नान्यथाधिगन्तुं युक्तम् । न हि प्रतिभासः साक्षात्करणाकारत्वात् प्रत्यक्षरूपोऽर्थव्यवस्थापकः प्रमाणान्तरादनुग्रहं बाधां वा प्रतिपद्यते ।

उक्तं च—

"प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रहः ।
बाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहे" ॥ [ ] इति

सर्वदा बहिर्विच्छिन्नार्थावभासिनोऽध्यक्षस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न चाध्यक्षेण ज्ञानमेव बहिरर्थाकारं वेद्यते न बाह्योऽर्थ इति कथं निराकारता तस्येति वक्तव्यम् ज्ञानरूपतया बोधस्याध्यक्षे प्रतिभासनात् अर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्तेः । न ह्यनहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासेऽहङ्कारास्पदबोधरूपस्येव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि त्वहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासः स्यात् तदा ज्ञानरूपाद्भिन्नत्वात् तदात्मनः 'अहं घटः' इति प्रतिभासः स्यात् । न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरन्यथा-

---

१-स्य बोधरूपवि-भां॰ मां॰ । २-क्षिणो भुक्तिः प्र-आ॰ ।-क्षिणो मुक्ति प्र-ह॰ ।

३ "ततो यद् बोधाबोधरूपस्य प्रमाणत्वाभिधानकम्—

"लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविध स्मृतम्"—

इति तत् प्रत्याख्यातम् ज्ञानस्यैवानुपचरितप्रमाणव्यपदेशार्हत्वात्"

लिखितम् "शासनादि लोके पत्रादि तत् प्रमाणम्" साक्षिण "पुरुषा प्रमाणम्" भुक्तिः "अनुभव. प्रमाणम्"—प्रमेयक॰ पृ॰ ३ प्र॰ पं॰ ११, टि॰ ४०, ४१, ४२ । षड्द॰ स॰ बृ॰ टी॰ पृ॰ १०७ पं॰ १७-१९ । ४-रूपत्वात्-बा॰ बा॰ । ५-नकत्वेना-बा॰ बा॰ । ६-पवि-आ॰ ह॰ वि॰ । ७-कर्मणि इ-ह॰ वि॰ । ८-पताप-इ॰ बा॰ बा॰ । ९-रूपार्थ-आ॰ । १०-पद्येत-आ॰ ह॰ वि॰ । ११-न नापा-(नाऽऽपा-) आ॰ । १२ अत्र 'अनुग्रहे' 'अनुग्रहः' इति द्वयमपि संभवतीति विचार्य 'अनुग्रह इति' इति सर्वप्रतिषु विद्यमानः सन्धिः पाठो न्यस्तः ।

संपादकीय निवेदन

जो के आ भाग त्रीजो भाग प्रसिद्ध थया पछी पूरूं एक वर्ष वीत्या पहेलां ज प्रसिद्ध थाय छे छतां एनी संपूर्ण तैयारीमां फक्त एटलो ज वखत लाग्यो छे एम कोई न धारे. आगळना भागोनी पेठे आ भागनी तैयारी पण दोडे ज चालती हती. साधनसंपत्ति अने सहकारीओनी मदद पण अविच्छिन्न रहेली तेथी ज आ भागनुं प्रकाशन जलदी करी शकायुं छे.

(क) प्रस्तुत भागने अंगे बे बाबतो अत्रे जणाववानी छे; **ग्रंथने लगती अने संपादनने लगती. ग्रंथने लगती बाबतमां मुख्य त्रण मुद्दाओ छे. १ मूळ अने टीकानुं परिमाण २ विषय ३ अने तेनी नवीनता.**

१ प्रस्तुत भागमां सम्मतितर्कनुं बीजुं काण्ड आखुं आवी जाय छे. एमां ४३ गाथाओ छे. ए बधी गाथाओनी संपूर्ण टीका पण आ भागमां आवी ज जाय छे. बधी गाथाओमांथी पहेली गाथानी टीकाथी ज प्रस्तुत भागनो मोटो हिस्सो रोकाएलो छे. लगभग पोणा जेटलो हिस्सो ए टीकाए रोक्यो छे अने बाकीना हिस्सामां बीजीथी टेठ सुधीनी बधी गाथाओनी टीका समाई जाय छे.

२ प्रस्तुत भागमां आवेला बीजा काण्डनो विषय ज्ञान छे. जैन आगमोमां जे ज्ञानसंबंधी प्राचीन विचार छे अने जे तेना भेदोनुं वर्गीकरण छे तेने ज आधारे आ बीजा काण्डमां चर्चा करवामां आवी छे. परंतु टीकामां एक विशेषता छे अने ते ए के जैन आगमनी प्राचीन शैलीमां स्थान नहि पामेली अने तर्कना विकास दरमियान उद्भव तथा प्रसार पामेली प्रमाणचर्चा टीकाकारे पहेली गाथानी टीकामां बहु उदारताथी दाखल करी छे. ए चर्चामां तत्कालीन बौद्ध अने वैदिक दर्शनोना मंतव्योने पूर्वपक्षरूपे गोठवी सर्वदर्शनगर्भहनी दवे अंदरोअंदर एकथी बीजानुं निरसन करी छेवटे जैनदर्शनना मंतव्योने उत्तरपक्षरूपे मूकी तेनुं ज स्थापन करवामां आव्युं छे. ए प्रमाणचर्चा टीकाकारना बौद्ध अने वैदिक दर्शनसंबंधी प्रमाणविषयक महान् ग्रंथराशिना अभ्यासनी साक्षी पूरे छे. बीजीथी छेली गाथा सुधीनी टीकामां मात्र गाथानो ज विषय टीकाकारे स्पष्ट कर्यो छे, एमां तो फक्त प्राचीन आगमशैलीए ज्ञाननो विचार आवे छे तेथी तेमां दर्शनांतरना ग्रंथो अने तेना विषयने स्थान ज मळ्युं नथी.

३ जैन आगमोमां उपयोगना दर्शन अने ज्ञानरूपे बे भेद पाडी दरेकना अनुक्रमे चार अने पांच प्रकारो दर्शाववामां आव्या छे, ए ज आगमनी ज्ञाननिरूपणासंबंधी प्राचीन शैली; ए शैलीने आधारे ज प्रस्तुत बीजा काण्डमां ज्ञाननी चर्चा छे, पण आ चर्चामां जे एक तत्त्व छे ते समग्र जैन वाङ्मयनी दृष्टिए तद्दन नवीन छे. प्राचीन आगम परंपरामां पांच ज्ञान अने चार दर्शनोनुं वर्णन होवाथी तेम ज ए बधे [illegible] कर्मना नव प्रकारोनुं वर्णन होवाथी केवलज्ञान अने केवलदर्शन ए बन्ने उपयोगो जुदा जुदा तेम ज भिन्नभिन्न समयवर्ती मनाता आव्या छे. [illegible] पण [illegible] उपाध्य [illegible] एक [illegible] ए बन्ने उपयोगोनुं जुदापणुं स्वीकारे छे [illegible] तेनुं भिन्नभिन्नसमयवर्तीपणुं [illegible] स्वीकारे छे. आ बन्ने पक्षोनी सामे दिवाकर श्रीसिद्धसेने [illegible] ते ए के जैन उक्त बन्ने उपयोगोनुं भिन्नभिन्नसमयवर्तीपणुं [illegible] तेथी ए बन्ने उपयोगो जुदा नथी पण एक ज उपयोगना [illegible]

[उपयोगस्य साकारानाकारत्वे स्पष्टयित्वा तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्यकथनाभिधानम्]

उपयोगस्य चानाकार-साकारत्वे सामान्य-विशेषग्राहकत्वे एव तत्र तत्राभिधीयेते । अविद्यमान आकारः भेदो ग्राह्यस्य अस्मिन्नित्यनाकारं दर्शनमुच्यते । सह आकारैर्ग्राह्यभेदैर्वर्तते यद् ग्राहकं तत् साकारं ज्ञानमित्युच्यते । निराकार-साकारोपयोगौ तु स्वग्राह्यविषयाकारौ स्वविषयावभास-कत्वेन प्रवर्तमानौ प्रमाणम् न तु निरस्तेतराकारौ, तथाभूतवस्त्वनुरूपाभ्यवभासेन निर्विषयतया [illegible] । [illegible] कान्ताद्यभ्युपगमः 'बोधमात्रं [illegible] व्यापारोऽर्थदृष्टताख्यफलानुमेयः [illegible] अव्यभिचारादिविशेषणविशि-ष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपोऽबोधरूपो वा साधकतमत्वात् प्रमाणम्' इत्यादिरूपोऽयुक्तः ।

[२ प्रमाणसामान्यनिरूपणम्]

[वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकार-विज्ञानवादानां परस्परोपमर्द पूर्वपक्षत्रयोपन्यासः]

तथाहि—'बोधः प्रमाणम्' इति वदन्तो वैभाषिकाः पर्यनुयोज्याः—किं बोधमात्रस्य प्रामाण्यम्, आहोस्विद् बोधविशेषस्य? यदि बोधमात्रस्य तदा तद्विशेषणप्रणयनमयुक्तम् व्यवच्छेद्याभावात्, अबोधस्य व्यवच्छेद्यत्वेऽपि संशय-विपर्ययादीनां बोधस्वभावत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिः । न च संशयादीनामपि प्रमाणता लोक-शास्त्रविरोधात् । लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमारब्धम् तत्र चेन्द्रियादेरपि प्रमाणतायाः प्रसिद्धेर्बोधस्य प्रामाण्येऽव्याप्तिश्च लक्षणदोषः । न चाबोधरूपस्येन्द्रियादेर्लोकः प्रमाणतां न व्यपदिशति 'प्रदीपेनोपलब्धम्' 'चक्षुषा दृष्टम्' 'धूमेनावगतम्' इति लौकिकानां व्यवहारदर्शनात् ।

१-कार इ्ञा-वा० बा० विना । २-पयोगावुप-आ० । ३-स्तुवि-वृ० । ४ वा बोधरूपो वा सा-वा० वा० । ५-कत्वात् वृ० वा० बा० । ६ संक्षेपेण वैभाषिकादिमतस्वरूपमित्थं वर्णितमस्ति षड्दर्शनसमुच्चय-बृहद्वृत्तौ—"अथवा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकभेदाच्चतुर्धा बौद्धा भवन्ति ।

तत्रार्यसमितीयापरनामकवैभाषिकमतमदः—चतु क्षणिकं वस्तु जातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति, विनाशो विनाशयति । तथा आत्मापि तथाविध एव पुद्गलश्चासावभिधीयते । निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीन-स्तत्रार्थे प्रमाणमिति ।

सौत्रान्तिकमतं पुनरिदम्—रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञासंस्काराः सर्वशरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते न पुनरात्मा । त एव हि परलोकगामिनः । तथा च तत्सिद्धान्तः—पञ्चेमानि भिक्षवः ! संज्ञामात्रम् प्रतिज्ञामात्रम् संवृतिमात्रम् व्यवहार-मात्रम् । कतमानि पञ्च ? अतीतोऽध्वा, अनागतोऽध्वा, सहेतुको विनाशः, आकाशम्, पुद्गल इति, अत्र पुद्गलशब्देन परपरि-कल्पितो नित्यव्यापकत्वादिधर्मक आत्मेति । बाह्योऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञानाकारान्यथानुपपत्त्या तु समवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् तथा क्षणिकाः सर्वसंस्काराः स्वलक्षणं परमार्थः । यदाहुस्तद्वादिनः—प्रतिक्षणं विशरारवो रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चेत्येव तत्त्वमिति । अन्यापोहः शब्दार्थः । तदुत्पत्ति-तदाकारताभ्यामर्थपरिच्छेदः । नैरात्म्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ।

योगाचारमतं त्विदम्—विज्ञानमात्रमिदं भुवनम्, नास्ति बाह्योऽर्थः ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः साकारो बोधः प्रमाणम् वासनापरिपाकतो नील-पीतादिप्रतिभासाः । आलयविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आलयविज्ञा-नविशुद्धिरेवापवर्ग इति ।

माध्यमिकदर्शने तु-शून्यमिदम् स्वप्नोपमः प्रमाण-प्रमेययोः प्रविभागः, मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदर्थं शेषभावनेति । केचित्तु माध्यमिकाः स्वस्थ ज्ञानमाहु"—पृ० ४६ पं० १२—पृ० ४७ पं० १५ ।

एतदर्थं सर्वदर्शनसंग्रहगतं बौद्धदर्शनमपि (पृ० २८-४६) विलोकनीयम् ।

७-ज्याः बो-आ० । ८-णमयु-वा० बा० । ९ प्रमेयक० पृ० २ प्र० पं० ९ ।

न चौपचारिकं तेषां प्रामाण्यम् प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वेन मुख्यप्रामाण्योपपत्तेः अत एव शास्त्रान्तरेष्वपि निर्दिष्टोपलब्धिजनकत्वे बोधाऽबोधरूपविशेषणत्यागेन सामान्यतः

"त्रितयं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्" [ ] इत्युक्तिः ।

किञ्च, 'प्रमीयतेऽनेन' इति प्रमाणशब्दः करणविशेषप्रतिपादकः करणविशेषत्वं चास्य विशिष्टोपलब्धिरूपकार्यजनकत्वेन कार्यस्य चाव्यभिचारादिविशेषणप्रमितिरूपत्वात् तच्चानेकेनापरेण साधक-तमेन भाव्यम् एककर्मण्यात्मनि करणक्रियाविरोधात् ततो बोधाबोधरूपस्य प्रमितिजनकस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः 'बोधमात्रं प्रमाणम्' इत्यत्राव्याप्तिलक्षणदोषः प्राप्नोतीति स्थितम् । अथ बोधविशेषः प्रमाणम् तदाऽपि वक्तव्यम्-कः पुनरसौ बोधस्य विशेषः? यदव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टत्वं तदा प्रमितिव्यापारस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः । न चाभ्युपगम्यत एवेति वाच्यम् करणविशेषस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः ।

अत एव "निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम्" [ ] इति धर्मोत्तरोक्तमसंगतम् । अपि च, कर्मण्यसौ प्रमाणमभ्युपपद्यते । यत उक्तम्—

"सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि" [ ] इति ।

कर्मता च बोधसहभाविनोऽर्थस्य तद्बोधापेक्षया न सम्भवति, तत्समानकालस्य तत्कृतविकार्यत्वायोगात् अकर्मरूपे च तत्र कारणे क्रियायाः कथं प्रतिनियमः तदभावे चैकसामग्र्यधीनताया-मपि सर्वेः सर्वस्य बोधो भवेत् । किञ्च एकसामग्र्यधीनत्वस्य द्वयोरप्यविशेषात् यथा बोधोऽर्थस्य प्राहकस्तथाऽर्थोऽपि बोधस्य किं न भवेत्? तन्न निराकारो बोधः प्रमाणं सम्भवति ।

अथ मा भूत्रिराकारो बोधः प्रमाणम् साकारस्त्वसौ प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वात् प्रमा-

[illegible]

धिगन्तु युक्तम् । न हि प्रतिभासः साक्षात्करणाकारत्वात् प्रत्यक्षरूपोऽर्थव्यवस्थापकः प्रमाणान्तरा-दनुग्रहं बाधां वा प्रतिपद्यते ।

उक्तं च—

"प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रहः ।
बाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहे" ॥ [ ] इति

सर्वदा बहिर्विच्छिन्नार्थप्रकाशिनोऽध्यक्षस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न चाध्यक्षेण ज्ञानमेव बहिर्थाकारं वेद्यते न बाह्योऽर्थ इति कथं निराकारता तस्येति वक्तव्यम् ज्ञानरूपतया बोधस्याध्यक्षे प्रतिभासनात् अर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्तेः । न ज्ञानदृग्धारास्पदत्वेनार्थस्य प्रति-भासेऽहङ्कारास्पदबोधरूपस्येव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि स्वदङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासः स्यात् तदा ज्ञानरूपादभिन्नत्वात् तदात्मनः 'अहं घटः' इति प्रतिभासः स्यात् । न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरन्यथा-

---

१-स्य बोधरूपवि-भां० मां० । २-त्रितयं साक्षिणो भुक्तिः प्र-भा० ।-क्षिणो भुक्ति प्र-हा० ।

३ "ततो यद् बोधाबोधरूपस्य प्रमाणत्वाभिधानकम्—

"त्रितयं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्"—

इति भट् प्रसादयाम् ज्ञानसौगतानुरचरितप्रमाणव्यपदेशार्हत्वात्"

उचितम् "ज्ञानजादि लोके यत्रादि तत् प्रमाणम्" साक्षिण. "पुरुषः प्रमाणम्" भुक्तिः "अनुभवः प्रमाणम्"—प्रमेयक० पृ० ३ प्र० पं० ११, टि० ४०, ४१, ४२ । षड्द० स० बृ० पृ० पृ० २०७ पं० १७-१९ । ४-रूप-त्वात्-बा० बा० । ५-नकरणेना-बा० बा० । ६-पवि-आ० हा० वि० । ७-कर्मणि इ-हा० वि० । ८-पताप-बृ० बा० बा० । ९-रूपार्थ-आ० । १०-पद्येत-आ० हा० वि० । ११-न बाधा-(नाऽऽधा-) आ० । १२ अत्र 'अनुग्रहे' 'अनुग्रह.' इति द्वयमपि संभाव्यते इति विचार्य 'अनुग्रह इति' इति सर्वप्रतिषु विद्यमानः शासिधः पाठो धृतः ।

कस्यानुपलम्भविषयत्वेऽपि पुरुषस्य प्रेक्षापूर्वकारिणोऽधिगतविषयमपि प्रमाणं पर्येषमाणस्योपालम्भविषयता–स हि पूर्वाधिगते वस्तुनि प्रेक्षापूर्वकारी किमित्यधिगमाय प्रमाणान्तरमन्वेषते निष्पन्नप्रयोजनापेक्षया हेतुं व्यापारयतः प्रेक्षापूर्वकारिताहानिप्रसक्तेः, नैतदेवम्, यतः प्रीत्यतिशयादेः प्रयोजनस्यानिष्पन्नस्य भावात् तन्निष्पत्त्यर्थमुपायान्वेषणं न प्रेक्षापूर्वकारितां तस्योपहन्तुं समर्थम्। तथाहि–सुखसाधने विषये पुनः पुनः प्रमां जनयतः प्रीत्यतिशयजनकत्वेन सप्रयोजनत्वात् प्रमाणान्वेषणस्य न तदन्वेष्टुः पुरुषस्योपालम्भार्हता। न च निश्चिते विषये न किञ्चिन्निश्चयान्तरेण प्रयोजनम्–यतस्तदर्थं प्रमाणान्वेषणं न वैयर्थ्यमनुभवेत्–यतो भूयो भूय उपलभ्यमाने दृढतरा प्रतिपत्तिर्भवतीति सुखसाधनं तथैव निश्चित्योपादत्ते दुःखसाधनं च तथात्वेन सुनिश्चित्य परित्यजेत् अन्यथा विपर्ययेणाप्युपादान–त्यागौ भवेताम् अत एवैकविषयाणामपि शाब्दाऽनुमानाऽध्यक्षाणां प्रामाण्यमुपपन्नम् प्रतिपत्तिविशेषस्य प्रीत्यतिशयादेश्च सद्भावात्। न च प्रथमप्रत्ययेनैवार्थक्रियासमर्थवस्तुप्रदर्शने प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थ इति तत्रापरप्रमाणान्वेषणं वैयर्थ्यमनुभवेत्, पुरुषप्रवृत्तेः प्रमाणाधीनत्वाभावात् विशिष्टप्रमाया एव प्रमाणाधीनत्वात् तां च जनयत उपेक्षणीयादौ विषये प्रमाणस्याप्रवर्तकस्यापि प्रमाणत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् प्रवृत्तेस्तु पुरुषेच्छानिबन्धनत्वात् तदभावे नोक्तफलजनकस्य प्रमाणत्वव्याघातः। न च पुरुषार्थसाधनप्रदर्शकत्वमेव तस्य प्रवर्तकत्वम् तत्सद्भावेऽपि 'प्रवर्तितोऽहमनेनात्र' इति तद्धर्षणेच्छाभावे प्रतिपत्त्यनुपपत्तेः। न च प्रवृत्त्यभावे तस्य प्रदर्शकत्वलक्षणो निजो व्यापार एव नोपपन्न इति वक्तव्यम् प्रतीतिबाधोपपत्तेः। नहि चन्द्रार्काद्यर्थविषयमध्यक्षमप्रवर्तकत्वात् न तत्प्रदर्शकमिति लोकप्रतीतिः। तत्र अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वमपि ज्ञातृव्यापारविशेषणमुपपत्तिमत्। अतोऽनधिगतार्थाधिगन्ता ज्ञातृव्यापारोऽर्थप्रकटताख्यफलानुमेयो जैमिनीयपरिकल्पितो न प्रमाणमिति स्थितम्।

[धर्मोत्तरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यावर्ण्य सिद्धान्तिना तस्य समालोच्य दूषणम्]

सौगतैस्तु 'प्रमाणमविसंवादिज्ञानम्' इति वचनात् अविसंवादकत्वं प्रमाणलक्षणमुक्तम् अविसं-

---

निरीक्ष्यमाणे परमार्थतस्तु हेये मुहुर्मोहविकारमुक्ते।
विवेकसेकहृष्यमानसानामशेषवस्त्वीप्सरोऽभ्युदेति ॥
प्रि(प्रे)यस्विनी–पार्वण–शीतरोचिर्–मयूर–मामिवयमुखे लजसम्।
आदेयवस्तुन्यवलोक्यमाने सम्प्राप्यते प्रीतिरसः स कोऽपि ॥" इत्यादि—स्याद्वादर० १-१ पृ० १६ द्वि० पं० ७–पृ० १९ प्र० पं० ४।

१-धनवि-मृ० ल० भां० मां० विना। २ "उत्तरम्"—मृ० ल० टि०। ३ सुनिश्चितं प-ल० मृ० बा० भां० मां० हा०। ४-मपि शाब्दा—मृ० ल० बा० बा० विना। ५ "प्रवृत्त्यभावे"—मृ० टि०। "प्राप्ति"—ल० टि०। ६ "प्रदर्शकता-" मृ० ल० टि०। ७-हर्षणे भावेच्छा प्रति-बा० बा०। ८-कत्वमि-बा० बा०। "न च प्रवृत्त्यभावे प्रमाणस्यार्थप्रदर्शकत्वलक्षणव्यापाराभावो वाच्यः प्रतीतिविरोधात्। न खलु चन्द्रार्कादिविषयं प्रत्यक्षमप्रवर्तकत्वात् तत्प्रदर्शकमिति लोके प्रतीतिः।"—प्रमेयक० पृ० ८ प्र० पं० ६। "न च प्राप्तेरभावे प्रमाणस्य वस्तुप्रदर्शकस्वरूपो व्यापार एव न संभवतीति विभावनीयम् अनुभवविरोधात्। न खलु कुमुदबान्धवादौ प्रत्यक्षेण दृष्टेऽप्यप्रवर्तमानो लोकः तत्साप्रदर्शकत्वमिति प्रतिपद्यते"—स्याद्वादर० पृ० २१ द्वि० पं० ६। ९ "अतः न(त)स्त्विदमर्थवेदनप्रत्यक्षोर(पल)क्षणमेतत्"—ल० टि०। १० जैमिनीय-बा० बा०।

११ एतत् सर्वं धर्मोत्तरीयायां धर्मकीर्तिकृतन्यायबिन्दुव्याख्यायां दृश्यते—"अविसंवादकं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम्। लोके च पूर्वमुपदर्शितमर्थं प्रापयन् संवादक उच्यते तद्वद् ज्ञानमपि प्रदर्शितमर्थं प्रापयत् संवादकमुच्यते प्रदर्शिते चार्थे प्रवर्तकत्वमेव प्रापकत्वम् नान्यत्। तथाहि—न ज्ञानं जनयद् अर्थं प्रापयति अपि तु अर्थे पुरुषं प्रवर्तयत् प्रापयत्यर्थम् प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वमेव। न हि पुरुषं हठात् प्रवर्तयितुं शक्नोति विज्ञानम् अत एव चार्थाधिगतिरेव प्रमाणफलम् अधिगते चार्थे प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थः तथा च सति अर्थाधिगमात् समाप्तः प्रमाणव्यापारः। अत एव अनधिगतविषयं प्रमाणम् येनैव हि ज्ञानेन प्रथममधिगतोऽर्थस्तेनैव प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थः तत्रैवार्थे किमन्येन ज्ञानेनाधिकं कार्यम् ततोऽधिगतविषयमप्रमाणम् तत्र योऽर्थो दृष्टत्वेन ज्ञातः स प्रत्यक्षेण प्रतिपादितः दृष्टत्वात् सन्निकर्षे प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वव्यापारो विकल्पेनानुगम्यते तस्य प्रदर्शकं प्रत्यक्षम् तस्माद् दृश्यतया ज्ञातः प्रत्यक्षदर्शितः। अनुमानं तु लिङ्गदर्शनान्निश्चिन्वद् अनिश्चितं दर्शयति

[उपयोगस्य साकारानाकारते स्पष्टयित्वा तयोः प्रामाण्याऽप्रामाण्यकथंताभिधानम्]

उपयोगस्य चानाकार-साकारते सामान्य-विशेषग्राहकते एव तत्र तत्राभिधीयेते । अविद्यमान आकारः भेदो ग्राह्यस्य अस्येत्यनाकारं दर्शनमुच्यते । सह आकारैर्ग्राह्यभेदैर्वर्तते यद् ग्राहकं तत् साकारं ज्ञानमित्युच्यते । निराकार-साकारोपयोगौ तूपसर्जनीकृततदितराकारौ स्वविषयावभास- [illegible] निर्विषयतया [illegible] 'बोधमात्रं [illegible] फलानुमेयः संवेदनाख्यफलानुमेयो वा अनधिगतार्थाधिगन्ता इन्द्रियादिसंपाद्यः अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपोऽबोधरूपो वा साधकतमत्वात् प्रमाणम्' इत्यादिरूपोऽयुक्तः ।

[२ प्रमाणसामान्यनिरूपणम्]

[वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारसंमतानां निराकार-साकार-विज्ञानवादानां परस्परोपमर्दे पूर्वपक्षत्वयोपन्यासः]

तथाहि—'बोधः प्रमाणम्' इति वदन्तो वैभाषिकाः पर्यनुयोज्याः—किं बोधमात्रस्य प्रामाण्यम्, आहोस्विद् बोधविशेषस्य? यदि बोधमात्रस्य तदा तल्लक्षणप्रणयनमयुक्तम् व्यवच्छेद्याभावात्, अबोधस्य व्यवच्छेद्यत्वेऽपि संशय-विपर्ययादीनां बोधस्वभावत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिः । न च संशयादीनामपि प्रमाणता लोक-शास्त्रविरोधात् । लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमारब्धम्, तत्र चेन्द्रियादेरपि प्रमाणतायाः प्रसिद्धेर्बोधस्य प्रामाण्येऽव्याप्तिश्च लक्षणदोषः । न चाबोधरूपस्येन्द्रियादेर्लोकः प्रमाणतां न व्यपदिशति 'प्रदीपेनोपलब्धम्' 'चक्षुषा दृष्टम्' 'धूमेनावगतम्' इति लौकिकानां व्यवहारदर्शनात् ।

१-कार वा-वा० बा० विना । २-पयोगावुप-भा० । ३-स्तुवि-वृ० । ४ वा बोधरूपो वा सा-वा० बा० । ५-त्वात् वृ० वा० बा० । ६ संक्षेपेण वैभाषिकादिमतस्वरूपमिदं वर्णितमपि षड्दर्शनसमुच्चयबृहद्वृत्तौ—"अथवा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकभेदाच्चतुर्धा बौद्धा भवन्ति ।

[illegible]—यतु क्षणिकं वस्तु जातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति, विनाशो विनाशयति । तथा आत्मापि तथाविध एव पुद्गलनामाभिधीयते । निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीनस्तत्र प्रमाणमिति ।

सौत्रान्तिकमतं पुनरिदम्—रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्कारा [illegible] पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते न पुनरात्मा । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]—पृ० ४६ पं० ११—पृ० ५० पं० १० ।

[illegible] (पृ० ३८-४६) [illegible] ।

७-[illegible] । ८-[illegible] । ९ [illegible] पृ० १ [illegible] ।

[illegible]त्वं च प्रतीतिनिमित्तप्रवृत्तिहेतुभूतार्थक्रियासाधकार्थप्रदर्शकत्वम् यतोऽर्थक्रियार्थी पुरुषो [illegible] [illegible]प्रमाणमन्वेषते यदेव अर्थक्रियानिर्वर्तकवस्तुदर्शकं [illegible] [illegible] प्रत्यक्षानुमाने एव च तथाभूतार्थप्रदर्शके न प्रमाणान्तरमिति ते एव च लक्षणे [illegible] [illegible] [illegible] अर्थक्रियासाधनं [illegible] प्रदर्शितं [illegible] [illegible] तु [illegible] [illegible] प्रदर्शकत्वमेव [illegible] न [illegible] [illegible] न प्रतीतिरिति [illegible] प्रदर्शकत्वव्यतिरेकेण [illegible] तच्च [illegible]। [illegible] "[illegible] तदेव च [illegible] अन्यथा प्रमाणान्तरस्याभावेन [illegible] [illegible] प्रदर्शकत्वमनभिमतं वा ? तत्र यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तुप्रापकमपि [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] इति [illegible] [illegible] अनुमानं तु [illegible] [illegible] यद्यपि न [illegible] तथापि [illegible] [illegible] [illegible] निमित्तभावोऽस्तीति तस्य [illegible]"। [ ]

[illegible]—[illegible] हि [illegible] [illegible] न च निर्दिष्टार्थ [illegible] [illegible] इति [illegible] प्रदर्शितार्थप्रापकत्वम् [illegible] प्रामाण्यम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रवृत्तिरिति न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमानेन प्रदर्शकत्व-प्रापकत्वे [illegible]। [illegible]

[illegible] [illegible] इति [illegible] प्रवृत्तिर्यतोऽस्य [illegible] [illegible]। [illegible] च—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [ ] [illegible]—"न [illegible] [illegible]" [ ] इति। [illegible] [illegible] प्रत्यक्षानुमानयोर्नापि [illegible] [illegible] प्रमाणं [illegible] [illegible]। [illegible]—"[illegible] [illegible]" [ ] [illegible] [illegible] प्रामाण्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रदर्शकत्वात्[illegible]

न चौपचारिकं तेषां प्रामाण्यम् प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वेन मुख्यप्रामाण्योपपत्तेः अत एव शास्त्रान्तरेष्वपि विशिष्टोपलब्धिजनकस्य बोधाऽबोधरूपविशेषस्यागेन सामान्यतः

"लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्" [ ] इत्युक्तिः।

किञ्च, 'प्रमीयतेऽनेन' इति प्रमाणशब्दः करणविशेषप्रतिपादकः करणविशेषत्वं चास्य विशिष्टोपलब्धिस्वरूपकार्यजनकत्वेन कार्यस्य चाव्यभिचारादिस्वरूपप्रमितिरूपत्वात् तज्जनकेनापरेण साधकतमेन भाव्यम् एकस्यैव स्वात्मनि करणक्रियाविरोधात् ततो बोधाबोधरूपस्य प्रमितिजनकस्य प्रमाणतोपपत्तेः 'बोधमात्रं प्रमाणम्' इत्यत्राव्याप्तिलक्षणदोषः प्राप्नोतीति स्थितम्। अथ बोधविशेषः प्रमाणम् तदाऽत्रापि वक्तव्यम्-कः पुनरसौ बोधस्य विशेषः? यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टत्वं तदा प्रमितिस्वभावस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः। न चाभ्युपगम्यत एवेति वाच्यम् करणविशेषस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः।

अत एव "निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्येकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम्" [ ] इति वैभाषिकोक्तमसंगतम्। अपि च, कर्मण्यसौ प्रमाणमभ्युपेयते। यत उक्तम्—

"सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि" [ ] इति।

कर्मणा च बोधसहभाविनोऽर्थस्य तद्बोधापेक्षया न सम्भवति, तस्य समानकालस्य तं प्रति व्यापारायोगात् धर्मरूपं च तत्र कारणे क्रियायाः कथं प्रतिनियमः तद्भावे एकसामग्र्यधीनतयाऽपि सर्वैः सर्वस्य बोधो भवेत्। किञ्च एकसामग्र्यधीनत्वस्य द्वयोरप्यविशेषात् यथा बोधोऽर्थस्य ग्राहकस्तथाऽर्थोऽपि बोधस्य किं न भवेत्? तन्न निराकारो बोधः प्रमाणं सम्भवति।

अथ मा भूत् निराकारो बोधः प्रमाणम् साकारस्त्वसौ प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वात् प्रमाणम्। ननु च बोधस्य प्रमाणस्वरूपत्वादर्थाकारत्वमयुक्तम् प्रमेयरूपत्वापत्तेः। न च प्रमेयरूपमेव प्रमाणं भवितुमर्हति प्रमाणस्य ग्राहकत्वेन प्रतिभासनात्। न च तथात्वेन प्रतिभासमानमपि प्रमेयरूपं युक्तम् प्रमाण-प्रमेययोरन्तर्बहिर्व्यवस्थितत्वेनावभासनात् भेदेन च प्रतिभासमानं नान्यथाधिगन्तुं युक्तम्। न हि प्रतिभासः साक्षात्करणाकारत्वात् प्रत्यक्षरूपोऽर्थव्यवस्थापकः प्रमाणान्तरादनुग्रहं बाधां वा प्रतिपद्यते।

उक्तं च—

"प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रहः।
बाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहे" ॥ [ ] इति

सर्वदा बहिर्विच्छिन्नार्थावभासिनोऽप्यस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरेव। न चान्तरेण ज्ञानमेव बहिरर्थाकारं वेद्यते न बाह्योऽर्थ इति कथं निराकारता सङ्गतेति वक्तव्यम् ज्ञानस्वरूपता बोधस्यान्तर्मुखे प्रतिभासनात् अर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्तेः। न हि स्वबहिराकारवत्त्वेनार्थस्य प्रतिभासेऽन्तराकारस्य बोधरूपस्येव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि स्यात् बहिराकारवत्त्वेनार्थस्य प्रतिभासः स्यात् तदा ज्ञानरूपाभिमतत्वात् तदात्मनः 'अहं घटः' इति प्रतिभासः स्यात्। न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरुपप-

---

१-स्य बोधरूपवि-आ० ता०। २-क्षिणो भुक्तिः प्र-आ०। -क्षिणो मुक्तिः प्र-ब०।

३ "ततो यद् बोधाबोधरूपस्य प्रमाणत्वमभिमतम्—

"लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्"—

इति तद् प्रत्याख्यातम् [illegible]"

त्रिविधम् "यावन्ति लोके [illegible] तत् प्रमाणम्" [illegible] "मुख्य प्रमाणम्" भुक्तिः "अनुभव प्रमाणम्"—बृहदा० पु० १ प्र० पं० ११, टि० ४०, ४१, ४२। [illegible] पृ० २०० पं० १०-११। ४-करत्वात्-बा० ब०। ५-भवत्येना-ब० ब०। ६-प्रवि-आ० ब० दि०। ७-कर्मेव इ-ब० दि०। ८-पताप-इ० ब० ब०। ९-रूपार्थ-ब०। १० एवेत-आ० ब० दि०। ११-न बाधा-(नाऽप्यना-) ब०। १२ अत्र 'अनुग्रहे' 'अनुग्रह' इति द्वयमपि [illegible] 'अनुग्रह इति' [illegible] पाठो ज्ञेयः।

प्रारम्भवादित्युक्तत्वात् । न चान्यस्य ज्ञानान्तरस्य प्राप्तौ नियोक्तृत्वात् तदेव प्रापकमित्याशङ्कनीयम् यतो यद्यप्येकस्मात् ज्ञानक्षणात् प्रवृत्तावर्थप्राप्तिस्तथापि पर्यालोच्यमानमर्थप्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वं नान्यत् तच्च प्रथमज्ञानक्षण एव संपन्नमिति नोत्तरोत्तरज्ञानक्षणानां तदुपयोगि प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेश-कालाऽऽकारं प्राप्यत इति तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोस्तयोरेव प्रामाण्यम् न ज्ञानान्तरस्य तेन प्रदर्शितप्रापकत्वलक्षणे प्रामाण्ये पीतशङ्खादिप्रतिभासानामपि प्रापकत्वात् प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवति न हि तानि प्रदर्शितमर्थं प्रापयन्ति यद्देश-कालाऽऽकारं वस्तु तैः प्रदर्शितम् न तत् तथा प्राप्यते यच्च यथा प्राप्यते न तैस्तत् तथा प्रदर्शितम् देशादिभेदेन वस्तुभेदस्य निश्चितत्वाच्च तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता । एवमपि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वे जलादिप्रदर्शकस्य मरीच्यादिवस्त्वन्तरप्राप्तौ प्रदर्शितप्रापकत्वेन प्रामाण्यप्रसक्तिरिति न किञ्चिदप्रमाणं भवेत् । प्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं च ज्ञानं न नियतप्रदर्शितार्थप्रापकम् । तेन हि भावाभावसाधारणोऽनियतोऽर्थः प्रदर्शितः स च तथाभूतोऽसत्त्वान्न प्राप्तुं शक्य इति न तत् प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणम् । अनियतार्थप्रदर्शकत्वं च शाब्दादेः साक्षात् पारम्पर्येण वा प्रतिपाद्यादर्थादनुत्पत्तेः । तत् स्थितं प्रापणशक्तिस्वभावमविसंवादकत्वं प्रामाण्यं द्वयोरेव । प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्यार्थाविनाभावनिमित्ता दर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि—दर्शनं यतोऽर्थादुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्वानुरूपाध्यवसायोत्पादनात् निश्चिन्वदर्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रामाण्यं स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षतेऽर्थानुभूताविव ततोऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् ।

एतदप्ययुक्तम्, यतो नार्थप्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सति वस्तुन्यर्थप्राप्तेः । एतच्च प्राक् प्रतिपादितम् । उपेक्षणीये च विषये पुरुषस्य तद्विषयार्थित्वाद्यभावे प्राप्ति-परित्यागयोरभावेऽपि तत्प्रदर्शकत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य न कश्चिद् व्याघात उपलभ्यते । अथ इष्टाऽनिष्टसाधनार्थव्यतिरेकेणोपेक्षणीयस्यार्थान्तरस्याभावात् तत्प्रदर्शकं किञ्चिज् ज्ञानं समस्तीति कथं प्रापकत्वाभावेऽपि प्रदर्शकत्वस्य संभवेन दोषोपादनं क्रियते? तथा च तृतीयविषयाभावमवगत्यैवोक्तम्–"अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वात्" [ ] तथा, "हिताहितप्राप्ति-परिहारयोः" [ ] इति च । तृतीयविषयाभावश्च सर्वस्य वस्तुनो राशिद्वयेऽन्तर्भावात् ।

१–पयोगी प्राप्य–वा॰ बा॰ । "तत्र प्रथमत एव ज्ञानक्षणे संपन्नमिति नोत्तरोत्तरज्ञानानां तदुपयोगि तद्विशेषार्थप्रदर्शकत्वेन तु तत् तेषामुपयोगमेव" । तद् "प्रदर्शकत्वम्" । उपयोगि "फलवत्" । तद्–"अर्थ"–। अंश–"भेद–" । प्रमेयक॰ पृ॰ ८ प्र॰ पं॰ ५, टि॰ १२–१३–१४–१५ । २–एतार्थः मू॰ । ३ न च त–वा॰ बा॰ । ४ पृ॰ ४६७ पं॰ १२ । ५–पादानं वा॰ बा॰ । ६ दार्शनिकग्रन्थेषु तावदर्थविभागक्रम इत्थं दृश्यते—

यद्यपि न्यायसूत्रभाष्यकारवार्तिककाराभ्यामुपेक्षणीयार्थस्य पार्थक्येन इतं समर्थनं न दृष्टं तथापि अवयवसूत्रे हानोपादानोपेक्षाबुद्धिग्रहणेन तयोस्तदर्थस्य पार्थक्ये तात्पर्यं प्रतिभाति यतो वाचस्पतिमिश्रेण उपेक्षणीयार्थस्य हेयोपादेयपार्थक्येन समर्थनं कृत्वा तत्तात्पर्यं स्पष्टीकृतम्—

"अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते ? तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये उपेक्षिष्ये वेति । ता एता हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते" १–१–३२ वात्स्या॰ भा॰ ।

"पुरुषापेक्षया तु प्रामाण्ये चन्द्रतारकादिविज्ञानस्य पुरुषानपेक्षितस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः । न चातिदवीयस्तया तदर्थस्य हेयतया तदपि पुरुषस्यापेक्षितम् तस्योपेक्षणीयविषयत्वात् । न चोपेक्षणीयमपि अनुपादेयत्वाद् हेयमिति निवेदयिष्यते" न्यायवा॰ ता॰ टी॰ १–१–१ पृ॰ २१ पं॰ १६ । तन्निवेदनस्थानं च १–१–३ पृ॰ १०३ पं॰ २३–पृ॰ १०४ पं॰ ३ ।

"ननु कोऽयमुपेक्षणीयो नाम विषयः ? स हि उपेक्षणीयत्वादेव नोपादीयते चेत् स तर्हि हेय एव अनुपादेयत्वादिति, नैतद् युक्तम्, उपेक्षणीयविषयस्य स्वसंवेद्यत्वेन अप्रत्याख्येयत्वात् ।

हेयोपादेययोरस्ति दुःख-प्रीतिनिमित्तता । यत्नेन हानोपादाने भवतस्तत्र देहिनाम् ॥
यत्नसाध्यद्वयाभावादुभयस्यापि साधनात् । ताभ्यां विसदृशं वस्तु स्वसंविदितमस्ति नः ॥
उपादेये च विषये दृष्टे रागः प्रवर्तते । इतरत्र तु विद्वेषस्तत्रोभावपि दुर्लभौ ॥

यत्तु अनुपादेयत्वाद् हेय एवेति, तदप्रयोजकम्, न ह्येवं भवति, यदेतद् नपुंसकम् स पुमान् अस्त्रीत्वात् स्त्री वा नपुंसकम् अपुंस्त्वादिति, स्त्रीपुंसाभ्यामन्यदेव नपुंसकम् तथोपलभ्यमानत्वात् । एवमुपेक्षणीयोऽपि विषयो हेयोपादेयाभ्यामर्थान्तरम् तथोपलम्भादिति ।

भूतमर्थं व्यवस्थापयितुं शक्ता प्रतिपत्तिव्यतिरेकेणान्यथैवव्यवस्थितिप्रसंक्तेरतिप्रसक्तिश्च नीलप्रतिपत्तेरपि पीतादिव्यवस्थापनाप्रसङ्गात् । अथ साकारं विज्ञानमाकारप्रतिनियमात् तत्प्रतिपत्त्यैवार्थोपत्त्या तदाकारतां तज्जनकस्यार्थस्य व्यवस्थापयेदिति प्रतिकर्म व्यवस्था सिध्यति निराकारं तु विज्ञानं बोधमात्रतया व्यवस्थितं सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात् 'नीलस्येदं संवेदनं न पीतस्य' इति प्रतिकर्मव्यवस्थानिबन्धनं न भवेदिति साकारं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम्, असदेतत्; 'सर्वार्थान् प्रति बोधमात्रतया निराकारस्याविशिष्टत्वात्' इति हेतोरसिद्धेः निराकारत्वेपि चक्षुरादिशक्त्या बोधस्य तत्रैव नियमितत्वात् । न च नियतत्वं तस्य सर्वार्थेषु, नीलादावेव तस्य प्रतीतेः समानत्वेऽपि वा पुरोवर्तिन्येव नीलादौ समानत्वस्य सम्भवान्न सर्वार्थसाधारणी प्रतिपत्तिरिति निराकारज्ञानवादिनो न काचित् क्षतिः तथादृष्टत्वात् 'नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम' । निराकारत्वे किमिति पुरोवर्तिन्येव नीलादौ प्रवर्तते विज्ञानम्? चक्षुरादिभिस्तत्रैव नियमितत्वादिति प्रतिपादितं प्राक् । कस्मात् तैस्तत्र तन्नियम्यत इति चेत्, अत्र वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम् न हि कारणानि कार्यजननप्रतिनियमे पर्यनुयोगमर्हन्ति तत्र तस्य वैफल्यात् । साकारत्वेऽपि चायं पर्यनुयोगः समानः । तथाहि–साकारमपि ज्ञानं किमिति नीलादिकमेव पुरोवर्ति तत्सन्निहितमेव च व्यवस्थापयति? तेनैव तथा तस्य जननादिति चेत् समानमेतन्निराकारत्वेऽपि । किञ्च, चक्षुरादिजन्यं तद्विज्ञानं किमिति चक्षुराद्याकारं न भवति इति पर्यनुयोगे भवतापि 'वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम्' इति वक्तव्यम्; [illegible] किमित्यसंगतं भवतः प्रतिभाति । अपि च, साकारता विज्ञानस्य किं साकारेण प्रतीयते, आहोस्विन्निराकारेण? यदि साकारेण तदा तत्रापि प्रतिपत्तावाकारान्तर[illegible] [illegible] । निराकारेण चेत् बाह्यार्थस्यापि तथाभूतेनैव प्रतिपत्तिप्रसक्तिः । न च [illegible] तथाभूतेन प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् इतरत्रापि प्रत्यासत्तिनियमा[illegible] । [illegible] साकारदर्शनात् अभ्रान्ते न प्रतिनियमाभाव इति चेत् निराकारेऽपि [illegible] किमाकारपरिकल्पनया? कथमाकारमन्तरेण प्रतिनियम इति [illegible] समानत्वात् । तथाहि–साकारवादिनोऽपि कथं प्रतिनियम इति [illegible] एव प्रतिनियमः' इति नोत्तरं युक्तम् प्रतिनियताकारपरिग्रह[illegible] विचार्यमाणत्वात् । अथानुमानाद् बाह्योऽर्थः प्रतीयते तर्हि [illegible] । न च बाह्योऽर्थो [illegible] कदाचनापि [illegible] नापि तत्प्रतिबद्धो ज्ञानाकार इति न [illegible] तदन्तरेण न चानुमानप्रवृत्तिरिति कथं बाह्यार्थसिद्धिः? अथार्थापत्त्या [illegible] तस्याः प्रत्यक्षप्रमाणान्तरगतेः । न च [illegible] तस्याः प्रामाण्यम् अनुमानस्याप्यनतिरिक्तत्वप्रसङ्गेन प्रामा[illegible] । [illegible] केनचिदाकारेण [illegible] न तस्य [illegible] पूर्वदृष्टत्वात् 'इदं तत्' इत्याकारेण प्रतिपत्तिनियम[illegible] इति [illegible] । अथ [illegible] पुरोवर्तीति [illegible] । न च [illegible] असदेतत्, यतः [illegible] प्रतीयमान. साकारेण च[illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

तथाहि–तृतीयं वस्तु नेष्टसाधनम् उपेक्षणीयत्वात् यच्च तत्साधनं न भवति तस्यानिष्टसाधनराशावन्तर्भावः एतच्चायुक्तम्; स्वसंविदितवस्त्वपह्नवस्य युक्तिशतेनापि कर्तुमशक्यत्वात् । तथाहि–यथा तद् वस्तु इष्टसाधनं न भवति तथाऽनिष्टसाधनमपि न भवति इष्टानिष्टसाधनयोर्यत्नोपादेयत्व-हेयत्वदर्शनात् उपेक्षणीयस्य चायत्नसाध्योपादानत्यागविषयत्वात् कथमिष्टानिष्टसाधनयोरन्तर्भावः? तत्र प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् । न च बौद्धाभ्युपगमेन प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं क्वचिदपि ज्ञाने संभवति। तद्धि सन्तानाश्रयेण सौगतैः परिकल्प्यते । न च सन्तानः संभवति–स हि स्वरूपेण वा वस्तुसन् भवेत् सन्तानिरूपेण वा? न तावत् स्वरूपेण सन्तानिव्यतिरेकेण तस्य वस्तुसतोऽनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा क्षणिकवादहानिप्रसक्तिः सामान्यानभ्युपगमश्च निर्निबन्धनो भवेत् इति न तस्य स्वरूपेण प्रवृत्त्यादिविषयता । सन्तानिरूपेणापि तस्य सत्त्वे सन्तानिन एव तथाभूता न तद्व्यतिरिक्तः सन्तानः प्रवृत्त्यादिविषयः सन्तानिनां चोत्पत्त्यनन्तरध्वंसित्वात् न तद्विषयस्य विज्ञानस्य प्रदर्शितार्थ-प्रापकत्वम् दृश्य-प्राप्ययोः क्षणयोरत्यन्तभेदात् यत्र हि देश-कालाऽऽकारभेदादभेदेन प्रतीयमान-स्यापि वस्तुनो भेदोऽभ्युपगम्यते तत्र स्वरूपेण भिन्नयोः पूर्वोत्तरक्षणयोः कथमभेदः येन प्रदर्शितार्थ-प्रापकत्वं साधननिर्भासिज्ञानस्य युक्तिसंगतं भवेत्? अथ संवृत्या सन्तानस्य स्वरूपसिद्धेः पूर्वोक्तम-दूषणम् । तथा च प्रतिपादितम्–"सांव्यवहारिकस्य च प्रमाणस्यैतल्लक्षणम्" [ ] नन्वेवं लोक-

[illegible]

भ्युपगमेन संभवति । तथाहि–यदेवाध्यक्षेणोपलब्धं तदेव तेनाध्यवसितम् न च सन्तानस्तत्र पूर्व-

---

यदेतत् तृण-पर्णादि चकास्ति पथि गच्छतः । न धीस्तत्रादिवत् तत्र न च काकोदरादिवत्" ॥

—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० २४ पं० २५–पृ० २५ पं० १२ ।

"प्रमितिर्गुण-दोष-माध्यस्थ्यदर्शनम् । गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानम्, दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानम्, माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नोपादेयमिति ज्ञानं प्रमितिः"–[प्रशस्त० कं० पृ० १९९ पं० १८–१९] इत्येवं श्रीधरीयकन्दल्यापि उपेक्षणीयं मार्गं व्यवस्थया समर्थ्यते ।

"पुरुषस्यार्थः अर्थ्यत इत्यर्थः काम्यत इति यावत् । हेयोऽर्थः उपादेयो वा । हेयो ह्यर्थो हातुमिष्यते उपादेयोऽप्युपा-दातुम् । न च हेयोपादेयाभ्यामन्यो राशिरस्ति उपेक्षणीयो ह्यनुपादेयत्वाद् हेय एव"—ध० न्या० टी० १-१, पृ० ४ पं० ११।

"ननु च हेयोपादेयाभ्यामन्योऽप्युपेक्षणीय अस्ति (योऽस्ति) तस्य किमिति न कथनम्? इत्याह—न च हेयेत्यादि। × × × किन्तु तस्यानुपादेयत्वाद् हेयत्वमेवेति न पृथक्कथनम् । तेन यदुक्तं कैश्चिद् हेयोपादेययोः पुरुषार्थोपयोगित्वात् कथनम् उपेक्षणीयस्य तद्विपर्ययान्न कथनमिति तत् प्रत्युक्तम्"—ध० न्या० टी० टि० पृ० ११ पं० ७।

"हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत्"–१-२ । "अर्थ्यतेऽभिलष्यते प्रयोजनार्थिभिरित्यर्थो हेय उपादेयश्च । उपेक्षणीयस्यापि परित्यजनीयत्वाद् हेयत्वम् उपादानक्रियां प्रति अकर्मभावात् नोपादेयत्वम् हानक्रियां प्रति निर्भेदात् उपत्वम् । तथा च लोको वदति–अहमनेन उपेक्षणीयत्वेन परित्याग इति"—प्रमेयक० पृ० ३ प्र० पं० ४। "अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम् अतो ज्ञानमेवेदम्"—१-२.। "अभिमताऽनभिमतयोरुपलक्षण-त्वाद् अभिमताऽनभिमतोभयाभावस्वभावः उपेक्षणीयोऽप्यर्थो लक्षयितव्यः । रागगोचरः खल्वभिमतः द्वेषविषयोऽन-भिमतः [illegible] तृणादिरुपेक्षणीयः तस्य धीरेषु प्रमाणं तदुपेक्षायां समर्थमित्यर्थः"—[illegible] पृ० २१ टि० पं० १।

"अस्ति अर्थ्यते वा अर्थो हेयोपादेयोपेक्षणीयलक्षणः हेयस्य हातुम् उपादेयस्योपादातुम् उपेक्षणीयस्योपेक्षितुमर्थ्य-मानत्वात् । न च अनुपादेयत्वाद् उपेक्षणीयो हेय एवान्तर्भवति अद्वेषत्वाद् [illegible] एव अन्तर्भावनीयः । उपेक्षणीय एव च मूर्धाभिषिक्तोऽर्थो योगिभिरस्मदादिभिरपि हेयोपादेयाभ्यां भूयानेव उपेक्षणीयोऽर्थः । तस्मादस्तु-त्रिविध एवः"—प्रमाणमी० १-१-२ पृ० ५ पं० ११ ।

१ "न हेतुफलभावादिरन्यत्र प्रत्यक्षभावतः । सन्तानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरङ्कुशः । मृषा" ॥—आप्तमी० १ श्लो० ४१ ॥ अष्टस० पृ० १११ पं० ५।

२ "अन्येष्वनन्यशब्दोऽयं संवृतिर्न मृषा कथम्? । मुख्यार्थः संवृतिर्न स्यात् विना मुख्यान्न संवृतिः" ॥

—आप्तमी० १ श्लो० ४४। अष्टस० पृ० ११२ पं० १।

ज्ञानेन प्रतीयते, निराकारेण वा? यदि साकारेण इति पक्षस्तदा भ्रान्तावपि ज्ञानाकार एव न बाह्योऽर्थ इति क्वचिदपि बाह्यार्थसिद्धेरसिद्धो दृष्टान्तः तथा च प्रतिबन्धाप्रसिद्धेर्न ज्ञानाकाराद् बाह्यार्थसिद्धिः। अथ निराकारेण तेन बाह्यः स्व-पराभ्यां प्रतीयत इति प्रतिबन्धसिद्धिरभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञानाकारस्य बाह्यार्थेन सह। तच्चैवं निराकारं ज्ञानं बाह्यार्थग्राहकं सिद्धमिति व्यर्थं ज्ञानाकारकल्पनम्। न च तत्रापि प्रतिभासमानो दृश्यो ज्ञानाकार एव इति अपरमर्थं साधयति तत्रापि अपरापरार्थकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् कुतोऽर्थसिद्धिः? ज्ञानाकारात् इति चेत्, ननु प्रतिबन्धाग्रहणे कथं तत्सिद्धिः इति पुनरपि तदेव वक्तव्यमिति अपर्यवसाना पर्यनुयोगानवस्था। तस्मात् निराकारादेव ज्ञानाद् बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपगन्तव्या।

अथ निराकारं ज्ञानं नीलाद्यर्थे व्यापारवत् प्रवर्तते, उत निर्व्यापारम् इति कल्पनाद्वयम्। प्रथमकल्पनायामपि अव्यतिरिक्तव्यापारवत् उत व्यतिरिक्तव्यापारवत् इति कल्पनाद्वयम्। आद्यविकल्पे ज्ञानरूपमेव न व्यापारः कश्चित्। न च व्यापार-तद्वतोरभेदो युक्तः धर्मधर्मितया प्रतीतेः। द्वितीयविकल्पेऽपि सम्बन्धासिद्धिः ततस्तस्योपकाराभावात् उपकारेऽपि तस्य तन्निबन्धनेऽपरो व्यापारः कल्पनीय इत्यनवस्था। व्यापारस्यापि बाह्यार्थग्रहणव्यापृतावपरो व्यापारः परिकल्पनीय इत्यप्यनवस्था। निर्व्यापारस्यापि व्यापारस्यार्थव्यापृतावर्थस्यापि ज्ञानग्रहणे व्यापृतिप्रसक्तिरित्यर्थस्यापि ज्ञानं प्रति ग्राहकता स्यात्। न च निराकारो बोधो निर्व्यापारोऽपि बोधस्वरूपत्वादर्थग्राहकः अर्थस्याप्यर्थरूपतया बोधं प्रति ग्राहकतोपपत्तेः ततो ग्राह्यरूपासंस्पर्शाच्च बोधस्य ग्राहकता। न च ग्राह्यार्थरूपत्वमनुपपत्त्या बोधस्य ग्राहकताव्यवस्था, इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः। तथाहि-ग्राह्यरूपव्यवस्था ग्राहकरूपसंस्पर्शाद् ग्राहकरूपव्यवस्थापि ग्राह्यरूपसंस्पर्शादिति कथं नेतरेतराश्रयदोषः? न च समानकालयोर्नील-बोधयोर्ग्राह्यग्राहकभावव्यवस्था, कर्म-कर्तृरूपत्वासिद्धेः—न हि समानकालतायां निर्वर्त्य-विकार्य-प्राप्यरूपकर्मतासम्भवः समानकालस्य निर्वर्त्य-विकार्यताऽयोगात् प्राप्यरूपता च न तद्व्यतिरिक्ता सम्भवति समानकालयोर्द्वयोरपि ग्राह्यग्राहकभावाविशेषात्। तत्र निराकारस्याप्यर्थव्यवस्थापकत्वं बोधस्येति "विज्ञप्तिमात्रमेव सार्थव्यवस्था" [ ] इति विज्ञानवादिनः। अयुक्तमेतत्, सप्रतिघरूपतयाऽध्यक्षतो बाह्यस्य सिद्धेर्विज्ञप्तिमात्रत्वे तद्रूपताऽभावप्रसक्तिर्भवेत्।

१-कारस्या-पृ० । २ एते निर्वर्त्यप्रभृतयः कर्मकारकभेदाः । तदुद्देशः सप्रकारं चैवम्—

"प्राप्यं विषयभूतं च निर्वर्त्यं विक्रियात्मकम् । कर्त्रुथ क्रियया व्याप्यमीप्सितानीप्सितेतरत्" ॥

—जैने० व्या० पृ० १७ पं० १ ।

"निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रिविधं मतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम्" ॥

× × × × ×

"सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते" ॥

"प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा । निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम्" ॥

"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्" ॥

"प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्" ॥

"क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते" ॥

—वाक्यप० तृ० का० श्लो० ४५-५१ पृ० २०२-२०५ ।

ब्रह्म. सूत्रे न कथमपि कर्मकारकप्रकारो घटते इति निरूपयता श्रीशंकराचार्येण स्वभाष्ये कर्मकारकस्य चातुर्विध्यमभ्युपगतम् । भामतीकृताऽपि तथैव विशदीकृतम् । तद्यथा "अत्र च कुण्डलम् इति निर्वर्त्यकर्मतामनुकरोति । एवं त्वापि इति प्राप्यकर्मताम् । सर्वविक्रियारहितम् इति विकार्यकर्मताम् । निरवद्यम् इति संस्कार्यकर्मताम्" —भाम० १-१-४ पृ० ११२ पं० ११ ।

भर्तृहर्युक्तं निर्वर्त्यादिस्वरूपं यथासम्भवतया निरदेशि आचार्यहेमचन्द्रेण—"तत् त्रेधा—निर्वर्त्यम् विकार्यम् प्राप्यं च । तत्र यदसज्जायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम् । कटं करोति । पुत्रं प्रसूते । प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद् विकृतिमापद्यते तद् विकार्यम् । काष्ठं दहति । काण्डं लुनाति । यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नास्ति तत् प्राप्यम् । आदित्यं पश्यति । ग्रामं गच्छति" ।—हैम० बृ० वृ० २-२-३ पृ० ३१ द्वि० पं० १ ।

मुपलब्ध इति कथमसाधकत्वमुपनीयते ? न हि क्षणमात्रभाविनां सन्तानिनां दर्शनविषयत्वे तत्पृष्ठ-

न सामान्यधर्माः स्वरूपेणागन्तोऽभ्युपगन्तव्याः अक्षणिकस्य च वस्तुनः सिद्धेः । यदुक्तं भवद्भिः–"दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधारणस्यार्थस्य विषयीकरणात् कुतश्चिद् भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वारोपेऽपि न दर्शनमक्षणिकत्वे प्रमाणम् किन्तु प्रत्युताप्रमाणम् विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् क्षणिकत्वेऽपि न तत् प्रमाणं अनुरूपाध्यवसायाऽजननात् नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात् प्रमाणम्" [ ] इति, तद् विरुध्यते । किञ्च, एवंवादिन एकस्यैव दर्शनस्य क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोरप्रामाण्यम् नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बलादापतति । न च क्षणग्रहणे तद्विपरीतसन्तानाध्यवसायोत्पत्तौ दर्शनस्य प्रामाण्यं युक्तं मरीचिकास्वलक्षणग्रहणे जलाध्यवसायिन इव, यतो 'यदेव मया तत्त्वतो दृष्टं तदेव प्राप्तम्' इत्यध्यवसाये तस्य प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते । न च दृष्टस्य क्षणिकसन्तानिस्वरूपेण सन्तानस्य प्राप्तिरिति प्राक् प्रतिपादितम् स्वरूपेण तु तस्याऽसत्त्वात् प्राप्यविषयत्वैवेति न धर्मोत्तरमतपर्यालोचनया किञ्चित् परमार्थतः प्रदर्शितार्थप्रापकं प्रमाणं संभवति । अतः संवादकत्वमपि तन्मतेन प्रमाणलक्षणमयुक्तम् ।

[नैयायिक-वैशेषिकसंमतस्य सामग्रीप्रामाण्यवादस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

नैयायिकास्तु "अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री प्रमाणम्" [ ] इति प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रतिपन्नाः तज्जनकत्वं च प्रामाण्यमिति च । अथ सामग्र्याः प्रमाणत्वे साधकतमत्वमनुपपन्नम् सामग्री ह्यनेककारकस्वभावा तत्र चानेककारकसमुदाये कस्य स्वरूपेणातिशयो यत्तं दर्श्येत ? तथाहि–सर्वस्मात् कारणकलापात् कार्यमुपजायमानमुपलभ्यते तदन्यतमापायेऽप्यनुपजायमाने कस्य कार्योत्पादने साधकतमत्वमावेद्यताम् ? न च समस्तसामग्र्याः साधकतमत्वम् अपरस्यासाधकतमस्याभावे तदपेक्षया साधकतमत्वस्यानुपपत्तेः असाधकतममपेक्ष्य साधकतमत्वव्यवस्थितेः न च अनेककारकजन्यत्वेऽपि कार्यस्य "विवक्षातः कारकाणि भवन्ति" [ ] इति न्यायात् साधकतमत्वं विवक्षात इति वक्तव्यम् पुरुषेच्छानिबन्धनत्वेन वस्तुव्यवस्थितेरयोगात् । अथ कर्म-कर्तृविलक्षणस्याव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टोपलब्धिजनकस्य प्रमाणस्याथ यथोक्तदोषानुषङ्गः, असदेतत्; अनेकसन्निधानात् कार्यस्य स्वरूपलाभे एकस्य तदुत्पत्तौ वैलक्षण्याभावे साधकतमत्वानुपपत्तेः । तत्र कर्म-कर्तृवैलक्षण्यमपि साधकतमत्वम् । अत्र चानेकपक्षानुद्भाव्य उद्द्योतकराऽध्ययनप्रभृतिभिः साधकतमत्वं निरस्तम् ते च पक्षा ग्रन्थगौरवभयान्नेह प्रदर्श्यन्ते । सन्निपत्यजनकत्वे

१-यत्रैव त-भा० । २-तस्य च-वा० बा० । ३-पृष्ठे द-वा० बा० । ४ क्षणिकाक्षणि-वृ० । ५ पृ० ४७० पं० ९ । ६ "शान्तानस्य"–वृ० स० टि० । ७ "अव्यभिचारिणीमसंदिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम्"–इत्यादिना सामग्रीप्रमाणवादसमर्थनं दृश्यते न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० १२ पं० ११–पृ० १५ पं० २२ । इदं सामग्रीप्रमाणवादिकथनं नैयायिकमतम् तदुपपादनम् निराकरणं च सर्वं प्रमेयकमलमार्तण्डे वर्तते पृ० ३ द्वि० पं० १ । न्यायकुमुदचन्द्रोदये तु तदेव सर्वमतिविस्तृततया विवेचितम् द्वि० पृ० १४ प्र० पं० ३–पृ० १७ द्वि० पं० ४ । स्याद्वादरत्नाकरेऽपि न्यायकुमुदचन्द्रोदयगतां सरणीमाश्रित्यैव पुनस्तदेव सविशेषतया सर्वोद्धृतं दृश्यते, तत्र च सामग्रीप्रमाणवादप्रदर्शनाय भाजयन्तकर्तृकालङ्कृताः सप्त श्लोका अपि समुद्धृताः सन्ति–पृ० ३० द्वि० पं० ११ । ८ "विशिष्टार्थोपलब्धि–" वृ० स० टि० । ९ दृश्यते वा० बा० । १० हैम० वृ० पृ० ७–४–१२२ । ११ प्रमाणस्य प्रमातृ-प्रमेयाभ्यां साधकतमत्वेन वैलक्षण्यं दर्शयितुकामेन उद्द्योतकरेण साधकतमतार्थः सप्तधा दर्शितः । तथाहि–"क. खलु साधकतमार्थः, साधकतमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थं इति । १ भावाभावयोस्तद्वत्ता न प्रमातरि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति सति तु भवति न पुनः सति भवत्येव प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव सोऽयमतिशयः साधकतमत्वमुच्यते । २ यद्वान् वा प्रमिमीते सोऽतिशयः किंवान् प्रमिमीते ? प्रमाणवान् प्रमिमीते प्रमाणे सति प्रमिमीते नासतीति । ३ सतोऽकर्तृत्वं यदभावात् यस्य चाभावात् प्रमातृ-प्रमेये न प्रमां कुरुतः

न चाध्यक्षतः सप्रतिघग्राह्यरूपतया प्रतीयमानस्य 'विज्ञप्तिः' इति नामकरणे काचिन्नः क्षतिः नामकरणमात्रेण सप्रतिघत्वग्राह्यरूपत्वादेरर्थधर्मस्याव्यावृत्तेः । अतः सप्रतिघत्वादिरूपो ग्राह्योऽर्थः तद्विपरीतश्चान्तरो बोधोऽभ्युपगन्तव्य इति कथं विज्ञप्तिमात्रम्? न च सप्रतिघाकारतया बोधप्रतिपत्तिः तद्विषयतया तु तस्य प्रतिपत्तिरस्त्येव 'नीलविषयो बोधो मयाऽनुभूयते' इति निश्चयोत्पत्तेः । न च प्रतिभासनिश्चयमन्तरेणापरं पदार्थस्वरूपव्यवस्थितौ निबन्धनमुत्पश्यामः ततो निराकारादेव बोधाद् बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपेया, असदेतत्; यतः 'निराकारं ज्ञानमर्थव्यवस्थापकम्' इति किं प्रत्यक्षतोऽवगम्यते आहोस्विदनुमानतः उतार्थापत्तेरिति विकल्पाः । तत्र न तावत् प्रत्यक्षतस्तत्प्रतिपत्तिः प्रतिभासमानशरीर-स्तम्भादिव्यतिरिक्तस्यापरस्य ज्ञानस्यानुपलम्भेनासत्त्वात् । न च सुखाद्यान्तररूपेण अहङ्कारास्पदतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो ज्ञानरूपं प्रतीयत एवेति कथं तस्यानुपलम्भः यतः सुखादयो नान्तःस्पष्टव्यशरीरव्यतिरिच्यमानतनवः प्रतिभान्ति 'अहम्'इति प्रत्ययोऽपि तथाभूतशरीरालम्बनतया संवेद्यत इति । न च तद्व्यतिरिक्तो बोधात्मा स्वप्नेऽप्यनुभवविषय इति न प्रत्यक्षतो ग्राह्यव्यतिरिक्तवपुर्ग्राहकस्वरूपमवभातीति न तत् प्रत्यक्षावसेयम् । नाप्यनुमानाधिगम्यम् प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्पूर्वकस्य तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः । नाप्यर्थापत्तिस्तत्सद्भावमवगमयति तस्याः प्रामाण्यानुपपत्तेः । किञ्च, अनुसरणमात्रमर्थापत्तिः न च 'इदं तत्'इत्युल्लेखवदनुसरणमदृष्टेऽर्थे प्रवृत्तिमासादयति । न च ज्ञानस्वरूपं कदाचनापि दृष्टम् दृष्टौ वा तत एव तत्सिद्धेः किमर्थापत्त्या? अथ 'अर्थस्य ज्ञानम्'इति निराकारस्य ज्ञानस्य प्रतीतिस्ततस्तत्सद्भावः । न चार्थग्राहकत्वेन सर्वदा 'अर्थस्य ज्ञानम्'इत्येवंप्रतीयमानस्याविसंवादिप्रत्ययविपर्ययस्य तस्याभावः संवेदनमात्रस्याप्यभावप्रसक्तेः । अतो निराकाराऽविसंवादिप्रत्ययविषया बुद्धिः सिद्धेति युक्तमुक्तम्–"निराकारा नो बुद्धिः" [ ] इति, असदेतत्; यतो निराकारा अर्थबुद्धिर्मया प्रतीयत इत्येषरा बुद्धेस्तदर्थस्य च ग्राहिका बुद्धिः प्रसज्येत तथा च सति आकारमन्तरेण केनाकारेण 'बुद्धिरर्थस्य'इति संयोज्य प्रतीयेत? नहि 'इदं तत्'इत्यनिरूपिताकारमाकारान्तरेण नियोजनामर्हति । न च तथाऽप्रतीयमाना 'बुद्धिः'इति व्यपदेशमासादयति शशशृङ्गादेरपि बुद्धित्वप्रसक्तेः । अथापि स्यात् 'ममार्थबुद्धिरासीत्'इति नार्थाकारव्यतिरिक्ता सा प्रतिभाति किन्तु पृथगपोद्धारपरिकल्पनया प्रकाशरूपतया व्यवस्थापिता 'बुद्धिः'इति व्यपदिश्यते, अयुक्तमेतत्; यतो नाव्यतिरेकेण प्रतीयमाना बुद्धिर्विकल्पेनापोद्धर्तुं शक्या न च पृथक् प्रतीयते सेत्युक्तम् । अथ सुख-स्तम्भाद्याकारतया येयमन्त(न्तः)स्पष्टव्यरूपादिकमेव ज्ञानं प्रतिभाति न पुनस्ततो व्यतिरिक्तमपरं ज्ञानम् तथा सति संवेदनमात्रमेव प्रसक्तम् एवं च 'चक्षुरादिना मया रूपं प्रतीयते'इति सम्बन्धाभावात् कथं प्रतीतिः? अस्ति चेयं प्रतीतिः तस्मादुपलब्धे रूपादिके अभिमुखीभूतं चक्षुस्तत्प्रकाशत्वं विदधाति सा च बुद्धिरुच्यते । न च नीलाद्याकारमविद्यमानमेव तत्र प्रकाशत्वमुत्पन्नमिति वक्तव्यम् विद्यमाननीलादिविषयस्य चक्षुरादिव्यापारादविद्यमानस्य प्रकाशत्वस्यैव तत्रोत्पत्तेः नीलादेस्तु पूर्वमेव भावात् तथा च सति 'अर्थस्य बुद्धिः'इति व्यपदेशः सिद्ध एव । अत एवोक्तम्–"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" [न्यायद० १-१-१५] इति, एतदप्यसत्; यतो न प्रकाशाव्यतिरेकेण नीलादिरुपलभ्यते इति कुतः पूर्वव्यवस्थिते एव नीलादौ प्रकाशता चक्षुरादेरुदयतीति वक्तुं शक्यम् न हि प्रकाशतारहिते कदाचिदुपलब्धं नीलादिकम् उपलम्भे वा सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसक्तिः । अथ 'नीलस्य प्रकाशः'इति व्यतिरेक उपलभ्यत एव, न, 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' 'स्तम्भस्य स्वरूपम्' इत्यत्रापि व्यतिरेकोपलब्धेर्व्यतिरेकः स्यात् 'प्रकाशस्य प्रकाशता' इति च दृष्टेर्भेदः प्रकाशस्यापि स्यात् । अथार्थस्यैव प्रकाशतोपलभ्यते नापरेति न प्रकाशव्यापारः प्रकाशः व्यतिरेकोपलम्भस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् तर्हि नील-प्रकाशयोरपि न सम्बन्धाभावोऽभेद इति तत्रापि समानन्यायतो व्यतिरेकस्यासिद्धेर्नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिः इति सिद्धा साकारा ज्ञातम् ।

१–पञ्चा–म० । २ मात्तस्त्र–बृ० । मात्तद्रष्ट–वा० । ३–नयस्मात्मा–भा० । ४–"स्पताग" बुद्धेस्तदर्थस्य च ग्राहिका बुद्धिः" प्रसज्येत' इत्यन्तपाठ[illegible] पाठ भ० । ५ नहीह न भा० । ६–न बोबृ० व० च० । ७ यद्गमनद्य–द० सि० । यद्गतगद्य–वा० भा० । यद्गगद्य–भा० । ८ एव चक्षुबृ० स० च० क० सिम । ९–संवेद्य बृ० । दृष्टं बृ० व० । वा० भा० । १०–शक्यं भ० म० । ११–दृष्ट–व० च० । १२–दृष्टं च दा–भा० बृ० सि० ।

पूर्वोदितदोषाभावः । तथाहि—अनेकसन्निधौ कार्यनिष्पत्तेः साधकतमत्वानुपपत्तिः तस्मिंस्तु सति यदा नियमेन कार्यमुपजायते तदा कथं न तस्य साधकतमत्वोपपत्तिः ? असदेतत्, एवं प्रमाणत्वव्यवस्थितिप्रसक्तेः । तथाहि—दीपादेः प्रकाशस्य सामग्र्येकदेशस्य कस्याञ्चिदवस्थायां प्रमाणत्वेनाभिमतस्य सद्भावेऽपि प्रमेयाभावात् कार्यानिष्पत्तौ तत्सद्भावे तु तन्निष्पत्तौ तस्यापि प्रदीपवत् सन्निपत्यकारकत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिर्भवेत् तथा प्रमातुरपि मूर्च्छाद्यवस्थायामनवधाने वाऽन्यकारकसन्निधानेऽपि कार्यानुत्पत्तौ तदवधानादिसन्निधाने तज्जन्यकार्यनिष्पत्तेः सन्निपत्यजनकत्वेन साधकतमत्वप्रसक्तिः ।

अत्र कारकसाकल्यस्य साधकतमत्वेनाभ्युपगमात् पूर्वोक्तदोषाभावं केचिन्मन्यन्ते । तथाहि—नैकस्य प्रदीपादेः सामग्र्येकदेशस्य करणता अपि तु कारकसाकल्यस्य तदभावे कारकसाकल्याभावे नाभिमतकार्यसत्त्वमिति प्रमातृ-प्रमेयसद्भावे कारकसाकल्यस्योत्पत्तौ प्रमितिलक्षणस्य कार्यस्य भाव एव । अथ मुख्यप्रमातृ-प्रमेयसद्भावेऽपि पूर्वोदितस्य नियमस्य तुल्यता, न; कारकसाकल्यभावाभावनिमित्तत्वात् तन्मुख्यगौणभावस्य । तथाहि—कथंचित् कारकवैकल्ये तयोः सत्त्वेऽपि गौणता तत्साकल्ये कुतश्चिद् निमित्तान्तरात् यथोक्तप्रमितिलक्षणकार्यनिष्पत्तावगौणता प्रमातृ-प्रमेययोः तयोश्चानुपपत्तौ साकल्यस्यासत्त्वम् अतः कारकसाकल्ये कार्यस्यावश्यंभाव इति तस्यैव साधकतमत्वम् । अनेककारकसन्निधाने उपजायमानोऽतिशयः सन्निपत्यजननं साधकतमत्वं यद्युच्येत तदा न कश्चिद् दोषः । तथाहि—सामग्र्येकदेशकारकसद्भावेऽपि प्रमितिकार्यस्यानुत्पत्तेरेकदेशस्य न प्रमाणता सामग्रीसद्भावे त्ववश्यन्तया विशिष्टप्रमितिस्वरूपोत्पत्तेः एकदेशापेक्षया तस्या एव सन्निपत्यजनकत्वेन साधकतमता । न चात्र किमपेक्षया तस्याः साधकतमत्वं अन्यस्मिन्नसाधकतमे साधके साधकतरे वा सति तदपेक्षया तस्याः साधकतमत्वमुपपन्नमिति प्रेरणीयम् यतो न सामग्र्यन्तर्गतानामेकदेशानां जनकत्वव्याघातः तेषामेव धर्मान्तरत्वात् सामग्र्यस्येति जनकैकदेशापेक्षया तत्सामग्र्यस्य साधकतमत्वात् प्रमाणत्वमुपपन्नमेव । एतेन यत् परैः प्रेरितम्—"किल सामग्री करणं तस्य कर्तृकर्मापेक्षम् सामग्रीजनकत्वेन तयोस्ततोऽर्थान्तरभूतयोरभावात् किमपेक्ष्य साधकतमत्वमापादयेत्" [ ] इति, तदपि निरस्तम्, यतः कर्तृ-कर्मणोः सामग्रीजनकत्वेन स्थितयोः कथमसत्त्वम् ? तत्सद्भावे च तदपेक्षा कथं न तस्याः करणता ? अथापि स्यात् तत्रासत्त्वान्यत्वे करणत्वव्याघातः अन्यतः सिद्धस्य करणत्वसद्भावात्, असदेतत्, यतो दृश्यत एव प्रदीपादेर्लोके जन्यस्यापि करणत्वसद्भाव इति न कश्चिद् व्याघातस्तज्जन्यत्व-करणत्वयोः । ततोऽव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिजनिका सामग्री बोधाबोधस्वभावा तदेकदेशभूतकारकजन्या प्रमाणम् । वैशेषिका अप्येवमेव प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रतिपादयन्ति । एतत्कार्यभूता या यथोक्तविशेषणविशिष्टोपलब्धिः प्रमाणमेव सामान्यलक्षणम् सैवास्यान्यस्य प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् इन्द्रियसत्त्वादिविशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति स्थितं सामग्री प्रमाणमिति ।

[illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] —[illegible] ११ । [illegible] द्वि० १४ पं० ११ ।

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १० [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] ।

अथ परोक्षा बुद्धिर्निराकारा च ततः साकारत्वमुभयत्रासिद्धम्, असदेतत्; निराकारस्य बोधस्य 'बुद्धिः बुद्धिः' इति विकल्पेऽप्यप्रतिभासनात् अर्थापत्तेश्च प्रत्ययः प्रकाशतामात्रेणार्थस्य सिद्धत्वात् व्यर्थं तदपरबुद्धिपरिकल्पनम् ततश्च यदुक्तम्—"निराकारमेव ज्ञानमर्थोऽनुगमुपलभ्यमानं प्रतिनियमेन कथं सर्वसाधारणमिति सिद्धः प्रतिकर्म प्रत्ययः" [ ] इति, तदप्ययुक्तम्; यतो न किञ्चिन्नीलाद्याकारप्रकाशताव्यतिरेकेणोपलभ्यतेऽपरमिति कस्यार्थे प्रत्यासन्ना परैः परिकल्प्यते प्रकाशता नु यदि निराकारा स्यात् प्रतिकर्म व्यवस्था न भवेत् न ह्यालोकमात्रेणामिश्रितघटादिरूपेण तद्रूपप्रकाशनं युक्तम् कथं तर्हि चक्षुरादिना रूपमुपलभ्यत इति व्यवस्था? ग्राह्यार्थवादिपरिकल्पिते परोक्षे रूपादौ तदाकारा प्रकाशता चक्षुरादिना जन्यत इति तथाव्यपदेशः संभवी प्रकाशता वा अपोह्यापरिकल्पनयाऽनादिवासनानियमात् भिन्ना व्यपदिश्यत इति न किञ्चिदयुक्तम् यद्वा पूर्वसामग्रीतश्चक्षुरादिरूपाद्याकारप्रकाशता बुद्धिसमानोपजायत इत्येकसामग्र्यधीनतयो तथाव्यपदेशः—दृश्यते हि प्रदीप-प्रकाशयोः समानकालयोः 'प्रदीपेन घटः प्रकाशितः' इत्येकसामग्र्यधीनतया व्यपदेशः । न चैककालयोरपि प्रकाश्य-प्रकाशकयोः कार्यकारणभाव उपपद्यते; ननु यदि साकारं विज्ञानमभ्युपगम्यते तदा चक्षुरादिकोऽर्थः प्रतिनियम एवं भवेत् चक्षुरादेराकारस्य संवेदनमात्रस्यैवोपलब्धेर्न तदाकारता चक्षुरादेर्व्यवस्था स्यात् । यतो न बाह्यार्थस्तदाकारे च विज्ञाने द्वयमुपलभ्यते नियता नैव वा ज्ञानमेव, तथापि साकारस्य तथा दर्शनस्य पुनरप्युपलम्भाभ्युपगमे ज्ञानाकारेऽन्यभावे इति न कदाचित् स्वरूपेणोपलब्धिर्भवेदिति साधकप्रमा, असदेतत्। कार्यव्यतिरेकेण बाह्यार्थपरिकल्पना अर्थापत्त्या वा परेषामभिमतेति तदभ्युपगमादर्थस्यापि प्रकाशतामनुप्रविष्ट इत्यभिधानात् यथोक्तदोषानुपपत्तिः अथवा विज्ञानवादेऽर्थासिद्धिरित्यपि सिद्धसाध्यतया न दोषायेदमिति साकारमेव ज्ञानं प्रमाणमभ्युपगच्छन्तः सौत्रान्तिक-योगाचाराः ।

[बाह्यार्थं तद्ग्राहकं च निराकार-साकारज्ञानं स्वीकुर्वतां सिद्धान्तिना साकारज्ञानप्रमाणवादस्य प्रतिविधानम्]

अत्र प्रतिविधीयते—निराकारं विज्ञानमर्थग्राहकमिति यं प्रत्यक्षतः प्रतीयते शरीर-स्पर्शादिव्यतिरेकेणान्तर्मुखतयानन्यावसायत्वादिति 'तन्यावसायात्' इत्यत्र हेतुर्न सिद्धः अहङ्कारास्पदस्य सुखादिसंविदितस्वान्तःस्वसंवेदनमध्यक्षानुभूयमानस्य त्यागात् । न च स्वसंवेदनमध्यक्षसिद्धमप्यनात्मरूपाकारस्यापि ज्ञानस्यानुपपत्तेः न हि तथाप्रतिभासव्यतिरेकेणान्यत्प्रमाणमपि स्वरूपसिद्धिनिबन्धनम् न च 'अहम्' इति प्रत्ययोऽस्मिन्नन्यत्वाविरोधाल्लक्षणः शरीरस्य स्वप्रतिपत्तिमात्रप्रदर्शनेन बाह्याकारतया सुखाद्यहंप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ज्ञानस्यैवाप्रतिभासमानस्य स्वरूपस्यान्तर्मुखाकारस्य सुखाद्यहंप्रत्ययविषयत्वात् 'अहं सुखी' इत्यादिप्रतिभासमानस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यापि अन्यथा-नियतत्वस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् तेन 'निराकारस्य ज्ञानस्य स्वसंवेदनाध्यक्षेण ग्राह्याकारव्यतिरिक्तं ग्राहकस्वरूपं प्रतिभाति' इति प्रत्युक्तम् । 'नीलमहं वेद्मि' इति बाह्यार्थस्यार्थग्राहकस्य प्रतिभासात् व्यतिरिक्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतो ज्ञानस्याप्रसिद्धत्वात् प्रतीतेः । न बाह्या सुखादयो बहिर्नीलादयः परिस्फुटवपुषः स्वसंविदिताः प्रतिभान्ति न पुनस्तद्व्यतिरिक्तं निराकारं ज्ञानस्वरूपं ग्राहकमाभाति सुखादेरर्थग्राहकत्वायोगादिति वक्तव्यम् यतो बाह्ये नीलादीनां सुखादीनां वैशद्यात्मकमपि ग्राहकत्वमभ्युपगम्यते । नहि सुखादयो भावनोपनेयजन्मानो बहिरर्थसंनिधिमनपेक्ष्यापि प्रादुर्भवन्तः पदार्थाकारतो नियमेनोद्योतकाः स्वयमुपर्यवसितस्वरूपत्वात् तेषाम् चक्षुरादिसमवधानात् तस्योऽर्थसुखादयस्यैवोपलभ्यमाना अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पृथग्दर्शनस्य इति सुखादेर्ग्राहकत्वमभ्युपगमनीयाः सुखादिविरहे तु दृष्टि परिपतमाने बाह्यार्थेऽपि पृथगेव न तत् ग्राहकत्वमभ्युपगम-

1-[illegible] । 2-[illegible] । 3-[illegible] । 4-[illegible] । 5-[illegible] । 6-[illegible] । 7-[illegible] । 8-[illegible] । 9-[illegible] । 10 [illegible] । 11-[illegible] । 12-[illegible] । 13-[illegible] । 14-[illegible] । 15-[illegible] । 16-[illegible]

[सामग्रीप्रमाणवादं प्रतिविधाय स्वार्थनिर्णीतिस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणतयोपसंहारः]

अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावदुक्तम्—'कारकसाकल्यस्य करणत्वेनाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषाभावः' इति, अत्र वक्तव्यम्—किमिदं कारकसाकल्यम्? किं सकलान्येव कारकाणि, आहोस्वित् तद्धर्मः, उत तत्कार्यम्, किंवा पदार्थान्तरमिति पक्षाः । तत्र न तावत् सकलान्येव कारकाणि साकल्यम् कर्तृ-कर्माभावे तेषां करणत्वानुपपत्तेः तत्सद्भावे वा नान्येषां कर्तृकर्मरूपता सकलकारकव्यतिरेकेणा-न्येषामभावात् भावे वा न कारकसाकल्यम् । अथ तेषामेव कर्तृ-कर्मरूपता, न; तेषां करणत्वाभ्युप-गमात् न च कर्तृ-कर्मरूपाणामपि तेषां करणत्वम् तेषां परस्परविरोधात् । तथाहि-ज्ञानचिकीर्षाधारत्वं स्वातन्त्र्यं वा कर्तृता, निर्वर्त्यादिधर्मयोगिता कर्मत्वम्, प्रधानक्रियानाधारत्वं करणत्वम् एतानि परस्पर-विरुद्धानि कथमेकत्र संभवन्ति? अथापरापरनिमित्तभेदादेकत्र कर्तृ-कर्म-करणरूपताया अविरोधः; ननु तान्यपि निमित्तानि किं सकलकारकेभ्यो व्यतिरिक्तानि, उताव्यतिरिक्तानीति वाच्यम् । यद्यव्यति-रिक्तानीति पक्षस्तदा तदभेदे तेषामप्यभेदः तेषां वा भेदे कारकस्यापि भेदः अन्यथाऽव्यतिरेकासिद्धेः । अथ व्यतिरिक्तानि तदा सम्बन्धासिद्धिः—न च समवायलक्षणः सम्बन्धः तस्य निषिद्धत्वात् निषेत्स्य-मानत्वाच, न च एकान्तभेदे विशेषणविशेष्यभावादिकोऽपि सम्बन्धः कश्चित् संभवति तत्रापि सम्बन्धान्तरकल्पनातोऽनवस्थाप्रसक्तेः, न च तस्य सम्बन्धरूपत्वात् सम्बन्धान्तरमन्तरेणापि संबद्धत्वाज्ञानवस्था एकान्तभेदे सम्बन्धरूपताया अयायोगात् । कथञ्चिन्निमित्तानां कारकेभ्योऽ-भेदे अनेकान्तवादापत्तिः । तन्न सकलकारणानि साकल्यम् । अथ कारणधर्मः साकल्यम्; ननु सोऽपि यदि कारकाव्यतिरिक्तस्तदा धर्ममात्रम् कारकमात्रं वा । अथ व्यतिरिक्तस्तदा 'सकलकारकधर्मः साकल्यम्' इति सम्बन्धासिद्धिः सम्बन्धेऽपि यदि सर्वकारणेषु युगपदसौ सम्बध्यते तदा बहुत्व-सङ्ख्या तेन पृथक्त्व-संयोग-विभाग-सामान्यानामन्यतमस्वरूपापत्तिस्तस्येति तद्दूषणेन तस्य दूषित-त्वात् न साधकतमत्वमुपपत्तिमत् ।

अथ तत्कार्यं साकल्यम्, तदप्ययुक्तम्; नित्यानां साकल्यजननस्वभावत्वे सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसक्तेः तत्तदेकप्रमाणोत्पत्तिसमये सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः तज्जनकस्वभावस्य कारणेषु पूर्वोत्तर-कालभाविनस्तदैव भावात् । तथाहि-यदा यज्जनकमस्ति तत् तदोत्पत्तिमत् यथा तत्कालाभिमतं प्रमाणम् अस्ति च पूर्वोत्तरकालभाविनां सर्वप्रमाणानां तदा नित्याभिमतं जनकमात्मादिकं कारण-मिति कथं न तदैव सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः? अथ आत्मादिके सत्यपि तदा तानि न भवन्ति न तर्हि तत् तत्कारणम् नापि तानि तत्कार्याणीति सकृदपि तानि ततो न भवेयुरिति सकलं जगत् प्रमाणविकलमापद्येत । न च आत्मादिके तत्करणसमर्थे सत्यपि स्वयमेव यथाकालं तानि भवन्ति इति वक्तव्यम् तेषां तत्कार्यताऽभावप्रसक्तेः तस्मिन् सत्यपि तदाऽभावात् स्वयमेवान्यदा च भावात् । न च स्वकालेऽपि कारणे सत्येव भवन्तीति तत्कार्यता गगनादिकार्यताप्रसक्तेः—गगनादावपि सत्येव तेषां भावात् । न च गगनादेरपि तत् प्रति कारणत्वस्येष्टेर्नायं दोषः, प्रमितिलक्षणस्य तत्फल-स्यापि व्योमादिजन्यतया आत्माऽनात्मविभागाभावप्रसक्तेः । अथ यत्र प्रमितिः समवेता स एव आत्मा न व्योमादिरिति न तद्विभागाभावः; ननु 'समवेता' इति कोऽर्थः? समवायेन संबद्धेति चेत्; ननु तस्य नित्यसर्वगतैकरूपेण व्योमादावपि प्रमितेः सम्बन्धान्न तत्परिहारेणात्मनो विभागः । न च समवायाविशेषेऽपि समवायिनोर्विशेषाभावं दोषः, समवायस्याभावप्रसक्तेः । अथ यदा यत्र यथा

1 पृ० ४७१ पं० ८ । २ अत्र बृहत्तालपत्रादर्शे 'किमिदं कारकसाकल्यम्' इति प्रश्नं विवरीतुकामानां पक्षाणां संख्या-स्पष्टीकरणाय तत्तत्पक्षदर्शकवाक्यस्योपरि १-२-३-४ इत्येवमङ्का अपि लिखिताः । अन्यत्रापि एतादृशे स्थले तत्रैवादर्शे क्वचित् क्वचित् अङ्काः प्रदर्शिताः सन्ति । ३—पार्थक्यकर्तृ-क० विना । "तद्भावे वान्येषां कर्तृकर्मरूपता तेषामेव वा ता-(न ता-)वदन्येषां सकलकारकव्यतिरेकेणान्येषामभावात् भावे वा न कारकसाकल्यम् नापि तेषामेव कर्तृकर्मरूपता करणत्वाभ्युपगमात्"-प्रमेयक० पृ० ३ द्वि० पं० २ । ४-णित्वात् क-वा० बा० । "निर्वर्त्यादिधर्मयोगित्वं कर्म-त्वम्"—प्रमेयक० पृ० ३ द्वि० पं० ४ । ५ पृ० १०६ पं० १० । ६ संबंधमंतरेणापि पु० । ७ संबंधत्वा-क० ब० बा । संबंधाप्ता-आ० हा० वि० । ८-त्रं वा का-आ० । "धर्ममात्रं कारकमात्रं वा स्यात्"-प्रमेयक० पृ० ३ द्वि० पं० ६ । ९ सम्बन्ध्यते आ० हा० वि० । १० तत्र पृ-आ० हा० वि० ।

तयाऽभ्युपगमविषयः । तदेवं ग्राह्याद् व्यतिरेकेण निराकारज्ञानस्य स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धत्वाद् मानमपि तत्सत्त्वप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तत एव विप्रतिपत्तिसद्भावे । यच्च 'अर्थापत्तेरप्रामाण्याद् नास्तत्प्रतिपत्तिः' इति, तत् सिद्धसाधनमेव । यदपि 'निराकारा मया बुद्धिः प्रतीयते इति बुद्धेरप्य बुद्धिर्ग्राहिका' इत्याद्युक्तम् तदप्यसंगतमेव; यतः स्वपरार्थग्राहकं बुद्धेः स्वरूपम् तेन च रूपेण स्वसंवि प्रतिभासमाना कथं शशशृङ्गादिवदव्यवस्थितस्वरूपा भवेत् ? यदपि 'तदव्यतिरिक्ततया प्रतीयमा न विकल्पेनाप्यपोद्धर्तुं शक्या' इति, तदप्यसङ्गतम्; ग्राह्यार्थस्वरूपविविक्ततया स्वरूपेण तत्प्रति भासनस्य प्रतिपादितत्वात् । यदपि 'प्रकाशतारहितं नीलादिकं नोपलभ्यते तथोपलम्भे सर्वः सं दर्शी भवेत्' इति, अत्रापि यदि ज्ञानं विना नीलादिकं नोपलभ्यत इत्युच्यते तदा सिद्धसाध्य तदन्तरेण तदुपलम्भस्यानिष्टेः । अथ नीलमेव प्रकाशरूपमिति प्रतिपाद्यते, तदयुक्तम्; नीलस जडतया प्रकाशरूपत्वानुपपत्तेः परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया जडाजडयोरेकत्वायोगात् । यद 'नीलस्य प्रकाशः' इति व्यतिरेकः 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इत्यादाविवाभेदेऽपि संभवति' इति, तद न सम्यग्; दृष्टान्ते हि प्रत्यक्षावगतोऽभेदो भेदप्रतिभासस्य बाधकः न तु दार्ष्टान्तिके प्रत्यक्षारूढ ऽभेदप्रतिभासः समस्ति । तथाहि–ग्राह्यरूपं स्तम्भाद्यनन्यव्यापृतत्वेन ग्राह्यतयाऽध्यक्षे प्रतिभाति प्रका शता तु स्तम्भादिकर्मणि व्यापृतत्वेन ग्राहकतया प्रतिभातीति न स्तम्भ-तत्संवेदनयोरभेदावभासो ऽध्यक्षारूढोऽवभाति । न केवलं ग्राहकाकारोऽन्यव्यापृतत्वेन प्रतिभाति किन्त्वाह्लादादिस्वभावतय अहङ्कारास्पदश्च प्रतिभास-निश्चयाभ्यामवसीयते तद्ग्राह्यस्तु तद्विपरीतत्वेन । न चाध्यक्षसिद्धभेदयो नील-तत्संवेदनयोः कुतश्चित् प्रमाणादेकताऽवसातुं शक्येति न भेदप्रतिभासस्य बाधा । न च नीला दिरेव ज्ञानरूपः 'अहं नीलादिः' इत्यनवगमात् तेन 'नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिरिति साकारता ज्ञानस्य' इति यदुक्तम् तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् । यदपि 'प्रकाशतामात्रेणार्थस्य सिद्धत्वाद् व्यर्थं तदपरबुद्धिपरिकल्पनम्', तदपि सिद्धमेव साधितम्; अर्थप्रकाशताया अर्थव्यतिरिक्ताया बुद्धि त्वेन तदपरबुद्धिपरिकल्पनाया असिद्धत्वात् । यदपि 'नापरं नीलाद्याकारप्रकाशताव्यतिरेकेणो पलभ्यत इति कस्यार्थे प्रत्यासन्नता परैः परिकल्प्यते' तदपि नीलाद्यर्थग्रहणपरिणतज्ञानस्य स्वसंवे दनाध्यक्षतः सिद्धेरयुक्ततया स्थितम् । 'प्रकाशता तु यदि निराकारा भवेत् प्रतिकर्म व्यवस्था न स्यात्' इति यदुक्तम्, तदप्यसंगतमेव; यतः प्रकाशता किं नीलाद्याकारा, आहोस्विद् ग्राह्याकाराऽभ्यु पगम्यते ? यदि प्रथमो विकल्पस्तदा वक्तव्यम् किमेकदेशेन नीलाद्याकारा प्रकाशता, आहोस्विद् सर्वात्मनेति ? तत्र यद्येकदेशेन तदा सांशिका प्रकाशता प्रसक्तेत्यनेकान्तसिद्धिः । अथ सर्वात्मना तदा प्रकाशताया जडरूपनीलादिस्वभावत्वाद् विज्ञप्तिरूपताऽभावप्रसक्तिः जडस्य प्रकाशरूपता- योगात् । अथ ग्राह्याकारा यद्यसौ तदेतरेतराश्रयत्वम् । तथाहि–ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धौ तदाकारा प्रकाशता सिध्यति तत्सिद्धौ च ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । नहि देवदत्तस्य प्रतिनियताकारतासिद्धौ यज्ञदत्तस्य तदाकारतासिद्धिर्दृष्टा । न च प्रकाशता- साकारतासिद्धिमन्तरेणापि ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धिः निराकारज्ञानस्य प्रतिकर्मव्यवस्थाहेतुत्व- प्रसक्तेः । न च 'यद् यदाकारं तत् तस्य ग्राहकम्' इति व्याप्तिसिद्धिः समनन्तरनीलक्षणः पूर्वनीलक्षणस्य ग्राहकः स्यात् । न च तस्याज्ञानरूपत्वान्नायं दोषः देवदत्तनीलज्ञानस्य यज्ञदत्त- नीलज्ञानग्राहकत्वप्रसक्तेः । न च तयोः कार्यकारणभावाभावान्नायं दोषः सदृशसमनन्तरज्ञानक्षणं प्रत्युत्तरज्ञानक्षणस्य ग्राहकत्वप्रसक्तेः । अथ तत्र तादृग्विधसारूप्याभावान्नायं दोषः, ननु तदपि सारूप्यं यदि कथञ्चित्सारूप्यमभिधीयते तदाऽनेकान्तवादापत्तिः । अथ सर्वात्मना सारूप्यम् तदो- त्तरक्षणस्य पूर्वक्षणरूपतापत्तिरतिरिक्तक्षणमात्रं सर्वं, सर्वज्ञो भवेत् । न च पूर्वोत्तरक्षणयोः परस्परं भिन्नमभिन्नं वा एकान्ततः सारूप्यं संभवति भेदपक्षे सामान्यवादप्रसक्तेः अभेदपक्षे तु तद्भाव-

---

१-कस्य ज्ञा-पृ० [illegible] । २ पृ० ४६२ पं० १६ । ३ पृ० ४६१ पं० १६ । ४-इति [illegible] । ५ पृ० ४६२ पं० २६ । ६ पृ० ४६२ पं० ११ । ७-अर्थमिति [illegible] । ८ पृ० ४६२ पं० १७ । ९-व्यापृतत्वे-[illegible] । १० व्यापृतत्वे-[illegible] । ११-व्यापृतत्वे-[illegible] । १२ पृ० ४६२ पं० २६ । १३ पृ० ४६३ पं० २ । १४ पृ० ४६३ पं० २ । १५ पृ० ४६३ पं० ३ । १६-तथा-[illegible] ।

यद् भवति तदा तत्र तथा तदात्मादिकं कर्तुं समर्थमिति नैकदा सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः, न, स्वभावभूतसामर्थ्यभेदमन्तरेण कार्यस्य कालादिभेदायोगात् अन्यथा दृश्यपृथिव्यादिमहाभूतकार्यनानात्वस्य कारणं किमदृष्टं पृथिवीपरमाण्वादिचतुर्विधमभ्युपेयते? एकमेवानंशं नित्यं सर्वं ... र्यभेद उपपद्यते ... शक्त्यैकमनेकाः ... विधास्यतीति न शक्तिभेदपरिकल्पना, असदेतत्; यतो न जैनस्यायमभ्युपगमः यदुत भिन्नाः शक्तीः कयाचित् प्रत्यासत्तिलक्षणया शक्त्या एकः कश्चिद्धारयतीति किन्तु तत् तदात्मकम् तदपि तथाविधं न कस्याश्चित् शक्तेः अपि तु स्वकारणवशात्। न चैकस्यानेकात्मकत्वमदृष्टमेव परिकल्प्यते अनेकरूपाद्यात्मकस्यैकस्य पटादेः प्रमाणतः प्रतिपत्तेः अन्यथा गुणगुणिभाव एव न भवेत् समवायस्य तन्निमित्तस्याभावात्। ततो नित्यानि चेत् सकलकारणानि साकल्यजननस्वभावानि, सकलकालभाविसाकल्यस्य तदैवोत्पत्तिप्रसक्तिः। न चेत् तज्जननस्वभावानि नैकदापि तदुत्पत्तिः अतज्जननस्वभावात् सकृदपि ... ानि तज्जनयन्ति नित्यस्यानुपकार्यतया सहकार्यपेक्षाऽ... सहकारित्वम् एकान्तनित्यवादे तस्यापि निषिद्धत्वात्। ... । किञ्च, किमसकलानि कारणानि साकल्यं जनयन्ति उत सकलानि? न तावदसकलानि अतिप्रसङ्गात्। नापि सकलानि साकल्यमन्तरेण 'सकलानि' इति व्यपदेशाभावात् भावे वा अकिञ्चित्करं साकल्यमिति तत्परिकल्पना व्यर्था। किञ्च, यया प्रत्यासत्त्या तानि साकल्यं जनयन्ति तयैव प्रमितिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्यपरिकल्पना। अथ साकल्यस्य साधकतमत्वात् तदभावे नाकरणिका प्रमितेरुत्पत्तिस्तर्हि साकल्योत्पत्तावपि तेषामपरं साकल्यलक्षणं करणमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा अकरणिका साकल्यस्यापि कथमुत्पत्तिः? अथ तदुत्पत्तावपि करणमभ्युपगम्यते तर्हि तदुत्पत्तावप्यपरं करणमभ्युपगन्तव्यमित्यनवस्था। अथ करणोत्पत्तौ नापरं करणमभ्युपगम्यत इति नानवस्था तर्हि उपलब्ध्युत्पत्तावपि न करणमभ्युपगन्तव्यमिति न साकल्यप्रमाणपरिकल्पना युक्तिसङ्गता। न च साकल्यस्य अध्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद् अध्यक्षबाधितोऽयं विकल्पकलापः, आत्माऽन्तःकरण-तत्संयोगादेः कारणसाकल्यस्यातीन्द्रियत्वेनाध्यक्षाविषयत्वात् तत्पूर्वकत्वेन पूर्ववदादेरनुमानस्याप्यनभ्युपगमाच्च ततोऽपि साकल्यसिद्धिः केवलं विशिष्टार्थोपलब्धिलक्षणमध्यक्षसिद्धं कार्यं करणमन्तरेण नोपपद्यत इति तत्परिकल्पना, तच्च साकल्यमिति न कल्पयितुं शक्यम् आत्मादिकरणसद्भावे कार्यस्योपपत्तावपरपरिकल्पनेऽदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तितोऽपरापरादृष्टपरिकल्पनयाऽनवस्थाप्रसक्तेः। तच्च सकलकारणकार्यमपि साकल्यम्। अथ पदार्थान्तरं सकलकारणेभ्यः साकल्यम् तदा यत् किञ्चित् पदार्थान्तरं तत् साकल्यं प्रसज्यत इति यस्य कस्यचित् पदार्थान्तरस्य सद्भावे अर्थोपलब्धिर्भवेदिति सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसक्तिः। तन्न कारकसाकल्यं प्रमाणम्। तेन 'प्रमातृ-प्रमेययोरभावे साकल्याभावः' इत्यादि प्रतिक्षिप्तम् तत्सद्भावेऽपि भवदभिप्रायेण साकल्यानुपपत्तेः।

यदपि 'मुख्यगौणभावस्य कारकसाकल्यभावाभावनिमित्तत्वात्' इत्यादि, तदपि व्योमकुसुमावतंसकभावाभावकृतवेयदत्तसौभाग्यासौभाग्यप्रख्यं द्रष्टव्यम्; एतेन 'सन्निपत्यजननं साधकतमत्वम्' यद् व्याख्यातम् तदपि निरस्तम् तस्यापि साकल्यार्थत्वात्। यदपि 'साकल्यं हि तेषामेव धर्ममात्रम् नैकान्तेन वस्त्वन्तरम्' इति, तदपि अनेकान्तवादिमतानुप्रवेशं भवतः सूचयति अन्यथा साकल्यस्य सकलेभ्योऽभेदे धर्मिमात्रमिति न साकल्यम् धर्ममात्रं वा भवेदिति न धर्मिणः। एकान्तभेदे तु वस्त्वन्तरमेव तत् इति 'न वस्त्वन्तरम्' इत्यभिधेयशून्यं वचः वस्त्वन्तरपक्षे तु दोषाः प्रतिपादिता एव। यदपि 'प्रमातृप्रमेयजन्यत्वेऽपि सामग्र्या न करणत्वव्याहतिः' इति, तदपि न सङ्गतम्, सामग्र्या-

---

१ न च स्व–ल० आ० हा० वि०। २ "फलेऽत्र-भग्न-तेभए-ययवहराम्"–वृ० स० हि०। ३-कार्यकारणम–वृ० भिना। ४ अप च क–आ० हा० वि०। ५ "अनुमनन्"–वृ० हि०। "अनुगनन"–स० हि०। ६ पृ० ४०३ पं० ११। ७ पृ० ४०२ पं० १५। ८ पृ० ४०२ पं० २०। ९ न च सा–आ० हा० वि०। १० प्र० पृ० पं० ११। ११ पृ० ४०१ पं० ११।

तज्जन्यत्वेऽनवस्थाद्यनेकदोषापत्तेः प्रतिपादनात्। यदपि 'अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री प्रमाणम्' इत्युक्तम् तदप्यसङ्गतम्; अव्यभिचारादेरुपलब्धिविशेषणस्य भवदभिप्रायेणायोगात् यथा च तस्याऽयोगस्तथा प्रत्यक्षलक्षणे प्रदर्शयिष्यामः। सामग्री च तज्जनिका यथा न संभवति तथाभिहितमेव साकल्यं विचारयद्भिः। यच्च 'अबोधस्वभावस्यापि प्रदीपादेः प्रमाणत्वं प्रतिपाद्यते, तदप्यसङ्गतमेव; अबोधस्वभावस्य तस्य प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वायोगात्। यच्च लोक-

[illegible]

बोत्पत्तेः अन्यथा कार्यकारणभावविरोधात् इत्यसकृत् प्रतिपादितत्वात्। एतेन

'लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्।'

इति यत् शास्त्रान्तरेषु बोधाबोधरूपस्य प्रमाणत्वाभिधानम् तदप्युपचारेण व्याख्येयमित्युक्तं भवति अन्यथा प्रमाणविरोधः प्रदर्शितन्यायेन। यदपि 'तत्कार्यभूता या उक्तविशेषणोपलब्धिस्तत्र प्रमाणसामान्यलक्षणम्' इत्युक्तम् तदप्यसङ्गतम्; न हि यथोक्तविशेषणोपलब्धिः पराभ्युपगमेन संभवति। नापि पराभ्युपगतप्रमाणकार्यतयासौ सिद्धा येन स्वकारणं प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिन्द्यात्। तथाऽक्षपाद-कणभुग्मतानुसारिपरिकल्पितमपि प्रमाणसामान्यलक्षणमुपपत्तिक्षमम्। तस्मात् प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतिस्वभावं ज्ञानमित्येतदेव प्रमाणसामान्यलक्षणमनवद्यम्।

[नैयायिकादिसंमतं परसंविदित्वपक्षमपास्य सिद्धान्तिना लक्षणैकदेशभूतस्य स्वनिर्णीतिस्वभावत्वस्य व्यवस्थापनम्]

ननु चात्रापि स्वग्रहणविधुरस्य ज्ञानस्य नैयायिकादिभिरभ्युपगमात् बौद्धैश्चार्थग्रहणविधुरस्यापि स्वार्थनिर्णीतिस्वभावताऽसिद्धा। तथाहि—नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति—घटादिज्ञानं स्वग्राह्यं न भवति ज्ञानान्तरग्राह्यं वा, ज्ञेयत्वात् घटादिवत्।

अत्र प्रयोगे हेतुः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च धर्मिणो ज्ञानस्याप्रतिपत्तौ तदाश्रितज्ञेयत्वधर्मोऽप्रतिपत्तेः। न चाश्रयासिद्धस्य परैर्गमकत्वमभ्युपगम्यते अन्यथा सामान्यादिनिषेधे 'सामान्यजात्यादौ परं प्रत्याश्रयासिद्धो हेतुः' इति दोषोद्भावनमयुक्तियुक्तं भवेत्। अथ घटादिज्ञानस्य प्रमाणतः प्रसिद्धेः नायं दोषः; ननु तत्प्रसिद्धिः प्रत्यक्षतः, अनुमानतो वा प्रमाणान्तरस्यात्रानधिकारात्? न तावत्प्रत्यक्षतः तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभ्युपगमात् न च ज्ञानस्य चक्षुरादीन्द्रियेण सन्निकर्षः न च तद्व्यतिरिक्तमिन्द्रियान्तरमस्ति। अथ मनोलक्षणमन्तःकरणमस्ति तस्य च ज्ञानेन संयुक्तसमवायः सन्निकर्षे इति तत्प्रभवमध्यक्षं तत्र प्रवर्तत इति। तथाहि-आत्मना मनः संयुक्तम् आत्मनि च समवेतं ज्ञानमिति

१ पृ० ४७१ पं० १८। २-मग्री त-पृ०। ३ पृ० ४७१ पं० ३। ४ [illegible]
इत्थं विहित—

"[illegible] निमित्तत्वाद् निमित्तार्थो गम्यते। [illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible] —१-१-४८ पृ० ४५८। [illegible] भा० ३ पृ० ६६ तथा ६१।

५ पृ० ४५१ पं० ३। ६ पृ० ४७१ पं० १८। ७ [illegible] प्रमेयकमलमार्तण्डे [illegible] पृ० ११ टि० पं० ६–पृ० १८। प्र० पं० ५। ८ [illegible] "[illegible]" [illegible]—

"[illegible]।
[illegible]" पृ० ५८ पं० १।

साकारज्ञानानुमेयत्ववादेऽर्थव्यवस्था । प्रकाशितानुमितिद्वारा चार्थाकारस्यानुमेये वस्त्वन्तरानुप्रवेशासंभवात् संभवे वा प्रकाशितानाया अपि चैतन्यरूपतायाः पृथिव्याद्यनुप्रवेशात् परलोकाय दत्तो जलाञ्जलिर्भवेत् । यदपि 'अर्थवादिन एवायं दोषो ज्ञानवादे तु सिद्धसाध्यता' इति, तदपि न्यायबहिष्कृतम्। अनागतलिङ्गस्यान्वयस्याभावो यदि न दोषाय भवेत् ज्ञानाभावोऽपि न दोषाय स्यात्। न च शून्यताभ्युपगमात् तदभावोऽपि न दोषावह इति वक्तव्यम् तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च शून्यतेति न साकारज्ञानवादानुमेयवादोऽभ्युपगन्तव्योऽनेकदोषदुष्टत्वादिति स्थितम्।

[जैमिनीयसंमतं ज्ञातृव्यापारस्य प्रमाणत्वं निराकर्तुं तद्विशेषणस्यानधिगतार्थाधिगन्तृत्वस्य व्यपोहनम्]

जैमिनीयाभिमतस्य तु ज्ञातृव्यापारस्य फलानुमेयस्य यथा प्रमाणता न संभवति तथा शास्त्रप्रमाणत्वं निराकुर्वद्भिः प्रदर्शितमिति न पुनः प्रतन्यते । यदपि अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं ज्ञातृव्यापारविशेषणत्वेन प्रतिपादितम् तदप्ययुक्तमेव। यतः प्रमाणं वस्तुन्यधिगतेऽनधिगते वाऽव्यभिचारादिविशिष्टं ज्ञानं जनयत्प्रमाणमिष्यते । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्वत् तत् प्रमाणतामाप्नोतीति वक्तव्यम् विशिष्टज्ञानं विदधत् [illegible] प्रमाणतामतिपादयताम्। न च पूर्वोत्पन्नैव प्रमा तेन जन्यते, प्रतिक्षणमेव [illegible] प्रमाणत्वात् । न च प्रमितस्यार्थस्य जनकत्वेऽप्यधिगते विषये तस्य किंचिदुपयोगो [illegible] अधिगतमनधिगतं वा वस्त्वधिगच्छतोऽप्रमाणत्वं [illegible] । न चैकान्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वे प्रामाण्यं तथायमात्मं शक्यम् तदर्थ[illegible] लोकव्यवहारे ल[illegible] तदर्थोपलब्धानुवृत्तिः । न चानधिगतार्थाधिगन्तुरेव [illegible] प्रामाण्यमुपपन्नम् न चाप्रमाणेन संवादप्रत्ययेन प्राक्तनस्य प्रामाण्यं [illegible] अतो यथा अधिगतार्थाधिगन्तृत्वं विज्ञानविशेषणत्वेन प्रामाण्यम् यथा [illegible] । न च सामान्यविशेषणानुपपत्त्यादि एकान्ततोऽनधिगतार्थाधि[illegible] पूर्वमिन्नमेवास्ति तथा च पूर्वमप्यधिगतस्यार्थस्य [illegible] अप्रामाण्यानुप्रवेशप्रसक्तिः । अतः अपूर्वताविशेषा प्रमा

तस्मुत्पलपत्रशतं युगपद् व्याप्तुमशक्तेः। क्रमभेदेऽप्याशुवृत्तेस्तत्र यौगपद्याभिमान इति युक्तम् [illegible]नस्तु क्षयोपशमसव्यपेक्षस्य युगपत् स्वपरप्रकाशनस्वभावस्य स्वयममूर्त्तस्याप्राप्तार्थग्राहिणो युगपत् स्वविषयग्रहणे न कश्चिद् विरोध इति किं न युगपद् ज्ञानोत्पत्तिः? न च मनोऽपि सूक्ष्ममूर्त्तमिन्द्रियाणि तूत्पलपत्रवत् परस्परपरिहारस्थितस्वरूपाणि न युगपद् व्याप्तुं समर्थमिति न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः तथाभूतस्य तस्यैवासिद्धेः। तथाहि—सिद्धे तद्विभ्रमे मनःसिद्धिः तत्सिद्धौ च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिविभ्रमसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वान्न मनःसिद्धिः।

ननु "जुगवं दो णत्थि उवओगो" [आवश्यकनि० गा० ९७९] इति वचनात् मनसोऽपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः सिद्धैव, न; मानसविकल्पद्वययौगपद्यनिषेधपरत्वादस्य नेन्द्रिय-मनोविज्ञानयोर्यौगपद्यनिषेधः। न च 'विवादास्पदीभूतानि ज्ञानानि क्रमभावीनि ज्ञानत्वात् मानसविकल्पद्वयवत्' इत्यतोऽनुमानात् तद्विभ्रमसिद्धिः अस्य प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। न चैतदनुमानबाधितत्वात् युगपत्प्रतिपत्त्यनुभवः प्रत्यक्षमेव न भवति 'अभावः शब्दः सत्त्वात् घटवत्' इत्यनुमानबाधितत्वात् श्रावणशब्दज्ञानस्याप्यप्रत्यक्षताप्रसक्तेः। न च सौगतमतमेतत् न जैनमतमिति वक्तव्यम् "सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायाः" [ ] इति जैनैरभिधानात्। तथा च सहभावित्वं गुणानां प्रतिपादयता दृष्टान्तार्थमुक्तम्—

"सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम्।
शक्तिः क्रियानुमेया स्यात् यूनः कान्तासमागमे॥" [ ]

तदेवं मनसोऽसिद्धेर्न घटादिज्ञानं तेन सन्निकृष्टमिति कुतस्तत्राप्यक्षज्ञानोत्पत्तिः? इति यत्नतस्तम् प्रतीयेत न चान्यत् तदुत्पत्तौ पराभ्युपगमेन निमित्तमस्ति सद्भावे चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽन्यप्रमाणादिना तद्ग्राहिणोऽध्यक्षता विरुध्येत। अथ ज्ञानान्तरस्यानध्यक्षत्वेऽपि घटज्ञानग्राहकता भविष्यतीति न धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुर्भविष्यति घटज्ञानस्य ततः सिद्धेः, असदेतत्। स्वयमसिद्धेन ज्ञानेन गृहीतस्याप्यगृहीतरूपत्वात् अन्यथा सर्वज्ञज्ञानगृहीतस्य रथ्यापुरुषज्ञानगृहीतत्वं भवेदिति तस्यापि सर्वज्ञताप्रसक्तिः। न च स्वज्ञानगृहीतं तद्गृहीतमिति नायं दोषः स्वसंविदितज्ञानाभावे 'स्वज्ञानम्' इत्यस्यैवासिद्धेः। स्वस्मिन् समवेतं स्वज्ञानमभिधीयते इति नायं दोष इति चेत्, न, तस्याभावात् भावेऽप्यविशिष्टत्वात्। न च स्वोत्पादितं 'स्वम्' इति वक्तव्यम् तदुत्पादस्य परदर्शने [illegible]

१-ति म सं०। २ एवं च 'तम्हा जुगवं दो णत्थि उवओगा' इति वचनमप्यत्र इति बोध्यम्। [illegible]

[illegible]

प्रसिद्धत्वात् समवायाभावे च तस्याप्यसिद्धत्वाभिरस्य चेश्वरज्ञानस्येश्वरज्ञानत्वासिद्धेः । न च स्वसंविदितज्ञानवादेऽपि स्वसंविदितत्वाविशेषाद् देवदत्तज्ञानं यज्ञदत्तज्ञानं प्रसज्येत यज्ञदत्तज्ञानस्य देवदत्तासंविदितत्वात् स्वज्ञानस्य कथञ्चित् स्वात्मना तादात्म्यात् तस्यैव तद्रूपतया परिच्छित्तेरिति प्रसाधितत्वात् । ज्ञानान्तरेण तस्य संवेदनात् नागृहीतत्वमिति चेत्, न, तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रहणेऽनवस्थाप्रसक्तेः अग्रहणेऽगृहीतवेदनेन गृहीतस्य द्वितीयज्ञानस्यागृहीतरूपत्वाच्च तेन 'प्रथम-ग्रहणमिति तदवस्था धर्म्यसिद्धिः तेन घटादिज्ञानस्य धर्मिणः द्वितीयेन तस्यापि तृतीयेन ग्रहणादर्थ-सिद्धेर्नापरज्ञानकल्पनमिति नानवस्था' इति यदुक्तम् तदप्यसङ्गतम्, तृतीयादेर्ज्ञानस्याग्रहणे प्रथम-स्याप्यसिद्धेरुक्तन्यायात् यदि पुनस्तृतीयज्ञानेन स्वयमसिद्धेनापि द्वितीयं गृह्यते द्वितीयेन तथाभूतेनैव प्रथमम् तेनापि तथाभूतेनैवार्थो ग्रहीष्यत इति द्वितीयज्ञानपरिकल्पनमपि व्यर्थमासज्येत । न च 'विदितोऽर्थः' इति ज्ञानविशेषणस्यार्थस्य प्रतिपत्तेः "अगृहीतविशेषणा च विशेष्ये बुद्धिर्नोपपद्यते" [ ] इति विशेषणग्राहिज्ञानं द्वितीयं परिकल्प्यते । न च विशेषणस्याप्यपरविशेषण-विशिष्टता प्रतीयते येन तृतीयादिज्ञानपरिकल्पना युक्तिसङ्गता भवेदिति वक्तव्यम् विशेषणस्यैव तृतीयादिज्ञानपरिकल्पनामन्तरेण ग्रहणासंभवादित्युक्तेः स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगम एव ज्ञानविशेषण-विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः संभविनी अन्यथा तदयोगादनवस्थाऽनिवृत्तेः । न च विषयान्तरसञ्चारा-दनवस्थानिवृत्तिः यतो धर्मिज्ञानविषयात् साधनादि विषयान्तरम् तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिर्विषयान्तर-सञ्चारः न चापरापरज्ञानग्राहिज्ञानसन्तत्युत्पत्तावपरसंभावितसाधनादिविषयसन्निधानम्, येन तत्र ज्ञानस्य सञ्चारो भवेत् सन्निधानेऽपि "अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोरन्तरङ्गस्यैव बलीयस्त्वात्" [ ] नान्तरङ्गविषयपरिहारेण बाह्यविषये ज्ञानोत्पत्तिर्भवेदिति युक्तोऽनवस्था-निवृत्तिः । न चादृष्टवशादनवस्थानिवृत्तिः स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगमेनाप्यनवस्थानिवृत्तेः संभवात् अन्यथा कार्येऽनुपपद्यमानेऽदृष्टपरिकल्पनाया उपपत्तेः स्वसंवेदनेऽपि चादृष्टस्य शक्तिप्रसङ्गाभावात् । एतेन 'ईश्वरादेरनवस्थानिवृत्तिः' इति प्रतिविहितम् तस्यादृष्टकल्पनात्वात् प्रतिविहितत्वाच्च । न च शक्ति-प्रक्षयाच्चतुर्थज्ञानादेरनुत्पत्तेरनवस्थानिवृत्तिः धर्मिग्रहणस्यैवमभावापत्तेः । किञ्च, शक्तिरेतस्मादात्मनोऽ-व्यतिरिक्ता तदा तत्क्षये आत्मनोऽपि क्षयापत्तिः व्यतिरिक्ता चेत् तत एव ज्ञानोत्पत्तिरर्थवत् आत्मा भवेत् । न च 'सा तस्य' इति सामानाधिकरण्यम् समवायाभावे 'तस्य सा' इत्यनिर्देशः । किञ्च, यदि शक्ति-प्रक्षयादनवस्थानिवृत्तिः बाह्यविषयमपि ज्ञानं न भवेत् शक्तिप्रक्षयादेव । न च चतुर्थादिज्ञानजनन-शक्तेरेव प्रक्षयो न बाह्यविषयज्ञानशक्तेः युगपदनेकशक्त्यभावात् भावे वा युगपदनेकज्ञानोत्पत्ति-प्रसक्तिः सहकार्यपेक्षयापि नित्यस्यासंभविनीति प्रतिपादितम् । क्रमेण शक्तिभावे पुनः स इति वक्तव्यम् । आगम इति चेत्, न, अपरशक्तिविकल्पात् ततः तदभावात् अपरशक्तिपरिकल्पने तत्रा-पेऽप्यपरशक्तिपरिकल्पनमित्यनवस्था । तदेवं स्वसंविदितविज्ञानानभ्युपगमे कथञ्चिद् घटादि-ज्ञानस्यासिद्धेराश्रयासिद्धः 'वेद्यत्वात्' इति हेतुः स्वरूपासिद्धोऽपीति [illegible] स्वभावं ज्ञानमिति ।

१-सिद्धि । ता० मा० । "लोपादनुलोपेन"—पृ० टि० । "ओपचारिकत्वम्"—ता० टि० । २ धर्मोति-ता० मा० । धर्मेति-आ० । ३-मपि ति-अ० । ४ "न हि अदृष्टे विशेष्ये [illegible] प्रवेदुर्भवतीति"—मीमां० १-१ ११ पृ० ५६ पं० २१ । सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ११२ पं० ८ । "अगृहीते विशेष्ये विशिष्टबुद्धिरदेति"—सौत्रिकन्यायमा० भा० १ पृ० ७७ । [illegible] ५ "अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोः [illegible]"—महाभा० [illegible] ता० टि० १-१-४ पृ० ५११ पं० १५ । [illegible] पृ० पृ० [illegible] । सौत्रिकन्याय० भा० १ पृ० १० । ६-शक्तेः-अ० । ७ पृ० १०१ पं० ६ । ८ पृ० [illegible]

[illegible]

[illegible] न भवति बोधकत्वा(पदस्य) [illegible] निर्विकल्पिका यदि तु निर्विकल्पिकैव श्रुतिस्मृति [illegible] । [illegible] संवेदनं [illegible] प्रथमं संवेदनं सदा [illegible] द्वितीयं सविकल्पकम्, [illegible] [illegible] संविदं [illegible] । [illegible] सविकल्पक [illegible] निरस्तम् ।

[[illegible] निर्विकल्पक [illegible]]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[विज्ञान–शून्यवावादीयमर्थस्यासत्त्वपक्षं निरस्य तस्य च पारमार्थिकत्वं प्रतिष्ठाप्य तद्ग्र-
णेऽर्थनिर्णीतिस्वभावत्वस्योपपादनम्]

अत्राह सौगतः—भवतु स्वसंविदितं ज्ञानम् अर्थग्रहणस्वभावं तु तन्न युक्तम् अर्थस्यैवाभावा
हि—यद् अवभासते तद् ज्ञानम् यथा सुखादिः अवभासते च नीलादिकमिति स्वभावहेतुः।
अत्र किं स्वतोऽवभासो हेतुः, उत परतः, आहोस्विदवभासमात्रमिति विकल्पाः। त
द्यः पक्षः स न युक्तः, परं प्रति तस्यासिद्धत्वात् 'नीलमहं वेद्मि' इत्यहमहमिकया नीलाद् वि
रूपतया प्रतीयमानेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणाभ्युपगमाच्च परानपेक्षनीलाद्यवभासः परस्य सिद्धः
न तु परनिरपेक्षो नीलाद्यवभासः परस्य सिद्धो भवेत् किमतो हेतोरपरं साध्यमिति वक्तव्यम्
रूपतेति चेत्, ननु सा यदि प्रकाशता तदा हेतुसिद्धौ सिद्धैव न साध्या। अथ सा न सिद्ध
हेतोर्नासिद्धिः? अथ भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् स्वतोऽवभासनं नीलादिष्वभ्युपगच्छन्नपि ज्ञान
नेच्छेदिति साध्यते तर्हि भ्रान्तेरेव मायधर्ममिच्छन्नपि कश्चिद् मायं नेच्छेदिति "नास्ति
धर्मोऽस्ति" [ ] इत्यत्र कथमुक्तम्—"को हि मायधर्मं हेतुमिच्छन् मायं नेच्छेत्"
] इति। अथापि स्यात् यदि भिन्नेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणमुपपत्तिमद् भवेत् तदा
सिद्धः स्यात् न चैवम्। तथाहि—न भिन्नकालस्यार्थस्य तेन ग्रहणं संभवति नापि समानकालस्य
न निर्व्यापारेण, नापि भिन्नाभिन्नव्यापारवता, तथा, न परोक्षेण, नापि स्वसंविदूपं विभ्रता, नापि
स्वरवेदनेनेति प्रतिपादितं सौगतैरिति न स्वतोऽवभासलक्षणो हेतुरसिद्धः अत्रोच्यते, यदभ्यु-
त्वा नीलाद्यनुमानोऽप्येवमगतेः। तथाहि— तद् ज्ञानम् सुखादिवत् तथा च

विषयां मध्यमां तामवगमयति तामन्तरेणापि शुद्धसंविदो भावात् । संहृताशेषवर्णादिविभाग[illegible]

केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ॥
अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तस्सैषा वागनपायिनी ॥
सैषा संकीर्यमाणाऽपि नित्यमागन्तुकैर्मलैः । अन्त्या कलेव सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते ॥
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ॥

इति सैषा त्रयी वाक् चैतन्यग्रन्थिविवर्तवदनास्थेयपरिमाणा तुरीयेण भागेन मनुष्येषु प्रत्यवभासते"—ब्र० १ पृ०५६ पं० १-पृ० ५७ पं० ६।

"एतेन—

वाग्रूपता चेद् व्युत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

इति वाक्संस्पृष्टस्यैव सकलार्थस्य संवेदनम् इति शाब्दिकमतं निरस्तम् अर्थदर्शने तदाकारस्मृतेस्तत्संस्पर्शः तत्संस्पर्शे च तत्संस्पृष्टार्थग्रहणमिति अन्योन्याश्रयात् अगृहीतसंकेतस्य च बालस्य वाक्संस्पर्शेनार्थग्रहणप्रसङ्गात् 'किम्' इति वाक्संस्पर्शे च सामान्यग्रहेऽपि विशेषाग्रहात् । किञ्च, वैखरीं वाचं न तावत् [illegible] तस्याः श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वाभ्युपगमात् । नापि स्मृतिविषयां मध्यमाम् तामन्तरेणापि शुद्धसंविदो भावात् । संहृताशेषवर्णादिविभागा पश्यन्ती च वर्णेन भवति बोधरूपत्वात् वाचश्च वर्णात्मत्वात् अतो न तद्युक्ता प्रतीतिः अपि तु सविकल्पिकैवेति"—प्रमा० [illegible] पृ० १५५ द्वि० पं० १०-पृ० १५६ प्र० पं० २।

"उक्तं च—

वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी" ॥

—कुमारसं० स० २ श्लो० १७ टीका।

[illegible] वैखर्यादि वाचो [illegible] च—

"चतुर्विधा हि वाक् वैखरी मध्यमा पश्यन्ती सूक्ष्मा चेति"—१, २० पृ० २४० पं० ११।

"[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥"

—१, २० पृ० २४१ श्लो० १००-१०५।

[illegible]

। कथानुमानमेव जन्यम् यत्रैव जन्यताप्रतीतेः न लिङ्गम् तद्विपर्ययात्, न, अनुमानव्यतिरे-कात्रजन्यताया अप्रतीतेः । न च तत्स्वरूपमेव जन्यता लिङ्गेऽपि स्वरूपसद्भावेन जन्यताप्र-सक्तेः च परस्परजन्यतायां पुनरपि न एवेतरेतराश्रयलक्षणो दोषः । अथ स्वरूपाविशेषेऽपि ज्ञानयोरनुमान एव जन्यता लिङ्गापेक्षा न पुनर्लिङ्गे तदपेक्षा वेति तर्हि नील-तत्संवेदनयो-र्भेदेऽपि तत एव नीलस्यैव तत्संवेदनापेक्षा ग्राह्यता न तु तत्संवेदनस्य नीलापेक्षा वेति[1] …दयामः । न च लिङ्गमनुमानोत्पत्तिकरणाद् ग्राहकम् यतो यदुत्पत्तिरनुमानादनर्थान्तरभूता तदनुमानमेव लिङ्गेन कृतं भवेत् यथा च लिङ्गमेव प्रमाणम् लिङ्गजन्यत्वादुत्तरलिङ्गक्षणवत् । ज्ञानोपादानजन्यत्वात् तदनुमानमेव, यतस्तदप्यनुमानोपादानकारणं कुतो जायते? इति …मे 'अपरलिङ्गात्' इत्युत्तरमभिधानीयम् तत्र च तस्य लिङ्गजन्यत्वाल्लिङ्गतापत्तिरिति पर्यनुयोगे अनुमानोपादानत्वादनुमानत्वमित्युत्तरपर्यनुयोगानवस्थाप्रसक्तिः स्यात् । अथ तथाप्रतीते-…त्वाविशेषेऽपि किञ्चिल्लिङ्गम् अपरमनुमानं तर्हि ज्ञानजन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिज्ज्ञानम् …र्थ इति किं न स्यात्? ततश्च 'नीलादि ज्ञानं ज्ञानकार्यत्वात् उत्तरज्ञानवत्' इत्ययुक्ततया …नम् । यदपि 'यथा प्रत्यासत्त्या स्वरूपं विषयीकरोति ज्ञानं तथैव चेद् अर्थम् तयोरैक्य-…: न ह्येकस्वभावमनेकं युक्तम् अन्यथैकमेव न किञ्चिद् भवेत् अथान्यथा, स्वभावद्वयापत्ति-र्भवेत् तदपि च स्वभावद्वयं यद्यपरेण स्वभावद्वयेनाधिगच्छति तदाऽपरापरस्वभावद्वया-…नवस्था अन्यथा स्वार्थयोरपि तदपेक्षा न स्यात् स्वसंवेदनलक्षणत्वाच्च ज्ञानस्य नासंविदितं …नम्' इत्युक्तम्, तदपि निरस्तम्; लिङ्गस्य समानक्षणानुमानकरणेऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि-…यथा प्रत्यासत्त्या स्वोपादेयक्षणान्तरं जनयति तथैव चेदनुमानम् तयोरैक्यमिति लिङ्गानु-…योरन्यतरदेव भवेत् । न च लिङ्गाभावेऽनुमानम् तदभावे वा लिङ्गमित्यन्यतरस्याप्यभावः । न च …सजातीयक्षणं नोपजनयति अनुमानमप्ये नीलाद्यवभासाभावप्रसक्तेः । अथान्यया स्वोपादेय-…द् अपरया चानुमानं तर्हि लिङ्गस्यैकस्य रूपद्वयमायातम् तत्र चावभासनं लिङ्गम् तच्च ज्ञानमेव । …ज्ञानस्याविदितं रूपं संभवति विरोधात् तद्वेदनं चापरेण तद्द्वयेनेति सैवाप्यनवस्था । अपि …न स्वभावेनैकां शक्तिमात्मनि बिभर्ति लिङ्गं तेनैव चेदपराम् तयोरैक्यम् अन्येन चेत् स्वभाव-…म् तत्रापि चापरं स्वभावद्वयं प्रागुक्तन्यायेनेत्यपराऽनवस्था । अथ तत्करणैकस्वभावत्वाल्लिङ्गं …स्वभावं कार्यद्वयं निर्वर्तयेत् तर्हि ज्ञानमपि परस्परविविक्तरूपयोः स्वार्थयोरेकं सद् ग्राहकमस्तु …द्ग्रहणैकस्वभावत्वात् ततो यदि लिङ्गेनानुमानस्योत्पत्तिरनर्थान्तरभूता क्रियते तर्हि ज्ञानेनार्थस्या-…र्थान्तरभूता गृहीतिः क्रियत इति समानो न्यायः । अथार्थान्तरभूतोत्पत्तिर्लिङ्गेनानुमानस्य क्रियते …र्हि नानुमानसद्भावः सद्भावेऽपि 'लिङ्गम्' 'उत्पत्तिः' 'अनुमानम्' इति परस्परासंसक्तत्रितयस्य …तिभासनात् "भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा"[5] [ ] इति न युक्तमभिधानम् । अथ …याप्युत्पत्त्या अपरार्थान्तरभूतोत्पत्तिर्विधीयते तर्हि तयापि तथाविधापरोत्पत्तिर्विधीयत इत्यनव-…स्थानात्रानुमानसद्भावः । किञ्च, लिङ्गेनोत्पत्तिः स्वसमया भिन्नसमया वा विधीयेत? भिन्नसमया चेद् …र्थग्रहणवत्प्रसक्तिः । समानसमया चेत् सव्येतरगोविषाणवदन्योन्यमुपकार्योपकारकभावाभावाच्च जन्यजनकभावः तद्भावे वा तदुत्पत्तिर्जन्यता लिङ्गस्य प्रसज्येत ततश्च लिङ्गमुत्पत्तिर्भवेत् तत्कार्यत्वात् उत्तरोत्पत्तिवत् । न च लिङ्गेनोत्पत्तिर्विधीयते न तया लिङ्गं तस्यामेव कार्यताप्रतीतेरिति वक्तव्यम् तद्व्यतिरेकेण कार्यताऽप्रतीतेः प्रतीतौ वा 'लिङ्गम्' 'कार्यता' 'उत्पत्तिः' इति त्रितयं परस्परासम्बद्धं भवेत् । न च तत्स्वरूपमेव कार्यता लिङ्गस्यापि तत्सद्भावापत्तेः । अथ तदविशेषेऽपि प्रतिनियतः कार्यकारणभाव उत्पत्ति-लिङ्गयोस्तर्हि ज्ञानार्थयोः स्वरूपाविशेषेऽपि नियतो ग्राह्यग्राहकभावः किं न स्यात्? एवमन्यदपि ग्राह्यग्राहकभावपक्षोदितदूषणं लिङ्गानुमानयोर्जन्यजनकभावाभ्युपगमे

---

१ "अनुमान" भ्र० स० टि० । २-नकार-भ्र० । ३ "न चेति योग"—स० टि० । ४-ण तद्वये-भ्र० स० ।-ण द्वये-बा० बा० । ५ "भ्रान्तिरपि संबन्धत. प्रमेति चेत्"—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ६८ पं० ८ । "अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरपि सम्बन्धत प्रमा"—षड्द० स० बृ० पृ० ४१ पं० १६ । ६-या वे तद्वये-स० । ७-दितं द्र-भ्र० ।

समानतया योऽन्वम् । अथ सकलानुमानोच्छेदकत्वाभावं विचारोऽत्र गुणकाद्दिं [illegible] विधेः तथान्यस्य विचारस्य सकलव्यवहारोच्छेदकत्वात् । न च परमार्थतो [illegible] कारणं नैष्पन्न एव व्यवहारिजनमनानुरोधेन तत्स्वीकरणादिति वक्तव्यम् तेनैव भवतो [illegible] मानेन नीलादेर्विषयस्य प्रमाणसिद्धेः सतोऽयमाहत [illegible] । न च कश्चित् व्यवहारायत्तं करोतीति युक्तम् [illegible] । अथ कि [illegible] मनुमानकार्यं नैष्फल्य एव प्रत्यक्षमात्रकमावतरत् कार्यकारणभावस्यापि निरोधात् । [illegible] तदपि तयोरन्यतः मन्यनुमानं [illegible] विपरीकरोति [illegible] विचारः ! न चानुमानं न किञ्चित् विपरीकरोति [illegible] प्रमाणम् [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

योग्यदेशस्थप्रतिपत्तॄणां दण्ड-पुरुषरूपयोरिव तुल्याकारतयाऽवभासो भवेत् न चैवम् । तेन दण्ड-पुरुषस्वरूपमेव स्वतन्त्रमध्यक्षावसेयम् विशेषणविशेष्यभावस्तु कल्पनाविरचित एव । येन हि दण्डोपकृतपुरुषजनितार्थक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च स तत्र विशेषणत्वेन दण्डं विशेष्यत्वेन च पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात् येन च पुरुषोपकृतदण्डेन फलमभ्युपेतं स तत्र दण्डं प्राधान्यात् विशेष्यमध्यवस्यति अपरिगतफलोपकारस्य प्रथमदर्शने स्वरूपमात्रनिर्भासात् ततोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यामवगतसामर्थ्यं द्वयमासाद्य विशिष्टत्वप्रतिपत्तिः प्रागवगते च सामर्थ्ये नेन्द्रियस्य व्यापारः तस्यासन्निहितत्वात् । न च व्यापाराविषये तत् प्रतिपत्तिजननसमर्थम् । न च पुरःसन्निहितेऽर्थे प्रवर्तमानमिन्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थम् वर्त्तमानकालालीढनीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य चिरातीतभावपरम्परादर्शनप्रवृत्तिप्रसक्तेः सकलातीतभावविषयस्मृतेरध्यक्षता भवेत् तथा स्वगोचरचारिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्तमानसमयमुद्भासयिष्यतीति सर्वाक्षमतिः स्मृतिर्भवेत् । न च वर्त्तमानमर्थमध्यक्षमेवोद्भासयतीति किं तत्र स्मृत्या? यत्र हि दर्शनानवतारस्तत्र स्मृतिपरिकल्पना फलवती स्पष्टदर्शनावतारे तु वर्तमानसमयभाविनि रूपादौ स्मृतिप्रवृत्तिरसंभविनी विफला चेति न तत्परिकल्पना; नन्वेवमतीते विशेषणादौ स्मृतिरेव प्रवर्तिष्यत इति किं तत्र विशदसंविद्वतारेण? सा हि सन्निहितमेवार्थमवतरति न च तदा विशेषणादयः सन्निहितास्तानवलम्बमाना निरालम्बनैव भवेत् ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभासादध्यक्षसंविन्निरस्तविशेषणमर्थमवगमयति विशेषणयोजना तु स्मरणादुपजायमाना अपास्ताक्षार्थसन्निधिर्गम्यी । [illegible] प्रत्यव्यम् तामन्तरेणापि स्फुटम [illegible] वर्तमानार्थग्राहिणीति प्रतिभातीति न तस्य ग्राहिका [illegible] यदि विशदनुरर्थांसं [illegible] स्वरूपमपि विषयग्राहि न स्यात् यतं [illegible] । निरपायगतिरस्तीति चेदुक्ताः समस्तपर्यवसितस्वरूपत्वात् तथाम् [illegible] गुणादयो गार्थापदिर्याभासिकाः पृथगवगीयन्ते गुणादिभ्यस्ता एव तदवभासिकालक्षण् विकल्पोऽपि गार्थसाक्षात्करणमात्र इति ।

ननु यदि न पुरःस्थितार्थग्राही विकल्पः कथं ततस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेत्? यदेव विशेषणादिकं प्राग्गेनानुभूतं तत्रैव ततः प्रवृत्तिर्भवेत् यदि स्वाग्राह्यमनारूढेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि विज्ञानमुपगम्यम् अन्यथा गृहमर्थमयतरन्ती संविदर्थे प्रवर्तिका भवेत् । न च निर्विकल्पकमेव संवेदनं यो [illegible] अर्थे प्रवृत्तिविधायि, विकल्पमन्तरेणापि यत्र न प्रवृत्तिप्रसक्तेः । न च [illegible] पुरःप्रकाशनमात्रेण कश्चित् प्रवर्तत इति विकल्प एव पुरोव्यवस्थितार्थग्राही प्रवर्तकत्वात् [illegible] [illegible] इति युक्तं पूर्वदृष्ट-नामादिविशेषणग्राही निश्चय इति, एतदप्ययुक्तम् । धूमग्राह्यध्यक्षनिरस्ताऽस्पष्टावभासानुमानाकारस्येव विशददर्शनभूतोऽर्थाकारात् [illegible] विकल्पमनुलिख्यमानाऽस्पष्टाकारस्य तदाऽननुभवात् । ततो यदि [illegible] विकल्पगतस्पष्टतान पुनस्तदा विकल्पमतिः पूर्वदृष्टविशेषणमात्राध्यवसायिनी [illegible] पुरोवस्थितार्थाभासाध्यक्षसंविदेव भेदप्रतिभासाभावादिति, असदेतत् । यतो यदि नाम पुरोवस्थितमर्थं विकल्पमतिरध्यक्षवत् [illegible] तथापि न तत्र प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविरचनात् [illegible] [illegible] इष्टार्थक्रियार्थिना प्रवृत्तिर्युक्ता । न चार्थक्रियासमर्थत्वं [illegible] [illegible] तदानीं तस्या [illegible] [illegible] । न च [illegible] सामर्थ्यावगतिः अतिप्रसङ्गात् । ततः पुरोवस्थित [illegible] विकल्पः प्रवर्तकः । न च यतः पूर्वमर्थक्रिया प्रवर्तनी दृष्टा [illegible] [illegible] प्रवृत्तिर्भविष्यति, यतो येन प्रागर्थक्रिया निर्वर्तिता तदेवेदं पुरः प्रतिभातीति [illegible] पुनः निश्चयति? न च [illegible] [illegible] ततो न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१-[illegible] २-[illegible] ३ पुरोऽवस्थित-[illegible] ४-[illegible] ५-[illegible] ६ [illegible] ७-[illegible]

परिणामिनिरूपतावमतः स्वतःप्रतिभासाविरोधात् सर्वविकल्पातीतस्य तस्याभ्युपगमे नील-सुखादि-व्यतिरिक्तस्य तस्य ग्राह्यस्वरूपवत् तत्प्रतिभासनमेव विरोधः नील-सुखाद्यात्मकत्वेऽपि नील-सुख-प्रतिभासेन पीत-दुःखप्रतिभासाविपर्यासीकरणात् पीत-दुःखप्रतिभासेन नील-सुखप्रतिभासयोश्चा-संवेदनात् परलोकाद्यसत्त्वेन सकलशून्यताप्रसक्तिः । किञ्च, नीलादिप्रतिभासानामेकेनाणुप्रतिभासेन संवेदनं कथं तेनाविपर्यासीकरणाद्भावप्रसक्तिः खनोऽपि केवलपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् । अथ नील-सुखादीनां नाभावः स्वयमुपलम्भात्, न, सन्तानान्तरानिषेधप्रसक्तेः तदभ्युपगमे कथं स्व-परग्रहणव्यापारनिषेधोऽनुमानाभावात् । न च विचारात् तद्व्यापारनिषेधः अनेन तद्विपर्यासीकरणे न तन्निषेधः विपर्यासीकरणे ग्राह्यग्राहकभावसिद्धेर्न तन्निषेधः इति न सकलविकल्पातीतत्व-संभवः । न च तत्त्वस्यान्यथ न भावः नाप्यभावः सर्वत्र तथाभावापत्तेः सन्तानान्तरवत् ततः स्थूलैकत्वादिविकल्परहितस्य कदाचिदप्यप्रतिभासनात् जडवदजडस्यापि न स्वतोऽवभासनं परा-भ्युपगमेन संभवति । परतस्तस्यावभासने जडस्यापि ततोऽवभाससिद्धेर्विज्ञानमात्रताऽसिद्धिः । न च परेण समानकालेनाप्रतिबन्धात् परस्परग्रहणप्रसक्तेश्च नार्थग्रहणम् भिन्नकालेनाप्यतिप्रसङ्गात् न तेन तद्ग्रहणम् अन्यथापि समानत्वात् । अत एव "स्वरूपस्य स्वतो गतिः" [ ] इत्य-युक्तम् तथापि समानकालस्य गतावर्थस्य प्रसङ्गात् । न च स्वरूपस्य ज्ञानतादात्म्याद्यायं दोषः तादात्म्येऽपि समानेतरकालविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । अथ स्वरूपं ज्ञानमेवेति न भेदभाविविकल्पावता-रस्तत्र, न; तथाप्रतीतेः तत्तथाप्रतीतिश्च यद्यप्रमाणं नातः स्वरूपस्य ज्ञानतासिद्धिः प्रमाणं चेत् तर्हि स्वपरग्रहणस्वरूपतापि ज्ञानस्य तत एव सिद्धेति न तथापि तद्विकल्पावतारः प्रत्यक्षविरोधात् । तन्न स्वतोऽवभासने हेतुः असिद्धत्वात् ।

परतोऽवभासनं चेत्, न; तस्यापि बाधसिद्धत्वात्—

"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" ॥ [ ] इत्यभिधानात्

सौगताभिप्रायेण परप्रकाशता कस्यचित् सिद्धा ।

न च प्रकाशनलक्षणस्य हेतोर्ज्ञानत्वेन व्याप्तिनिश्चितर्यतः स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं सर्वमव-भासनं ज्ञानं(त्व)व्याप्तमिति नाधिगन्तुं समर्थम् । न च सकलसम्बन्धिप्रतिपत्तौ सम्बन्ध-प्रतिपत्तिः । उक्तं च—

"द्विष्ठसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।
द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ॥" [ ]

न च विवक्षितज्ञानं ज्ञानत्वमवभासनं चात्मन्येव प्रतिपद्य तयोर्व्याप्तिमधिगच्छति । तत्रैवानुमानप्रवृत्तेः तत्र च तत्प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यम् साध्यस्याध्यक्षसिद्धत्वात् । न च सकलं ज्ञानमात्मनि तयोर्व्याप्तिं प्रतिपद्यत

१ "नीलादिप्रतिभासानामिति योग"—बृ० टि० । "तदन्येषां नीलादिप्रतिभासानामिति योग."—ल० टि० । २ "नीलादिप्रतिभासै."—बृ० ल० टि० । ३ "एकाणुप्रतिभासस्य"—बृ० ल० टि० । ४ "विचारेण"—बृ० ल० टि० । ५-तस्य तत्र-बृ० । ६ "न चैतदस्ति ... सतोऽवगतिर्घटते" । एवंवादिनः "समकालो भिन्नकालो वार्थो न ग्राह्य इत्येवंवादिनो योगाचारस्य" । स्वरूपस्य "ज्ञानस्य" । सत "ज्ञानत्"-प्रमेयक० पृ० २४ प्र० पं० २, टि० ९-१०-११ । ७ नान्या-ल० ब० बा० आ० सा० । ८-भावो बु ल० ब० ब० ।

९ प्रमेयक० पृ० २४ प्र० पं० ५, अस्य 'अर्थ' । अनुभाव्यो ... । अनुभवो "ग्राहक"—टि० १३-१४-१५ । स्याद्वादर० पृ० ५३ द्वि० पं० ११ । नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति × × × स्वयमेव प्रकाशते"—स्वदमप्र० भा० ९ पृ० ५४० पं० १९ । ... पृ० २३० पं० १९ । सर्वदर्शनसं० द० २ पृ० ११ पं० १९६ । षड्द० स० बृ० पृ० ४० पं० ११ ।

१० 'न खलु स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ... ज्ञानत्वव्याप्तमित्यधिगन्तुं समर्थम्'—प्रमेयक० पृ० २४ प्र० पं० ६ । ११ पृ० ४ पं० २५, टि० ३ । "द्विष्ठ... सम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।" इत्यादि— ५,१४ तत्त्वार्थश्लो० ब० पृ० ४२१ पं० ११ । सिद्धिवि० " टि० पृ० १०९ पं० ११ । १, १० प्रमेयक० पृ० ४२ पं० ८ । स्या० र० ब० १६ पृ० ११० पं० ८ । ... 'अथ मनस'—बृ० ल० टि० ।

भावात् । न चाध्यक्षबुद्धेरन्तरावसायः प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामेव नीलादिरूपतायत् तत्प्रतिभासोदयप्रसक्तेः । अतो न कल्पनाध्यक्षविषयसत्त्वम् आद्यदर्शनानधिगतत्वात् ।

अथ सहकारिवैकल्यात् यद्यप्याद्यदर्शनावभासि न तत्त्वं तथापि न तन्नास्ति न हि तीक्ष्णांशुकरनिकरोपहतदृशां गर्भगृहाद्यनुप्रवेशानन्तरमप्रतिभासमाना अपि घटादयो भावाः स्वस्थीभूतनेत्राणां न प्रतिभान्ति, न च प्रागप्रतिभासनात् सन्ति यथा च सहकारिवशात् पूर्वमप्रतिभाता अपि पश्चात्[१] प्रतिभान्ति तथाऽऽद्यदर्शनं शुद्धार्थावभासि यद्यपि तत्त्वं नानुभवति स्मरणसहायाक्षप्रभवा तु प्रत्यभिज्ञा तदनु भविष्यतीति न तत्त्वस्यासत्त्वम् नाध्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षमिति, अत्रोच्यते, यदक्षप्रभवा संविदाद्या न तत्त्वमवभासयति पश्चादपि तदविषयत्वात्तावभासयेत् यथा श्रोत्रप्रभवविषयत्वाद्रूपादेः प्रतिपत्तिं विदधाति तथा स्मरणसहकृतमपि न तत्र तां विधास्यति अविषयत्वाविशेषात् न हि परिमलस्मरणसहायमपि लोचनं गन्धे प्रतिपत्तिमुपलब्धमिति न तत्त्वग्रहणमध्यक्षात् । किञ्च, किं कुर्वाणा स्मृतिरिन्द्रियस्य सहकारित्वं प्रतिपद्यते? पूर्वापरत्व दीपकत्वमिति चेत्; ननु विनष्टेऽप्यर्थे स्मृतिरुदयन्ती दृष्टेति कथं तत्सन्निधापिते पौर्वापर्ये प्रवर्तमानाध्यक्षधीः सत्यार्था भवेत्? अथ यदुपरतं वस्तु तद्ग्राहिणी बुद्धिर्न सत्यार्थग्राहिणीति युक्तम् अनुपरतं स्वधर्ममवगच्छन्ती कथं सा न सत्यार्था? अयुक्तमेतत्, यतः स्मर्यमाणस्यार्थस्यानुपरतिः कुतोऽवगता? न स्मरणात् व्युपरतेऽपि स्मृतिप्रवृत्तेरित्युक्तत्वात् । न च स्मरणोपनीतपौर्वापर्यस्य दर्शने प्रतिभासनात् तदप्रच्युतिः इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि-स्मर्यमाणस्यार्थस्यानस्तमयसिद्धेस्तदुपनीते तत्र दर्शनप्रवृत्तिः सिद्ध्यति तत्सिद्धौ च स्मरणोपनीतस्यानस्तमयसिद्धिरिति कथं नेतरेतराश्रयत्वम्? अथ स्मृतिः संप्रति प्रतिभासविषयादर्थाद् भिन्नं विषयमध्यवस्यन्ती निरालम्बना स्यात् प्रतिभासविषयं तमेवार्थमुल्लिखन्ती तु कथमसदर्थविषया? न; दर्शनगृहीतमेवार्थमुल्लिखतीत्यत्र प्रमाणाभावाच्च स्मरणोपनीतैकत्वावभासिन्यध्यक्षमतिः सत्यार्थग्राहिणी सिद्धा । न च पूर्वदर्शनमेव पूर्वरूपसङ्कृतमर्थमनुभवदेकत्वे प्रमाणम् यतो यदि पूर्वरूपतामर्थस्याऽऽद्यदर्शनमेवावभासयति तथासति पूर्वापरैकत्वं तदेवावगमयिष्यतीति तत्र स्मृतिः प्रवर्तमाना व्यर्था । न च तदपि पूर्वरूपतां तस्यावभासयितुं क्षमम् तस्य सन्निहितमात्रविषयत्वात् पूर्वरूपता हि पूर्वदेश-काल-दशासम्बन्धिता पूर्वदेशादीनां च तद्दर्शने अप्रतिभासनात् न तत्संस्पर्शिरूपप्रतिभासस्तत्र संभवी न हि तदप्रतिभासे तत्सम्बन्धिपदार्थरूपप्रतिभासः अन्यथा नीलताऽप्रतिभासेऽपि पीते नीलसम्बन्धिताऽवगतिर्भवेत् । तन्न तत्त्वग्राहिण्यध्यक्षमतिः । यच्च 'दृष्टता प्रत्यक्षग्राह्या' इति परैरुच्यते तत्र दृष्टता यदि तद्दृशि प्रतिभातता तदा वर्तमानतैव । अथ पूर्वदृशि प्रतिभातता तदा पूर्वदृशोऽप्रतिभासने कथं तत्प्रतिभाततावभासः संप्रति संवेदने? तत्र हि स्वच्छतया सन्निहितं रूपमाभातीति सैव तत्र युक्ता पूर्वदर्शनं तु प्रत्यस्तमितमिति तद्दृष्टतापि व्युपरतैवेति कथं सा वर्तमानदृशि प्रतिभासेत? तदभ्युपगमे वा तद्दृशो निरालम्बनत्वप्रसक्तिः । न च पूर्वदृश्यमानता तत्र व्युपरता दृष्टता तु तदैवोत्पन्नेति कथमसती येन तां प्रतियती प्रत्यक्षमतिर्निरालम्बना भवेत्? यतो यदि दृष्टता तत्र सन्निहिता भवेत् तदा प्रथममागतो नीलादिरूपतामिव तामप्यधिगच्छेत् न चाधिगच्छतीति ज्ञानस्वभावोऽसाधारणतयाऽसौ नार्थस्वरूपमिति कुतोऽध्यक्षावसेया? तथाहि-पूर्वदर्शनमनुस्मरन्नेव पूर्वदृष्टतां व्यवहारी तत्राध्यारोपयति विस्मरणे तदनध्यवसायात् यच्च स्मृतिरध्यवस्यति स्वरूपं न तद्दर्शनपथोपयुक्तम् आकारभेदात् । न च तद्दर्शन-स्मरणे एकं विषयं बिभृतः 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इत्यध्यवसायात् । यतः किं स्मर्यमाणं दृश्यमानतया रूपं प्रतीयते, आहोस्विद् दृश्यमानं स्मर्यमाणतयेति विकल्पद्वयम् । तत्र यद्याद्यः पक्षस्तथा सति स्मर्यमाणं परिस्फुटतया रूपमाभातीति कथं तस्य परोक्षता? अथ द्वितीयस्तत्रापि दृश्यमानं स्मर्यमाणेन रूपेणावभातीति सर्वं परोक्षं भवेदिति न काचिदध्यक्षमतिः सत्यार्था स्यात् । अतोऽक्षधीर्वर्तमानमेव रूपं प्रत्येति स्मृतिरपि तत्संस्पर्शि परोक्षं रूपमिति न तयोरैक्यम् प्रतिभासभेदस्य सर्वत्र भेदकत्वात् तस्य च विशदाविशदरूपतयावभासमानयोर्दृश्य-स्मर्यमाणयोः सद्भावात् कथं न भेदः?

---

१ च पूर्वसद्-भां० मां० । २-धानेपि मे मु० पा० वा० विना । ३-स्यानु-मु० । ४-गमे न-[illegible]

५-रणे' च-'णे' इत्यस्य स्थिति दिलवर्णयोश्चोऽङ्को द्विवचनस्थानत्वात् प्रतौ लिखितो भाति ।

इति वक्तव्यम् सकलमानावेदने वादिनैवंप्रतिपत्तुमशक्तेः । न च न परमार्थतस्तयोर्व्याप्तिः अपि तु व्यवहारेणेति वक्तव्यम् व्यवहारस्यापि प्रमाणत्वाभ्युपगमे उक्तदोषानतिवृत्तेः । अथाप्रमाणं विकल्पनमात्रमसौ, नन्वनुमानमप्यतः प्रवृत्तिमासादयत् तथाभूतमिति नातोऽभिमतसिद्धिः । न च मिथ्याविकल्पविषयधूमाग्निव्याप्तिप्रभवास्यनुमानवह्न्यापि स्वसाध्याव्यभिचारित्वम् मिथ्याविकल्पावगतव्याप्तिप्रभवस्य तस्य स्वसाध्याव्यभिचारित्वव्याघातात् न हि साध्यभाव एव साधनभावलक्षणव्याप्त्यभावे साधनप्रभवानुमानस्य कस्यचित् स्वसाध्याव्यभिचारोऽविरुद्धः । न चाविद्यमानव्याप्तिलिङ्गप्रभवादनुमानात् सौगतस्य स्वमतसिद्धिः परस्यापि तथाभूतात् कार्याद्यनुमानात् ईश्वराद्यभिमतसाध्यसिद्धिप्रसक्तेः । न च ज्ञानत्व-स्वतःप्रकाशनयोः साध्यसाधनयोः कुतश्चित् प्रमाणाद् व्याप्तिसिद्धिः पारमार्थिकी ज्ञानवज्जडस्यापि परलोकग्रहणसिद्धेर्हेतोरनैकान्तिकत्वप्रसक्तेः । जडस्य प्रकाशायोगोऽप्यप्रतिपन्नस्य प्रतिपत्तुमशक्यः शक्यत्वे वा सन्तानान्तरस्यापि स्वप्रकाशायोगः प्रतिपत्तव्य इति तस्याप्यभावः प्रसक्तः तथा च परप्रतिपादनार्थं प्रकृतहेतूपन्यासो व्यर्थः । अथ प्रतिपन्नस्य जडस्य प्रकाशायोगस्तथापि विरोधः—'जडः प्रतीयते प्रकाशायोगश्च' इति । अथादृश्येऽपि जडे विचारात् तदयोगः प्रतीयते; ननु जडस्य तेनाप्यविषयीकरणे पूर्ववद्दोषः-'विचारस्तत्र न प्रवर्तते तत एव च प्रकाशायोगप्रतिपत्तिः' इति । विषयीकरणे विचारवत् प्रत्यक्षादिनापि तस्य विषयीकरणात् प्रकाशायोगोऽसिद्धः । न च सुखादौ प्रकाशनस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तिनिश्चयात् स्वव्यापकरहिते जडे न तस्य संभवोऽन्यथा कृतकत्वादेरप्यनित्यत्वविकल आत्मादौ संभव इति सकलानुमानोच्छेद इति वक्तव्यम् यतस्तत् तत्र तेन व्याप्तमिति कुतो निश्चितम्? 'तस्मिन् सति दर्शनात्' इति यद्युच्येत पुरुषत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वेन व्याप्तं तत एव सिद्ध्येत् विपक्षे बाधकाभावः प्रकृतेऽपि समानः । अपि च, ज्ञानत्वेन व्याप्तं प्रकाशनं सुखादौ स्वयमेव प्रतिपन्नं यदि तदेव नीलादावपि कुतश्चित् प्रमाणात् प्रतीयते तदा ततस्तत्र साध्यसिद्धिर्युक्ता न पुनः साध्यव्याप्तधर्मविलक्षणादपि 'धर्मात् प्रतिभासः' इति शब्दसाम्येऽपि अन्यथा बुद्धिमत्कारणव्याप्तघटादिसन्निवेशविलक्षणादपि पर्वतादिसन्निवेशात् तत्र बुद्धिमत्कारणसिद्धिः स्यादिति "वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य" [ ] इत्यादेरभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च नीलादौ सुखाद्यवभासनं परस्य सिद्धम् सिद्धौ वा विप्रतिपत्तेरभावान्न तदवबोधार्थं शास्त्रप्रणयनं सौगतस्य युक्तम् । जडतासमारोपव्यवच्छेदार्थं तदिति चेत्, न; स्वप्रतिभासेऽप्यन्यथाप्रतिभाससमारोपोऽस्त्येव आत्मनोऽनेकरूपेण स्वतःप्रतिभासाभ्युपगमात् स कुतो व्यवच्छिद्यताम्? न चायं न समारोपः स्वात्मनि सकार्यकारी साध्यवत् 'स्वप्रतिभासो नीलादिः अन्यग्राहकाभावे सत्युपलभ्यमानत्वात् सुखादिवत्' इत्यतोऽनुमानात् स व्यवच्छिद्यते अन्यग्राहकाभावश्चानुपलम्भादिति चेत्, न; स्वसंवेदनप्रत्यक्षतोऽहमहमिकया अन्यग्राहकोपलब्धेस्तदभावस्यासिद्धत्वात् । अथ 'स्थूलोऽहम्' 'कृशोऽहम्' इति प्रतीतेः 'अहं'प्रत्ययः शरीरमेव न च तत् नीलादेर्ग्राहकम् स्वयं तस्य प्रमेयत्वात्, न; अन्धकाराद्यवगुण्ठितशरीराग्रहेऽपि सालोकघटादिग्रहणोपलब्धेः शरीरात् तद्भेदसिद्धिस्तथाप्यभेदे न किञ्चिद् भिन्नं भवेत् । ततो भिन्नोऽपि न नीलादेर्ग्राहक इति चेत्, न; अस्य प्रतिविहितत्वात् । ततो न दृष्टान्तदृष्टसाधनधर्मस्य साध्यधर्मिण्यवगतिरित्यसिद्धो हेतुः । न च नैयायिकादीन् प्रति सुखादेर्ज्ञानता सिद्धेति साध्यविकलता दृष्टान्तस्य अथात एव हेतोर्ज्ञानता सुखादेः सिद्धेति न साध्यविकलतादोषः नन्वत्राप्यपरं निदर्शनमुपादेयम् तत्राप्येतच्चोद्ये निदर्शनान्तरमित्यनवस्था । नीलादेर्निदर्शनत्वे इतरेतराश्रयत्वम्—सुखादिज्ञानतासिद्धौ नीलादेस्तद्रूपतासिद्धिः तस्याश्च तन्निदर्शनवशात् सुखादेस्तद्रूपतेति कथं नेतरेतराश्रयत्वम्? न च सुखादौ दृष्टान्तमन्तरेणापि तद्रूपतासिद्धिः नीलादावपि तथैव तदापत्तेः । अथ सुखादेर्जडत्वे प्रतिभासो न भवेत् जडस्य प्रकाशायोगात् । ननु नीलादावपि प्रकाशतासिद्ध्येतदेव

१ "प्रमाणभूतम्"—भू० टि० । "प्रमाणरूपम्"-ल० टि० । २ प्रतिपद्यत इति भू० । ३ "विचारेण"—भू० ल० टि० । ४-शायोगः प्र-भू० । ५ "तदर्शनात्"—भू० ल० टि० । ६ प्रतीयेत त-भू० । ७-शात् तद् सु-वा० बा० । ८ "शास्त्रप्रणयनम्"—भू० ल० टि० । ९-भारसमारो-भू० मा० मां० विना । १० "तत्प्रतिभासेऽपि यो भवते"—भू० ल० टि० । ११ "अन्यग्राहकस्य"—भू० ल० टि० । १२-स्याप्ताधका-ल० । -स्याधकारा-भू० । १३ "तस्या च तन्निदर्शनात्"—प्रमेयक० पृ० २४ द्वि० पं० ७ ।

किञ्च, यदि शुद्धमेव दर्शनं स्मृतिनिरपेक्षं पूर्वरूपताग्राहि; नन्वेवं भाविरूपताग्राहि प्रथमदर्शनं किं नोपेयते न हि भाविभूतयोरसन्निहितत्वे विशेषः येनैकत्राध्यक्षवृत्तिरपरत्र नेति भवेत्! न च 'पूर्वं पश्यामि' इति व्यवसायात् पूर्वरूपे एव दर्शनव्यापारः 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' इत्यध्यवसायाद् भाविरूपेऽपि दर्शनव्यापारप्रसक्तेः। अतोऽपाकृतम्–"इदानींतनमस्तित्वं नहि पूर्वधिया गतम्" इति। न च पूर्वदृशा तदा भाविकालतायाः असन्निधानादग्रहणम् संप्रति दर्शनकाले पूर्वरूपताया अप्यसन्निधेस्ततोऽग्रहणप्रसक्तेः। यदि पुनर्भाविरूपतामप्यध्यक्षमनुभवति 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' इति व्यवहृतिदर्शनात् तर्हि प्रथमसंवेदनमेव मरणावधिरूपपरम्परामधिगच्छतीति तदैव मृतो भवेत्। न च मृतिसद्भावे मृतो भवत्युत्पत्तिसमये तु नासाविति कुतोऽयं दोषः यतो यदि तदासौ नास्ति कथमसतौ सो दर्शने प्रतिभाति? तदप्रतिभासने तु कथं भाविरूपपरिगतो भावोऽवगतो भवेत्? यदेव तत्र वर्त्तमानं रूपमाभाति तदेवाध्यक्षमस्तु न भावि यदि तु तदपि तदाध्यक्षं तदाध्यक्ष एव मृत्युपाधेः सकलविषयस्य प्रतिभातस्यात्मतयात् तद्विषया तदुत्तरकालभाविनी सर्वा मतिर्निर्विषया भवेत्। किञ्च, भावि-भूतयोरध्यक्षविषयत्वे भिन्नमपि तदध्यक्षविषयं भवेदिति सर्वस्त्रिकालदर्शी भवेदिति "भविष्यंश्चैपोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति न प्रतिभाति" [ ] इति निराकृतं द्रष्टव्यम् भावि-भूतकालतायद् भविष्यतो धर्मादेर्दर्शनकालेऽसतोऽपि प्रतिभासनात्। न चाभिन्नयोर्भावि-भूतरूपयोः प्रतिभासेऽपि भाविधर्मादेर्भिन्नत्वान्न प्रतिभासः भेदेनाप्यध्यक्षप्रतिभासनाविरोधात् दृश्यन्त एव हि भिन्नरूपा घट-पटादयोऽध्यक्षप्रतिभासमादधानास्तन्न भाविभूतरूपताध्यक्षावसेयेति स्मृतिविषयः पूर्वरूपता दर्शनावभासिनोऽर्थस्य भाविरूपता चानुमानावसेया। तेन

"न च स्मरणतः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्" ॥
"वार्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति"।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५-२३६]

इति निरस्तम् यतो यदि स्मरणादूर्ध्वं वर्त्तमानरूपे इन्द्रियस्य प्रवर्त्तनमभिप्रेतं तथासति वर्त्तमानमात्रपरिच्छेदात्र स्मरणोपढौकितेऽन्यग्रहः। अथ पूर्वरूपे तत्रापि यथा प्राक् स्मृतेर्दर्शने पूर्वरूपतायामविषयत्वान्न प्रवर्त्तने तथा तदुत्तरकालमपि अविषयत्वाविशेषात्। "तदा प्रवर्तने चक्षुषो न दोषः" [ ] इत्यत्रापि यद्यसन्निहिते स्मरणोपढौकिते नयनं प्रवर्तते तर्हि अविद्यमानविषयत्वात् तदालम्बनं ज्ञानं निर्विषयं भवेदिति कथं न दोषः? तिमिरोपहतदृशोऽप्यसत्दर्शनमेव दोषः तथाऽत्रापि स्मरणानन्तरं कथं न दोषः? अथ वर्तमाने स्मृत्युत्तरकालं तत् प्रवर्तमानमनुपं तर्हि [illegible] प्रतीतिः। न च यदेव वर्तमानं तदेव पूर्वमिति भेदाभावात् तद्ग्रहः अभेदस्यासिद्धेः–न हि दृश्यमान-स्मर्यमाणयोरभेदसिद्धिः दृश्यमाने स्मृतेः स्मर्यमाणे च दृशोऽप्रवर्तनात्। न च स्मरणोपनीते पूर्वरूपे दोषाभावेऽपीन्द्रियप्रवर्तनं युक्तम् धूमदर्शनोत्तरकालं स्मृत्युपस्थापिते पावकेऽपि दोषाभावादिन्द्रियप्रवृत्तिप्रसक्तेः शक्यं तथापि वक्तुम्–

न चापि स्मृतितः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्।
वार्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति ॥

अथ [illegible] स्मृतिप्रमाणानुमिति[illegible] न तत्र [illegible] पूर्वरूप[illegible] स्मृतेः पूर्वानुभव[illegible] दर्शनं [illegible] ततो [illegible]।

अथ [illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यतत्त्वयम् किं सुखादिनिदर्शनेन? तत्र चोक्तमेव दूषणम्। अथ सुखादेरन्वये ततोऽनुमान[illegible] भवेत्, ननु किं सुखमेवानुग्रहः, उत ततो भिन्नम्?, प्रथमपक्षे तु ज्ञानस्यैवासौ स्वतः [illegible] न स्यात् व्यापकाभावे हि नियमेन व्याप्याभावः परस्यार्थापि अन्यथा प्रमाणादि [illegible] भवेत्। तत्र व्याप्यतिरिक्तव्याप्याभावे च न भवेदिति [illegible] अर्थान्तरभूतानुग्रहस्याभावे प्रथमः पक्षः। नापि द्वितीयः, यतो यदि नाम सुखे ज्ञानतोऽन्वयः [illegible] तद्[illegible] न हि यज्ञदत्तस्य गौरत्वाभावा(वाऽभा)वे देवदत्ताभावो दृष्टः। [illegible] भाव इति चेत्, न, परं प्रति तदसिद्धेः। किञ्च, [illegible] ज्ञाना[illegible] कार्यकारणभावो दुरन्वय इति प्राक् प्रतिपादितं न पुनरुच्यते। तत्र नैयायिकादीन् प्रति [illegible] सुखादेः कुतश्चित् साधनात् सिद्धा। प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धिरिति चेत्, न, [illegible] सुखादावपि [illegible] तत्सिद्धिप्रसंगात् [illegible] तेन साधनाय [illegible] इति [illegible] न सिद्धम्। अथ तत्र [illegible] साधनाय तस्योपन्यासो भवेत् न हि नीलादिकमपि [illegible] सुखादावपि [illegible] जडताभारोपात् [illegible] अनुमानं प्रवर्तमानं [illegible] नैयायिकादीनां जडताभावा[illegible] प्रयतमानं किमित्यर्थकं भवेत्? अस्ति च तथापि नैयायिकादीनां [illegible] भ्रान्ता [illegible] पक्षे दोषः प्रतिपादित एव। न च विपरीतारोपव्यतिरे[illegible] तत्र [illegible] निरासादिति। न सुखादीनां [illegible] दृष्टान्तता [illegible] प्रति [illegible] तस्य दृष्टान्तता साधनोपन्यासस्यापि किमिति तत्र तद्भावः? तेन तेन ज्ञानत्वनिश्चयात् [illegible] पक्षनिराकरणाद् जैनस्यापि किमिति तत्र तद्भावः? प्रमाणत्वेनेति चेत्, न [illegible] दोषं निरोधादिति चेत्, कुतः कुतस्तत्र तस्य तन्निश्चयः? [illegible] तस्य दृष्टान्ततायोगात्। प्रमाणतश्चेत् नीलादौ जडतानिश्चयस्यापि तत्र तत्र [illegible] जडतानिश्चयो न प्रमाण[illegible] साधनोऽनुमानोपन्यासो व्यर्थस्तद्व्यवच्छेदाय। नीलादावपि [illegible] ज्ञानतानिश्चय? [illegible] तथानुमानोपन्यास इति चेत् सुखादौ कुतस्तन्निश्चयो? ज्ञानतानिश्चयो न च [illegible] सुखादौ [illegible] निर्धारितेति चेत्, न, इतरत्रापि तत्र एव जडतासिद्धेः न च [illegible] न भवति इतरत्रापि तत्प्रसंगे: अबाधितत्वमुभयत्र समानम् न च [illegible] इति न [illegible] करतया स्यात् प्रतिरुद्धमिति तेन सुखादौ ज्ञानता साध्यत इति [illegible] लिङ्ग तत्[illegible] विचारेण प्रयोजनं यतः स्वतःप्रकाशनं ज्ञानरूपतया [illegible] तत्र लिङ्गं न तद् [illegible] भावनतो [illegible] नार्थान्तरसिद्धो हेतुः परतःप्रकाशनं यत् सुखादौ तत्र लिङ्गं [illegible] प्रकाशनमात्रं च स्वभावादुपलभ्यमानं जडतायोऽधिक[illegible] न प्रकाशनलक्षणो हेतुर्ज्ञानरूपतां स्वभावेः साधयतीति स्थितम्।

अथ माधुर्यादिदर्शनरूपता [illegible] प्रमाणं भवेत्? उच्यते, अबाधित[illegible] तदादिज्ञानमर्थनिर्णीतिरूपतया प्रमाणं भवेत्? [illegible] नीलादिः पारमार्थिक[illegible] रूपता। तथादि-आप्तस्यस्योपलभ्यमानो नीलादिः पारमार्थिक[illegible] नादिसंवेदनवत्। न तावत् प्रत्यक्षं बाधकम् [illegible] तदादित्वात् प्रवृत्तिनं स्यात्। न चानुमानं बाधकम् [illegible] अथ यद् [illegible] चानुमानमर्थान्तरप्रतिपादकमुपलभ्यते। [illegible] प्रतिपादितत्वात्। किञ्च [illegible] सिद्धितोपलभ्यमानं धूमोऽनुमानादि, [illegible] प्रामाण्यायोगादिति न, परानुमानस्य परानुपगमेन प्रामाण्यायोगादिति [illegible]

---

१ "अनुग्रहः"—पु० म० टि०। २ "[illegible]"—पु० [illegible] टि०। ३ [illegible]–पु० [illegible] [illegible] [illegible]–पु० [illegible] ५ "[illegible]"—पु० [illegible] [illegible] देवदत्ताभावो दृष्टः"–प्रमेय० पृ० १४ टि० [illegible] ७ "[illegible]"—पु० [illegible] टि०। ११-[illegible]—पु० [illegible] [illegible] [illegible] ९-त [illegible]–पु० [illegible]। १० "[illegible]"—पु० म० टि०। [illegible] [illegible]"—पु० म० टि०। [illegible] टि० ११। [illegible] [illegible] प्रमाणम्"—पृ० १४४ पं० ११।

सर्वेष्वप्येकजातीयेषु तुल्याकारतां प्रतिविदधाना विशददर्शने जातिराभातीति न प्रयोजनाद्यपेक्षा-मतिः सविकल्पिका । न चात्र घटादिषु 'घटो घटः' इत्यनुवृत्तिमती बुद्धिराभातीति नाऽसती जातिः विसदृशेष्वपि गवादिष्वनुगताकारतया जातेरनुगमनात् प्रतीतिरेव तथापि तुल्याकारतां पश्यते वा विमर्शे । न च शब्दः प्रतीतिर्वा जातिमन्तरेण तुल्याकारतां नानुभवति 'जातिर्जातिः' इत्य-पराजातिमन्तरेणापि गोत्वादिसामान्येषु तथैवानुगताकारदर्शनात् । न च तेष्वप्यपरा जातिः अनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ तुल्याकारा प्रतीतिर्यदि निर्निमित्ता तदा सर्वदा भवेत् न वा कदाचित् जाति-निमित्तत्वे आधारादिष्विव घटादिष्वपि 'घटो घटः' इति प्रतिपत्तिर्भवेत् व्यक्तिरूपतायाः तत्रापि समानत्वात्, असदेतत्, व्यक्तिनिमित्तत्वेऽपि प्रतिनियतव्यक्तिनिमित्तत्वादतिप्रसङ्गः यथा हि ताः प्रतिनियता एव तुल्याधिपतिनिमित्तात् प्रतिनियतजातिप्रकारं प्रतिपद्यन्ते तथा प्रतिनियतां तुल्याकारां प्रतिपत्तिं तत एव जनयिष्यन्तीति किमपरजातिकल्पनया? यथा वा गुडूच्यादयो भिन्ना एकजातिमन्तरेणापि ज्वरादिशमनमेकं कार्यं निर्वर्तयन्ति तथा आधाराद्यन्तरमन्तरेणापि तत एव 'घटो घटः' इति प्रतिपत्तिं जनयिष्यन्ति नान्य इति व्यर्था तेषु तदन्यजातिकल्पना । तत्र जातिर्दर्शने कल्पनाज्ञाने वा बहिराकारमाविभ्रती स्वेन वपुषा प्रतिभाति कल्पनाबुद्धावप्यविनाशकाद्व्यक्तिरूप-मन्तःशब्दोल्लेखं वापहाय वर्णसंस्थानव्यतिरिक्तजातिस्वरूपानवभासनात् । तथाप्रतीयमाना जातिः वर्णा । नापि कश्चित् विशेषणमिति न प्रयोजनाभिधायिनी अप्यक्षमतिरिति न सविकल्पिका । एवं गुण-क्रियादीनामप्यप्रतिभासनादसत्त्वमिति न तद्विशिष्टार्थग्राह्यक्षं सविकल्पकतामनुभवति । अथ निर्विकल्पकत्वेऽध्यक्षेण वस्तुस्वरूपग्रहणात् कथं ततो व्यवहृतिः सा हि हेयोपादेययोर्दुःख-सुख-साधनत्वनिश्चये हानोपादानार्था दृष्टा न च निर्विकल्पकमध्यक्षं तन्निश्चयरूपम्, असदेतत्, यतो यद्यपि सविकल्पकमध्यक्षं तथापि कथं तदर्थिनां तत्र ततः प्रवृत्तिः न हि निश्चयमात्रात् फलार्थिनः प्रवर्तन्ते अपि तु तज्जननयोग्यतावगमात् सा चाभिमतफलानिश्चये न निश्चेतुं शक्या । न च परोक्षं सुखसाधनत्वं निश्चिन्वती मतिरध्यक्षतामनुभवति अनुमितेरप्यध्यक्षताप्रसक्तेः परोक्षनिश्चय-रूपताया अविशेषात् । न च निश्चयात्मकेनाध्यक्षेण वस्तु निश्चीयते तत्प्रतिपत्ता च प्रागर्थक्रियोप-लब्धा ततः पुरस्थार्थावगमात् तत्र स्मृतिः प्रादुर्भवन्ती तत्राभिलाषजननात् प्रवृत्तिमुपजनयति निर्विकल्पकेऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि—प्रत्यक्षप्रतिभाते वस्तुनि पूर्वमर्थक्रियावगतेति तत्स्मरणेनैव-(नाद्)भिलाषेण प्रवृत्तिर्भविष्यतीति कः स-परपक्षयोर्विशेषः? अथ वस्तुस्वरूपप्रतिभासं दर्शनं अर्थक्रियासम्बन्धाननुभवात् प्रवृत्तिमुपदर्शयितुं क्षमम् तत्सम्बन्धानुभवे वा सविकल्पकं तद् भवेत् । न चाप्रवर्तकस्य प्रामाण्यम्—"प्रामाण्यं व्यवहारेण" [ ] इत्यत्र "व्यावहारिकस्य चैतत् प्रमाणस्य लक्षणमुक्तम्" [ ] इत्यभिधानात्, असदेतत्, यतो न दर्शनं केवलं प्रमाणं क्षणिकत्वादावपि तस्य भावात् किन्तु अभ्यासपाटवादिसव्यपेक्षं यत्रांशे विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं जनयत् पुरुषं प्रवर्तयति तत्रास्य प्रामाण्यमिति निश्चयापेक्षस्य प्रत्यक्षस्य व्यवहारसाधकत्वाच्च प्रामाण्यक्षतिः, नन्वेवमपि यदि निश्चये सति प्रवृत्तिस्तदभावे च नेत्यभ्युप-

---

१–व्यवहरति–अ॰ ह॰ वि॰ ।–व्यावहरति–भ॰ स॰ । २ "शब्द-प्रतीत्यो"–वृ॰ टि॰ । ३ तत्त्वसं॰ स्याद्वादर॰ पृ॰ १५८ [illegible] । ४–पत्तिं न च–वृ॰ ।

५ [illegible] । प्रत्येकं सह वा शक्तिर्नैव तेष्वप्युपलभ्यते ॥
न तद् [illegible] तत्र शक्तिमत् । विशेषाप्रतिपत्तेश्च रोगशान्त्युपलम्भतः ॥
[illegible] ॥
[illegible] । तुल्यं [illegible] हेतुर्न चान्यत्र [illegible] ॥

—तत्त्वसं॰ का॰ ७२३–७२६ पृ॰ २३१ ।

६–स एव [illegible] । ७ [illegible]–वृ॰ टि॰ । ८–नन्ति–आ॰ । ९ "अर्थक्रिया"–वृ॰ टि॰ ।
१०–ताभि–वृ॰ आ॰ भा॰ भो॰ ह॰ वि॰ । ११–वर्ष व्यवहारेण तत्र भो॰ मो॰ आ॰ ह॰ वि॰ ।
१२ वृ॰ १० प॰ २८ । १३ "दर्शनमात्रस्य"–वृ॰ टि॰ ।
१४ स॰ त॰

याध्यबाधकभावाभावेऽपि तदभिमानो लोकस्येति प्रतीतिश्चितावभ्युपगन्तव्यः स इति बाध्यबाधकभावः स्वप्नोपलब्धौ घटादौ सिद्धो न प्रकृतहेतोर्व्यभिचारः । नापि विरुद्धता परमार्थसत्ताभावेन व्याप्त्यसिद्धेः अन्यथाऽपारमार्थिकं स्वसंवेदनमात्रमपि भवेत् तत्राप्यपरहेतोः पारमार्थिकत्वसाधकस्याभावात् विपर्ययव्याप्तश्च हेतुर्विरुद्धो भवेदिति असिद्ध-विरुद्धाऽनैकान्तिकत्वदोषरहिताद् अतस्ततो हेतोर्जाग्रद्दशोपलभ्यमानस्य घटादेः परमार्थसत्त्वसिद्धिः । तेन 'संवृतानुमानसाध्या शून्यता यद्वा परेण यः कश्चिद्धर्मः पदार्थस्याभ्युपगम्यते स प्रमाणाभावान्न सिध्यति प्रमाणव्यावृत्तौ प्रमेयव्यावृत्तेरभ्युपगमार्हत्वात्' इत्याद्यपि परोक्तं निरस्तं द्रष्टव्यम् । उक्तदूषणप्रकारस्यात्रापि समानत्वात्।

यच्च प्रतिभासाविशेषप्रतिपादनं कृतम्, तदप्ययुक्तम्। स्वसंवेदनमात्रवत् प्रधानादेरपि सद्भावसिद्धेस्तदभावे स्वसंवेदनस्याप्यभावापत्तेः अन्यथा प्रतिभासाविशेषायोगात् तस्याप्यभावे न किञ्चित् तत्त्वं स्यात् । शून्यताभ्युपगमात् तत्त्वाभावः समिष्यत एवेति चेत्, न, तदभ्युपगमस्यापि तत्त्वरूपत्वात् । न च सापि निष्प्रमाणिका अभ्युपगन्तुं युक्ता प्रमाणभावे वा कथं शून्यता तस्यैव तत्त्वरूपत्वात् । न चान्यपरिहारेण तस्य शून्यताव्यवस्थापकत्वे प्रतिभासाविशेषसिद्धिः । अथ न शून्यता नाम काचित् यद्व्यवस्थापकं प्रमाणमन्विष्येत अपि तु प्रतिभासोपमत्वं सर्वधर्माणां सेति । उक्तं च—"मायोपमाः सर्वे धर्माः" [ ] इति, असदेतत्, प्रमाणाभावे सर्वधर्माणां मायोपमत्वस्यैवासिद्धेः । यदपि 'प्रतिभासमानस्यैकानेकत्वरूपतयाऽयोगः' तदपि प्रतिभासाभावे असाधनम् तत्सद्भावे वा यथा प्रतिभासस्यास्तित्वं तथैकत्वानेकत्वादेरपि धर्मकलापस्यास्तु तन्निषेधकयुक्तिकलापस्य निरस्तत्वात् प्रतिभासस्य च विद्यमानत्वात् इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति सिद्धा विज्ञान-शून्यतावादनिषेधेन अर्थनिर्णीतिस्वभावता प्रमाणस्य ।

[स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानमिति प्रमाणलक्षणं प्रतिक्षेप्तुकामेन सौगतेन निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वस्थापनम्]

अत्राह सौगतः—भवतु स्वार्थनिर्णीतिस्वभावमनुमानम्, प्रत्यक्षं तु निर्विकल्पकत्वान्न तद्विपरीतस्वभावम् । तथाहि—यद् यत्र [illegible] यथा [illegible] [illegible] संवेदनमाभातीति [illegible] [illegible] लोके प्रसिद्धम् [illegible] [illegible] [illegible] परोक्षमिति न [illegible] ।

[illegible]

[वैयाकरणसम्मतं केवलसविकल्पकवादमुपन्यस्य निर्विकल्पकवादिना तस्य दूषणम्]

अथाह वैयाकरणः—न वाक्संस्पर्शरहिता काचित् प्रतिपत्तिरस्ति शब्दानुविद्धायास्तस्याः प्रति-नात्, यदि तु तत्संस्पर्शविकला साऽभ्युपगम्येत प्रकाशरूपतापि तस्या हीयेत वाग्रूपता शाश्वती प्रत्यवमर्शिनी च तदभावे न तस्याः किञ्चिदपरं रूपमवशिष्यते। तदुक्तम्—

"वाग्रूपता चेद् व्युत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी" ॥ [वाक्यप० प्र० का० श्लो० १२५]

च निरस्तोल्लेखं स्वसंवेदनं व्यवहारविरचनचतुरमिति सविकल्पमभ्युपगन्तव्यम्।

असदेतत्, यतोऽध्यक्षं पुरःसन्निहितमेव भावात्मानमवभासयति तत्रैवाध्यक्षवृत्तेः। वाग्रूपता च न पुरःसन्निहितेति न सा तत्र प्रतिभाति। न च व्यापितया पदार्थात्मतया वा अर्थदेशे सन्निहिता वागिति तद्दर्शने साऽप्यवभाति, वाचामर्थदेशे सन्निधेरयोगात्। तथाहि—यदाऽऽस्यान्यये संवेदने पुरस्थो नीलादिराभाति न तदा तद्देश एव शब्दात्मा वक्तृमुखदेशस्य तस्यावभासनात्। न चान्यदेशतयोपलभ्यमानोऽन्यदेशोऽभ्युपगन्तुं युक्तः नीलादेरपि तथाभावप्रसक्तेः। अतो वाग्विविक्तस्य नीलादेरवभासनान्नार्थदेशे वाक्सन्निधिरिति न तत्संस्पर्शवत्यक्षमतिः। न च पदार्थात्मता वाचो युक्ता, तत्त्वेनाप्रतिभासनात्। स्तम्भादिर्हि शब्दाकारविविक्तः पुरः प्रतिभाति शब्दोऽप्यर्थविविक्तरूपेण श्रोत्रज्ञानेऽवभातीति न तयोरैक्यम् प्रतिभासभेदतो भेदात्, तथाप्यभेदे न क्वचिद् भेदो भवेदित्यध्यक्षं शब्दविविक्तरूपादिविषयं न वाग्रूपतासंस्पृष्टं तत्र तस्या असन्निधानात्। व्यवहिताया अपि वाचः प्रतिभासे सकलव्यवहितभावपरम्परा प्रतिभासताम्, अर्थसन्निधानेऽपि वा वाचो लोचनमतावर्थप्रतिभासे न तस्याः प्रतिभासः तदविषयत्वात्, नहि यो यदविषयः स सन्निहितोऽपि तत्र प्रतिभाति यथाऽऽम्ररूपप्रतिपत्तौ तद्रसः अविषयश्च लोचनबुद्धेः शब्द इति। लोचनबुद्धिर्याऽर्थमनुसरन्ती स्वविषयमेवावभासयति नेन्द्रियान्तरविषयं सन्निहितमपि यथा रसनसमुद्भूता मधुरादिप्रतिपत्तिस्तद्वेव न परिमलादिकं लोचनप्रभवप्रत्ययेनैव श्रुतिविषयशब्दप्रतिपत्तौ नयनबुद्धिरेव सर्वाक्षविषयग्राहिका इतीन्द्रियान्तरपरिकल्पनावैयर्थ्यम्। शब्दात्मकेऽपि पदार्थेऽभ्युपगम्यमाने श्रुतिरेव शब्दपरिणतिमधिगच्छति लोचनं च रूपविवर्तं पर्येतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथैकमेवाक्षं विषयषट्कं विपरीतकरोतीति तत्राप्यक्षषट्ककल्पना विफलतामनुभवेत्, ततः सकलमक्षवेदनं वाचकविकलं स्वविषयमेवावलोकयतीति निर्विकल्पकम्। न चार्थसन्निधानाद् वाचः—सन्निधाप्यन्यदाकारविकल्पप्रसक्तेः—लोचनमतौ यदि नाम न शब्दसन्निधिजनिता शब्दाकारता तथाप्युपादानाद् बोधरूपतेव वाग्रूपतापि वाचकस्मृतिजनिता तत्र भविष्यति यतो यदि स्मरणजनितो वाग्रूपतांशस्तदा स्पृष्टलोचनप्रभवस्ततो भिन्न एव भवेत् कारण-विषयभेदात्। तथाहि—लोचनव्यापारानुसारिणी रूप वर्तमानकालं रूपमात्रं विशदतयाऽवभासयति विकल्पस्तु शब्दस्मरणप्रभवोऽसंविदितां वाग्रूपतामध्यवस्यति कथं न हेतुविषयभेदात् तयोर्भेदः? अथ वाक्परिष्वक्तं रूपमधिगच्छद् 'रूपमिदम्' इत्येवं संवेदनमध्यवस्यति जन इति कथं न तयोरैक्यम्? नैतत्, यतः 'रूपमिदम्' इति ज्ञानेन वाग्रूपतापन्नः पदार्थो गृह्यते, भिन्नवाग्रूपताविशेषणविशिष्टो वा? प्रथमपक्षे लोचनं वाग्रूपतायां न प्रभवतीति तदनुसारिण्यध्यक्षमतिरपि न तत्र प्रवृत्तिमती ततः कथमसावर्थरूपायां वाग्रूपतामधिगन्तुं शमेवान्यैवास्वमतिनामोद्भावात्। अथ द्वितीयः पक्षस्तदापि भवेन्मतेन तद्विषये गुरु एव पुरोऽवर्थाम्यन

१ इदं मतं [illegible] प्रमेयकमलमार्तण्डे [illegible] ११ [illegible]
[illegible] तु वैयाकरणैः [illegible] १ पृ० १८० [illegible]
१-ते मधुरम् [illegible]
[illegible]
[illegible]
११-इत् वि-पु०।
१२ ब० ड०

स्वसंवेदनमात्रेणैव प्रत्यक्षं भवेत्, तथा च—"रूपादिस्वलक्षणविषयमिन्द्रियज्ञानम्, आर्यसत्यचतुष्टय-गोचरं योगिज्ञानम्" [ ] इत्यादि धर्मकीर्तिभाष्यस्योपवर्णनमसङ्गतमनुषज्येत। अथ निर्विकल्पकमध्यक्षं सार्थस्यार्थक्रियायोग्यतामधिगमयति तदभावे न प्रवृत्तिरित्यप्रवर्तकत्वात् कथं प्रमाणं नानुमानमपि सार्थक्रियायोग्यतामवभासयति तस्यावस्तुविषयत्वात्, तथा च तदपि कथं प्रवर्तकम्? अथ तद्व्यवसायितया तस्योत्पत्तेरर्थप्राप्त्याभावेऽपि प्रवर्तकता, असदेतत्; तद्व्यव-सायित्वस्याप्यनुपपत्तेः। तथाहि—तद्व्यवसायित्वं तस्य किं ग्राहकाकारः, उत ग्राह्याकारः इति वक्तव्यम्? यदि ग्राहकाकारस्तदा तस्य ग्राहकं स्वरूपं न पारमार्थं व्यवस्थापयतीति न तद्व्यवसायोऽनुमानस्य। अथ ग्राह्याकारः सोऽपि सार्थरूपतां स्पृशतीति कथं तद्रूपतये बाह्यार्थोऽध्यवसित इति अनुमानफलम्? तदेवमनुमितेः स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वात् सार्थप्रदर्शनद्वारेण प्रवर्तकता युक्ता। तदनुमाने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावे च न दृष्टेति तत्कार्यता निश्चीयते तर्ह्यभ्यासदशायां विकल्प-विकले दर्शने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रतिपत्तॄणां तत्र विकल्पनासंवेदनेऽपि पुरःपरिस्फुटप्रतिभासमात्रा-देव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्योऽसौ किं न व्यवस्थाप्यते? अथानुमानादनभ्यासदशायां प्रवृत्तिरुपलब्धेति तदन्तरेण सा कथं भवेत्? न, मन्दाभ्यासेऽनुमानादेव प्रवृत्तिः अभ्यासदशायां तु पर्यालोचनलक्षणानुमानव्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनमात्रादेव सा अस्तु तथादर्शनात्, अन्यथाऽनभ्यासदशायामनुमानात् प्रवृत्तिदर्शनात् सर्वदानुमानस्यैव व्यवहृतिजनकत्वे प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणाभावात्तन्निश्चयकृदपरमनु-मानमभ्युपगन्तव्यम् तत्राप्यनुमानान्तराल्लिङ्गनिश्चय इति तन्निश्चयकृदपरमनुमानमित्यनवस्थाप्रसक्तेर्न कदाचित् व्यवहृतिर्भवेत्। ततोऽविकल्पकं दर्शनमभ्यासदशायां व्यवहारकृदभ्युपगन्तव्यमन्यथा पूर्वोक्तप्रकारेणानुमानानवतारात्। न च पौर्वापर्यमप्रवृत्तिमत् सन्निहितमात्रावभास्यध्यक्षं कथं साध्य-लिङ्गग्रहणक्षमं यतोऽनभ्यासावस्थायामनुमानात् प्राग् व्यवहारः पश्चात्त्वध्यक्षादभ्यासदशायामिति मतम्? यतः संवृत्या लिङ्गप्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षमभिमतम् लोकस्य ह्येवमभिमानः 'तदेव साध्य-प्रतिबद्धं लिङ्गमहं पश्यामि' इति तदभिमानाच्च लिङ्गप्रतिबन्धग्राह्यध्यक्षं व्यवहारकृदभ्युपेयते परमार्थ-पर्यालोचनया तु न प्रत्यक्षानुमानभेदः नापि व्यवहारः संवेदनमात्रत्वात् सर्वप्रपञ्चस्य। स्वसंवेदनं च सकलविकल्पविकलमिति कथं स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमासादयेत्?

[निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वव्यवस्थापनम्]

अत्र प्रतिविधीयते-'स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति' इत्येतत् किं तद्ग्राहकप्रमाणाभावाद-भिधीयते, आहोस्वित् तद्बाधकप्रमाणसद्भावात्? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमार्हः स्थिरस्थूल-साधारणस्य स्तम्भादेरर्थस्य बहिरन्तश्च सद्रूपचेतनत्वाद्यनेकधर्मात्मकस्य ज्ञातस्यैकदा निर्णयात् सांशस्वार्थनिर्णयात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्ग्राहकप्रमाणाभावोऽसिद्धः। [तथाहि-अन्तर्बहिश्च स्वलक्षणं पश्य(श्यं)ल्लोकः स्थूलमेकं स्वगुणावयवात्मकं ज्ञाने घटादिकं च सकलप्रति-पत्त्याध्यवस्यति न चैव प्रतिपत्तिरन्यथा विशदस्वभावतयानुभूतेः। न च विकल्पाऽविकल्पयोर्म-नसोर्युगपद्वृत्तेः क्रमभाविनोर्लघुवृत्तेर्वा एकत्वमध्यवस्यति जनस्तेनास्याविकल्पाऽध्यवसायेऽपि वैशद्यं

१ [illegible] निर्विकल्पक-सविकल्पक [illegible] प्र० ८६–१४५।

[illegible] विस्तरमुपनीता दृश्यते–न्यायकु० [illegible] पृ० ११२ [illegible]।

[illegible] प्रमेयकमलमार्तण्डे वर्तते–पृ० [illegible]।

[illegible] स्याद्वादरत्नाकरे दृश्यते–पृ० ७५–८८ आ०। [illegible] स्याद्वाद० पृ० १५१ [illegible]।

२–[illegible] पृ० १५६ [illegible] ११। ३–भाविनोर्ल–पू० आ० मि०।

प्रवर्तेते न यावि, तत्र यावत्संभाता कथं तद्विशिष्टं [illegible] [illegible]। [illegible] इति न प्रतिभाति तथापि स्मृतौ प्रतिभातीति विशेषणवर्शस्य [illegible] [illegible] प्रतिभासात् [illegible] [illegible]। यो नैककालमनेककालं वा [illegible] [illegible] प्रतिपद्यते सर्वेव तत्त्वं [illegible]। [illegible] [illegible] यो यदि [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यो न [illegible] [illegible]

[illegible]

गमस्तर्हि प्रवृत्तिकरणान्निश्चय एव प्रमाणं भवेत् न च दर्शनगृहीतं नीलं निश्चिन्वन्नुपजायमानो विकल्पो गृहीतग्राहितया अप्रमाणम् यतोऽर्थक्रियासम्बन्धितामुल्लिखन्ती दर्शनानवगतस्यार्थस्य कल्पना प्रवृत्तिमारचयति । न च निराकृतार्थक्रियासाधकता तस्यावगतेति कथं कल्पना न मिथ्येयम्? सर्वत्र च कल्पनैव प्रवृत्तिं विरचयति दर्शनाभावेऽप्यनुमानात् प्रवृत्तिदर्शनाद् दर्शनसद्भावेऽपि क्षणिकादौ व्यवसायाभावात् प्रवृत्तेरभावाद् व्यवहारमुपरचयन्ती मतिः प्रमाणमिति न निर्विकल्पिका सा प्रमाणं किन्तु विकल्पिकैव । ननु न विकल्पस्याप्रामाण्यम् किन्त्वसौ प्रत्यक्षं न भवति अनुमानत्वा-भ्युपगमात् । अथ लिङ्गजत्वाभावादपरोक्षमर्थं निश्चिन्वन् कथमनुमानं विकल्पः? नैतत्; यतो नापरोक्ष-मेवार्थमसौ निश्चिनोति अर्थक्रियासम्बन्धित्वस्य परोक्षस्याप्यव्यवसितेस्तदभावे च प्रवृत्तेरयोगात् । सा च फलसङ्गतिः परोक्षाऽनुमानग्राह्या दृश्यमान इव प्रदेशे परोक्षदहनसङ्गतिः । न च तत्र धूम-लिङ्गसद्भावादनुमानावतारेऽपि फलसम्बन्धितायां लिङ्गाभावान्नानुमानप्रवृत्तिः प्रतिभासमानरूपस्यैव लिङ्गत्वात् । तथाहि-उपलभ्यमाने जलरूपे शीतस्पर्शादयस्तत्सहचारिणो यदि निश्चेतुं शक्याः कालान्तरस्थायितया तदा तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता रूपप्रतिभासमात्रस्य तु तदैवोदयात् तदर्थं प्रवृत्तिः सङ्गता प्रवृत्तौ वा तदविरतिप्रसक्तिः स्पर्शादीनां चैकसामग्र्यधीनतयोपलभ्यमानं रूपं हेतुः स्थैर्ये चोपलभ्यमानं कालान्तरस्थितौ लिङ्गमिति कथं न निश्चयोऽनुमानम्? न च सम्बन्धस्मरणपक्ष-धर्मत्वनिश्चयादुपजायमानमनुमानमनुभूयते अत्र तु त्रैरूप्यपर्यालोचनमन्तरेणापि नीलानुभवानन्तरं 'नीलमेतत्' इति निश्चयो झगित्युदेतीति नानुमानतास्य यतो न सर्वदानुमितिस्त्रैरूप्यपर्यालोचन-मपेक्ष्य प्रवर्तते अत्यन्ताभ्यासात् कदाचित् सम्बन्धस्मरणानपेक्षलिङ्गस्वरूपदर्शनमात्रादुदयदर्शनाद् धूमोपलम्भादभ्यासदशायामग्निप्रतिपत्तिवत् । अथाग्निनाभावपर्यालोचनं प्रागासीदनवगतसम्बन्धस्य धूमदर्शनादेवाप्रतीतेस्तर्हि मन्दाभ्यासे प्रकृतेऽपि पर्यालोचनमस्त्येव-'एवंजातीये पूर्वमप्यर्थक्रियो-पलब्धा इदमप्येवंजातीयं प्रतिभासमानं रूपम्' इति । अभ्यासदशायां तु रूपदर्शनादेव पर्यालोचन-मन्तरेणापि झगिति फलयोग्यता प्रतीयते इति व्यवस्थितमेतत्-दृश्यमानं रूपं धर्मि तत्फलयोग्यता साध्या तद्रूपसामान्यं लिङ्गमिति न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वमपि हेतोः अतो निश्चयः स्वरूपावभासादुदय-मासादयन् परोक्षमर्थक्रियायोग्यत्वं निश्चिन्वन्ननुमानमेव । व्यवहारोऽप्यत एव न प्रत्यक्षात् । आह च–

"तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः ।
स्मरणादभिलापेण व्यवहारः प्रवर्तते" ॥ [ ]

इति स्मरणादनुमानरूपाद् व्यवहारः प्रवर्तत इत्ययमर्थः ।

नैवं, अन्यगतचेतसोऽभ्यस्ते परिमलादावविकल्पाक्षमतेः प्रवृत्तिदर्शनात् कथं न निर्विकल्पकं प्रवर्त्तकम्? किञ्च, यद्यनुमितिरेव बाह्ये सर्वदा प्रवृत्तिमारचयति तर्हि तत्र नाध्यक्षं प्रमाणमिति

---

१ "सविकल्पिका"– बृ० टि० । २–भावे प्र–आ० ह्रा० वि० विना । ३ "उत्तरम्"–बृ० टि० । ४ "जल-रूपे"–बृ० टि० । ५ "अनुमानरूपान्निश्चयात्"–बृ० टि० । ६ "येन वार्तिककार एवमाह" इत्युल्लिख्य विभिन्नोत्तरार्ध-कमेतत् पद्यं न्यायबिन्दुटीकाटिप्पण्यामुद्धृतमित्थं वर्तते–

"तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः । स्वव्यापारलकरणात् स्मरणादित्यादि"–पृ० ३१ पं० ५–६ ।

"तदुक्तम्" इति कृत्वा इदं पद्यं सिद्धिविनिश्चयटीकायामुपन्यस्तमस्ति–लि० पृ० ९० पं० १८ ।

सिद्धिविनिश्चयटीकायां "कारिकां बिभ्रदाह" इत्युपक्रम्य "'तद्दृष्टावेव' इत्यादि" प्रतीकं निर्दिश्य च व्याख्यातमेतत् पद्यमित्थं दृश्यते–"निर्विकल्पिका दृष्टिस्तद्दृष्टिस्तस्यां सत्यां पुनर्ये दृष्टास्तेषु व्यवहारः । प्रवृत्तावङ्गीक्रियमाणायां कुत इत्यत्राह–संवित्तीत्यादि–संवित्तेर्बलं सामर्थ्यं तस्माद् या सजातीयस्मृतिस्तस्याः अभिलापः आदिशब्देन द्वेषपरिग्रहस्तस्मादिति"–लि० पृ० ११८ पं० १९–२२ । सिद्धिविनिश्चयटीकाव्याख्यानत एतत् पद्यमित्थं कल्पयितुमुचितं भाति—

तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संवित्तिबलभाविनः । स्मरणादभिलापादेर्व्यवहारः प्रवर्तते ॥

("यदुक्तम्" इत्युल्लिख्योद्धृतं पद्यमिदं धर्मसंग्रहण्यां वर्तते–पृ० २६ द्वि० पं० ७ । पृ० १६ पं० ३६ ।

७ न त्वन्य–बृ० विना ।

स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वा... [illegible]
योजनं योगिज्ञानम्' [illegible]
निर्विकल्पकमध्यक्षं [illegible]
प्रमाणं यदनुमानमपि नार्थक्रियाप्रकृतिमवभासयति तस्यावस्तुविषयत्वात् तथा च तदपि कथं प्रवर्तकम्? अथ तदध्यवसायितया सम्योत्पत्तेरर्थप्राहित्याभावेऽपि प्रवर्तकता, असदेतत्, तदध्यवसायित्वस्याप्यनुपपत्तेः । तथाहि-तदध्यवसायित्वं तस्य किं ग्राहकाकारः, उत ग्राह्याकारः इति पक्षद्वयम्? यदि ग्राहकाकारस्तदा तस्य ग्राहकं स्वरूपं न पारमर्थं सन्निधापयतीति न तदध्यवसायोऽनुमानसाध्यः । अथ ग्राह्याकारः सोऽपि नार्थस्वरूपसंस्पर्शीति कथं तद्वगमे बाह्यार्थोऽध्यवसितिरनुमानफलम्? तदेवमनुमितेः स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वात्स्वार्थप्रदर्शनद्वारेण प्रवर्तकता युक्ता । यदनुमाने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावे सा न दृष्टेति तत्कार्यासौ निश्चीयते तर्ह्यभ्यासदशायां विकल्पविकले दर्शने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रतिपत्तॄणां तत्र विकल्पनासंवेदनेऽपि पुरःपरिस्फुटप्रतिभासमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्योऽसौ किं न व्यवस्थाप्यते? अथानुमानादनभ्यासदशायां प्रवृत्तिरुपलब्धेति तदन्तरेण सा कथं भवेत्? न, मन्दाभ्यासेऽनुमानादेव प्रवृत्तिः अभ्यासदशायां तु पर्यालोचनलक्षणानुमानव्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनमात्रादेव सास्तु तथादर्शनात् अन्यथाऽनभ्यासदशायामनुमानात्
[illegible]
पूर्वोक्तप्रकारेणानुमानानवतारात् । न च पौर्वापर्येऽप्रवृत्तिमत् सन्निहितमात्रावभास्यध्यक्षं कथं तादृग्लिङ्गग्रहणक्षमं यतोऽनभ्यासावस्थायामनुमानात् प्राग् व्यवहारः पश्चात्त्वध्यक्षादभ्यासदशायामिति प्रेर्यम्? यतः संवृत्या लिङ्गप्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षमभिमतम् लोकस्य ह्ययमभिमानः 'तदेव साध्यप्रतिबद्धं लिङ्गमहं पश्यामि' इति तदभिमानाच्च लिङ्गप्रतिबन्धग्राह्यध्यक्षं व्यवहारतोऽभ्युपेयते परमार्थपर्यालोचनया तु न प्रत्यक्षानुमानभेदः नापि व्यवहारः संवेदनमात्रत्वात् सर्वप्रपञ्चस्य । स्वसंवेदनं च सकलविकल्पविकलमिति कथं स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमासादयेत्?

[निर्विकल्पकमेवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वव्यवस्थापनम्] २५

अत्र प्रतिविधीयते-'स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति' इत्येतत् किं तद्ग्राहकप्रमाणाभावाद् निर्धार्यते, आहोस्वित् तद्बाधकप्रमाणसद्भावात्? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमार्हः स्थिरस्थूलसाधारणस्य स्तम्भादेरर्थस्य बहिरन्तश्च यद्व्यचेतनाद्यनेकधर्माक्रान्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयात् सांशस्वार्थनिर्णयात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्ग्राहकप्रमाणाभावोऽसिद्धः । [तथाहि-अन्तर्बहिश्च स्वलक्षणं पश्य(श्यं)ल्लोकः स्थूलमेकं स्वगुणावयवात्मकं ज्ञानं घटादिकं च स्पष्टप्रतिपत्त्याध्यवस्यति, न चेयं प्रतिपत्तिरध्यक्षा विशदस्वभावतयानुभूतेः । न च विकल्पाऽविकल्पयोर्मनसोर्युगपद्वृत्तेः क्रमभाविनोर्लघुवृत्तेर्वा एकत्वमध्यवस्यति जनस्तेनास्य विकल्पोऽध्यक्षगतं वैशद्यं

१ बौद्धसम्मतं केवलनिर्विकल्पकप्रामाण्यपक्षं वैयाकरणसम्मतं केवलसविकल्पकप्रामाण्यपक्षं च निराकृत्य निर्विकल्पकसविकल्पकोभयप्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं कुमारिलेन चर्चा कृताऽस्ति—श्लो० वा० प्रत्यक्षसू० श्लो० ८६-१४५ ।

मेव चर्चा तदीयान् कांश्चित् पद्यान्युपयुज्य वाचस्पतिमिश्रेण [illegible] हृदयहारिण्या च शैल्या विस्तारमुपनीता द्रष्टव्या—न्यायवा० ता० टी० पृ० १३३-१४० ।

अत्र च [illegible] प्रमेयकमलमार्तण्डे [illegible] वर्तते—पृ० [illegible]

मार्तण्डगत [illegible] पुनरवलोकय [illegible] च वर्णितः स्याद्वादरत्नाकरे [illegible] ७५-८८ आ० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १९६ द्वि० प० [illegible]

२-पद् सू० [illegible]

विकल्पे सांशस्वार्थाध्यवसायिन्यध्यारोपयतीति वैशद्यावगतिः एकस्यैव तथाभूतस्वार्थनिर्णयात्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतेरननुभूयमानस्याप्यपरनिर्विकल्पकस्य परिकल्पने बुद्धेश्चैतन्यस्यापरस्य परिकल्पनाप्रसङ्ग इति साङ्ख्यमतमप्यनिषेध्यं स्यात्। किञ्च, सविकल्पाविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवस्यति? न तावदनुभवो विकल्पेन आत्मन ऐक्यमध्यवस्यति व्यवसायविकलत्वेनाभ्युपगमात् तस्य अन्यथा भ्रान्ततामसङ्गात्। नापि विकल्पोऽविकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति तेनाविकल्पस्याविषयीकरणात् अन्यथा स्वलक्षणगोचरताप्राप्तेः अविषयीकृतस्य चान्यत्राध्यारोपाभावात् न ह्यप्रतिपन्नरजतः शुक्तिकायां रजतमध्यारोपयितुं 'रजतमेतत्' इति समर्थः। न च यथेश्वरादिविकल्पस्तदविषयीकरणेऽप्यध्यवसिततद्भाव उपजायते तथात्राप्यध्यवसिताविकल्पस्वभावो विकल्पः समुपजायत इति स तयोरैक्यमध्यवस्यति, उक्तोत्तरत्वात्। तथाहि—न तावदनुभव एवंरूपमात्मानमवगच्छति तेनास्यार्थस्याविषयीकरणात् 'एतत्'रूपतया तस्यासिद्धेश्च। न हि मरीचिका जलरूपतयाऽध्यवसिता तद्रूपतयाऽसिद्धार्थक्रियोपयोगिन्युपलब्धा एवमनुभवोऽपि विकल्परूपतयाऽध्यवसितस्तथाऽसिद्धो नार्थक्रियोपयोगी नातः किञ्चित् सिध्यति। नापि विकल्पः तस्याऽवस्तुविषयत्वाभ्युपगमात्। यदि पुनर्विकल्पस्तद्रूपमात्मानमध्यवस्येत् तर्हि परमार्थविषयता तस्येति

"विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विसंवादादुपप्लवः" [ ]

इति असङ्गतं स्यात्। अत एव न विकल्पान्तरमपि तमध्यवस्येत् तस्यापि तुल्यदोषत्वात्। किञ्च, तयोरैक्यं व्यवस्यतीत्यत्र यदि विकल्पं निर्विकल्पकतया मन्यते व्यवहारी तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्यवहारोच्छेदादनुमानप्रमाणाभावः। अथाविकल्पं विकल्पतया तदा सविकल्पकमेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षवादो विशीर्येत। यथा हि प्रज्ञाकराभिप्रायेण मणिप्रभायां मणिज्ञानं 'य एव मणिर्मया दृष्टः स एव प्राप्तः' इत्यभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम्—अन्यथाऽभ्यासदशायां भाविनि दृश्य-प्राप्ययोरेकत्वाध्यवसायात् प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति न भवेत् अन्यस्य तन्निबन्धनस्य तत्राप्यभावात्—तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्यवहरति तस्य किमिति तदेव न प्रमाणम्? यथा हि दृश्यं प्राप्यारोपात् प्राप्यम् तथाऽविकल्पो विकल्पारोपाद् विकल्पो भवेत् न्यायस्य समानत्वात्। अथ यथा प्राप्यमणिप्रभा-मणिप्रतिभासयोरेकत्वाध्यवसायेऽपि न मणिप्राप्तौ तत्प्रतिभासस्याभावः—अन्यथा मणिः प्रतिभातो न प्राप्तः स्यात्—तथा [illegible] नैवं सांशस्थूलैकरूपप्रतिभास- [illegible] तदैव निर्णयप्रसक्तिः। अथ [illegible] । निर्णयस्तर्हि विकल्पस्या- [illegible]

अथ विकल्पस्य बलीयस्त्वादविकल्पस्य च दुर्बलत्वात् तेन तस्य तिरस्कारः; ननु कुतो विकल्पस्य बलीयस्त्वम्? प्रचुरविषयत्वादिति चेत्, न; अविकल्पविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमात् अन्यथाऽस्य पुनः

सामर्थ्यं तद्वदेव गृहीतमेव किन्तु सर्वचित्तस्य "सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पम्" [ ] इति वचनात् अविकल्पाध्यक्षत्वमिति तद्गृहीतस्यागृहीतकल्पत्वाद् विवादसंभवस्तत्र आह च कीर्तिः–"पश्यन्नपि न पश्यति" [ ] इत्युच्यते, असदेतत्; यतो यदि तत्सामर्थ्यं निर्विकल्पकाध्यक्षविषयत्वात् गृहीतमप्यगृहीतकल्पं तर्हि तच्चित्तमपि तत एव तथा भवेत् अविशेषात् तथा च 'यद् दानादिचित्तं तद् बहुजनसेव्यतानिबन्धनम् यथा त्यागिनरपतिचित्तम् दानादिचित्तं च विवक्षितम्' इत्याद्यनुमानमगमकम्–आश्रयासिद्ध्यादिदोषात्–प्रसज्येत । अथात्र विकल्पोत्पत्तेर्न दोषः, असदेतत्; यतो यद्धेतुको विकल्पश्चित्तजन् तत्सामर्थ्येऽपि भवेत् अथ न, तत्र चित्तेऽपि मा भूत् अविशेषात् । अनुभवाद् विकल्पोत्पत्तिर्नानिमित्तेति चेत् उभयत्र स्यान्न वा क्वचिदप्यनुभवस्याप्यविशेषात् । न च चेतोविकल्पप्रभव एवानुभवः समर्थो न तत्सामर्थ्यविकल्पोत्पत्ताविति वक्तव्यम् यतो येन स्वभावेन तच्चित्तचेतनादिकं स्वसंवेदनाध्यक्षमनुभवति तेनैव चेत् तत्सामर्थ्यं तर्ह्युभयत्रापि विकल्पस्ततः प्रादुर्भवेत् । अथ रूपान्तरेण तर्ह्युभयरूपत्वेनैकस्यानुभवस्येत्यविकल्पकैकान्तवादव्याघातः । न चैकेनैव स्वभावेनोभयानुभवेऽपि तत्सामर्थ्यं न विकल्पमुत्पादयत्यनुभवोऽशक्तेरन्यत्र तदुत्पादयति विपर्ययादिति वक्तव्यम्, एकस्य शक्तेतररूपद्वयायोगात् । न चैकत्र शक्तिरेवान्यत्राशक्तिस्तस्येति ईश्वरस्यापि क्रमभाविकार्यविधायिन एकत्र शक्तिरेवापरत्राशक्तिरिति स्वभावभेदो न भवेदिति न नित्यकारणप्रतिक्षेपो भवेत् । अथ नानुभवमात्राद् विकल्पप्रभवः अन्यथा निर्णयात्मकानुभववादिनोऽपि विस्तीर्णप्रघट्टकादौ वर्णपदवाक्यादेः सकलस्य निर्णयात्मनाऽध्यक्षेणानुभवात् स्मरणविकल्पानुदयो न भवेत् । अथार्थे दर्शनपाटवाभ्यासप्रकरणाद्यपेक्षा तर्ह्यन्यत्रापि सा तुल्येति, एतदप्यसत्; यतो दर्शनस्य पाटवं सचेतनादौ तद्ग्रहणयोग्यता तत्सामर्थ्ये अपाटवं तदग्रहणयोग्यता तच्च दर्शनस्य दृश्यस्य च सांशतायामुपपत्तिमदिति कथं न सविकल्पकता? विकल्पजननाजनने तत्पाटवापाटवे अपि नाभ्युपगमनीये सांशतापत्तिदोषादेव । अथाभ्यासादिसहायं दर्शनं विकल्पमुत्पादयति; नन्वेवमपि यदेव सचेतनादौ दर्शनं तदेव चेत्, अन्यत्रोभयत्र विकल्पोत्पत्तिर्भवेत् अन्यथा 'नित्यस्यापि सहकारिसचिवस्यैकदैकत्र यद्रूपं तस्यान्यत्रान्यदा सद्भावेऽपि न तत्कार्यकरणं तदा तत्र' इति तत्र यद् दूषणं तदसङ्गतं भवेत् । किञ्च, यदपरमपेक्ष्य कार्यजनकं क्वचिद् दृष्टं तत् तत्सहकृतं कार्यं

१–दत्ते प्र–वा० बा० । २ अत्र धर्मकीर्तिकृते न्यायबिन्दौ "सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनम्" इत्येतावदेव सूत्रं दृश्यते–प० १ सू० १० पृ० ११ । ततः "प्रत्यक्षमविकल्पकम्" इत्यंशस्तत्सूत्रटीकानुसारी समुद्धृतो बोद्धव्यः । सा च टीकेयम् वर्तते—"तच्च ज्ञानरूपं वेदनमात्मनः साक्षात्कारि निर्विकल्पकमभ्रान्तं च तस्मात् प्रत्यक्षम्"–पृ० ११ पं० १४ । तट्टीकाटिप्पण्यपि यथा—"तत् प्रत्यक्षं स्वसंवेदनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । कुतः । शब्दे संकेताभावात् । अभ्रान्तं च तद्विज्ञानं स्वरूपेऽविपर्यस्तत्वाद् बाधकाभावाच्चेति"—पृ० २२ पं० ५–६ । "सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमिति"—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ५१ पं० २० ।

३ पृ० २४५ पं० १४–१५ । "अथ क्षणिकत्वादेर्निर्विकल्पकैकवेद्यत्वात् तद् गृहीतकल्पत्वाद् न दोष," तदाह धर्मकीर्तिः–"पश्यन्नपि न पश्यतीत्युच्यते" इति न दोष इति चेत् । न, तच्चित्तांशेऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र विकल्पोत्पत्तेर्न दोष इति चेत् । न, स्मरणरूपतदनुत्पत्तेरुत्तरत्वात् । तत्र विस्तीर्णप्रघट्टकानुभवे सकलवर्णपदाद्यस्मरणवदुपपत्तिरिति चेत् । न, मम विस्तीर्णप्रघट्टकस्थले वर्णादीनां तज्ज्ञानानां च व्यक्तिभेदाद् दृढसंस्कारस्यैव निश्चयस्य स्मृतिजनकत्वेन नियमसंभवात्, तव तु निरंशानुभवस्यांशे विकल्पजननाऽजननस्वभावभेदस्य, शक्तिभेदस्य, पाटवाऽपाटवादेर्वा न संभव इत्युक्तत्वात्, 'एकस्यापि सहकारिसाचिव्येन तद्विकल्पस्यैव जनकत्वं, नान्यविकल्पस्य' इत्यभ्युपगमे स्थिरस्यापि सहकारिसान्निध्याऽसान्निध्याभ्यां कार्यजनकत्वाजनकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्; कुम्भकारादिसहकृतस्य मृदादेर्घटाद्यन्वय–व्यतिरेकदर्शनवदभ्यासादिसहकृतस्य निर्विकल्पस्य कदापि विकल्पान्वयव्यतिरेकाग्रहणेनाभ्यासादिसहकृतस्याविकल्पस्य विकल्पजनकत्वकल्पनाया अनुपपन्नत्वाच्च"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५८ प्र० पं० ७ ।

४ "सर्वप्राण–" मु० ल० टि० । ५ "सद्भ्यचेतनतादिस्थे"–मु० ल० टि० । ६ "उभयत्रे"–मु० ल० टि० । ७ "शक्तिमावात्"–मु० ल० टि० । ८ "विस्तीर्णप्रघट्टकादौ"–मु० टि० । विस्तीर्णप्रघट्टकादौ स्मरणविकल्पानुदये"–ल० टि० । ९–स्यान्यदा भां० मां० आ० हा० वि० ।

इति चेत्; ननु स्वप्नावस्थायां पुरोवर्तिहस्त्याद्यवभासमेकं ज्ञानमनुभूयते अपरं तु स्मरणज्ञानम्, तत्र पूर्वोक्तस्यानयोपजायमानस्य यदि वैशद्यवैकल्यम्, भेनायता सर्वविकल्पस्य पुरोवर्तिस्तम्भादुल्लेखवतो वैशद्याभावः तथ तेस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः प्रतीतेः। न चाविकल्पकं तदिति वक्तव्यम्, स्थिरस्थूलपुरोऽवस्थितहस्त्याद्यवभासिनः स्वप्नदशाज्ञानस्याविकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशवस्त्वध्यवसायिनो निर्विकल्पकत्वप्रसक्तेर्विकल्पवार्ताविरतिरेव स्यात्। अत एव 'प्रथमं निर्विकल्पकं निरंशवस्तुग्राहकं तदर्थसामर्थ्योद्भूतत्वात्, तदुत्तरकालभावि तु निर्विकल्पकज्ञानप्रभवमर्थनिरपेक्षं सांशवस्त्वध्यवसायि सविकल्पकमविशदं लघुवृत्तेस्तु निर्विकल्पकज्ञानवैशद्याध्यारोपात् तत्राध्यक्षत्वाभिमानो लोकस्य' इति एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम्, विकल्प एव पूर्वोक्तन्यायेन वैशद्योपपत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरंशक्षणिकपरमाणुमात्रावसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र वैशद्यकल्पनाया दूरापास्तत्वात्।

अथ संहृतसकलविकल्पावस्थायां पुरोवर्तिवस्तुनिर्भासि विशदमक्षप्रभवं ज्ञानमविकल्पकं संवेद्यत एव तथा चाध्यक्षसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनाविरह इति नात्र प्रमाणान्तरान्वेषणमुपयोगि। तदुक्तम्—

"प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति" ॥ [ ] इत्यादि।

तथा पुनरप्युक्तम्—

"संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना।
स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं वीक्षते साक्षजा मतिः" ॥ [ ]

न ह्यस्यामवस्थायां नामादिसंयोजितार्थोल्लेखो विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते। न च विकल्पानां स्वसंविदित-

---

१-हस्त्याद्य-बृ०। २ "स्वप्नज्ञाने पुरोवर्त्यनेकपावभासरूपतया"—बृ० ल० टि०। ३ "वैशद्यस्य"—बृ० ल० टि०। ४-हस्त्याद्य-बृ०। "स्वप्नदशायामपि स्मरणविलक्षणस्य पुरोवृत्तिहस्त्याद्यवभासिनो बोधस्य निर्विकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशवस्तुग्राहिणस्तथात्वप्रसङ्गे विकल्पवार्ताया एव व्युपरमप्रसङ्गात्"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ४-५। ५-रपेक्ष सां-बृ० भां० मां०। ६-दनु- आ० हा० वि०। ७ "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥ इति पश्चिमार्धम्"—बृ० टि०। "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥ इति"—ल० टि०।

"यदाह न्यायवादी—

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥
संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना। स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साऽक्षजा मतिः॥
पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीन्मे कल्पनेदृशी। इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ॥

इत्यादि, तदपाकृतमवसेयम्"—अनेका० पृ० २०७ पं० ११-१८।

"यदाह न्यायवादी धर्मकीर्तिर्वार्तिके-प्रत्यक्षमित्यादि तदपाकृतमवसेयमिति योगः। प्रत्यक्षं प्रस्तुतम् कल्पनापोढमित्येतत् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। कथमित्याह—प्रत्यात्मवेद्यो यस्मात् सर्वेषां प्रमातृणाम्, विकल्पो नामसंश्रयः शब्दानुविद्ध इत्यर्थः॥ तथा, संहृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्परूपाम्, स्तिमितेन अन्तरात्मना प्रसन्ननिर्व्यापारेण, स्थितोऽपि सन्, चक्षुषा रूपमीक्षते पश्यति यया बुद्ध्या सा अक्षजा मतिः॥ ईक्षित्वा पुनर्विकल्पयन् किञ्चित् पश्चात् आसीद् मे कल्पना ईदृशी एवंभूता इति वेत्ति, न पूर्वोक्तावस्थायां चक्षुषा रूपेक्षणलक्षणायाम् इन्द्रियाद् गतौ॥ इत्यादि यदाह न्यायवादी तद् अपाकृतम् अपास्तमवसेयम्"—अनेका० टी० पृ० २०८ पं० ११-२०।

प्रमेयकमलमार्तण्डे "विकल्पो नामसंश्रयः" इति पाठो वर्तते। नामसंश्रयः "शब्दः संश्रयः कारणं यस्य विकल्पस्य सः"—पृ० ९ द्वि० पं० ८ टि० १८।

अयं श्लोकः सिद्धिविनिश्चयटीकायामुद्धृतोऽस्ति-लि० पृ० ३१ पं० १९। "यथाह" इति निर्दिश्य वाचस्पतिमिश्रः श्लोकस्यास्य पूर्वार्धमुद्धृतवान्-न्यायवा० ता० टी० पृ० १५४ पं० ९-१०। स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० १९-२० आ०। शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ६। ८ सप्तमं टिप्पणं विलोकनीयम्।

"संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनान्तरात्मना। स्थितोपि चक्षुषा रूपं स्वं च स्पष्टं व्यवस्यति॥"

—तत्त्वार्थश्लोकवा० पृ० १८६ श्लो० १३। प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ७। "परेण हि यासौ तदवस्थोपवर्णिता "संहृत्य सर्वत्र चिन्ताम्" इत्यादिना"—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ३४ पं० १५। स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० ११-१३ आ०। शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ८। ९-जितोर्थो-बृ०।

मपि ज्ञानं तथैव स्वविषयं विषयीकुर्यादिति तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येत। न च तदा स्वलक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धः तदाकारेऽविकल्पकत्वस्य अविकल्पकत्वे वा तदाकारत्वस्य प्रसक्तेः। तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात् तेन तद्ग्रहणम् इत्येतदप्ययुक्तम् तदाकारस्य तज्ज्ञानोत्पादकत्वेन स्वलक्षणस्य प्राप्तेस्तज्ज्ञानस्य सविषयताप्रसक्तिदोषात्। न च स्ववासनाप्रकृतिविभ्रमवशादतदुत्पन्नमतदाकारं च तत् तद्विषयीकरोति अक्षसमनन्तरविशेषात् अन्यस्याप्युपजातस्य तथास्वविषयीकरणप्रसक्तेः सर्वत्र तदाकारतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः। अतस्तदाकारविषयीकरणासंभवाद् विकल्पार्थाभावतो दृश्य-विकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तत इत्ययुक्तमभिधानम्। ततो न बलवान् विकल्प इति कथं तेनाविकल्पतिरस्कार इति अविकल्पकनिश्चयस्तदैव भवेत् न चैवम् अतो नाविकल्पस्य विकल्पेनैकत्वाध्यवसायः। किञ्च, विकल्पेऽविकल्पकस्यैकत्वेनाध्यारोप इति कुतो निर्धीयते? अस्पष्टस्वलक्षणग्राहिणि स्पष्टस्वलक्षणग्राहित्वस्य प्रतीतेस्तदध्यारोपावगतिरिति चेत्; ननु यदि नाम तत्र तत्प्रतीतिः अविकल्पारोपस्तु कुतः? स्पष्टत्वादेस्तद्धर्मस्य तत्र दर्शनादिति चेत्; तद्धर्मः स्पष्टत्वादिरित्येतदेव कुतः? तत्र दर्शनादिति चेत्; अत एव विकल्पधर्मोऽप्यस्तु अन्यथाऽविकल्पस्यापि मा भूत्। न च विकल्पव्यतिरेकेणाविकल्पमपरमनुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मः परिकल्पेत एवमपि तत्र तत्परिकल्पने ततोऽप्यपरमननुभूयमानं विशदत्वादिधर्माधारं परिकल्पनीयमित्यनवस्थाप्रसक्तिः। अथ किञ्चिज्ज्ञानं सविकल्पकमपरं निर्विकल्पकं राश्यन्तराभावात् विकल्पस्य चार्थसामर्थ्योद्भूतत्वासंभवान्न विशदत्वादिधर्मयोगः अविकल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादिकं न क्वचिदपि भवेदित्यविकल्पस्यैव तदभ्युपगन्तव्यम्। भवेदेतत् यद्यर्थसामर्थ्यप्रभवत्वेन वैशद्यादेर्व्याप्तिः स्यात् तदभावे तन्न भवेत् न चैवम् अर्थसामर्थ्योद्भूतेऽपि दूरस्थितपादपादिज्ञाने वैशद्यादेरभावात् योगिप्रत्यक्षे चार्थप्रभवत्वाभावेऽपि च भावात्। न च तदप्यर्थसामर्थ्योद्भूतम् तत्समानसमयस्य चिरातीतानुत्पन्नस्य चार्थस्य तद्ग्रहणानुपपत्तेः। तथाहि—प्रागसर्वज्ञः सन् सुगतो विवक्षितक्षणे सर्वज्ञतामासादयंस्तत्समानसमयभाविनां भावानाम्—तज्ज्ञानं प्रत्यजनकत्वात् तेषाम्—ग्राहको न स्यात् एवमुत्तरोत्तरतद्विज्ञानक्षणा अपि स्वसमयार्थग्राहका न भवेयुः चिरतरविनष्टस्य भावकलापस्यासत्त्वेन तदकारणत्वाच्च तं प्रति ग्राहकता भवेत् अनुत्पन्नस्य च पदार्थसमूहस्य कारणत्वासंभवात् तं प्रति ग्राहकता तस्य दूरोत्सारितैव। अथ चिरातीतं भावि च तत्कारणमभ्युपगम्यत इति नायं दोषः अन्यथाप्यभ्युपगमे येन स्वभावेन तत् तदनन्तरभावि कार्यमुत्पादयति तेनैव यदि सुगतज्ञानमिदानीन्तनकालभावि जनयति तदेकस्वभावत्वात्सित्यादिवत् कार्यक्रमायोगात् पूर्वमेवैतदप्युत्पद्येत। अथ समनन्तरप्रत्ययस्य सुगतज्ञानहेतोरिदानीमेव भावान्न पूर्वमुत्पत्तिः, असदेतत्; यत आलम्बनकारणं चिरातीतसमयभावि [illegible] विरुद्धकारणसामर्थ्यानुविधायिनः [illegible] इति तद्ग्राहिणोऽपि ज्ञानस्य [illegible] व्यम्। तत्र योगिप्रत्यक्षमर्थसामर्थ्यप्रभवमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसक्तेः। तच्च तदप्रभवमपि यथा विशदम्—अन्यथा प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः—तथा विकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्याप्रभवमपि यदि विशदं भवेत् तदा को विरोधः? विकल्पस्य वैशद्यमेव विरोधः। तदुक्तम्—

"न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता।
स्वप्नेऽपि स्मर्यते स्मार्तं न च तत् तादृगर्थवत्" ॥ [ ]

१-यर्थं निषि-स०।-यर्थं वि-भा०। 'सविषयम्' इति पदस्य 'विषयीकुर्यात्' इति क्रियया सम्बन्धे[illegible] [illegible] 'सर्वमपि ज्ञानम्' इति पदेन सह अन्वयः इति व्याख्यानाय आ० प्रतौ 'यथं' इत्यस्य [illegible] [illegible] ३-कल्पार्थो-स० [illegible] ४-कारे विकल्पकत्वे वा स० बा० बा० भां० मां० विना। ५-[illegible]-[illegible] बा० विना। ६-कल्पाद-भां० मां० हा० विना। ७ "[illegible]"-बृ० स० टि०। ८ "[illegible]"-बृ० स० टि०। ९ "तत्र दर्शनादेव"-बृ० स० टि०। १० कार्यो[illegible]-भ० हा० वि०। ११ भवति। बृ०। १२ "अर्थप्रभवम्"—बृ० स० टि०। १३-[illegible]-[illegible]। १४ "[illegible]" [illegible]-टि० बृ० ३३ पं० ११। १५ "न विकल्पानु[illegible]"—[illegible] बृ० १५० टि० पं० १।

तदपि न वक्तव्यम् तथा च विज्ञानाद्वैतमपि कुतः? न चान्यग्रहणविमुखज्ञानसंवेदनादेवमुच्यते अन्यत्राप्यस्य समानत्वात् । तदेवं चित्रप्रतिभासमभ्युपगच्छता चित्रमेकं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यमिति अभ्यासदशायामपि व्यवसायात्मकमध्यक्षं सिद्धिमासादयेत् ।

यदपि 'यदर्थग्रहणं व्यवसायोऽविकल्पे तथा नामकरणमथ जात्यादिविशिष्टार्थग्रहणं तत् प्रत्यक्षेऽसंभवि' इत्युच्यते, तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम्; अर्थग्रहणस्य विकल्पसमुद्भवनान्तरीयकत्वात् । यदि ह्येकैकपरमाणुनियतभिन्नदर्शने तन्नाम क्रियेत तदा स्यादेतत् न चैवम् स्थूलैकप्रतिभासाभावप्रसक्तेः । यदपि 'जात्यादिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेऽसंभवि' तदपि सदृशपरिणामसामान्याभ्युपगमे सिद्धम् तथाभूतस्य तस्याध्यक्षे प्रतिभाससंवेदनात् तथाभूतस्यापि तस्य निराकरणे "नो चेद्भ्रान्तिनिमित्त-" इत्यादेस्तथा "अर्थेन घटयेदेनाम्" इत्यादेश्चाभिधानमसङ्गतं भवेत् । तथाहि-शुक्तिका-रजतयोः कथञ्चित् सदृशपरिणामाभावे रूपसाधर्म्यदर्शनाभावाद् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ मरीचिकासु यथा जलाभावेऽपि तद्दर्शनं तथा तयोर्भविष्यति न च तयोस्तद्दर्शनं सत्यम् तत्परिणामस्य परमार्थतस्तत्राभावात् इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि-तत्परिणामस्य परमार्थतस्तयोः सत्त्वे तद्दर्शनस्य सत्यता ततश्च तत्परिणामस्य पारमार्थिकत्वमिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वमिति चेत्, असदेतत्; सर्वभावेष्वेवमव्यवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि-स्वसंवेदनमविकल्पमध्यक्षं तथाप्रतीतेर्यदि सिद्धिमासादयति तत एव सदृशपरिणामोऽपि सेत्स्यति अनवगतसम्बन्धस्यापि खण्डमुण्डादिषु समानप्रत्ययोत्पत्तेः तस्य भ्रान्तत्वे संवेदनेऽपि तत्प्रसक्तेः । अथ सत्यैव स्वसंवेदने तद्दर्शनमिति न भ्रान्तम्, न; इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि-स्वसंवेदनस्य सत्यत्वे तद्दर्शनमभ्रान्तम् अतश्च तत्सत्यत्वमिति कथं नेतरेतराश्रयदोषः? अथ बाधकासद्भावान्नायं दोषः सदृशपरिणामस्य किं बाधकमिति वक्तव्यम्? विशेषेभ्यस्तस्य भेदे सम्बन्धासिद्धिः अभेदे विशेषा एव न तत्सद्भाव इति बाधकमिति चेत्, न; एकान्तभेदाभेदपक्षस्य तत्रानिष्टेस्त एव विशेषाः कथञ्चित् परस्परं समानपरिणतिभाज इत्यस्याभ्युपगमात् । न च चित्रैकविज्ञानवत् समानासमानपरिणतेरेकत्वविरोधः 'यदेवाहमद्राक्षं तदेव स्पृशामि आस्वादयामि जिघ्रामि' इति प्रतीतेर्गुणगुणिनोरेकत्वप्रतीतेः । न च यदेव रूपं दृष्टं तदेव कथं स्पृश्यते इन्द्रियविषयसंकरप्रसक्तेरिति वक्तव्यम् चक्षुर्ग्राह्यतास्वभावस्यैकस्य स्पर्शनादिविषयतास्वभावाविरोधात् । तथाहि-दूरादिदेशं सहकारिणमासाद्यैकोऽपि भूरुहोऽविशदतयेन्द्रियजे प्रत्यये प्रतिभाति स एव निकटादिदेशसचिवो विशदतयेत्युपलब्धम् । न चाविशदं दर्शनमवस्तुविषयम् तस्य वस्तुविषयतया प्रतिपादितत्वात् । न च चक्षुःप्रभवे प्रत्यये रूपमेव चकास्ति नापरस्तद्वानिति वक्तव्यम् यतोऽत्रापि स्तम्भव्यपदेशार्हं रूपं किमेकं प्रतिभाति, उतानेकांऽशपरमाणुप्रचयमात्रम्? प्रथमपक्षेऽधोमध्योर्ध्वान्यैकरूपद्रव्यसाधर्म्यैकत्वमप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि किमेकमनेकाकारं चाक्षुर्दर्शनम्, उतैकैकपरमाण्वाकारमनेकम्? प्रथमपक्षे रूपादीनामेकवस्तुनि विरोधाभावाच्चित्रैकज्ञानवत् । द्वितीयेऽपि विविक्तज्ञानपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् सकलशून्यतापत्तिरिति प्रतिपादितम् एतेन क्रियावतोऽपि भावस्याध्यक्षविषयता प्रतिपादिता । न चैकस्य देशाद् देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रिया न केनचित् प्रमाणेनावगन्तुं शक्येति वक्तव्यम् पूर्वपर्यायग्रहणपरिणाममनुभवतः ध्यक्षेणोत्तरपर्यायग्रहणात् यथा स्तम्भादावधोभागग्रहणमत्यजतोर्ध्वादिभागग्रहणेन अन्यथा शब्दस्यानेकत्वात् । यदपि—

---

१ "दानुभवस्यानुभवत्वसंवेदनम् यातो प्रतिपत्त्येवम्"–वृ० भा० टि० । 'यद्' इत्यादि । [illegible] २-इत्यत्र-वृ० । ३ "[illegible] भेद"–वृ० भा० टि० । ४-[illegible] [illegible] । ५ [illegible] । ६ पृ० ५०० पं० १८ । ७ पृ० ५१० पं० २० । ८-[illegible] । ९ "[illegible]"–वृ० भा० टि० । [illegible] १० "[illegible]"–वृ० भा० टि० । ११ "[illegible]"–वृ० भा० टि० । १२-[illegible] । १३-[illegible] । १४-[illegible] । १५-[illegible] । १६ "[illegible]"–वृ० भा० टि० ।

इति चेत्; ननु स्वप्नावस्थायां पुरोवर्तिहस्त्याद्यवभासमेकं ज्ञानमनुभूयते अपरं तु स्मरणज्ञानम्, तत्र पूर्वोत्पद्यमानस्य यदि वैशद्यं कल्प्यम् मैलापता सर्वविकल्पस्य पुरोवर्तिस्तम्भाद्युल्लेखवतो वैशद्याभावः तत्र तस्य सर्वथैवाध्यक्षतः प्रतीतेः। न चाविकल्पकं तदिति वक्तव्यम् स्थिरस्थूल-पुरोव्यवस्थितहस्त्याद्यवभासिनः स्वप्नदशाज्ञानस्याविकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशवस्त्वध्यवसायिनो निर्विकल्पकत्वप्रसक्तेर्विकल्पवार्ताविरतिरेव स्यात्। अत एव 'प्रथमं निर्विकल्पकं निरंशवस्तुग्राहकं तदर्थसामर्थ्योद्भूतत्वात्, तदुत्तरकालभावि तु निर्विकल्पकज्ञानप्रभवमर्थनिरपेक्षं सांशवस्त्वध्यवसायि सविकल्पकमविशदं, लघुवृत्तेस्तु निर्विकल्पकज्ञानवैशद्याध्यारोपात् तथाऽध्यक्षत्वाभिमानो लोकस्य' इति एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् विकल्प एव पूर्वोक्तन्यायेन वैशद्योपपत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरंशक्षणिकपरमाणुमात्रावसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र वैशद्यकल्पनाया दूरापास्तत्वात्।

अथ संहृतसकलविकल्पावस्थायां पुरोवर्तिवस्तुनिर्भासि विशदमक्षप्रभवं ज्ञानमविकल्पकं संवेद्यत एव तथा चाध्यक्षसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनाविरह इति नात्र प्रमाणान्तरान्वेषणमुपयोगि। तदुक्तम्—

"प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति" ॥ [ ] इत्यादि।

तथा पुनरप्युक्तम्—

"संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना।
स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं वीक्षते साऽक्षजा मतिः" ॥ [ ]

न ह्यस्यामवस्थायां नामादिसंयोजितार्थोल्लेखी विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते। न च विकल्पानां स्वसंविदित-

---

१-इत्याद्य-बृ०। २ "स्वप्नज्ञाने पुरोवर्तिवैशद्यावभासकल्पना"—बृ० ल० टि०। ३ "वैशद्यस्य"—बृ० ल० टि०। ४-इत्याद्य-बृ०। "स्वप्नदशायामपि स्मरणविलक्षणस्य पुरोवर्तिहस्त्याद्यवभासिनो बोधस्य निर्विकल्पकत्वे अनुमानस्यापि सांशवस्तुग्राहिणस्तथात्वप्रसक्तेः विकल्पवार्ताया एव व्युपरमप्रसङ्गात्"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ४-५। ५-त्यपेक्ष सां-बृ० भां० मां०। ६-दनु- आ० हा० वि०। ७ "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥ इति पश्चिमार्धम्"—बृ० टि०। "प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥ इति"—ल० टि०।

"यदाह न्यायवादी—

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥
संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना। स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साऽक्षजा मतिः॥
पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीद् मे कल्पनेदृशी। इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ॥

इत्यादि, तदपाकृतमवसेयम्"—अनेका० पृ० २०७ पं० ११-१८।

"यदाह न्यायवादी धर्मकीर्तिर्वार्तिके-प्रत्यक्षमित्यादि तदपाकृतमवसेयमिति योगः। प्रत्यक्षं प्रस्तुतम् कल्पनापोढमित्येतत् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। कथमित्याह—प्रत्यात्मवेद्यो यस्मात् सर्वेषां प्रमातॄणाम्, विकल्पो नामसंश्रयः शब्दानुविद्ध इत्यर्थः॥ तथा, संहृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्परूपाम्, स्तिमितेन अन्तरात्मना प्रसङ्गनिर्व्यापारेण, स्थितोऽपि सन्, चक्षुषा रूपमीक्षते पश्यति यया बुद्ध्या सा अक्षजा मतिः॥ ईक्षिता पुनर्विकल्पयन् किञ्चित् पश्चात् आसीद् मे कल्पना ईदृशी एवभूता इति वेत्ति, न पूर्वोक्तावस्थायां चक्षुषा रूपेक्षणलक्षणायाम् इन्द्रियाद् गतौ॥ इत्यादि यदाह न्यायवादी तद् अपाकृतम् अपाकृतमवसेयम्"—अनेका० टी० पृ० २०८ पं० ११-२०।

प्रमेयकमलमार्तण्डे "विकल्पो नामसंश्रयः" इति पाठो वर्तते। नामसंश्रयः "शब्दः संश्रयः कारणं यस्य विकल्पस्य सः"—पृ० ९ द्वि० प० ८ टि० १८।

अयं श्लोकः सिद्धिविनिश्चयटीकायामुद्धृतोऽस्ति-लि० पृ० ३१ पं० १९। "यथाह" इति निर्दिश्य वाचस्पतिमिश्रः श्लोकस्यास्य पूर्वार्धमुद्धृतवान्-न्यायवा० ता० टी० पृ० १५४ पं० ९-१०। स्याद्वादर० पृ० ८२ प० १९-२० आ०। शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५७ द्वि० पं० ६। ८ सप्तमं टिप्पणं विलोकनीयम्।

"संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनान्तरात्मना। स्थितोपि चक्षुषा रूपं मं च स्पष्टं व्यवस्यति॥"

—तत्त्वार्थश्लोकवा० पृ० १८६ श्लो० ११। प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० प० ७। "परेण हि यासौ प्रत्यक्षस्योपवर्णिता "संहृत्य सर्वत्र चिन्ताम्" इत्यादिना"—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ३४ पं० २५। स्याद्वादर० पृ० ८२ पं० ११-१३ आ०। शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १५५ द्वि० पं० ८। ९-जितार्थो-बृ०।

[illegible]

[illegible]

... विशेषात् अत एव प्राह ... इति तथापि यदि ... भावनीयम्। अथ यत् प्रतिभास-

[illegible]

रूपतयाऽननुभूयमानानामपि संभव इति विकल्पविकला सावस्था सिद्धा, असदेतत्; यतस्तस्यामवस्थायां स्थिरस्थूलस्वभावशब्दसंसर्गयोग्यपुरोव्यवस्थितगवादिप्रतिभासस्यानुभूतेः सविकल्पकज्ञानानुभव एव । नहि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव सविकल्पकत्वम् तद्योग्यावभासस्यापि कल्पनाऽभ्युपगमात् अन्यथाऽव्युत्पन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गविरहात् कल्पनावन्न स्यात् । न च पूर्वकालदृष्टत्वस्य वर्तमानसमयभाविनि संयोजनाच्छब्दोल्लेखाभावेऽप्यसदर्थग्राहितयाऽविशदप्रतिभासत्वात् तत् सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीतौ व्याप्यस्येव प्रतीतेरसत्यासिद्धेस्तत्सम्बन्धित्वग्राहिणोऽसदर्थताऽसिद्धेर्वैशद्याभावस्य तत्रानुपपत्तेः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशदतया विकल्परूपस्याप्यध्यक्षतोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरेणापि स्थिरस्थूरार्थप्रतिभासं निर्णयात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि—यैवैषां नीलादौ विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम् तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेः क्षणक्षयानुमानवैफल्यमन्यथा भवेत् विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणं तत्संयोजना च शब्दस्मरणमन्तरेणासंभविनी तत्स्मरणं च प्राक्तत्सन्निधिपुरःलब्धार्थदर्शनमन्तरेणानुपपत्तिमत् तद्दर्शनं चाध्यक्षतः क्षणिकत्वादाविव निश्चयजननमन्तरेणासंभवि निश्चयश्च शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य क्वचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासंभवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्मात् शब्दयोजनामन्तरेणाप्यर्थनिर्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथाऽविकल्पाध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात् अनुमानात् तन्निर्णये अनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तितः सकलप्रमाणादिव्यवहारविलोपः स्यात् । अत एव "अश्वं विकल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्यास्तदाननुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्पकगोदर्शनसद्भावस्तदा" [ ] इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात् अन्यथाऽश्वविकल्पनाद्व्युत्थितस्य गवि क्षणिकत्ववत् शब्दस्मरणासंभवतः स्मृतिर्न भवेत् अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा गोशब्दस्मरणस्यापि विकल्परूपत्वादपरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तद्योजनारूपस्य तस्यासंभवात् तत्स्मरणमभ्युपगन्तव्यम् तस्यापि चापरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथाभूतस्यानुपपत्तेरपरतच्छब्दस्मरणमित्यनवस्थानात्र प्रथमशब्दस्मरणमिति न क्वचिद् विकल्पप्रसवो भवेत् । अथापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि शब्दस्मरणसंभवात्रानवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तद्योजनं च व्यतिरेकेणाप्यश्वविकल्पनासमये गोदर्शनस्य निर्णयात्मनः संभवात् कथमस्याविकल्परूपता सिद्धिमुपगच्छेत्? यदपि 'निरंशवस्तुसामर्थ्योद्भूतत्वात् प्रथमाक्षसन्निपातजं निरंशवस्तुग्राहि निर्विकल्पकम्' इति, तदप्यसाम्प्रतम्, निरंशस्य वस्तुनोऽभावेन तत्सामर्थ्योद्भूतत्वस्य निर्विकल्पकत्वहेतोरसिद्धेः । न वै यत् निरंशमर्थक्षणमाह्, निरंशकक्षणप्रथमस्याप्युत्तरक्षणस्य तदाद्यादर्शनात् । न च 'ज्ञानत्वे सति' इति विशेषणायाः दोषः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि तेनाक्षत्वानुपपत्तेः उपायो वा द्विचारितिज्ञानविलक्षणोत्पन्नदर्शनक्षणनिर्णयेन तत्कल्पनोपपत्तेर्निश्चयविपर्यासकत्वस्य वा निश्चितस्य तत्त्वाभावात्

१ "यस्य ... [illegible] ... तथा पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि पूर्वकालदृष्टस्य प्रतीयमानं [illegible]"—बृ० स० टि० । २ "[illegible]"—बृ० स० टि० ।

१ "किञ्च, एवं तस्य प्रत्यक्षस्य ... [illegible]

[illegible]

स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्वत्तस्य निश्चयात् तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत्। अथानुभवस्यैवायं यथावस्थितवस्तुग्रहणलक्षणः स्वभावविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सद्द्रव्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वात् विषयीकुर्यात् ततश्च सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव तत्रापि विवादो न भवेत्। न चासौ नास्तीति शक्यं वक्तुम् चार्वाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात्। तथाहि—"यावज्जीवेत् सुखं जीव" [ ] इत्याद्यभिधानाच्च स्वर्गः नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद् भाव इति चार्वाकाः। "नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा मृताच्छिखिनः केकायितं भवेत् तस्मात् ततो धर्मस्तस्माच्च स्वर्गः" [ ] इति नैयायिकादयः। "इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मौ" [ ] इति मीमांसकाः। उक्तं च शाबरे—"य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते" [मीमांसाद० १-१-२ शाब० पृ० ४ पं० १५] अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्म इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना। भट्टोऽप्येतदेवाह—

"श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेष्वेव धर्मता॥
एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः"॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १९१-१३-१४] इति।

एवमनेकधा विवाददर्शनाच्च विवादाभावः स च स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदे वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव न युक्तः। अथ तच्चित्तादभिन्नं तत्प्रापण-

---

१ निर्णयात् वा० बा०। २-द्रव्यं वे-ल० भां० मां०। ३ "द्रव्यत परमार्थतश्चेतनलम्"-वृ० ल० टि०। ४ "स्वर्गप्रापणसामर्थ्येऽपि"- वृ० ल० टि०। ५ "विवाद"-वृ० ल० टि०। ६ "यथाह—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः। भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुत॥"—न्यायमञ्ज० आ० ७ पृ० ४६७ पं० २४।

"तदेतत् सर्वं बृहस्पतिनाऽप्युक्तम्" इत्युद्दिश्योद्धृते श्लोककदम्बके

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥"

इत्युपन्यस्तवान् सायणमाधव—सर्वदर्शनसं० पृ० १४ द० १ पं० १२१। गुणरत्नसूरिरपि लोकायतमतविवेचने पराभिमतपूर्वार्धेनमेव श्लोकमित्थमुद्धृतवान् "तदुक्तम्" इति कृत्वा—

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् तावद्वैषयिकं सुखम्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत॥"—षड्द० स० वृ० श्लो० पृ० ३०२ पं० २०।

७-स्तस्मात् स स्व-आ० हा० वि०।-स्तन्मते च स्व-वा० बा०। ८-धनायो-आ० हा० वि०। षड्द० स० बृ० श्लो० पृ० २८९ पं० ९-११।

९ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ५८३ पं० ११-२०। "यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यम्, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वादिगुणश्च फलसाधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यते नापूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वाद्धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति"—१-१-२ शास्त्रदीपिका पृ० १९ पं० १८। श्लो० वा० पार्थसा० पृ० ४८ पं० २२।

"य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते। कथमवगम्यते? यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति हि समाचक्षते। यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पाचको लावक इति। तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते। न केवलं लोके, वेदेऽपि "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्तीति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यत इत्यर्थः"—१-१-२ शास्त्रदीपिका युक्तिस्नेहप्रपूरणीसिद्धान्त० पृ० १९ पं० १९।

१० "इन्द्रियगोचररूपतया"-वृ० ल० टि०। पूर्वार्धमस्येत्थम्—"द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते"।

"पाभूतता चेद् व्युत्क्रमेत्" इत्यादि दोषाभिधानम् तदपि सिद्धसाध्यतया निरस्तम्। यच्च 'समानकालयोर्वा भावयोर्विशेषणविशेष्यभावमिन्द्रियप्रतिपत्तिरधिगच्छति भिन्नकालयोर्वा' इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभिधानम् तदप्यसङ्गतम् यत्र हि समानासमानकालविशेषणविशिष्टोऽर्थः अबाधिताकाराक्षजप्रतिपत्तौ प्रतिभाति सा तद्ग्राहिकाऽभ्युपगम्यते नाऽन्येति कुतोऽतिप्रसङ्गदोषावकाशः? यथा च स्तम्भाकारोत्पत्त्येकपरमाणुग्रहणप्रवृत्तं संवेदनं भिन्नदेशं परमाण्वन्तरमवभासयति—अन्यथा प्रतिभासविरतिप्रसङ्गात्—तथा विशेषणग्रहणप्रवृत्तं भिन्नकालविशेष्यावभासि तदभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा विशेषणविशिष्टार्थावभासाभावो भवेदित्युक्तं प्राक् । न च विशेषणविशेष्यभावस्यानवस्थानात्र समानकालयोरपि तयोस्तद्भावप्रतिपत्तिः अनेकधर्मकलापाक्रान्तस्य वस्तुनो विशिष्टसामग्रीप्रभवप्रतिपत्त्या प्रतिनियतधर्मविशिष्टतया ग्रहणात् । न चार्वाग्दृग्दर्शने अशेषधर्माध्यासितवस्तुस्वरूपप्रतिभागः कस्यचित् कथञ्चित् कयाचित् प्रतिपत्त्या यथाक्षयोपशमं ग्रहणात् । न च तत्प्रतिपत्त्याऽगृह्यमाणस्यात्यन्तिकस्ततो भेदः असत्त्वं वा क्षणिकत्वादेरपि नीलप्रतिपत्त्याऽप्रतीयमानस्य तथात्वप्रसक्तेरित्युक्तत्वात्। यदपि 'पुरोवर्त्तिनि रूपे प्रवृत्तमक्षं यदतीते विशेषणादौ प्रतिपत्तिमुपजनयति अतिचिरमुपगतासु पदार्थपरम्परास्वपि प्रतिपत्तिमुपजनयेत्' तदप्ययुक्ताभिधानम् यतो यदेव ह्यक्षमतौ परिस्फुटमवभाति तत्रैवाक्षं प्रतिपत्तिमुपरचयतीति व्यवस्थाप्यते अन्यथैकस्तम्भपरिणत्यापन्नैकपरमाणुग्रहणज्ञानजननप्रवृत्तमक्षं तदपरपरमाणुग्रहणज्ञानजननवत् सकलपदार्थग्राहिज्ञानजननेऽपि प्रवर्तेत भेदाविशेषात् भवदभ्युपगमेनानन्तरातीतक्षणग्रहणज्ञानजननप्रवृत्तं वा सकलातीतक्षणग्रहणज्ञानजनने वा प्रवर्तेत अतीतत्वाविशेषात् । अथ यदेव तज्ज्ञाने प्रतिभाति तज्जनन एव तस्य व्यापारः परिकल्प्यते तदितरत्राऽपि समानम् । न च विशेषणादयस्तदाऽसन्निहिता एवैकान्ततो येन तान् प्रति प्रत्यक्षबुद्धिर्निरालम्बना भवेत् निरन्वयक्षणक्षयस्य निषिद्धत्वात् कथञ्चिदनुगतस्य च प्रसाधितत्वात्। यदपि 'सुखादिव्यतिरिक्तस्याक्षप्रभवसंवेदनस्यार्थावभासकत्वं प्रतिपादितम्' तदपि सिद्धसाधनमेव । यच्च 'सुखादिवद् विकल्पोऽपि नार्थसाक्षात्करणस्वभावः' इति, अत्र यद्यविशेषेण विकल्पमात्रमभिधीयते तदा सिद्धसाध्यता। अथ प्रकृतो विकल्पस्तदाऽसिद्धम् तमन्तरेणापरस्यार्थसाक्षात्कारिणोऽविकल्पस्याभावात्। यदपि 'यदि नाम पुरोवर्तिनमर्थं विकल्पमतिरुद्द्योतयति तथाप्यर्थक्रियासमर्थरूपापरिच्छेदात्र तत्र प्रवृत्तिमारचयितुं क्षमा' इति, तदप्ययुक्तम्, अर्थक्रियासमर्थरूपस्य तस्या एव परिच्छेदकत्वेन प्रवर्तकत्वात्-अन्यथा प्रवृत्तेरभावप्रसङ्गात्-तामन्तरेण कस्यचित् प्रत्ययस्य तद्रूपपरिच्छेदकत्वेन प्रवर्तकत्वायोगादिति प्रतिपादनात्। अत एव 'यदि नयनप्रसरमनुसरन्ती प्रथमा मतिर्न तत्त्वं प्रत्येति पश्चादपि नैव प्रत्येष्यति स्मरणसहायस्यापि लोचनस्याविषयतत्त्वे प्रतिपत्त्यजनकत्वात्' इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तम् स्थिरस्थूरार्थावभास्यक्षप्रभवसंवेदनस्य प्राप्तिपर्यवसानफलनिमित्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः प्रसिद्धेस्तथापि तदयस्याक्षप्रतिपत्त्यविषयत्वे संवेदनस्य स्वसंवेदनाध्यक्षविषयताऽपि न भवेत्। अबाधितप्रतिपत्तिविषयत्वादिकं च सर्वमन्यत्रापि समानम्।

अथ स्वसंवेदनं संवेदनाभावे न दृष्टमिति तत् तद्विषयम् संवेदनं तु विपर्ययात्र तद्विषयम्। ननु किं क्षणिकनिरंशैकपरमाण्वाकारसंवेदनाभावे तन्न दृष्टम् उत तद्विपरीतसंवेदनाभावे? यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः सर्वदा तदभाव एव तस्य दृष्टेः । अथ द्वितीयस्तत्रा विपर्ययसिद्धिः । यथा स्थिरस्थूराकारसंवेदनाभावेऽभवत् स्वसंवेदनं तद्विषयं सिध्यति तथा स्थिरस्थूरार्थाभावेऽभवत् संवेदनं किं न तद्विषयं सिध्यति येन लोचनाविषयत्वं तत्त्वस्य भवेत्? यथा च पूर्वदेशादिदर्शनानामग्रहणेऽपीदानीन्तनदर्शनेन स्वग्राह्यस्य तद्विवेकः प्रतीयते तथा तेन तस्य तैस्संस्पृष्टता किमिति नावगम्यते इति न युक्तं पूर्वदर्शनाद्यप्रतीतौ तद् दृष्टतादिकं तस्य न प्रत्येतुं शक्यमित्याद्यभिधानम्। यदि च प्राप्त्याप्रतीतावपि दृश्यदर्शनेन स्वग्राह्यस्य तदेकत्वं प्रतीयते-अन्यथा तस्याविसंवादकत्वा-

---

१ पृ० ४९१ पं० ११ । २ पृ० ४९१ पं० १६—। ३ "भ्रान्तिकभेद"—बृ० ल० टि० । ४ पृ० ४९४ पं० ७ । ५-वर्तेत मे-भा० हा० वि० । ६-वर्तेत अ-भा० हा० वि० । ७ "विशेषणेऽपि"—बृ० टि० । ८ पृ० ४९४ पं० १९ । ९ पृ० ४९४ पं० ११ । १० पृ० ४९४ पं० १२ । ११ "सविकल्पमतिम्"—बृ० ल० टि० । १२-तस्य वि-बृ० ल० विना । १३ पृ० ४९५ पं० ८ । १४ "एकत्वस्य"—बृ० ल० टि० । १५ "पूर्वदेशदर्शनादि"—बृ० ल० टि० ।

रूपतयाऽननुभूयमानानामपि संभव इति विकल्पविकला सायम्या सिद्धा, असदेतत्; यतस्तस्यामवस्थायां स्थिरस्थूलस्वभावशब्दसंसर्गयोग्यपुरोव्यवस्थितगवादिप्रतिभासस्यानुभूतेः सविकल्पकमनुभव एव । नहि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव सविकल्पकत्वम् तद्योग्यावभासस्यापि कल्पनात्वाभ्युपगमात् अन्यथाऽव्युत्पन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गविरहात् कल्पनावन्न स्यात् । न च पूर्वकालदृष्टत्वस्य वर्तमानसमयभाविनि संयोजनाच्छब्दोल्लेखाभावेऽप्यसदर्थग्राहितयाऽविशदप्रतिभासत्वात् सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीतौ व्याप्यस्येव प्रतीतेरसत्त्वासिद्धेस्तत्सम्बन्धित्वग्राहिणोऽसदर्थताऽसिद्धेर्वैशद्याभावस्य तत्रानुपपत्तेः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशदतया विकल्परूपस्याप्यध्यक्षतोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरेणापि स्थिरस्थूरार्थप्रतिभासं निर्णयात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि–यत्रैवांशे नीलादौ विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम् तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेः क्षणक्षयानुमानवैफल्यमन्यथा भवेत् विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणं तत्संयोजना च शब्दस्मरणमन्तरेणासंभविनी तत्स्मरणं च प्राक्तत्सन्निधाुपलब्धार्थदर्शनमन्तरेणानुपपत्तिमत् तद्दर्शनं चाध्यक्षतः क्षणिकत्वादाविव निश्चयजननमन्तरेणासंभवि निश्चयश्च शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य क्वचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासंभवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्मात् शब्दयोजनामन्तरेणाप्यर्थनिर्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथाऽविकल्पाध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात् अनुमानात् तन्निर्णये अनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तितः सकलप्रमाणादिव्यवहारविलोपः स्यात् । अत एव "अश्वं विकल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्यास्तदाननुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्पकगोदर्शनसद्भावस्तदा" [ ] इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात् अन्यथाऽश्वविकल्पनाद्व्युत्थितस्य गवि क्षणिकत्ववत् शब्दस्मरणासंभवतः स्मृतिर्न भवेत् अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा गोशब्दस्मरणस्यापि विकल्परूपत्वादपरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तद्योजनारूपस्य तस्यासंभवात् तत्स्मरणमभ्युपगन्तव्यम् तस्यापि चापरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथाभूतस्यानुपपत्तेरपरतच्छब्दस्मरणमित्यनवस्थानान्न प्रथमशब्दस्मरणमिति न क्वचिद् विकल्पप्रसवो भवेत् । अथापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि शब्दस्मरणसंभवान्नानवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तद्योजनं च व्यतिरेकेणाप्यश्वविकल्पनसमये गोदर्शनस्य निर्णयात्मनः संभवात् कथमस्याविकल्परूपता सिद्धिमुपगच्छेत्? यदपि 'निरंशवस्तु- [illegible] तदप्यसङ्गतम्; निर- [illegible] वं यत् निरंशमस्वं [illegible] 'ज्ञानत्वे सति' इति विशेषणात्सायं दोषः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि तद्भावानुपपत्तेः उपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविपर्यीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात्

---

१ "यथा व्यापकाप्रतीतौ व्याप्यप्रतीतिर्नेति वैधर्म्यदृष्टान्तोऽयं तथा पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि पूर्वकालदृष्टत्वस्य प्रतीतिरसत्त्वं नैति भावः"–बृ॰ ल॰ टि॰ । २ "प्रत्यक्षज्ञानस्य"–बृ॰ ल॰ टि॰ ।

३ "किञ्च, एवं तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं स्यात्; यत्रैव हि पाश्चात्यं विधि–निषेधविकल्पद्वयं तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम्, विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणम्, तत्संयोजना च शब्दस्मरणाधीना, तच्च सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिग्रहणार्थजन्यमिति, न चैवम् गवानुभवाद् गोशब्दसंयोजनावत् क्षणिकत्वानुभवात् क्षणिकशब्दसंयोजनापि स्यात्। एतेन 'अश्वं विकल्पयतो गोदर्शनेऽपि तदा गोशब्दसंयोजनाभावाद् युगपद्विकल्पद्वयानुपपत्तेश्च निर्विकल्पकमेव गोदर्शनम्' इति निरस्तम्, गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात्, अन्यथा तत्स्मरणानुपपत्तेः, समानप्रकारकानुभवस्यैव समानप्रकारकस्मरणहेतुत्वात्, तत्संशयव्यतिरेकेण तत्प्रकारकनिश्चयस्यैव तत्प्रकारकसंशयविरोधित्वात्, अन्यथा [illegible] [illegible]"—शास्त्रवा॰ स्याद्वादक॰ पृ॰ १५७ द्वि॰ प॰ ११ ।

४–कल्पतरं–भां॰ मा॰ । ५–यतो गोदं–वृ॰ । ६–नुपपत्ते वृ॰ स॰ बा॰ वा॰ हि॰ । ७ स्यादेनाहि–वृ॰ स॰ वा॰ बा॰ हि॰ । ८–एवं त–ल॰ बा॰ वा॰ भां॰ मा॰ विना । ९–दाव–भां॰ मा॰ अ॰ ह॰ हि॰ । १० च वि–वृ॰ । ११–हास–वृ॰ स॰ बा॰ वा॰ । १२–सत्त्वे त–भा॰ हा॰ हि॰ । १३ "प्रत्यक्षप्रदि–" बृ॰ टि॰ ।

योगात् प्रामाण्यं न स्यात्-किमित्यर्थक्रियाऽदर्शने तत्समर्थरूपाऽप्रतिपत्तिर्येन प्रकृतविकल्पात् प्रवृत्तिर्न भवेत् । यदपि 'स्मर्यमाणस्यार्थस्य सत्त्वासिद्धेस्तद्वृत्तिस्मृत्यनन्तरभाविनोऽध्यक्षस्य सत्त्वा' इत्यादीनरेतराश्रयत्वं प्रेरितं तत् स्वसंवेदनेऽपि समानम् । तथाहि-संवेदनस्य सत्त्वे तत्संवेदनम्, सत्संवेदिता तस्याश्च तत्सत्तेति कथं नेतरेतराश्रयत्वम् ? 'यथा च लिङ्गनिश्चयाद् विनष्टलिङ्गि[illegible]मितिरविशदावभासा पृथगवसीयते न तथा प्रकृतविकल्पात् पृथगविकल्पिका मतिः कदाचिदनुभूयते' इति तत् सत्यमेव, निरंशक्षणिकैकपरमाण्ववभासस्यासत्त्वप्रतिपादनात् । यदपि "न चानिश्चितः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्" इत्यादि प्रत्यंगि(प्रत्यगि)रयोपन्यस्तम् तत् सर्वमयुक्त[illegible]स्थितम् । यदपि 'ज्ञात्रादेरभावात् तद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः सविकल्पिका न संभवति' इति, तदपि प्रतिक्षिप्तत्वान्न पुनः प्रतिसमाधानमर्हति । यच्च 'फलयोग्यता परोक्षेति नाध्यक्षमतिर्निश्चयात्मिका तत्र प्रवर्तते' इति, तदपि प्रतिविहितमेव । यच्च 'दर्शनपरिणत्यनन्तरगतं फलसम्बन्धि यमवगच्छन्ती कथं न भिन्नविषया' इति, तत् सिद्धमेव साधितम् तद्व्यतिरेकेण दर्शनपरिणतेरनिश्चितरूपाया अभावात् । यदपि 'रूपदर्शनाल्लिङ्गात् परोक्षार्थक्रियायोग्यताध्यवसायानुमानमुदयमासादयद् व्यवहारिणं [illegible]यति' इति, तदप्ययुक्तम्; फलजननयोग्यतायाः परोक्षत्वासिद्धेः । प्रतिभासमानरूपस्य चानभिमत[illegible]लिङ्गत्वायोगादनुमानात् तन्निश्चये अनवस्थाप्रतिपादनात् अध्यक्षतस्तन्निश्चये च सिद्धं निर्णयात्मकमध्यक्षम् । यदपि 'अनिश्चयात्मकमध्यक्षमभ्यासदशायां प्रवृत्तिमुपरचयद् दृष्टम्' तदप्यसङ्गतम्, [illegible]न्यस्यापि सावयवैकरूपार्थाधिगतिस्वभावस्य सविकल्पकतया व्यवस्थापनात् तमन्तरेणाभ्यासदशायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । यत् पुनः सर्वत्राऽनुमानात् प्रवृत्त्यभ्युपगमे लिङ्गग्रहणाभावा[illegible] [illegible] युक्तमेव । यदपि 'पौर्वापर्येऽप्रवृत्तमनसां कथं [illegible] [illegible]' इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य 'लोकाभिमानादेवाऽध्यक्षं लिङ्गमादि [illegible] [illegible] [illegible]' इत्युत्तराभिधानम्, तदप्यसङ्गतम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव स्यात् । न च [illegible] प्रमाणमन्तरेण [illegible] [illegible] । तदेवं [illegible] साधकप्रमाणाभावात् [illegible] [illegible] प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतिस्वभावमिति ।

अत्र च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । येन "[illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

[३ प्रमाणनिर्णयनिरूपणम्]

[प्रमाण]

स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्गतस्य निश्चयात् तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत्। अथानुभवस्यैवायं यथावस्थितवस्तुग्रहणलक्षणः स्वभावविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सद्द्रव्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वात् विषयीकुर्यात् ततश्च सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव तत्रापि विवादो न भवेत् । न चासौ नास्तीति वाच्यं वक्तुम् चार्वाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात्। तथाहि—"यावज्जीवेत् सुखं जीव" [ ] इत्याद्यभिधानाच्च स्वर्गः नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद् भाव इति चार्वाकाः। "नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा मृताच्छिखिनः केकायितं भवेत् तस्मात् ततो धर्मस्तस्माच्च स्वर्गः" [ ] इति नैयायिकादयः । "इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मौ" [ ] इति मीमांसकाः । उक्तं च शाबरे—"य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते" [मीमांसाद० १-१-२ शाब० पृ० ४ पं० १५] अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्म इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना। भट्टोऽप्येतदेवाह—

"श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेष्वेव धर्मता ॥
एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तांद्रूप्येण धर्मता ॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।
तांद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १९१-१३-१४] इति।

एवमनेकधा विवाददर्शनाच्च विवादाभावः स च स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदे वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव न युक्तः। अथ तच्चित्तादभिन्नं तत्प्रापण-

---

१ निर्णयात् बा० बा० । २-द्भूतं चे-ल० भां० मां० । ३ "द्रव्यत परमार्थतश्चेतनत्वम्"-बृ० ल० टि० । ४ "स्वर्गप्रापणसामर्थ्येऽपि"- बृ० ल० टि० । ५ "विवादः"-बृ० ल० टि० । ६ "यथाह—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुतः ॥"—न्यायमञ्ज० आ० ७ पृ० ४६७ पं० २४।

"तदेतत् सर्वं बृहस्पतिनाऽप्युक्तम्" इत्युल्लिख्योद्धृते श्लोककदम्बके

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"

इत्युपन्यस्तवान् सायणमाधवः—सर्वदर्शनसं० पृ० १४ द० १ पं० १२२ । गुणरत्नसूरिरपि लोकायतमतविवेचने परावर्तितपूर्वार्धमेनमेव श्लोकमिममुद्धृतवान् "तदुक्तम्" इति कृत्वा—

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् तावद्वैषयिकं सुखम् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"—षड्द० स० बृ० वृ० पृ० ३०२ पं० २० ।

७-तस्मात् स स्व-आ० हा० वि० ।-तस्मात्ते च स्व-बा० बा० । ८-धर्माधर्मौ-आ० हा० वि० । षड्द० स० बृ० वृ० पृ० २८६ पं० २-११ ।

९ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ५८३ पं० ११-२० । "यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यम्, यागादिक्रिया, नीरूपत्वादिगुणश्च फलसाधनत्वाद् धर्मशब्देनोच्यते नापूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते, तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात् फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वाद्धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्वं न संभवति"—१-१-२ शास्त्रदीपिका पृ० १९ पं० १८। श्लो० वा० पार्थसा० पृ० ४८ पं० २२।

"य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते। कथमवगम्यते ? यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति हि समाचक्षते। यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पाचको लावक इति। तेन य पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते। न केवलं लोके, वेदेऽपि "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्तीति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यत इत्यर्थः"—१-१-२ शास्त्रदीपिका युक्तिस्नेहप्रपूरणी सिद्धान्त० पृ० १९ पं० २९ ।

१० "इन्द्रियगोचररूपतया"-बृ० ल० टि० । पूर्वोक्तमस्येदम्—"द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते" ।

रूपाद्यस्तदर्थाः" [   ] इति तदर्थलक्षणत्वात् अर्थ इति लक्ष्यनिर्देशः तदर्थत्वं लक्षणं तदर्थत्वं चेन्द्रियार्थत्वम् । ननु 'तदर्थाः' इत्येतावदेवास्तु तदर्थलक्षणं पृथिव्यादिगुणग्रहणं तु न कर्तव्यम्, न, तदर्थत्वेन लक्षणेन ये संगृहीतास्तेषां विभागार्थं पृथिव्यादिगुणग्रहणम् । तथा चोक्तमुद्योतकरेण—"पृथिव्यादिग्रहणेन त्रिविधं द्रव्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं गृह्यते गुणग्रहणेन सर्वो गुणोऽसत्युपलब्धिलक्षणप्राप्त आश्रितत्व-विशेषणत्वाभ्याम्" [   ] एवं च पृथिव्यादिगुणग्रहणं लक्ष्यविभागस्तत्रोपलक्षणार्थम् । नन्वेवमपि रूपादिग्रहणं व्यर्थं गुणग्रहणेन संगृहीतत्वात्, न, विशेषलक्षणप्रतिपादनार्थत्वात् । तथा च प्रतिपादितम्-पृथिव्यादिगुणस्य सतश्चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव यस्य तद्रूपं 'चक्षुर्ग्राह्यं यत् तद् रूपम्' इत्यभिधीयमाने घटाद्यतिप्रसक्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमवधारणम् तथापि रूपत्वेऽतिप्रसङ्गः तन्निवृत्त्यर्थं पृथिव्यादिगुणग्रहणम् एवं रसादिष्वपि । "एकादिव्यवहारहेतुः संख्या" [प्रशस्त० भा० पृ० १११ पं० ३] इत्यादिविशेषलक्षणं वैशेषिकमतप्रसिद्धं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । नन्वेवं रूपादीनामपि विशेषलक्षणं न वाच्यं तत्रैव प्रसिद्धत्वात्, न, अविप्रतिपत्तिज्ञापनार्थत्वात् रूपादयो हि चक्षुरादिविषयत्वेन संप्रतिपन्ना इति पञ्चानामपि लक्षणाभिधानम् पुरुषस्य चैतेऽतिशयेनासक्तिहेतवः एतावत्यत्रोपयुज्यते इन्द्रियविषयभूतोऽर्थः अर्थशब्देनाभिप्रेतः नार्थमात्रम् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तेरिन्द्रियस्य प्राप्तिः तस्य च व्यवहितार्थानुपलब्ध्या सद्भावः सूत्रकृता प्रतिपादितः तत्सद्भावे च सिद्धे पारिशेष्यात् तत्संयोगादिकल्पना । परिशेषश्चेन्द्रियेण सार्द्धं द्रव्यस्य संयोग एव युतसिद्धत्वात् १ । गुणादीनां द्रव्यसमवेतानां संयुक्तसमवाय एव अद्रव्यत्वे सति अत्र संबन्धान्तरासंभवात् २ । तत्समवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव अन्यस्यासंभवात् प्रागेव प्रसाधितत्वात् ३ । शब्दे समवाय एवाकाशस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थापितत्वात् शब्दस्य च गुणभावात् गुणत्वेन चाकाशलिङ्गत्वादाकाशसमवायित्वं निश्चितमिति समवाय एवेत्युक्तम् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव परिशेषात् ५ । समवायाभावयोश्च विशेषणविशेष्यभाव एव परिशेषात् ६ । लक्षणस्य चैवं त्रैविध्यात् कथमेतल्लक्षणं व्यवच्छिन्नसीत्यन्यव्यवच्छेदार्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमित्यभिधीयते कारणत्वेऽप्यसंभवविशेषाशङ्कापरिजिहीर्षयाऽव्याप्त्यनुयायि कारणवचनं नैं त्वन्यानुयायिकारणनिवृत्तिः एवंभूतस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव कारणत्वाभिधानम् अत्यन्तःकरणेन्द्रियसम्बन्धस्य तस्याऽव्यापकत्वात् अव्यापकत्वं तु सुखादिज्ञानोत्पत्तावसंभवात् । अथ 'निकर्ष'ग्रहणमेवास्तु 'सं'ग्रहणं व्यर्थम्, न, संशयादिज्ञान-

---

१ लक्षणनि–वा० बा० । २ "अत्र चोद्देशक्रमस्मारिता अर्था लक्ष्यतया प्रतिपत्तव्याः शेषो च लक्षणं तदर्था इति । तदिति अनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परामृशति । तेषामिन्द्रियाणामर्था इन्द्रियैरर्थ्यमानत्वमर्थानां लक्षणम्"–न्यायवा० ता० टी० पृ० २२४ पं० १७–२० । तदर्थत्वं चेन्द्रिया–वृ० ल० । ३ तदर्थत्वं चक्षुरिन्द्रिया–वा० बा० ।

४ "पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यादीन्यपि बाह्यकरणग्राह्याणि आदिश्यन्ते, गुणग्रहणेन च सर्वं आश्रितो गुण इति संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वाऽपरत्व-स्नेह-वेग-कर्मसामान्यविशेषा अनाश्रितश्च समवायलक्षणोऽन्यत्र गुण इति"—न्यायवा० पृ० ७१ पं० २३–२४ । न्यायवा० ता० टी० पृ० २२५ पं० १७—।

५ "गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दास्तर्हि पृथक् न वक्तव्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इति सूत्रे वक्तव्यम् । लघु चैवं भवतीति स एवार्थः सेत्स्यतीति । न कर्तव्यम्; गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दानां पृथगभिधानमिन्द्रियविशेषनियमज्ञापनार्थम् । इन्द्रियाणि गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्देषु तत्सामान्येषु नियतानि अन्यत्रानियतानि । तत्र पृथिव्यादीनि द्वीन्द्रियग्राह्याणि, शेषश्च गुणराशिः सत्ता-गुणत्वे च सर्वेन्द्रियग्राह्ये समवायोऽभावश्च तथा"—न्यायवा० पृ० ७२ पं० १–७ । न्यायवा० ता० टी० पृ० २२५ पं० ११ ।

६ "चक्षुर्ग्राह्यमेवेति"–वृ० ल० टि० । ७–भूतोऽर्थशब्द–भो० मो० विना । ८–कर्षे प्र–बा० बा० । ९ "पृथक्"–वृ० ल० टि० । न्यायवा० पृ० ३१ पं० १– । न्यायवा० ता० टी० पृ० १०६ पं० ४– । न्यायमञ्ज० पृ० ७२ पं० २१ । प्रशस्त० कं० पृ० १९५ पं० ९– । १० "इन्द्रियादिना"–वृ० ल० टि० । ११ "द्रव्ये इन्द्रियसंयुक्ते गुणानाम्"—वृ० ल० टि० । १२ "रूपत्वादिषु"—वृ० ल० टि० । १३ "समवायोऽभावश्च विशेषणविशेष्येण गृह्यते"–वृ० ल० टि० । १४ च त्रैविध्यात् बा० बा० । अत्रायमभिप्रायो भाति—कारणगर्भत्वेन कार्यगर्भत्वेन स्वरूपगर्भत्वेन च लक्षणस्य त्रैविध्यं न्यायगतलक्षणमीमांसायां प्रसिद्धम् । तथाहि—कपालसमवेतत्वादि उदाहरणादि कम्बुग्रीवादि च क्रमशः कारणगर्भम् कार्यगर्भम् स्वरूपगर्भं च घटस्य लक्षणं भवितुमर्हति । अन्यथैतदभिप्रायो ग्रन्थकारस्य स्यात् तर्हि तदंशोऽत्र केनचित् सम्पाद्यः । १५–द्रव्यत्व–भो० मो० बा० ।–द्रव्यं च–वृ० ।–द्रव्यं च–बा० बा० । १६ मनयन्या–बा० बा० विना । १७–गुणया–बा० बा० ।

रूपतयाऽननुभूयमानानामपि संभव इति विकल्पविकला साऽवस्था सिद्धा, असदेतत्; यतस्तस्यामवस्थायां स्थिरस्थूलस्वभावशब्दसंसर्गयोग्यपुरोव्यवस्थितगवादिप्रतिभासस्यानुभूतेः सविकल्पकज्ञानानुभव एव । नहि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव सविकल्पकत्वम् तद्योग्यावभासस्यापि कल्पनात्वाभ्युपगमात् अन्यथाऽव्युत्पन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गविरहात् कल्पनाऽपि न स्यात् । न च पूर्वकालदृष्टत्वस्य वर्तमानसमयभाविनि संयोजनाच्छब्दोल्लेखाभावेऽप्यसदर्थग्राहितयाऽविशदप्रतिभासत्वात् तत् सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीतौ व्याप्यस्येव प्रतीतिरसत्तासिद्धेस्तत्सम्बन्धित्वग्राहिणोऽसदर्थताऽसिद्धेर्वैशद्याभावस्य तत्रानुपपत्तेः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशदतया विकल्परूपस्याप्यध्यक्षतोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरेणापि स्थिरस्थूलार्थप्रतिभासं निर्णयात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि-यत्रैव नीलादौ विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम् तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेः क्षणक्षयानुमानवैफल्यमन्यथा भवेत् विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणं तत्संयोजना च शब्दस्मरणमन्तरेणासंभविनी तत्स्मरणं च प्राक्तनतत्सन्निधिपुरलब्धार्थदर्शनमन्तरेणानुपपत्तिमत् तद्दर्शनं चाध्यक्षतः क्षणिकत्वादाविव निश्चयजननमन्तरेणासंभवि निश्चयश्च शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य क्वचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासंभवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्मात् शब्दयोजनामन्तरेणाप्यर्थनिर्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथाऽविकल्पाध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात् अनुमानात् तन्निर्णये अनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तितः सकलप्रमाणादिव्यवहारविलोपः स्यात् । अत एव "अश्वं विकल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्यास्तदाननुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्पकगोदर्शनसद्भावस्तदा" [ ] इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयात्मकत्वात् अन्यथाऽश्वविकल्पाद् व्युत्थितस्य गवि क्षणिकत्ववत् शब्दस्मरणासंभवतः स्मृतिर्न भवेत् अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा गोशब्दस्मरणस्यापि विकल्परूपत्वादपरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तद्योजनारूपस्य तस्यासंभवात् तत्स्मरणमभ्युपगन्तव्यम् तस्यापि चापरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथाभूतस्यानुपपत्तेरपरतच्छब्दस्मरणमित्यनवस्थानाच्च प्रथमशब्दस्मरणमिति न क्वचिद् विकल्पप्रसवो भवेत् । अथापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि शब्दस्मरणसंभवान्नानवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तद्योजनं च व्यतिरेकेणाप्यश्वविकल्पनसमये गोदर्शनस्य निर्णयात्मनः संभवात् कथमस्याविकल्परूपता सिद्धिमुपगच्छेत्? यदपि 'निरंशवस्तुसामर्थ्योद्भूतत्वात् प्रथमाक्षसन्निपातजं निरंशवस्तुग्राहि निर्विकल्पकम्' इति, तदप्यसङ्गतम्। निर-[illegible]ः । न चैतत् निरंश[illegible] [illegible] । न च 'ज्ञानत्वे सति' इति [illegible] पक्षो वा हिमगिरितादा-चित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रमयनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविपर्यासतश्च [illegible] थानिश्चितरूपत्वाभावात्

१ "यथा [illegible] व्याप्यप्रतीतिर्नेति वैधर्म्यदृष्टान्तोऽयं तथा पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि पूर्वकाल[illegible] [illegible]"-बृ० स० टि० । २ "[illegible]"-बृ० स० टि० ।

३ "किञ्च, एवं तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं स्यात्; यत्रैव हि पाश्चात्यं विधि-निषेधविकल्पद्वय तज्जनयति तत्रैव तस्य [illegible] — [illegible] पृ० १५ [illegible] ११ ।

[illegible]

निवृत्त्यर्थत्वात् 'सं'शब्दोपादानस्य । तथाहि-सम्यग् निकर्षः संनिकर्षः सम्यक्त्वं तु तस्य यथोक्तविशेषणविशिष्टफलजनकत्वेन, नैतत्; अव्यभिचारादिपदोपादानवैयर्थ्यप्रसक्तेस्तदर्थस्य 'सं'शब्दोपादानादेव लब्धत्वात्, न; अव्यभिचारादिविशेषणोपादानमन्तरेण तत्सम्यक्त्वस्य ज्ञातुमशक्तेः कारणस्य ह्यतीन्द्रियस्य सम्यक्त्वमसम्यक्त्वं वा सम्यगसम्यक्कार्यद्वारेणैव निश्चीयत इति तत्फलविशेषणार्थमव्यभिचार्यादिपदोपादानं कारणसाधुत्वावगमाय न व्यर्थम् । नन्वेवमपि 'सं'शब्दोपादानानर्थक्यम् अव्यभिचारादिपदोपादानादेव तत्फलस्य विशेषितत्वात्, न; 'सं'ग्रहणस्य सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थत्वात् एतदेव सन्निकर्षषट्कं ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं न संयुक्तसंयोगादिकमिति 'सं'ग्रहणाल्लभ्यते। नन्वेवमपीन्द्रियग्रहणानर्थक्यम्, नः अनुमानव्यवच्छेदार्थत्वात् । तथाहि-'अर्थसन्निकर्षादुत्पन्नम्' इत्यभिधीयमानेऽनुमाने प्रसङ्ग इतीन्द्रियग्रहणमिन्द्रियविषयेऽर्थे सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमनुमानादिभ्यो व्यवच्छिनत्ति न चानुमानिकमिन्द्रियसम्बन्धादिन्द्रियविषये समुत्पद्यत इति। तथाप्यर्थग्रहणमनर्थकमिति चेत्, न; स्मृतिफलसन्निकर्षनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथाहि-आत्माऽन्तःकरणसम्बन्धात् स्मृतिरुपजायत इति तज्जनकस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यादसत्यर्थग्रहणे न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण स्मृतिः अतीतस्याऽपि स्मर्यमाणत्वात् तस्य च तदाऽसत्त्वात् । उत्पत्तिग्रहणं कारकत्वज्ञापनार्थम्। ज्ञानग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थम् ।

१-कर्षः २ स-आ० । २ "कर्तृभूतम्"—वृ० टि० । ३ स्मृतिस-वृ० । ४-हणं न आ० । ५ "नीरा[illegible]दिवत् कारकोऽर्थसन्निकर्षः दीपादिवद् व्यञ्जकः"—वृ० टि० ।

६ "अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थं? सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः तद्व्युदासार्थमाह ज्ञानमिति" ।—न्यायवा० पृ० ३६ पं० १२—।

"पृच्छति अथ ज्ञानेति । प्रत्यक्षसमाख्यातस्यानुवादेन लक्षणे विधीयमाने ज्ञायत एवैतत् ज्ञानमिति, लोके [illegible] [illegible] भावः । उत्तरं सुखादिव्युदासार्थम् । तदेव हि लक्षणवाक्यमुच्यते यस्य [illegible] [illegible] एव प्रतीयते । [illegible] तु लक्षणव्यवस्थानेऽन्योन्याश्रयत्वमगतिरिति भाव ।

सुखादीनां [illegible] चेत् । न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेत् । न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"।

न्यायवा० ता० टी० पृ० १३१ पं० २—।

"[illegible] हि [illegible] [illegible] ज्ञानग्रहणम् ।

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

न च तुल्यकारणजन्यत्वात् ज्ञान-सुखादीनामेकत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणं न कार्यम् तुल्यकारणजन्यत्वस्यासिद्धत्वात् । वक्ष्यति च चतुर्थेऽध्याये—"एकयोनयश्च पाकजाः" [४-१-१ वात्स्या० भा०]। न च तेषामेकत्वमिति व्यभिचारः । प्रत्यक्षविरोधश्च सुप्रसिद्ध एव । तथाहि-आल्हादादिस्वभावाः सुखादयोऽनुभूयन्ते ग्राह्यतया च ज्ञानं स्वर्थावगमस्वभावं ग्राहकतयाऽनुभूयत इति ज्ञान-सुखयोर्भेदोऽध्यक्षसिद्ध एव । विशिष्टादृष्टकारणजन्यत्वात् सुखादेः सुखादिज्ञात्युत्पाद्य-५ त्वाच्च न भिन्नहेतुजत्वमसिद्धं ज्ञान-सुखयोः अतो बोधजनकस्य ज्ञापनार्थं युक्तं ज्ञानग्रहणम् ।

अव्यपदेश्यग्रहणमव्यतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थम् व्यपदेशः शब्दः तेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण चोत्पादित-मप्यक्षम्-शाब्देऽन्तर्भावात्-स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम् । नन्विन्द्रियविषये शब्दस्य

विपर्ययादौ विषयानुभवस्वभावत्वमनुत्पन्नमबभाति संशयो हि विषयग्रहणात्मकोऽनुभूयते अनिश्चितं तु विषयं गृह्णाति विपर्ययोऽपि विषयग्रहणात्मक एव विपरीतमवन्तं वा विषयं गृह्णाति न तु विषयग्रहणस्वभावं सुखं दुःखं वाऽनुभूयते । अन्य एवायं मापेक्षस्वभाव आन्तरो धर्मः सुखदुःखादिरिति घटज्ञानवद्विषयत्वेव ज्ञानं भिनत्ति न स्वभावभेदेन संशयवदिति । ननैतत् स्यात् स्वप्रकाशत्वात् सुखादेर्न ग्राह्यैकस्वभावत्वम् । अतश्च ग्राह्यग्रहणोभयस्वभावत्वात् ज्ञानमेव तदिति । नैवं वोचः । प्रकाशत्वं ज्ञानेऽपि प्रतिक्षिप्तं प्रतिक्षेप्स्यते तत् कुतः सुखादौ भविष्यति । न हि ग्रहणस्वभावं कश्चित् सुखमनुभवति ज्ञानवदिति । नन्वस्य प्रकाशाना-नभ्युपगमे सुखादेरुत्पादानुत्पादयोरविशेषात् सर्वदा सुखित्वं न कदाचिद्वा स्यादिति । नैतदेवम् । उत्पन्नमेव यदि सुखं गृह्यते ज्ञानेनेति कथमनुत्पन्नात् विशिष्यते । प्रत्युत स्वप्रकाशसुखवादिनामेव दोषः स्वप्रकाशस्य दीपादेः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । कस्मिन् सन्ताने स्वप्रकाशसुखोत्पादात् तेनैव स्वप्रकाशेन सुखेनान्योऽपि सुखी स्यात् यस्यापि सुखं नोत्पन्नमिति । किंच किमेकमेव ज्ञानं सर्वं सुखदुःखाद्यशेषाकारभूषितमिष्यते उत किंचित् सुखात्मकं किंचित् दुःखात्मकं ज्ञानमिति । आद्ये पक्षे सर्वाकारखचितज्ञानो-त्पजननादेकस्मिन्नेव क्षणे परस्परविरुद्धसुखदुःखादिधर्मप्रबन्धवेदनप्रसङ्गः । उत्तरस्मिंस्तु किंचित् सुखज्ञानं किंचित् दुःखज्ञानमिति यत्किंचित्सुखदुःखाचितं विषयानुभवस्वभावमपि ज्ञानमनुभूयमानमेषितव्यमेव । तच्च न स्वरूपम् अपि तु केनचित् घटादिना विषयेणोपरञ्जनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां च घटादुपजननापायेऽपि बोधस्वभावमनुवर्तमानं प्रतीयते । तदिदानीं सुखज्ञानमप्यनु-भूयमानं सुखेन विषयभावभुवा घटादिनेवोपरज्यते इति गम्यते न स्वरूपेणैव सुखात्मकं ततो भिन्नरूपस्य बोधमात्रस्वभावस्य ज्ञानस्यान्यदा दृष्टत्वादिति । तस्मान्न बोधरूपाः सुखादयः । अभिन्नहेतुजत्वादिति चायमसिद्धो हेतुः समवायिकारणस्यात्मनः असमवायिकारणस्यात्मनःसंयोगस्य अभेदेऽपि निमित्तकारणस्य सुखज्ञानत्वादेर्भिन्नत्वात् । ननु सुखोत्पादात् पूर्वमनाश्रयं सुखत्वसामान्यं कथं तत्र स्यात् । कथं पि सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः असंसृष्टं च कथं कारकं स्यात् । उच्यते । सर्वगतानि सामान्यानि साधयिष्यन्ते इति सन्ति तत्रापि सुखत्वादीनि योग्यतालक्षण एव चैषां सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः धर्माधर्मवत् । धर्माधर्मौ हि सर्वस्य प्राणिनो सुखदुःखहेतोः जायमानस्य दारुण्यादेः कार्यस्य कारणं तयोश्च तत्कारणैः बीजक्षितिजलादिभिः सह योग्यतैव संसर्गः एवं सुखत्वादीनामपि स्यात् । तस्मान्निमित्तकारणभेदात् भिन्नानि ज्ञानसुखादीनि कार्याणि ।

निमित्तकारणान्यत्वमपि कार्यस्य भेदकम् । विलक्षणा हि दृश्यन्ते घटादौ पाकजा गुणाः ॥
अपि च ज्ञानमिच्छन्ति न सर्वं ज्ञानपूर्वकम् । सुखदुःखादि सर्वं तु विषयज्ञानपूर्वकम् ॥
विषयानुभवोत्पाद्या यत्रापि न सुखादयः । तत्रापि तेषामुत्पत्तौ कारणं विषयस्मृतिः ॥

क्वचित्तु सङ्कल्पोऽपि सुखस्य कारणतां प्रतिपद्यते । तस्मात् सर्वं सुखादि ज्ञानपूर्वकमेव । ज्ञानमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति चेत् उपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । न हि गर्भादौ मदमूर्छानन्तरं वा ज्ञानमुपजायमानं ज्ञानान्तरपूर्वकं भवतीति वक्ष्यामः । तेन सुखादीनां वैलक्षण्योपपादनात् सुखादिव्यवच्छेदस्य सिद्धत्वात्" । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ७४ पं० ११—।

१ "एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैकेन एकयोनयश्च पाकजा इति"—पृ० ३६६ पं० १६ ।
"व्यभिचारादहेतुः ॥ एकप्रत्यनीकाश्च रूपादयः एकाग्निसंयोगविरोधिनः न चैषामेकत्वमिति अनैकान्तिकम् । एकयो-नित्वादेकं रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो रूपादयो न चैषामेकत्वमिति"। न्यायवा० पृ० ४५० पं० १६ ।

"एकयोनयो हि रूपादयो न चैषामेकत्वं, यदि पुनरत्र रूपादीनां परस्परभेदसिद्धये कश्चित् कारणभेद आश्रीयते स रागादिष्वपि समान इति भावः" । न्यायवा० ता० टी० पृ० ५८९ पं० ४ ।

२ "ज्ञानस्य ज्ञानान्तरानुपादत्वात्"—मु० स० टि० । ३ "पर"—मु० टि० । ४ अव्यपदेश्यपदव्याख्याने भाष्य-वार्तिक-तात्पर्यटीकासु उत्तरोत्तरमधिकतया विविधतया च कृत्य दृश्यते—१-१-४ वात्स्या० भा० पृ० १० पं० ९ । न्यायवा० पृ० ३६ पं० १४ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १२७ पं० ६ । जयन्तस्तु तां सर्वमपि चर्चां संगृह्य, समीक्ष्य चाविप्रतिपत्तिमवोचत्—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ७७ पं० २१—पृ० ८० पं० ६ ।

प्रमाणम्' इत्येवम् ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षं फलं तज्जनकत्वेन तु प्रत्यक्षप्रमाणता, धूम-दर्शनानन्तरभाविस्मृतेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यत्वात् 'तथा चायम्' इति परामर्शज्ञानजनकत्वेना-नुमानप्रमाणता परामर्शज्ञानस्य च 'धूमसाधनोऽयम्' इत्यनुमितिफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणता । न च धूमसाधनज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं प्रत्यक्षविषयत्वात् तदिन्द्रियं सहकारिकारणान्तर-सापेक्षत्वात् तदानीमधिकमिति नाप्यत्र प्रमाणत्वं धूमसाधनत्वज्ञानमिति केचित् । अपरे तु धूमेऽन्यो विशेषः पूर्वमवगतो विशेषणे मनः प्रवर्तते इति मनोजन्यत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वा-भावात्परामर्शस्य ज्ञानमिति न प्रत्यक्षता । अन्येषामप्यभावात् तदाह आत्मसुखादिविषयज्ञानस्या-प्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्र मनसोऽनिन्द्रियत्वात् अनिन्द्रियत्वं तु मनस इन्द्रियसूत्रे अपरिपठितत्वात् प्रत्यक्षता च सन्निकर्षज्ञानस्याभ्युपगम्यते, अन्यथैतत्, मनस इन्द्रियधर्मोपेतत्वेनेन्द्रियत्वात् अधि-करणाधिकरणविषयसाधारण्यमिन्द्रियधर्मः स च मनसि विद्यत एव तेनेन्द्रियधर्मोपेतस्य सतोऽपि प्रत्यक्षत्वे इन्द्रियप्रत्यक्षेणाविरोधः । ततः प्रत्यक्षसूत्र एवेन्द्रियत्वं मनसः सिद्धम् तत्सिद्धौ च आत्मादिविषयत्वदोषः । इन्द्रियसूत्रे च मनसोऽपाठः तत्सूत्रस्य नानात्वे इन्द्रियाणां लक्षणपरत्वात् भूतप्रकृतिकत्वे हि आत्मापेक्षया भूतसूत्र एवोच्यते तेन प्रत्यक्षसूत्रमुद्दिष्टार्थं तत्सूत्रम् । तथा च जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं भूतं गन्धोपलब्धौ कारणम् 'घ्राणम्' इत्यभिधीयमाने सन्निकर्षे प्रसङ्गः तन्नि-[illegible] सन्निकर्षे

[illegible]

कार्यः स्वलक्षणसामर्थ्यात् । मनसस्तु तदनन्तरं लक्षणानुपदेशो वैधर्म्यात् तथा तेषां भूतसामान्यात् भूतस्वाभाव्येनेन्द्रियाणि व्यपदिश्यन्ते "भूतेभ्यः" [न्यायसू० १-१-१२] इति वचनात् न तु मनस एतादृशमस्ति अत एव सर्वविषयत्वं मनसः न त्विन्द्रियाणि तादृशानि सर्वविषयाणि तन्त्रयुक्त्या वा मनसोऽनभिधानम् परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः । न चैवं प्राणादीनामप्यनभिधाने प्रसज्यते प्राणादेरप्यनभिधाने स्वमतस्याभावात् परमतमिति व्यपदेशासंभवात् । अस्ति च "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" [न्यायसू० १-१-१६] इति वचनात् मनसोऽभिधानमिन्द्रियत्वेन इन्द्रियानन्तरं त्वनभिधानं वैधर्म्यादित्युक्तम् । तथाव्याप्तिदोष इति स्थितम् ।

प्रत्यक्षम् । यदि प्रत्यक्षाद्यर्थः प्रमाणशब्दः किं फलम् विषयस्याधिगतत्वात् । उक्तं फलं हानादिबुद्धय इति । ज्ञाते तद्भावात् हन्ते तस्मिन् त्रिधा बुद्धिर्भवति हेयो वा उपादेयो वा उपेक्षणीयो वेति । केचित्तु सन्निकर्षमेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति न तत्कार्यं प्रत्यक्षाभावात्–सन्निकर्ष एव प्रमाणमिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तं परिच्छेदकत्वात्–उभयं परिच्छेदकम्–सन्निकर्षो ज्ञानं च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति"—न्यायवा० पृ० ३१ पं० १-। न्यायवा० ता० टी० पृ० १०२ पं० ८-पृ० १०५ पं० १६।

"तस्मात् युक्तं यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिबुद्धयः फलमिति । तदेवं फलविशेषणपक्षे 'यतः' शब्दाध्याहारेण वाक्यं एवम् यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशेषितं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत् प्रत्यक्षमिति"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ७२ पं० ४-।

१-स्वरूप पा-बा० मा० विना । २ सर्वत्रैव मो० मो० । ३-नाविरोधः ल० बा० बा० आ० डा० वि० । ४-धर्म्यं च वि-मू० । ५-भावे पा-मू० । ६ "मनस."—मू० प्र० टि० । ७ "घ्राण-रसन-चक्षुस्-त्वक्-श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" इति सूत्रम् । न्यायवा० पृ० ६१-। न्यायवा० ता० टी० पृ० २३१-। न्यायमञ्ज० आ० ८ पृ० ४७६-। ८ प्र० पृ० पं० १९ । ९ 'आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि सगुणानां चैषामिन्द्रियभाव इति, मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयं च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम (अ० १ आ० १ सू० १६) इति । मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्षणान्तरमिति । तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः "—वात्स्या० भा० पृ० २१ पं० १४-।

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतदलक्षणम् आत्मादिषु सुखादिषु च नास्ति मनसोऽनिन्द्रियत्वादव्यापकमेतत् प्रत्यक्षलक्षणमिति । कथं पुनरिन्द्रियं सतो न भवति ? इन्द्रियसूत्रेऽपठितत्वात् । परिपठितानि घ्राणादीनीन्द्रियाणि । न च तेषु मनः

सामान्यविषयत्वेन व्यापारासंभवादिन्द्रियस्य च स्वलक्षणविषयत्वाच्चोभयोरेकविषयत्वमिति न तज्जन्यमेकं ज्ञानं संभवति, न; तयोर्भिन्नविषयत्वस्य "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" [न्यायसू० २-२-६५] इत्यत्र निषेत्स्यमानत्वात् तद्भावभावित्वाच्चोभयजन्यत्वं ज्ञानस्यावगतमेव। तथाहि–चक्षुर्गोशब्दव्यापारे सति 'अयं गौः' इति विशिष्टकाले ज्ञानमुपजायमानमुपलभ्यत एव तद्भावभावित्वेन चान्यत्रापि कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते तच्चात्रापि तुल्यमिति कथं नोभयजं ज्ञानम्? न चान्तःकरणानधिष्ठितत्वदोषश्चक्षुषः तेनाधिष्ठानात् शब्दस्य च प्रदीपवत् करणत्वात्। न च ग्राह्यत्वकाले शब्दस्य करणत्वमयुक्तम् श्रोत्रस्यैव तदा करणभावात् शब्दस्य तु तदा ग्राह्यत्वमेव गृहीतस्य चोत्तरकालमन्तःकरणाधिष्ठितचक्षुःसहायस्यार्थप्रतिपत्तौ व्यापार इति भवत्युभयजं 'गौः' इति ज्ञानम्। न चास्य प्रमाणान्तरत्वं युक्तम् उभयविलक्षणत्वात् शाब्देऽव्यपदेश्यविशेषणस्याभावात् प्रत्यक्षे च भावादस्य शाब्दत्वात्। न च शब्देनैव यज्जन्यते तच्छाब्दमिति शाब्दलक्षणे नियमः अपि च शब्देन यज्जनितं तच्छाब्दम् अस्ति च प्रक्रान्ते एतद्रूपमिति कथं न शाब्दम्? न चैतन्नास्ति न चाप्रमाणम् अव्यभिचारित्वादिविशेषणयोगात्। न चानुमानम् पक्षधर्मत्वाद्यभावात्। प्रत्यक्षमप्येतन्न भवति शब्देनापि जन्यत्वात्। नाप्युपमानम् तल्लक्षणविरहात्। पारिशेष्यात् शाब्दम्। ननु शाब्दमपि न युक्तम् इन्द्रियेणापि जनितत्वात्, न; शब्दस्यात्र प्राधान्यात् प्राधान्यं च तस्य प्रभूतविषयोपसंहारात् यतोऽसौ न क्वचिद् व्याहन्यते–तथा च प्रत्यपादि भाष्यकृता—"यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः" [१-१-४ वात्स्या० भा०] इति। न त्वेवमिन्द्रियं तस्य स्वर्गादौ प्रतिहन्यमानत्वात्। तस्मात् प्राधान्याच्छब्देनैव व्यपदेशः।

व्यपदेशकर्मतापन्नज्ञाननिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यमिति विशेषणमिति केचित् प्रतिपन्नाः। तथाहि-इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातस्य ज्ञानस्य शब्देनाऽनभिधीयमानस्य प्रत्यक्षत्वम् अयुक्तमेतत् प्रदीपेन्द्रियसुपर्णादीनामभिधीयमानत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वानिवृत्तेः। न च ज्ञानस्याभिधीयमानत्वे करणव्यापारनिमित्तत्वात् कारकशब्दस्य। न ह्यभिधीयमानार्थोऽन्यत्र तदेव परिच्छित्तिं न विदधाति। न चायं न्यायो नैयायिकैर्नाभ्युपगतः "प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत्" [न्यायसू० २-१-१६] इत्यत्र प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। फलविशेषणपक्षेऽप्यभिधीयमानस्य सकारणव्यवच्छेदकत्वमस्त्येव। ज्ञानमेहनिवृत्त्यर्थमेतदिति, एतदप्ययुक्तम्, अप्रकृतत्वात्। शब्दप्रमेयत्वेऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् संभवति किमनेन विशेषणेन कृत्यम्? तथाहि-इन्द्रियविषयभूतेन रूपेण शब्देन या जनितं ज्ञानमिति कोऽत्र प्रत्यक्षत्वे विशेषः? सर्वथा लक्षणं युक्तिमदेव विशेषणं चातिव्याप्त्यादिदोषनिवृत्त्यर्थं लक्षणे उपादेयम् न परपक्षव्युदासार्थम्।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातं शब्देन चाजनितं व्यभिचारिज्ञानं न प्रत्यक्षमव्यभिचारिपदोपादानम्। इन्द्रियजत्वं च मरीचिषूदकज्ञानस्य तद्भावभावित्वेनावसीयते। मरीच्यालम्बन-

---

१ "प्रत्यक्ष-शब्दोभयविलक्षणत्वं च न प्रमाणान्तर इत्याह"—बृ० टि०। "प्रमाण-शब्दोभयलक्षणेन प्रत्य[illegible] [illegible] इति इत्यस्य सन्निवेशः युक्त इत्याह"—भ० टि०।

२ अन्ये तु "यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः"—इति पठन्ति। न्यायवा० ता० टी० पृ० १२५ पं० १८। ३ "प्रवृ[illegible] [illegible]"—न्यायवा० पृ० ९९। "यथा तुला [illegible] [illegible] प्रमाणं तथा प्रमेयमपि [illegible]"—बृ० भ० टि०। ४ "सम्यगीज्ञानमप्रत्यक्षे न केवलम्"—बृ० भ० टि०। ५ [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]—न्यायवा० ता० टी० पृ० १२५ पं० १९ [illegible] पृ० १०० पं० १। ६ [illegible] [illegible]। [illegible]। ८ "[illegible]"—बृ० भ० टि०। [illegible] [illegible]—[illegible] पृ० ३० पं० २०—[illegible] पृ० १० पं० ६। [illegible] पृ० ११० पं० ११–११३ पं० १४। [illegible] पृ० ८८ पं० [illegible] पृ० ३० पं० ६। ९ "[illegible]" बृ० भ० टि०।

पठितम् । तस्मान्मनो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाच्चास्ति मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाश्चैते नानुमानिकाः लिङ्गाभावात् । न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयार्थो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्मात् कर्तव्यं सुखादीनां प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षत्वव्यानमिति । कथमेवमाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षवाचात् । नैष दोषः । मनस इन्द्रियत्वे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति । यत्तु सूत्रेऽनभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं ? सर्वविषयत्वमसर्वविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयाणीतराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् सुखाद्युत्पत्तिसंयोगाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत् । भौतिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्यस्य चैतौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्माच्च भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । श्रोत्रे चासम्भवः यदि भौतिकाभौतिकत्वलक्षणाद् वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि श्रोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति चेत् । न । प्रत्ययवैयर्थ्यात् । स्यादेषा बुद्धिः स्वार्थिक एव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्ययवैयर्थ्यात् । न हि भौतिकमित्यनेन कश्चित्तद्धितार्थो लभ्यते । तस्माद् व्यर्थमेतत् स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । मनुजैरपि पृथगभिधानं नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरिति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करणत्वमिति सगुणानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदप्ययुक्तम् । श्रोत्रानभिधानप्रसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वमेव वैधर्म्यमित्येतदेव ज्यायः । तन्त्रान्तरसमाचाराच्च । तन्त्रान्तरे मन इन्द्रियमिति पठ्यते । तदेव न प्रतिषिध्यते । अप्रतिषेधादुपात्तं तदिति न । शेषाभिधानवैयर्थ्यात् । शेषाण्यपीन्द्रियाणि तैः परिपठितानि तस्मात् तान्यपि वक्तव्यानि यदप्रतिषेधादुपादानं स्यादिति । न । तन्त्रयुक्त्यनवबोधात् । न भवता तन्त्रयुक्तिः परिज्ञायते । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः । न च यस्य समतपरिग्रहो नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता च परमतानुरोधेन सर्वं स्वमतं निवार्यत इति । तन्निवारणात् स्वमतं परमतमित्येतदेव न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुपलब्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति प्रत्यक्षं लक्षणम्"—न्यवा० पृ० १८ पं० १-।

"[illegible] भाष्यकारमारभिनिशारि, तदाचष्टे । इन्द्रियार्थेति । देशयति । कथं पुनरिति । पठितमिति । इन्द्रियेति । या भूरिन्द्रियसूत्रे पाठः, तद्धि बाह्येन्द्रियलक्षणमात्रं च मन इत्यन आह । पृथक् चेति । न च सुखादि [illegible], तस्मात् पारिशेष्यात् लिङ्गं प्रत्यक्षमित्याह । प्रमाणचेति । ननु नैते प्रमेयाः, [illegible] [illegible] प्रमेयेष्वेव [illegible] आह । न च तेषामिति । ननूक्तं [illegible] न प्रमाणमभिधान [illegible] आह । न [illegible] । [illegible] भावः । [illegible] । तस्मादिति । [illegible] निशा [illegible] इति । [illegible] ।

"न सुख[illegible] मनो [illegible] ।"

[illegible] । [illegible] भावः ।

[illegible]

त्वमपि

मरीचिषु

प्रवर्तते

चेत् अ

न स्मृतिः । ननु कथमुदकज्ञानस्यालम्बनं मरीचयोऽप्रतिभासमानाः? उक्तमेतत् तेषु सत्सु भावादस्य । ननु यद्येतद् अनुदके उदकप्रतिभासं भवत्यन्यत्र किमिति न भवेत्? न भवत्यन्यस्योदकेन सारूप्याभावात् तस्मादुदकसरूपा मरीचय एव देशकालादिसव्यपेक्षा उदकज्ञानं जनयन्ति । तथाहि—सामान्योपक्रमं विशेषपर्यवसानम् 'इदमुदकम्' इत्येकं ज्ञानं तस्य सामान्यमानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षो जनकः तिरस्कृतस्वाकारस्यागृहीताकारान्तरस्य सामान्यविशिष्टस्य वस्तुनो विपर्ययजनकत्वे तथाविधस्येन्द्रियेण सम्बन्धोपपत्तेः कथं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजो विपर्ययः? नन्वस्य शब्दसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेन नाव्यभिचारिपदव्यवच्छेद्यत्वम् अव्यपदेश्यपदेनैव निरस्तत्वात्, न, प्रथमाक्षसंनिपातजस्य शब्दस्मरणनिमित्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवस्याशब्दजन्यस्याव्यभिचारिपदापोह्यत्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथोदकशब्दस्मृतेरयोगात् "यत्सन्निधाने यो दृष्टस्तद्दृष्टेस्तद्गतौ स्मृतिः" [ ] इति न्यायात् । न च तरङ्गायमाणवस्तुसन्निधाने उदकशब्दस्य दृष्टिः किन्तूदकसन्निधान एव अतो मरु-जङ्गलादौ देशे कश्चिद्दूरस्थस्य निदाघसमये तरङ्गायमाणवस्तुनः सामान्यविशिष्टस्य दर्शनम् तदनन्तरं तत्सहचरितोदकत्वानुस्मरणम् तस्मात् सामान्यवैशिष्ट्यारोपितोदकग्रहणम् तत उदकशब्दानुस्मृतिः ततोऽप्यनुस्मृतोदकसहायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् 'उदकम्' इति ज्ञानम् अतो यत् पूर्वमुदकशब्दस्मृतेर्निमित्तं तत् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेनाव्यभिचारिपदापोह्यमिति केचित् संप्रतिपन्नाः ।

अपरे तु स्मर्यमाणशब्दसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षजमप्यव्यभिचारिपदापोह्यमेव मरीचिषु 'उदकम्' इति शब्दोल्लेखवज्ज्ञानं मन्यन्ते अव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यं तु यत्र प्रथमतः एवेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि संकेतानभिज्ञस्य श्रूयमाणाच्छब्दात् 'पनसोऽयम्' इति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शब्दस्यैव तदवगतौ प्राधान्यात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तु विद्यमानस्यापि तदवगतावप्राधान्यात् तदेवाव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यं न पुनरवगतसमयस्मर्यमाणशब्दसचिवेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवम् तत्र तत्सन्निकर्षस्यैव प्राधान्याद् वाचकस्य च तद्विपर्ययात् । ननु सामग्र्यां कस्य व्यभिचारः कर्तुः, करणस्य, कर्मणो वा? तत्र स्वाकारसंवरणेनाकारान्तरेण ज्ञानजननात् कर्मणो व्यभिचारः कर्तृ-करणयोस्तु तथाविधकर्मसहकारित्वादसांवितिति मन्यन्ते । भवत्वयं व्यभिचारः न

अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । नहि

तस्माद् यद् अतस्मिंस्तदित्युत्पद्यते तद् व्यभिचारिज्ञान

व्यभिचारिपदसंग्राह्यम् । नन्वेवमपि ज्ञानपदमनर्थकम् अव्यभिचारिपदादेव ज्ञानसिद्धेः व्यभिचारित्वं हि ज्ञानस्यैव तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारित्वमपि तस्यैवेति ज्ञानपदमनर्थकम्, न, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नस्याज्ञानरूपस्यापि सुखादेरव्यभिचारात् तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थवत् । किं पुनः सुखं व्यभिचारि?

---

१ "तद्भावभावितात."–वृ० स० टि० । २ "परः"–वृ० स० टि० । ३ "पर"—वृ० स० टि० । ४ "शब्दः"—वृ० स० टि० । ५ "वस्तु"—वृ० स० टि० । ६ "जङ्गलो निर्जले देशे" इत्यादि—हैम० अनेक० ३,६४४ । ७–यथाख्या–वृ० । ८–कार्ट सं–आ० ह्य० वि० । ९ "व्यभिचारः"–वृ० टि० । १० "तद्धि–मरीचिकायां जलज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षो नास्ति तद्धि जलं परिच्छिनत्ति न च जलं तत्र विद्यते येन सार्थसन्निकर्षः स्यात् तेन तन्निवृत्तयेऽव्यभिचारिपदं न कार्यमिति"–वृ० स० टि० । ११ "परः"—वृ० स० टि० ।

"व्यभिचाराव्यभिचारौ हि ज्ञानस्य धर्मौ न सुखादेः अतस्तदुपादानम् तदर्थमेवेति ज्ञानं सम्मत एव किं ज्ञानपदेन । नैतदेवम् । सुखस्यापि सव्यभिचारस्य दर्शनात् । किं पुनः सुखं व्यभिचारवद् दृष्टम्? यदेतत् परदाराभिमर्शादिनिमित्तावरणसंभवं सुखं तद् व्यभिचारि । ननु सुखस्य कीदृशो व्यभिचारः? ज्ञानस्यापि कीदृशो व्यभिचारः? अतस्मिंस्तद्भावः सुखस्यापि अतस्मिंस्तथाभाव एव । किं परपुरन्ध्र्यभिरम्भसंभवं सुखं सुखं न भवति? किं शुक्तिकायां रजतज्ञानं ज्ञानं न भवति? ज्ञानं तु तद् भवति किन्तु मिथ्या । इदमपि सुखं भवति किन्तु मिथ्या । ननु न सुखं मिथ्या तदपि हि आनन्दस्वभावमेव ।

[नैयायिकैर्विनिर्यंपारीयप्रत्यक्षलक्षणस्य निराकरणम्]

[ ] इति विन्ध्यवासिप्रत्यक्षलक्षणमनेनैव निरस्तम्। "श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका" [ ] इति विन्ध्यवासिपरिकल्पिताऽपि सा न ह्यविकल्पिका ज्ञापयितुमशक्याऽव्यवसायात्मिका प्रमाणं न भवति तथा

'अभिषेयानुगतं चेदन्येनिश्चयते कथा।'

तद् दृष्यविपुरन्यस्ति। न स्वेति। तद् दृश्यति। न तन्त्रयुणोति। सर्वस्य तस्मान्तरे लोके न [illegible] मतमपि नास्ति। वचनस्तिं हि मनस्तानं न चानुमते निवेधमात्रं शक्यं कर्तुमभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः। चिदमर्थमुपसेहरति। तस्मादिति। प्रकृतमुपसंहरति। तदिति"—न्यायवा० ता० टी० पृ० १४९ पं० १—।

तत्र तावत्प्रत्यक्षमनुसन्धास्यामः। इदानीं तत्रोपलभ्यमानमाद्यदर्शनमन्येषु प्रत्यक्षलक्षणमिदं दर्शितमस्ति—

"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्"—साङ्ख्यका० ५।

"प्रतिविषयाध्यवसायो नेत्रादीनामिन्द्रियाणां यथास्वं रूपादिषु पञ्चसु तत् प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिरूपं दृष्टम्"—

"विषयं विषयं प्रति योऽध्यवसायो नेत्रादीनामिन्द्रियाणां यथास्वं रूपादिषु पञ्चसु ... सन्निकर्षः। अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः। तस्मिन् भावः। [illegible] इन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे माठर० पृ० १९ पं० १०—।

"××× विषयं विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयम्। इत्थं सन्निकर्षः। अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः। [illegible] उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे अध्यवसायः तदाश्रित इत्यर्थः। अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्। इदं तत् प्रमाणम्—साङ्ख्य० कौ० यति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते।

"यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्"—साङ्ख्यसू० १–८९।

"सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति यद् विज्ञानं बुद्धिवृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः"—साङ्ख्यप्र० भा० पृ० १४ पं० ११—।

"श्रोत्रादिविषयकं लोकोचितशब्दादिग्रहणमाहकम्"—साङ्ख्यम० साङ्ख्यतरङ्ग० पृ० ९७ पं० ५।

पृ० ६५ पं० १९—।

"तत्र प्रत्यक्षं तावत् श्रोत्रादिविषयकं लोकोचितशब्दादिग्रहणमाहकम् पूर्वनिर्दिष्टसाङ्ख्यमन्येषु न कवाप्युपलभ्यते तथाप्यस्य समालोचनं यद्यपि टीकाकृन्निर्दिष्टमिदं साङ्ख्यसंमतं प्रत्यक्षलक्षणं पूर्वनिर्दिष्टसाङ्ख्यमन्येषु न कवाप्युपलभ्यते विकल्पतया बौद्धलेखमभ्यं समालोचितं 'श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका' इति शब्दाडम्बरमिवाऽविकल्पतया विकल्पतया बौद्धलेखमयं समालोचित-मन्यटीकाकृन्निर्दिष्टो 'श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका' इत्यादि तत्त्वोप० लि० पृ० ७७ पं० १०–पृ० ८१ पं० ५।

"तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका एतदपि प्रत्युक्तम्"—इत्यादि तत्त्वोप० [illegible] यथान्यायपदार्थमिद्धो भवति तत् तद्विलक्षणमुक्तं यथाव्यापारपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं परिणतकमालोचनमर्थ- सन्तः। तथा—

"तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरिति। किं कारणम्? पञ्चात्मपरिग्रहेण [illegible] यथास्त्रं शब्दिन्द्रियाणामर्थाकारेण परिणतकमालोचनमर्थ-

"तथा, श्रोत्रादिवृत्तिरिति"—न्यायवा० पृ० ४३ पं० १०—।

प्रत्यक्षमिति"—न्यायवा० ता० टी० पृ० १५५ पं० ११—।

"वार्षगण्यस्यापि लक्षणमयुक्तमित्याह—श्रोत्रादिवृत्तिरिति। यस्मात्

वृत्तिरिष्यते, सा च संशयादिव्यापकत्वादलक्षणमिति"—न्यायवा० ता० टी० पृ० १५५ पं० ११—।

"श्रोत्रादिवृत्तिरपरोक्षविकल्पिकेति प्रत्यक्षलक्षणमपि तदव्यापकम्।

तस्यास्य मस्य न च सिध्यति बुद्धिरस्या स्थूलमात्मन इति प्रतिपादितं प्राक्" ॥

—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० १०० पं० ११—।

"इन्द्रियप्रणाली प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमसारम्। तदपि न मनोरम्। अनुमानादिज्ञानानामपि विषयाध्यवसायस्वरूपत्वेनातिव्याप्तेः। यत् तु [illegible] प्रतिनियमत्वे सति [illegible] × × × मिति तदपि अनुमान [illegible] इत्यादि—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० १०५ पं० ४–१०। [illegible] ॥१॥

"श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिकेत्यनेन निराकृतम्। [illegible] पृ० १ पं० [illegible]

"न च प्रमाणता विचार्यमाणा श्रोत्रादीनां साङ्ख्यानां युक्ता [illegible] इत्यादि—[illegible] पृ० [illegible]

"एतेनेन्द्रियाणि प्रमाणमिति निरस्यन् साङ्ख्य प्रत्यक्षलक्षणमपि [illegible] (इदम्) इदं प्रत्यक्ष-

"तथाहि श्रोत्रादीनि प्रत्यक्षमिति साङ्ख्य प्रत्यक्षलक्षणमाह × × × [illegible]

"श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति वृद्धसाङ्ख्याः। [illegible] —न्या० कु० [illegible]

मितीश्वरकृष्ण' इत्यादि—प्रमाणमी० पृ० १९ पं० ७–१०।

१ "अ[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] वाच० ४ ० [illegible] पृ० [illegible]।

१४१ पृ० १९१। [illegible]

यत् परयोपिति । ननु कस्तस्य व्यभिचारः? ज्ञानस्य क इति वाच्यम्? अतास्मिंस्तदिति भावः स सुखेऽपि समानः। किं पराङ्गनोत्पन्नं सुखं न भवति? मरीचिषूदकज्ञानं किं न ज्ञानम्? अथातस्मिंस्तदितिभावाद् ज्ञानत्वेऽपि तद् व्यभिचारि असुखसाधने पराङ्गनादौ सुखस्य भावात् समानं व्यभिचारित्वमिति सुखनिवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थवत्। एतच्च केचिद् दूषयन्ति–नहि तापादिस्वभावं पराङ्गनायां सुखमुत्पद्यते अपि त्वाल्हादस्वरूपम् यथा स्वललनायाम् सुखसाधनत्वादेव चासकिहेतुत्वाद्धर्मोत्पादकत्वेन तस्या भाविनि काले दुःखसाधनत्वम् । न च यस्यैकदा दुःखजनकत्वं तस्य सर्वदा तद्रूपत्वमेव अन्यथा पावकस्य निदाघसमये दुःखजनकत्वाच्छिशिरेऽपि तज्जनकत्वमेव स्यात् एवं देशाद्यपेक्षयापि न नियतरूपता भावानाम्। उक्तं च भाष्यकृता—"सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयः" [वात्स्या० भा० पृ० १ पं० १२] इति। ततो व्यभिचाराभावान्न सुखनिवृत्त्या ज्ञानपदोपादानमर्थवत्। न चैवमनर्थकमेवैतत् धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मी इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिभिर्विशेष्यते अन्यथा धर्म्यभावे काऽव्यभिचारादीन् धर्मांस्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः? न च विशेषणसामर्थ्याद्धर्मिणः प्रतिलम्भ इति वक्तव्यम् तथाभ्युपगमे 'प्रत्यक्षं प्रत्यक्षम्' इत्येव वक्तव्यं शेषस्य सामर्थ्यलभ्यत्वात् । यथोक्तविशेषणविशिष्टं संशयज्ञानं भवति 'व्यभिचारिप्रतियोगि अव्यभिचारि' इति कृत्वा न चैतत् प्रत्यक्षव्यवच्छेदकम् न चास्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं नास्ति तद्भावितया तज्जन्यत्वस्य तत्र सिद्धेः अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानम्। व्यवसीयते अनेनेति व्यवसायो विशेष उच्यते विशेषजनितं व्यवसायात्मकम् संशयज्ञानं तु सामान्यजनितत्वान्नैवम् अथवा निश्चयात्मकं व्यवसायात्मकम् संशयज्ञानं त्वनिश्चयात्मकम् अत एव विपर्ययाद् भिन्नम् व्यवस्यति व्यवसायः अन्यपदार्थव्यवच्छेदेनैकपदार्थालम्बनत्वमस्य तद्विपरीतस्तु संशयः।

[निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वमामनतां सौगतानां नैयायिकसम्मते विकल्पप्रामाण्ये प्रतिक्षेपः]

ननु च विकल्परूपत्वान्न व्यवसायात्मकस्येन्द्रियार्थजत्वम् कथमस्य प्रत्यक्षफलता? न च व्यवसायात्मकस्याप्यध्यक्षता जैनमतानुसारेण व्यवस्थापनीया तेनाने(नै)कान्तात्मकस्य वस्तुनोऽभ्युपगतत्वात् भवतस्त्वेकान्तवादिनस्तद्युक्तितः तद्व्यवस्थापनासंभवात्। कुतः पुनर्विकल्पस्यानर्थजत्वम् शब्दार्थप्रतिभासस्वभावत्वात्। नहि विकल्पोऽर्थसामर्थ्यापेक्षः समुपजायते निर्विकल्पकं त्वर्थसन्निधानापेक्षं तत्सामर्थ्यसमुद्भूतत्वात् प्रत्यक्षं प्रमाणम्। तदुक्तम्—"यो ज्ञानप्रतिभासमन्वयव्यतिरेकावनुकारयति" [ ] इत्यादि । अथ शब्दार्थप्रतिभासित्वेऽपि किमिति विकल्पस्यानर्थजत्वम्? रूपादेरर्थस्य स्वलक्षणत्वेन व्यावृत्तरूपत्वात् शब्दार्थत्वानुपपत्तेः विकल्पप्रतिभासिनाकारस्य तु तद्व्यतिरिक्तस्यार्थत्वानुपपत्तेः सदसद्रूपस्य नित्यत्वासत्त्वाभ्यां तस्य ज्ञानजनकत्वनिरोधात् अनुगतस्य चाशब्दार्थत्वात् स्वलक्षणस्य च सर्वतो व्यावृत्ततयाऽनुगतत्वासंभवादनर्थजा विकल्पाः।

यदेवं [illegible] रजतज्ञानमपि न मिथ्या तदपि विषयानुभवस्वभावमेव । ननु विषयानुभवस्वभावमपि तद् ज्ञानं विषयं व्यभिचरति। सुखमपि तर्हि इदमानन्दस्वभावमपि विषयं व्यभिचरत्येव। किमसुखसाधनेन तद् जनितम्? ज्ञानमपि किम [illegible] जनितम्? ननु ज्ञानं ज्ञानसाधनेन जनितमसत्येन प्रत्यक्षबाधितेन रजतादिना। सुखमपि सुखसाधनेन [illegible] [illegible] तु प्रत्यक्षबाधितेन परवनितादिना। किं परवनितादि न सत्यम्? तथापि ज्ञानजनकं सत्यम् अगम्यं प्रत्यक्षबाधितत्वात्। परवनितादि सुखसाधनमसत्यं शास्त्रबाधितत्वात्। ननु शास्त्रेण किमत्र बाध्यते? ज्ञानेऽपि प्रत्यक्षेण किं बाध्यते? [illegible] [illegible] इत्युच्यते । शास्त्रेणापि सुखस्य हेतुर्मिथ्येति इत्युच्यते । किं स विषयः सुखहेतुर्न भवति? यथा [illegible] [illegible] [illegible] हेतुतया [illegible] [illegible] कटुविपाकस्य सुखस्य हेतुरिति तथाविधं सुखमपि व्यभिचारि भवतीति [illegible]"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ७६ पं० १८—।

१-त्वाह्लादेति–[illegible] । २-मपदोपात्तो हि पृ० ।-मपदोपात्तो हि [illegible] । ३ "[illegible]"—पृ० टि० । "[illegible]"—[illegible] टि० । ४ वात्स्या० भा० पृ० २१ पं० ५ । न्यायवा० पृ० १० पं० १[illegible] [illegible] पृ० १[illegible] पं० १—। न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ६० पं० ७ । ५-[illegible]-[illegible] । ६ "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]"—पृ० टि० । ७ "[illegible]" पृ० टि० । ८-[illegible]-[illegible] । ९-[illegible]-[illegible] । १० "[illegible]" [illegible]—पृ० टि० ।

प्रमाणं न युक्ता। न च सांख्यदर्शनकल्पितस्य श्रोत्रादेः पदार्थस्य सिद्धिः सत्कार्यवादसिद्धौ तत्पदार्थव्यवस्थितेः तस्य च निषिद्धत्वात्। किञ्च, श्रोत्रादीनां वृत्तिस्तेभ्यो यद्यव्यतिरिक्ता तदा श्रोत्रादिकमेव तच्च सुप्तमत्ताद्यवस्थास्वपि विद्यत इति तदाऽप्यध्यक्षप्रमाणप्रसक्तिरिति सुप्तादिव्यवहारोच्छेदः। अथ व्यतिरिक्ता तेभ्यो वृत्तिस्तदा वक्तव्यम् किमसौ तेषां धर्ममात्रम् आहोस्विदर्थान्तरम्? यद्याद्यः पक्षस्तदा वृत्तेस्तैः सम्बन्धो वक्तव्यः यदि तादात्म्यं तदा श्रोत्रादिमात्रमेवासाविति पूर्वोक्तो दोषः। अथ समवायस्तदाऽयुतसिद्धिप्रसक्तिरिति व्यापिश्रोत्रादिसद्भावे सति नियतदेशा वृत्तिरभिव्यज्यत इति युज्यते। अथ संयोगस्तदाऽर्थान्तरप्रसक्तिरिति न तद्धर्मो वृत्तिर्भवेत्। अथार्थान्तरं वृत्तिस्तदा नासौ वृत्तिः अर्थान्तरत्वात् पटादिवत्। *अथार्थान्तरत्वेऽपि प्रतिनियतविशेषसद्भावात् तेषामसौ वृत्तिः* नन्वसौ विशेषो यदि श्रोत्रादिविषयप्राप्तिस्वरूपस्तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधानान्तरेण प्रतिपादितो भवेत्। स च यद्यव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनकः प्रत्यक्षं प्रमाणमभिधीयते तदा अस्मत्पक्ष एव समाश्रितो भवेत्। अथ तथाभूतोपलब्ध्यजनकः न तर्हि प्रमाणमसाधकतमत्वात्। अथार्थाकारपरिणतिः श्रोत्रादीनां वृत्तिस्तदाऽपि वक्तव्यम् किमसौ परिणतिः श्रोत्रादिस्वभावा, उत धर्मः, आहोस्विदर्थान्तरमिति? पक्षत्रयेऽपि च पूर्ववद्दोषाभिधानं विधेयम्। न च श्रोत्रादीनां विषयाकारपरिणतिः परपक्षे संभविनी परिणामस्य व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चासंभवादिति प्रतिपादितत्वात्। प्रतिनियताध्यवसायस्तु श्रोत्रादिसमुत्थोऽध्यक्षफलम् न पुनरध्यक्षं प्रमाणमसाधकतमत्वात्। विशिष्टोपलब्धिनिर्वर्तकत्वेनाध्यक्षत्वेऽस्मन्मतमेव समाश्रितं भवेत्। तन्न सांख्यमतानुसारिपरिकल्पितमप्यध्यक्षलक्षणमुपपन्नम्।

[नैयायिकैर्जैमिनीयसूत्रोक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य निरासः]

जैमिनिपरिकल्पितमपि प्रत्यक्षलक्षणम् "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्" [मीमांसाद० १-१-४] इति संशयादिषु समानत्वात् वार्तिक [illegible]

इतोऽप्यक्षार्थजा न भवन्ति अक्षार्थसन्निपातवेलायां प्रथमत एव तेषामनुभूतेः यदि हि तदुद्भवास्ते स्युः स्मृतिमन्तरेणानुभवत उत्पद्येरन्। न चार्थोपयोगेऽपि तामन्तरेण उत्पद्यन्ते। तदुक्तम्—

"अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम्।
अक्षधीर्यद्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत्" ॥ [ ]

यो हि यज्जन्यः स तदापात एव भवत्यविकल्पवत्, न भवन्ति च तदापातसमये विकल्पा इति नार्थजन्यत्वं तेषां स्मृतिव्यवहितत्वात्। न चार्थस्य स्मृत्याऽव्यवधानं तस्यास्तत्सहकारित्वादिति वाच्यम्, यतो यद्यर्थस्य ज्ञानजनकत्वं तदा तज्जनने किमित्यसौ स्मृत्यपेक्षः? न च तया विना ज्ञानस्योत्पत्तिस्तदर्थस्तज्जनकः। न च तदपेक्षस्य तस्य तज्जनकत्वं तस्यास्तस्य व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकाराजनकत्वेनाकिञ्चित्करत्वात्। तदुक्तम्—

"यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः।
स पश्चादपि तेन स्यादर्थापायेऽपि नेत्रधीः" ॥ [ ]

अपि च, जात्यादिविशेषणविशिष्टार्थग्राहिविकल्पमानम्, न च जात्यादीनां सद्भावः सत्त्वेऽपि तद्विशिष्टग्रहणं बहुप्रयाससाध्यमध्यक्षं न भवति। उक्तं च—

"विशेषणं विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम्।
गृहीत्वा संकलय्यैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा" ॥ [ ]

"संकेतस्मरणोपायं दृष्टसङ्कलनात्मकम्।
पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथम्?" ॥ [ ] इति।

अतोऽर्थसन्निधानाभावेऽपि भावान्नार्थप्रभवा विकल्पाः। अथ मा भूवन् राज्यादिविकल्पा अर्थप्रभवाः इदंतादिविकल्पास्त्वर्थमन्तरेणानुद्भवन्तः कथं नार्थप्रभवाः? तदुक्तम्—"नान्ययेदंतया" [ ] इति चेत्, न; इदंतादिविकल्पानामपि वस्तुप्रतिभासित्वासंभवात्, न हि शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासिनो विकल्पा वस्तुनिश्चायका अन्यथा शब्दप्रत्ययस्याप्यध्यक्षप्रतीतितुल्यता भवेत्। उक्तं च—

"शब्देनाव्यापृताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात्।
अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देश्यस्य वेदकम्" ॥ [ ] इति।

तथार्थाक्षप्रभवत्वं व्यवसायस्येति प्रत्यक्षत्वमयुक्तम्।

[नैयायिकैः सौगताक्षेपस्य प्रतिविधानम्]

अत्र नैयायिकाः प्रतिविदधति-किमिदं विकल्पत्वं परस्याभिप्रेतम्? किं शब्दसंसर्गयोग्यवस्तुप्रतिभासित्वम्, आहोस्विदविद्यमानार्थग्राहित्वम्, किं विशेषणविशिष्टार्थावभासित्वम्, उताकारान्तरानुषक्तवस्त्ववभासकत्वम्? तत्र यद्याद्यः पक्षस्तदा वक्तव्यम् किमिदं शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासित्वं विकल्पत्वं पारिभाषिकम् उत वास्तवम्? यदि पारिभाषिकम् तदा न युक्तम् परिभाषाया

---

१ अष्टश० पृ० ११२ पं० २। तत्त्वोप० लि० पृ० ५१ पं० ११। सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ७६ पं० १८। न्यायवा० ता० टी० पृ० ११६ पं० २१। न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९९ पं० २३। २ अष्टश० पृ० ११२ पं० १०। तत्त्वोप० लि० पृ० ५१ पं० ९। सिद्धिवि० टी० लि० पृ० १५ पं० ११। न्यायवा० ता० टी० पृ० ११७ पं० ११। न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९९ पं० १९।

तात्पर्यटीकायां तु-"दृष्टापायेऽपि नेत्रधीः" इति पाठमाश्रित्य "अन्धानामपि रूपज्ञानप्रसङ्गः" इति अर्थो वर्णितो दृश्यते।

३ "एकापायेऽपि"-ब्र० ल० टि०। ४ सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ३१ पं० १। न्यायवा० ता० टी० पृ० ११० पं० ६। न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० ३। पृ० ५१५ पं० १ टि० १।

५ "दृष्टसङ्कलनात्मकम्। पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथम्-"न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० ७। पृ० ५१५ पं० ५।

६ "तदेतत् स्यात्। द्विविधा विकल्पाः शब्दमनोराज्यनिमित्ताः इदन्ताद्युल्लेखिनश्च नीलमिदमित्यादयः तत्र पूर्वे मा भूवन् प्रमाणं कस्येन्द्रियार्थनिरपेक्षजन्मसु प्रमाणेऽभिनिवेशः। इदन्तादिरूपा सर्वविनामूलत्वात् कथं न प्रमाणमिति"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ९३ पं० ९। ७ पृ० ५६० पं० १७ टि० ११।

"सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः" । [श्लो० वा० सू० ४ प्रत्यक्ष० श्लो० ३८]
इत्यादिना तल्लक्षणं व्याख्यातम् तेषामपि प्रयोगस्यातीन्द्रियत्वात् सम्यक्त्वं न विशिष्टफलमन्तरेण ज्ञातुं शक्यम् फलविशेषणत्वेन च न किञ्चित् पदं श्रूयत इति न कार्यद्वारेणापि तत्सम्यक्त्वावगतिः । बुद्धिजन्मनः प्रमाणत्वं तु न सम्भवत्येव बुद्धेर्भावव्यापारलक्षणायाः पूर्वमेव प्रमाणत्वनिषेधात् । यैस्तु "नेदं प्रत्यक्षलक्षणविधानं किन्तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वविधानम्"[५]
[ ] इति व्याख्यातं तैरपि वाच्यम् कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं विधीयते?

"सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्" इत्यादिना जयन्तकृतं जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणसमालोचनमत्रत्यया सर्वया चर्चया समानप्रायं वर्तते—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० १०० पं० १७-पृ० १०८ पं० २५ ।

तदेव च तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक-स्याद्वादरत्नाकर-प्रमाणमीमांसादितोऽपि क्रमेण समवगन्तव्यम्-पृ० १८७ श्लो० १७ । पृ० १४१ पं० ११-पृ० १४२ पं० २५ आ० । १-१-१० पृ० २७ पं० १६-पृ० २९ पं० ७ ।

१ श्लोकवार्तिके "प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते"-इत्युत्तरार्धम् ।

"सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात्"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०१ पं० ३ ।

"वार्यते रजतेक्षणात्"—स्याद्वादर० पृ० १४२ पं० ६ आ०, प्रमाणमी० पृ० २८ पं० ११ ।

२ पृ० २० पं० १ । प्रमेयक० पृ० ६ प्र० पं० १५—पृ० ७ द्वि० पं० १४ ।

३ पृ० ४८ पं० १७—। "भवदागेनैतत् सूत्रं द्विधा कृत्वा सत्संप्रयोगे इत्येवमादि तत् प्रत्यक्षमित्येवमन्तं प्रत्यक्षलक्षणपरम् अनिमित्तमित्यादि च तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वपरं व्याख्यातम् तदुपन्यस्य दूषयति"—श्लो० वा० पार्थसा० पृ० १११ पं० १५-पृ० ११४ पं० ९ । "अत्र भाष्यकारेणैतत् सूत्रं सकलमेव प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वकथनपरत्वेन व्याख्यातम्, वृत्त्यन्तरे तु सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमित्येतावत् प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन व्याख्यातम् अवशिष्टं तु तस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वेन । तदस्य लक्षणपरत्वे परोद्भावितं दूषणमनूद्य परिहरति"—शास्त्रदीपिका [illegible] पृ० ३५ पं० ११-। गं० श्लो० वा० पृ० ६९ टि० १२ ।

४ "कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं प्रतिपाद्यते किमस्मदादिप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य वा । तत्रास्मदादिप्रत्यक्षपक्षे सर्वेषामविवाद एवेति किं तत्प्रेरणया धर्मेण । योगिप्रत्यक्षस्य तु भवतामसिद्धत्वात् कस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं [illegible] ।

एवं च धर्मिणोऽभावादाश्रयासिद्धता स्फुटैव । विद्यमानोपलम्भनत्वप्रत्यक्षत्वादिसाधनम् ॥

परप्रसिद्ध्या तत्सिद्धिरिति चेत्केयं प्रसिद्धिर्नाम । प्रमाणमूला तद्विपरीता वा । आद्ये पक्षे प्रमाणस्यास्य [illegible] तत्रापि तत्सिद्धिर्भवतु । अप्रमाणमूलत्वे तु न कस्यचिदुपयोगी प्रसिद्धिः ।

योगिज्ञानं परेषां यत्सिद्धं तदनुभाषणे । प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातः सम्प्रपद्यते ॥

परैर्हि धर्मग्राहि योगिज्ञानमभ्युपगतम् अतस्तदनुभाषणे धर्मग्राहकं न धर्मग्राहकमिति उक्तं स्यात् ।

परप्रसिद्धमूलं च नानुमानं प्रकल्पते । उक्तं भवद्भिरेवेदं निरालम्बनदूषणम् ॥

साध्यसिद्धिर्यथा नास्ति परसिद्धेन हेतुना । तथैव धर्मिसिद्धत्वं परसिद्ध्या न युज्यते ॥

सर्वतन्त्रसिद्धान्तप्रसाधनमिदं प्रसङ्गश्च नाम परप्रसिद्धेन परस्यानिष्टापादनमुच्यते । परस्य च विद्यमानोपलम्भनं शब्दाद्येन जन्यं च प्रत्यक्षं प्रसिद्धम् । अतस्तेनैव धर्मेण हेतुना धर्मानिमित्तत्वं तस्योच्यते इति को दोष । नैतदेवम् ।

प्रसङ्गसाधनं नाम यस्त्वेव परमार्थतः । तद्धि दुष्टं विना तत्र विपक्षेऽव [illegible] ॥

न हि नभ कुसुमस्य सौरभासौरभविचारो युक्तः । अथापि किं न एतेन भवतीदं प्रसङ्गसाधनम् ।

तदत्रापि न तु व्याप्तिप्रतीतिरिह [illegible] । न धर्ममपि सर्वेषां प्रत्यक्षमिति वेत्ति कः ॥

मत्प्रत्यक्षमक्षमं धर्मग्रहणे इति भवान् जानीते त्वत्प्रत्यक्षमपि न धर्मग्रहीति अहं जाने अन्यस्य प्रत्यक्षं [illegible] भावाभावौ न जानीमहे ।

तथा तु यदि सर्वेषां प्रत्यक्षं ज्ञानमीदृशम् । तर्हि सर्वेव योगीति योगिनो देशि किं कृत ॥

प्रमाणसिद्धिर्या तस्यास्तितां योगिषु । कुरुते । यतोऽतीन्द्रिये धर्मे का वार्तैव पुनः ॥

प्रमाणसिद्धे [illegible] प्रमाणान्तरेऽपि [illegible] ।

निरस्य योगज्ञानं तु [illegible] साधनं पुनः ॥

स देव सर्वज्ञकः सत् [illegible] साधनम् ।

योगीति प्रतिजानीर्थे को [illegible]"—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० १०९ पं० ८—

अत्रानवतारात् । अथ वास्तवम् तदपि न, प्रमाणाभावात् । भवतु वा तस्य तद्रूपत्वं तथापि कथमन-ध्यक्षत्वम्? अथार्थसामर्थ्योद्भूतत्वात् तस्येत्युक्तम् विकल्पानां च तदसंभवान्नाध्यक्षता; ननु नीलादि-ज्ञानवच्छब्दार्थप्रतिभासित्वेऽपि कथं नार्थप्रभवत्वं तेषाम्? स्वलक्षणातिरिक्तशब्दार्थस्याभावाच्च तत्प्रभवत्वं तेषामिति चेत्, नन्वेवमसदर्थग्राहित्वं कल्पनात्वं प्रसक्तम् तच्च सामान्यादेः सत्त्वप्रति-पादनान्निरस्तम् जातिविशिष्टस्यार्थस्य शब्दार्थत्वेन प्रतिपादनात् तदवभासिनो ज्ञानस्य कथमसदर्थ-विषयत्वेन कल्पनात्वं भवेत्? न चार्थाभावेऽपि विकल्पानामुत्पत्तेर्नार्थजत्वम् अविकल्पस्याप्यर्था-भावेऽपि भावादनर्थजत्वप्रसक्तेः । अथ तदध्यक्षं प्रमाणमेव नाभ्युपगम्यते तर्हि विकल्पानामप्ययं न्यायः समानः तेऽप्यसदर्था अध्यक्षप्रमाणतया नाभ्युपगम्यन्ते असदर्थत्वं च विकल्पाविकल्प-योर्बाधकप्रमाणावसेयम् तच्च यत्र न प्रवर्तते तस्य कथमसदर्थता? एतेन द्वितीयो विकल्पः प्रति-विहितः । अथ विशेषणविशिष्टार्थग्राहित्वं कल्पनात्वम् तदा किं तथाभूतार्थाभावात् तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य विकल्पकत्वम्, आहोस्विद् विशेषणविशिष्टार्थग्राहित्वेनैवेति वक्तव्यम् आद्यविकल्पे सिद्धसाध्यता असदर्थग्राहिणः प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । न च द्वितीयपक्षादस्य पक्षान्तरत्वम् द्वितीयपक्षस्य च प्रतिविधानं विहितमेव । अथ द्वितीयः पक्षोऽभ्युपगम्यते सोऽपि न युक्तः नीलादिज्ञानस्यापि सव-कल्पत्वप्रसक्तेः । अथास्य न विशेषणविशिष्टार्थग्राहिता, ननु विशेषणविशिष्टार्थग्राहकत्वेनाध्यक्षत्वस्य को विरोधो येन तद्ग्राहिणोऽध्यवसायस्यानध्यक्षता? अथ विशेषणविशिष्टार्थग्राहित्वे विचारकत्वमध्यक्षे विरुद्धम् अर्थसामर्थ्योद्भूतेस्य विचारकत्वायोगात्, असदेतत्; विशेषणविशिष्टार्थावभासिनस्तस्य विकल्पवत् विचारकत्वायोगात् स्मरणाद्यनुसंधान(संधान)समर्थस्य प्रमातुरेव विचारकत्वात् कथं विशेषणग्रहणादिसामग्रीप्रभवस्य तस्याप्रत्यक्षता? विशिष्टसामग्रीप्रभवस्यास्याप्रत्यक्षत्वे चक्षुरा-लोकमनस्कारसापेक्षस्याविकल्पस्याप्रत्यक्षताप्रसक्तिः । न च विशेषणादिसामग्र्यपेक्षत्वादस्य प्रत्यक्षता प्रतिनियतस्वसामग्र्यपेक्षस्य विशेषणविशिष्टार्थावभासिनोऽपि प्रत्यक्षत्वाविरोधात् अन्यथा रूपज्ञान-स्यालोकाद्यपेक्षस्याध्यक्षत्वे रसज्ञानं सामग्र्यन्तरसापेक्षमनध्यक्षं स्यात् विभिन्नसमाश्रयसामग्रीजत्वा-त्स्यात् । न च विशेषणविशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष्यसम्बन्धलौकिकस्थितीनां परामर्शः यतो विशेषण-विशेष्यतत्सम्बन्धानां न स्मृत्वाणां विशिष्टार्थग्रहणात् प्रागवभासः अपि तु चक्षुरादिव्यापारे सत्य-[illegible] विशेषणविशिष्टार्थग्रहणं सकृदेव, केवलं तत्र 'अयम्' इति प्रतिभासो विशिष्टार्थग्रहण-[illegible] कल्प्यते । न च यथावस्थितवस्तुग्रहणं कल्पना अतीतादिग्रहणेऽपि । न च [illegible] भेदाध्यवसायः दण्ड-दण्डिनोर्भिन्नयोरभेदाध्यवसायो वा कल्पनास्वरूपा-संभवात् । तथाहि—न जात्यादिधर्मस्य वस्तुनोऽव्यतिरेकात् [illegible] भेदे भेदाध्यवसायः प्रयोक्तृ-[illegible] न हि जात्यादेरभेदे भ्रान्ते वा तदवच्छिन्नवस्तुग्रहणसंभवः अतोऽभिन्नस्य वा [illegible] वस्त्वनुपलम्भेः । न च तत्प्रतिभासेऽपि प्रतिभासविषयस्य द्विचन्द्रादेरिव प्रमाणबाधितत्वात् तत्प्रति-भासोऽप्रमाणम् यतो न द्विचन्द्रादेरिव जात्यादेः किञ्चिद् बाधकम् [illegible] विरोधात् । तत्र जात्यादिविषयस्याभिन्नस्य भेदप्रतिभासः कल्पना । नापि दण्ड-दण्डिनोर्भेदाध्यवसाय: यदि तथाभेदप्रतिभासेऽपि [illegible] ग्रहणं न भवेत् । न हि [illegible] [illegible] वा [illegible] तयोः । तथाहि—दण्डस्य दण्डिनं प्रति [illegible] प्रतिभासो [illegible] वाचकस्यापि वाच्यप्रतिभासो द्रष्टव्यम् । वाचकार्थ[illegible] [illegible] येषां तु तदन्य एव वाचकः वाच्यप्रतिभासो वाचकत्वेन प्रतिभासीति [illegible] दूरापास्त एव । अपि च, [illegible] [illegible] भवेत् । न [illegible] [illegible] । तथाहि—[illegible] [illegible] । तदा च—

1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] [illegible]

किमसदादिप्रत्यक्षस्य, उत योगिप्रत्यक्षस्येति? तत्र यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः सिद्धसाध्यताप्रसक्तेः। द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः योगिप्रत्यक्षस्य स्वमतेनासिद्धत्वात्। न चासिद्धस्यानिमित्तत्वविधानम् अन्यथा खरविषाणादेरपि तं प्रत्यनिमित्तत्वविधिर्भवेत्। न च योगिप्रत्यक्षं परेणाभ्युपगतमिति तं प्रति तस्य तदनिमित्तत्वं साध्यत इति वक्तव्यम् यतो यदि प्रमाणतस्तत् तेनाभ्युपगतं तदा प्रमाणप्रसिद्धस्य भवतोऽपि प्रसिद्धत्वात् कथं तस्य तदनिमित्तत्वं साध्येत तन्निमित्ततयैव योगिप्रत्यक्षस्य प्रमाणप्रसिद्धत्वात्? अथाप्रमाणतस्तत् तेनाभ्युपगतं तदा प्रमाणाभावादेव नासावभ्युपगम इति कथं ततस्तस्य तदनिमित्तत्वसिद्धिः? अत एवातीन्द्रियं वस्त्वनङ्गीकुर्वता परप्रतिपत्ते वस्तुन्यतीन्द्रियेऽसौ प्रमाणं प्रष्टव्यः—स चेत् तत् तत्र ब्रूते तदा तद्वस्त्वङ्गीकर्तव्यम्। अथ न ब्रूते तदा तस्य प्रमाणाभावादेवासिद्धिः न तदुक्तप्रमाणप्रतिषेधात् न ह्यतीन्द्रिये वस्तुनि प्रमाणं प्रतिषेधविधायि प्रवर्तितुमुत्सहते धर्म्यसिद्धत्वादिदोषैराघ्रातत्वात्। अथापि स्यात् भवेदेष दोषः स्वतन्त्रसाधनपक्षे नतियं स्वतन्त्रसाधनम् अपि तु प्रसङ्गसाधनम् तच्च स्वतोऽप्रसिद्धेऽपि वस्तुनि परप्रसिद्धेन परस्यानिष्टापादनमिति परैरभ्युपगतं यथा सामान्यादिनिषेधे, एतदप्ययुक्तम्, दृष्टान्तस्याप्यसिद्धेः। यथा च सामान्यादिनिषेधे न प्रसङ्गसाधनं प्रवर्तते तथा नैयायिकैः प्रतिपादितं सामान्यादिपरीक्षायाम्। किञ्च, प्रसङ्गसाधनानुपपत्तिश्च, यतः प्रसङ्गः सर्वोऽपि विपर्ययफल इति पूर्वं प्रसङ्गः प्रदर्शनीयः। स च कथं प्रदर्श्यत इति वक्तव्यम्? अथ योगिप्रत्यक्षं धर्मग्राहकं न भवति विद्यमानोपलम्भनत्वात्, न, हेतोरसिद्धत्वात्। अथ तत्सिद्ध्यर्थं हेत्वन्तरोपादानम्। तथाहि-विद्यमानोपलम्भनं योगिप्रत्यक्षं सत्संप्रयोगजत्वात्, न, अस्याप्यसिद्धत्वात्। अथैतत्सिद्धये हेत्वन्तरमुपादीयते-विद्यादारपदं सत्संयोगजं प्रत्यक्षत्वात् [illegible] दृष्टान्तः सर्वत्र वक्तव्यः। धर्मादिग्राहकत्वे वा धर्मादेरग्राह्य विद्यमानोपलम्भकत्वमिति विपर्ययः अविद्यमानोपलम्भनत्वे च न सत्संयोगजम् [illegible] सत्संयोगजत्वे वा न प्रत्यक्षम् नापि तच्छब्दवाच्यम् ननु भवत्येवंप्रसङ्गपूर्वको विपर्ययः तस्य त्वनेन किं [illegible] निश्चिन्वते, उत प्रत्यक्षम्? माद्ये विकल्पे धर्म्यसिद्धता हेतूनामित्युक्तम्। द्वितीयेऽपि तत्र [illegible] विशेषप्रतिषेधस्य दोषाद्यनुमानलक्षणत्वात्। स्यादेतत् विशेषप्रतिषेधे धर्मिण एव प्रतिषेधः तस्य [illegible] न च धर्म्यसिद्धत्वादिर्हेतुदोषः 'यदि' [illegible] [illegible] प्रसङ्गपूर्वकस्य विपर्ययस्य प्रवृत्तेः। न च प्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यत्वस्य वा [illegible] कश्चित् संभाव्यते। अथ प्रसङ्गसाधनवादिनि तन्निवृत्त्यापि दोषः [illegible] इति व्याप्तिसिद्धिः। तथाहि-यथा प्रसङ्गसाधनवादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणता सिद्धैव। [illegible] तच्छब्दवाच्यत्वेऽपि वा [illegible] एवं तत्र

---

१ पृ० १११ पं० १-१०। २ पूर्वे प्र-मु० ड० विना। ३ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"भ्रान्तिसंवृतिसंज्ञानमनुमानानुमानिकम् ।
स्मार्ताभिलापिकं चेति प्रत्यक्षाभं सतैमिरम्" ॥ [ ]

इत्यत्र 'स्मार्ताभिलापिकं चेति' 'इति' शब्दपरिसमापिताद् विकल्पवर्गात् पृथक् 'सतैमिरम्' इत्यनेनाविकल्पस्यैवंजातीयकस्य प्रत्यक्षाभासत्वं प्रतिपादितम् । कल्पनात्वे वाऽस्याऽभ्रान्तपदोपादानमेतद्व्यवच्छेदार्थं प्रत्यक्षलक्षणे न युक्तियुक्तं स्यात् । तन्न चतुर्थपक्षाभ्युपगमोऽपि न्यायोपपन्न इति नार्थसामर्थ्योद्भूतत्वादप्रत्यक्षता विकल्पानाम् । यच्च 'अर्थोपयोगेऽपि' इत्यादिदूषणमक्षजत्वे तेषां प्रतिपादितम् तदप्यसङ्गतम्; यतो यथा निर्विकल्पोत्पादकसामग्र्यन्तर्भूताश्चक्षुरादयः सहकारिणोऽन्योन्यमव्यपेक्षा अपि कार्योत्पादनेनैव परस्परतो व्यवधीयन्ते–तज्जननस्वभावत्वात् तेषां–तथा सविकल्पोत्पादका अपि । न चान्त्यावस्थाप्राप्तं निर्विकल्पोत्पादकं चक्षुरादिकमन्यनिरपेक्षमेव स्वकार्यनिर्वर्तकमन्यसन्निधिस्तु तत्र स्वहेतुनिबन्धनो नोपालम्भविषय इति वक्तव्यम् "न वै किञ्चिदेकं जनकम्" [ ] इत्यादेर्विरोधप्रसक्तेः । अतश्चक्षुरादिवन्न स्मृत्याऽर्थस्य व्यवधानम् । न च क्षणिकत्वात् स्मृतिकाले अर्थस्यातीतत्वात् तया तस्य व्यवधानं क्षणिकत्वस्यासाम् प्रत्यसिद्धत्वात् स्फटिकसूत्रे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । यदपि अर्थस्य स्मृतिसापेक्षत्वे दूषणमभ्यधायि–'यः प्रागजनक'–इत्यादि, तदप्यसङ्गतम्, उपयोगाविशेषस्यासिद्धत्वात् । तथाहि–भावानां द्विविधा शक्तिः प्रतिनियतकार्यजनने एका स्वरूपशक्तिरपरा सहकारिस्वभावा । तत्र प्रावस्वरूपात् स्वरूपशक्तिः केवला न कार्यं जनयति, यदा तु समासादितसहकारिशक्तिः स्वरूपशक्तिर्भवति तदा कार्यमाविर्भावयत्येव । न च स्वरूपशक्तेः सहकारिशक्त्या व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तो वा कश्चिदुपकारः क्रियते किन्तु संभूय ताभ्यामेकं कार्यं निष्पाद्यते । तथाहि–अन्त्यावस्थाप्राप्तक्षणवत् सहकर्तृन्यमेव सर्वत्र सहकारार्थो न त्वतिशयाधानमिति क्षणभङ्गभङ्गे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । यदपि 'विशेषणं विशेष्यं च' इत्यादि दूषणमभिहितम् तथा, 'सङ्केतस्मरणोपायम्' इत्यादि च तदपि प्रागेव निरस्तम् । यदपि 'विकल्पाध्यक्षयोरेकविषयत्वे प्रतिभासभेदो न स्यात् दृश्यते च तदुक्तम्—'शब्देनाव्यापृताक्षस्य' इत्यादि तदप्यसङ्गतम्; शब्दाक्षप्रभवप्रतिपत्त्योर्विषयभेदस्य प्रसाधितत्वात् । शब्दजप्रतिपत्तौ शब्दावच्छेदेन वाच्यस्य कैश्चित् प्रतिभासोपगमात् कारणभेदादेकविषयत्वेऽपि प्रतिभासभेदस्य च कैश्चिदभ्युपगमादेकान्तेन तयोर्भिन्नविषयता । तत्र व्यवसायात्मकं विकल्परूपत्वादक्षार्थजम् । व्यवसायस्य ज्ञानरूपत्वाद् ज्ञानग्रहणं न कार्यमिति चेत्, न; धर्मिनिर्देशार्थं ज्ञानपदोपादानस्य दर्शितत्वात् । व्यवसायात्मकग्रहणं तु धर्मनिर्देशार्थमिति न पुनरुक्तम् ।

[केषांचित् न्यायवृत्तीयप्रत्यक्षलक्षणे प्रतिक्षेपः]

ननु फल-स्वरूप-सामग्रीविशेषणत्वेनासंभवायेदं लक्षणम् । तथाहि–प्रत्यक्षफलविशेषणत्वे इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिषु ज्ञान-प्रत्यक्षशब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः फलप्रमाणाभिधायकत्वेन; ज्ञानं हि फलं प्रत्यक्षं तत्साधकतमत्वात् प्रमाणमिति कथं तयोः सामानाधिकरण्यम् ? न च एवंभूतं फलं यतस्तत् प्रत्यक्षम्, 'यतः' इत्यस्याश्रुतत्वात् । तन्न फलविशेषणपक्षः ।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया स्वरूपविशेषणपक्षः समाश्रीयते सोऽप्ययुक्तः एतद्विशेषणविशिष्टस्य प्रत्यक्षनिर्णयस्याकारकस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तेः, न चाकारकस्यासाधकतमत्वात् प्रत्यक्षत्वं युक्तम् । अथ कारकत्वं विशेषणमुपादीयते तथापि संस्कारजनके प्रसङ्गः । अथैवंविशिष्टमुपलब्धिसाधनं यत् तत् प्रत्यक्षम् । नन्वेवमप्यश्रुतपरिकल्पनाप्रसक्तिः । सामान्यलक्षणानुवादद्वारेण विशेषलक्षणविधानाच्चाश्रुतकल्पनेति चेत्, न; एवमपि द्वितीयलिङ्गदर्शनेऽविनाभावस्मृतिजनके गोत्वपदार्थदर्शने च सङ्केत-

---

१–क्षाभासित्वं वा० बा० ।–क्षायभासित्वं भो० मो० । २ "कल्पनापोढग्रहणेन व्यवच्छिन्नत्वात्"—वृ० ल० टि० । ३ पृ० ५२५ पं० ३ । ४ पृ० १२ पं० ५ । ५ स्फुटि–वा० बा० भो० मो० विना । "स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनामहेतुः"—न्यायद० ३-२-१० । ६ पृ० ५२५ पं० १० । ७ पृ० ५२५ पं० १४ । ८ पृ० ५२५ पं० १६ । ९ "शब्दविशिष्टतया"–वृ० ल० टि० । १०–त् कार–वा० बा० भो० मो० विना । ११ पृ० ५२४ पं० १० । १२ "ज्ञान"–वृ० ल० टि० । १३ "प्रत्नोति स्वरूपविशेषणपक्षे"–वृ० ल० टि० । १४ "स हि संस्कारं जनयन् कारक एवेति प्राप्नोति तस्य प्रत्यक्षता"—वृ० ल० टि० ।

योगिज्ञानवदं भविष्यति यदं प्रतिभादिज्ञानेऽपि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिषेधात् ... । अथ सूक्ष्म-दूरान्तरितानामपि ... ऽपि स्वरूपमात्रप्रतिनियमः न हि ते रागादौ कदाचित् प्रवर्तन्ते तथा योगिप्रत्यक्षस्यापि स्वविषय यथातिशयो भविष्यति । तदुक्तम्—

"यत्राप्यतिशयो दृष्टः" इत्यादि । तथा,

"येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः" । इत्यादि च ।

—नैतत् किन्तु द्विविधं प्रत्यक्षम् बाह्येन्द्रियजम् मानसं च । तत्र पूर्वस्यातीतादिग्राहकत्वनिषेधे तस्य रूपादिमात्रगोचरत्वे नियमादेव नियतविषयत्वात् । मानसस्य त्वतीतादिरपि विषयः तस्य ग्राहकानामिव इतरेतरविषयग्रहणे नियमाभावात् । तथाहि—वादि-प्रतिवादिनोर्माननं स्पष्टाभं स्मार्तमतीतार्थग्राहि विज्ञानं सिद्धम् एव । तथापि—वादि-प्रतिवादिनोर्लक्षणाविधं द्रष्टव्यम् । तस्य चाभूतार्थस्यापि स्पष्टाभता भावनाप्रकर्ष-दर्शनात् ... मानसं वादि-प्रतिवादिभ्यां प्रतिपादिता । यत् पुनर्भूतार्थं प्रमाणद्वयपूर्वकं भावनाप्रकर्ष-जं तत्सम्भाव्यते च तथाविधं प्रत्यक्षं योगिनाम् भावनाप्रकर्षजन्यं काम-शोक-भयादिज्ञाने प्रतिपादितम् । न च सन्दिग्धस्वभाव-समुत्थं तत् संवादात् प्रमाणम् विशदत्वाच्च प्रत्यक्षम् इत्यनागतार्थग्राहकम् । न च सत्यार्थं न सिद्धेति यथाऽस्मदादीनां प्रातिभम्—'श्वो मे भ्राता आगन्ता' इत्यनागतार्थग्राहकम् । अथ सर्वा प्रतिभा सत्यार्था न सिद्धेति तदन्यनिश्चितत्वेनोत्पादाद् बाधकाभावात् विपर्यस्तताऽपि । अथ सर्वा प्रतिभा सत्यार्था न सिद्धमिति तदप्रमाणं भवेत् । अथ मा भूत् प्रमाणं न प्रमाणं प्रातिभं तदीन्द्रियजमपि सर्वं न सत्यार्थं सिद्धमिति तदप्यप्रमाणं भवेत् । अथ प्रतिभाया न प्रमाणफलता कर्म-शक्यते इतरं तु (इतरत् तु) प्रमाणम् प्रातिभेऽपि समानमेतत् । अथ प्रतिभाया न प्रमाणफलता कर्तृकरणशक्तिरिव कर्म-शक्तिः सकार्ये वर्तमानत्वानुपपत्तेः । तथाहि—कर्मशक्तिः कर्तृकरणसहकृता क्रियानिर्वर्तिका कर्तृकरणाभ्यां सह विद्यमानया सह प्रतिभासते । न चानन्ती स्वरूपेणानागता वर्तमानकालकर्तृ-करणाभ्यां सह कर्मशक्त्या तदा विद्यमानया सह व्याप्रियते । नापि कर्तृकरणशक्तिर्वर्तमानसमयसम्बन्धिनी भाविकर्मशक्त्या तदा सेति, अयुक्तमेतत् । स्वकार्ये व्याप्रियत इति कथमनागतार्थविषयार्थजा प्रतिभा? ततो न प्रमाणफलं सेति, अयुक्तमेतत् । तथाहि—करणं प्रति-अवर्तमानकालत्वेऽपि प्रतिभाविषयस्य कर्तृकरणव्यापारसमानकालत्वोपपत्तेः । तथाहि करणस्य व्यापाराद् भाजनकं न वर्तमानसमयवस्तुपरिच्छेदकं किन्त्वनागतस्य तेनानागते वस्तुनि करणस्य व्यापाराद् वस्तुनस्तेन रूपेण सत्त्वात् कथं प्रतिभा निर्विषया? यदि च सा भाविभावविषयं ज्ञानं निर्विषयं तर्हि चोदनाजनितं ज्ञानं वाक्यप्रभवं वाक्यकाले कार्यस्यार्थस्यासत्त्वान्निर्विषयमासज्येत । अथ वर्तमानार्थग्रहणस्वभावोऽध्यक्षस्यैव न शाब्दादेः । उक्तं च—

"सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना" । [श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० ८४]

तथा— "एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या" ॥ [श्लो० वा० निरा० श्लो० ११४]

"सन्निकृष्टार्थवृत्तित्वं नैं तु ज्ञानान्तरेष्वयम्" । [श्लो० वा० निरा० श्लो० ११५] इति

१ पृ० ४९ पं० १२ । तत्त्वसं० का० ३१८७ पृ० ८८६ । न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०४ पं० २१ । १ पृ० ४ पं० १० । "प्रज्ञामेधाबलैर्नराः"—तत्त्वसं० का० ३११० पृ० ८२५ । "प्रज्ञामेधाबलैर्नृणाम्"—न्यायमञ्ज० आ० पृ० १०४ पं० ११ । ३–कर्णाद् वा–मु० स० ।

४ "अपि चानागतं ज्ञानमस्मदादेरपि क्वचित् । प्रमाणं प्रातिभं श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति दृश्यते ॥ अनर्थजं न सन्दिग्धं न बाधविधुरीकृतम् । न दुष्टकारणं चेति प्रमाणमिदमिष्यताम् ॥ क्वचित्तद्व्यभिचारित्वाद् तस्याप्रमाणता । यत्रापरे पुरुषेऽपि भ्राता तत्र किमुच्यताम्" ॥ न्यायमञ्ज० आ० ७ पृ० १०६ पं० १२—। ५–शक्तिः स्वक० वा० बा० । ६–शक्तिरेव वा० बा० । ७ "मनोलक्षणम्"–पृ० ल० टि० । ८ च सामान्यं वा विशेषो वा यद्यप्यसौ ... ऽत्र कल्प्यते' ॥ श्लो० वा० प्रत्य० ... 'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना । सामान्यं वा विशेषो वा ... न गृह्यते चक्षुरादिना'–सिद्धिवि० टी० ... 'सन्निकृष्टं वर्तमानं च गृह्यते ... वर्तमानार्थतैव या' ॥ श्लो० वा० ... पृ० २४ द्वि० प० १० । न्यायकु० लि० पृ० ४१२ प० ६ ।

९० "तस्योत्पत्तौ' कथमिन्द्रियं पृथिव्यादीनि कारणम् । एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या' ॥ श्लो० वा० [illegible]

११ ननु ज्ञा० पृ० ल० । "सन्निकृष्टार्थवृत्तित्वं न तु ज्ञानान्तरेष्वयम् । कथमुत्पाद्यतेऽत्र ज्ञानं तथाऽसम्बन्धतो विषयम्' ॥ श्लो० वा० पृ० ४११ प० ६ ।

१२ "वर्तमानार्थताऽपि प्रत्यक्षधर्म'–पृ० ल० टि० ।

१९ स० स०

स्मृतिजनके प्रसङ्गः। तन्निवृत्त्यर्थमर्थोपलब्धिजनकत्वाध्याहारे विपर्ययज्ञानजनके प्रसङ्गः। विपर्ययज्ञानं हि सारूप्यज्ञानादुपजायते यथोक्तविशेषणविशेषितात् तस्य चार्थोपलब्धित्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्व प्रतिपादनात् सूत्रकारस्याभीष्टमेव । अथ तद्व्यावृत्तये अव्यभिचारिविशिष्टोपलब्धिजनकत्वाध्याहारस्तथापि संशयज्ञानजनके प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । अथ तन्निवृत्तये व्यवसायात्मकार्थोपलब्धिजनकत्वाध्याहारस्तथाप्यनुमाने प्रसङ्गः यस्मात् प्राक् प्रतिपादिताशेषविशेषणाध्यासितं विशिष्टोपलब्धिजनकं च परामर्शज्ञानमध्ययनादिभिरभ्युपगम्यत इति तस्यानुमितिफलजनकत्वात् प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षजोपलब्धिजनकस्येत्यध्याहारस्तथाप्युभयजज्ञानजनकस्य प्रत्यक्षप्रसक्तिः यस्मादिन्द्रियजस्वरूपज्ञानात् केनचिद् 'देवदत्तोऽयम्' इति शब्द उच्चारिते इन्द्रियशब्दव्यापाराद् 'देवदत्तोऽयम्' इति सङ्केतग्रहणसमये ज्ञानमुत्पद्यते यथोक्तविशेषणविशिष्टमिति तज्जनकस्य स्वरूपज्ञानस्य प्रत्यक्षताप्रसक्तिः । तन्निवृत्त्यर्थमव्यपदेशपदाध्याहार इति चेत् तर्हि भुवत्द्वितीयसूत्रस्य कल्पनाप्रसक्तिः । सत्यामप्यश्रुतसूत्रकल्पनायामव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनिवृत्तिः तुला-सुवर्णादीनामबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्राप्तेः सन्निकर्षेन्द्रियादीनां च । न च सन्निकर्षस्य प्रामाण्यं सूत्रकृता नेष्टं "सन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम्" [ ] इति वचनात् ग्रहणहेतोः प्रामाण्यम् । न च कर्म-कर्तृरूपता तस्येति कर्म-कर्तृविलक्षणस्य ज्ञानजनकत्वात् कथं न तत्प्रामाण्यम् ? एवमिन्द्रियाणामपि प्रमाणत्वं सूत्रकृतोऽभिमतम् "इन्द्रियाणि अनीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलक्षणानि" [ ] इति वचनात् । न च प्रमाणसहकारित्वात् तेषां प्रमाणत्वम् अन्यस्येन्द्रियात् प्राग्उपग्राहकस्योपग्राहिणोऽभावात् भावेऽप्यज्ञानरूपत्वात् तस्य न प्रमाणता भवेदिति व्याप्तिस्तद्वस्थैव । प्रदीपादीनां चाज्ञानात्मकत्वेऽपि प्रमाणत्वं प्रसिद्धं लोके तथा सुवर्णादेः—"प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत्" [न्यायद० २-१-१६] इति-प्रामाण्यं प्रतिपादितं सूत्रकृता । सूत्रस्य चार्थः—यथा सुवर्णादि परिच्छिद्यते तदा तुला प्रमाणम् प्रमाणं चानुमानमागमपूर्वकम् दशपलादिमानलक्षणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वात् तद्भावश्च वस्त्रादिव्यवहितेऽपि भावात् तथा प्रमेयं च यदा सुवर्णादिना तुलान्तरंसितेनानुमीयते तदा सुवर्णादिद्रव्यं प्रत्यक्षं प्रमाणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानजनकत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं च पञ्चपलरेखादिज्ञानं तद्भावभावित्वात् अत इन्द्रियादिसहकारि तत् सुवर्णादि पञ्चपलरेखादिज्ञानमुत्पादयत् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । सुवर्णवदिन्द्रियार्थजज्ञानमुत्पादयन्तः सर्व एव प्रत्यक्षप्रमाणतामाविशन्ति । स्मृति-संशय-विपर्ययादीनां चेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापारे विशिष्टफलजनकत्वेन प्रत्यक्षतोपेयते। तथाहि-संशय-विपर्यययोरपि बाह्ये विषये स्वालम्बने स्वावच्छेदकत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापारादात्मप्रत्यक्षवादिनां चात्मनो विशेषणत्वेन विशिष्टप्रतीतिजनकत्वेन प्रत्यक्षत्वात् । न च तयोः सूत्रोपात्तविशेषणयोगिता सन्दिग्धविपर्ययस्वभावत्वात् । अतिव्याप्तिर्यदेन्द्रियार्थसन्निकर्षाल्लिङ्गाद् गतिमदिन्द्रियं प्रतिपद्यते तदा सकलसूत्रोपात्तविशेषणयोगात् सन्निकर्षलक्षणलिङ्गालम्बनस्य ज्ञानस्य तथाविधफलजनकस्य प्रत्यक्षताप्रसङ्गात् । एतच्च 'इन्द्रियस्यार्थः' इति समासाश्रयणे दूषणं द्रष्टव्यमिति स्वरूपविशेषणपक्षे अनेकदोषापत्तिः।

अथ ज्ञानप्रामाण्यवादिभिर्निर्णयस्य प्रामाण्यमिष्यत एवेति नानिष्टप्रेरणावकाशः । तथाहि-तत्सद्भावे विषयोऽधिगतिरिति लोकस्याभिमानः यश्च तथाविधविषयाधिगमे करणं तत् प्रमाणम्। निर्णये च सति तदधिगतिरिति स एव प्रमाणम् अत एव नाश्रुतसूत्रान्तरकल्पनादोषानुषङ्गोऽपि, मतत् साम्य्। यतो निर्णये सति योऽयं विषयाधिगत्यभिमानः स किं साधकतमत्वान्निर्णयस्य उत

१ "विपर्ययज्ञानस्य"—बृ० स० टि० । २ "अनुमानजनके प्रसङ्ग इत्यर्थः"—बृ० स० टि० । ३ "सुवर्णस्य"—बृ० स० टि० । ४ "यदि हि इन्द्रियात् प्राक् किंचिदन्यदपि भवेत् तदा इन्द्रियं तस्य सहकारि भवेत्। न च किंचित् प्रसिद्धं तदा तदुपग्राहकस्याभावात्"—बृ० स० टि० । ५ "गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणम् ... सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणम् तुलान्तरं प्रमेयमिति" इत्यादि—वात्स्या० भा० पृ० ११२ पं० ८-११ । न्यायवा० पृ० १९१ पं० ८-११ । ता० टी० पृ० ३६४ पं० ११-पृ० ३६५ पं० ८ । ६-मू० पत्रा भां० मां० । ७ "तुला"—बृ० स० टि० । ... मां० । ९-तत्रैवैता-बृ० पं० । १० "द्रष्टव्यस्तु प्रमेयत्वम्"—बृ० स० टि० । ११-त्यादित ... । १२-स्वाभाव्य-बृ० स० टि० । १३-व्यापार-बृ० ।

असदेतत्। मनोविज्ञानस्यातीतानागतार्थग्रहणे व्याघाताभावात् चक्षुरादिप्रभवप्रतिपत्तीनां तु तुल्य एव वर्तमानार्थग्रहणलक्षणो धर्मः न तु मानसस्य अन्यथा चोदनाजनितस्यापि सं स्यादित्युक्तम्।

नन्वेवमपि भाविरूपता भावस्य सावधिः प्रागभावः न च भिन्नकालत्वाद् वस्त्ववस्तुनोः सम्बन्ध इति कथं तस्य भाविरूपता? अत्र केचिदाहुः—न तयोरसम्बन्धिता विशेषणविशेष्यतया प्रतिपत्तेः, नैतत्, न हि सम्बन्धपूर्वको विशेषणविशेष्यभावः किं तर्हि भाविना भावस्योच्यते? बुद्धौ प्रतिभासमानस्याकारस्य कुतश्चिन्निमित्तात् प्रागभावविशेषणता तथा निमित्तं भोजनादिकार्यं भ्रातृकृतम् तद् भ्रातुरनागतस्य नोपपद्यत इत्यनागमनकाल एव कार्येण बुद्ध्युपस्थापितस्य भ्रातुः श्वस्तनागमनविशिष्टतां प्रतिपद्यते। सद्व्यवहारनिबन्धनं च सत्त्वम् तच्च विधिप्रतिभास एव यतो विधिप्रतिभासस्वभावत्वान्न निर्विषया प्रतिभा। मा भून्निर्विषयत्वं तस्याः तेन त्वर्थेन सह सन्निकर्ष इन्द्रियस्य वाच्यः इन्द्रियार्थासन्निकर्षजस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः। अत्र केचित् प्रतिसमादधति—'श्वो मे भ्राताऽत्र देशे आगन्ता' इति प्रतिभोत्पादाद् देशादेश्चेन्द्रियेण संयोगात् तद्विशेषणत्वाच्च श्वस्तनागमनविशिष्टस्य भ्रातुः संयुक्तविशेषणभावः सन्निकर्षः। एतत् परे नाऽनुमन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोरेकविषयत्वाच्च भ्रात्रा विशेषणेन चक्षुरादेः सन्निकर्षः तदभावाद् विशेषणाग्रहणे कथं विशेष्यबुद्धिः? अपि च, श्वस्तनागमनविशिष्टभ्रातृज्ञानं प्रतिभा न देशादिज्ञानम् न चेन्द्रियस्य तेन कश्चित् सम्बन्धः। अत एव आर्षमपि ज्ञानं न प्रतिभा। यतः—

"ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्"। [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०]

अनेनोपायजत्वमार्षस्य दर्शयति उपायश्च सन्निकर्ष-लिङ्ग-शब्दस्वभावः आगमग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। नापि धर्मविशेषात् सन्निकर्षं विनापि प्रतिभायाः समुद्भवः यतो धर्माधर्मयोः फलजनकत्वं साधनजनकत्वेनैव यथा सुखादौ जन्ये शरीरादेर्जननम् एवं प्रतिभाया अपि धर्मविशेषजन्यत्वे केनचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना साधनेन धर्मविशेषजनितेन भाव्यम्। अत एव सिद्धदर्शनमपि न प्रतिभा रथ्यापुरुषस्यापि भावात्। अनियतनिमित्तप्रभवत्वेनाप्रमाणं प्रतिभेति यत् कैश्चिदभ्यधायि तन्नैयायिकैर्निराक्रियत एव मनसस्तन्निमित्तत्वेन तत्र तत्र प्रतिपादनात्। नाप्यस्या लिङ्ग-शब्दप्रभवत्वम् तदभावेऽपि भावात्। उपमानजत्वाशङ्का दूरोत्सारिता अतः प्रत्यक्षं प्रतिभा। यद्येवं तदुत्पत्तावश्यं वक्तव्यम् किमत्रोच्यते मनसः सन्निहितत्वात् तस्य विशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः नियामकत्वेन पूर्वं प्रदर्शितः यथा प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तौ स्मर्यमाणप्रतीयमानानुभवविशेषणं वस्तु तस्या विषयः न चैतावति बाह्येन्द्रियव्यापार इति मानसं प्रत्यभिज्ञानम् तद्वत् प्रातिभमपि।

---

१ "वर्तमानार्थतारूपः प्रत्यक्षधर्मः"–बृ० ल० टि०।

२ "ननु भावितया ग्रहणमघटमानम् भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभावस्य च भावेन भ्रात्रा सह कः सम्बन्धः। वस्त्ववस्तुनोर्विरोधात्। तदेतदसम्यक्। तद्देशसंबन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः। स हि विद्यते एव प्रागभावतः। स च कुतश्चिद्भोजनोत्कण्ठादेः कारणात् स्मरणपदवीमुपारूढः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन प्रतिभातीति प्रतिभस्य स एव जनक इति। तस्मादनर्थजत्वाभावात् प्रमाणं प्रातिभम्"–न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०६ पं० २१—।

३–एता बृ०। ४–त्ते सिद्धव्यव–भां० मां०। ५ "सन्निकर्षाभावात्"—बृ० ल० टि०। ६–चा वि–भां० मां०। –याद्वि–आ० हा० वि०। ७ "भ्रात्रा"–बृ० ल० टि०।

८ "न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते। ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमहेतुकम्"॥ वाक्यप०।
न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०७ पं० ८।

९ "उपायस्य"–बृ० ल० टि०। १० "यथा सुखादेर्धर्मविशेषजन्यत्वे शरीरादेर्धर्मविशेषजनितस्य भावस्येति"–बृ० ल० टि०। ११–त्वेन प्र–भा० मा०। १२–भावे भा–बृ० आ० हा० वि०। १३ प्रशस्तपादभाष्ये तात्पर्यमहपञ्जिकायां च प्रातिभस्य वर्णनमित्थं दृश्यते—

"आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते। तत् तु प्रस्तारेण देवर्षीणाम् कदाचिदेव लौकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति"।

विषयाधिगतिस्वभावत्वादिति सन्देहः विशेषहेत्वभावात्, साधकतमत्वे च सिद्धे तत्प्रामाण्यावगतिः। अथ विषयाधिगतिस्वभावत्वेनैव निर्णयस्य विषयाधिगत्यभिमानो न साधकतमत्वेनेति अयतोऽपि विशेषहेत्वभावः, न; अबोधस्वभावानामप्यर्थोपलम्भनिमित्तानां भावे विषयाधिगतिसिद्धेः तथा च 'धूमाज् ज्ञातोऽग्निः' इति व्यपदिशंल्लोक उपलभ्यते नाग्निज्ञानादिति एवं चक्षुषः प्रदीपादेश्चान्धकारे विषयाधिगतिनिमित्ततान्यपदेशो लोकप्रसिद्ध इति परिच्छेदेऽबोधस्वभावस्य तज्जनकस्य साधकतमत्वापार्थज्ञानस्य प्रमाणता । अथापि स्यात् साधकतमज्ञानजनकत्वेनापि धूमादीनां तथाव्यपदेशः संभवीति न तेषां ततः साधकतमत्वसिद्धिः तथा च धूमसद्भावेऽपि विषयाधिगतिरित्यभिमानाभावात् सेति त्वर्थज्ञाने प्रत्येकशस्तेषामभावेऽपि भावाद् विषयाधिगत्यभिमाने अनन्तरघृसमर्थज्ञानमेव साधकतमम् न विषयाधिगतौ ज्ञानस्य साधकतमता विषयाधिगतिस्वरूपत्वात् तस्य न च किञ्चिद्वस्तु स्वरूपे साधकतमं तेद्विशेषाभिधानं च प्रमाणपदम् अथ स्वविषये सव्यापारप्रतीततामुपादाय फलस्यैव प्रमाणतोपचारः । उक्तं च—

"सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव सेत्" । [ ] तथा,

"सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि" । [ ] इति

चेत्, न; मुख्यसद्भावे उपचारपरिकल्पनात् । बौद्धपक्षे तु न मुख्यं साधकतमत्वं क्वचिदपि सिद्धमिति नोपचारः अस्मन्मते तु धूमादीनां साधकतमत्वं विशिष्टावगतिहेतुत्वात् ज्ञानस्य तु न तद् युक्तं तस्य तत्स्वभावत्वात् अभिमानवशात् तस्य साधकतमत्वे प्रमाण-फलयोर्भेदः प्रसज्यते स च भवतोऽनिष्टः । यच्च 'धूमादिभावेऽपि विषयाधिगतेरभावात् तद्भावे च भावात्' इत्युक्तम्, तदसंगतम्; यतो नैव ज्ञानसद्भावे काचित् तज्जन्या विषयाधिगतिः धूमादिसद्भावे तु तस्याः सद्भावोऽनन्तरमुपलभ्यत एव अतो धूमाद्येव साधकतमम् अभिमानस्तु ज्ञानानन्तरमुपजायमानो धूमादिभावेऽप्यनुपजायमानो ज्ञानस्य न साधकतमत्वं प्रकाशयति अपि त्वर्थाधिगमस्वरूपताम् । तथाहि-अर्थाधिगताबर्थोऽधिगत इत्यभिमानः प्रभवति न तु धूमादिभावे । अतो विषयाधिगत्यभिमानस्यानेन प्रकारेण भावाय तदुपगतो साधकतमत्वं ज्ञानस्येति निर्णयेऽप्यदक्षताप्रसक्तिप्रेरणा तदवस्थैव । किञ्च, ऐन्द्रियकोत्तरकाले घटादिज्ञानोत्पत्तौ यद्बोधरूपं तज्जनकं प्रमाणं नेष्यते तदा प्रागपरज्ञानस्याभावात् कस्य तत् फलं भवेत् ? घटत्वसामान्यज्ञानस्य घटज्ञानं फलमिति चेत् ननु घटत्वज्ञाने किं प्रमाणम् ? तदेवेति चेत् एकस्य प्रमाण-फलताप्रसक्तिः । अभ्युपगम्यत एवेति चेत् न, विशेष्यज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न च विशेष्यज्ञानोत्पत्तौ विशेषणज्ञानस्य प्रमाणत्वं दृष्टमिति तत्सद्भिरभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरं घटत्वादिसामान्यज्ञानस्य दर्शनात् तत्र सन्निकर्षस्य प्रमाणत्वप्रसक्तेः । अज्ञानत्वादेवेति चेत् न, विशेषणज्ञानं विशेष्यज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानत्वाद् विशेष्यविषयत्वेन प्रमाणं स्यात् न च तदिष्यते विशेषणविशेष्यालम्बनभिन्नज्ञानवादिभिः अतो यथा विशेषणज्ञानस्य विशेष्यज्ञानोत्पत्तौ प्रामाण्यं तथा सन्निकर्षस्यापि विशेषणज्ञानोत्पत्तौ तदभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि-सन्निकर्षः प्रमाणं विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ कारणत्वात् विशेषणज्ञानवत् । ज्ञानत्वात् प्रमाणत्वाभ्युपगमेऽकारकाणां निर्विषयादीनां प्रमाणत्वं स्यात् न च स्वसंवेद्यत्वेन तेषामजनकानामपि प्रमाणत्वम् अर्थान्तरफलस्याभ्युदाभिमतत्वात् । न च तैस्तत्स्वविषयेऽनन्तरमूलं संवेदन फलमभ्युपगम्यते तदभ्युपगमे वा तत्प्रतिनिरासाद्यमपि निरस्त एव अतो ज्ञानप्रमाणवादिनः सुषुप्ताद्यवस्थोत्तरकाले घटाद्यादिज्ञानाभावप्रसक्तेर्घटादिज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यशेषस्य जगत आन्ध्यापत्तिः । न च सुषुप्ताद्यवस्थायां ज्ञानसद्भावाभ्युपगमे दोषः असंवेद्यमानस्य तदवस्थायां तस्य सद्भावासिद्धिः । न च आत्मप्रत्ययेन तत्सद्भावोऽवसीयते तस्य तत्प्रतिबन्धासिद्धेः । तत्कार्यत्वात् तत्प्रतिबन्ध इति चेत् न, घटादिवत् सर्वस्य ज्ञानस्य

१-ति भाग [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] "—[illegible] टि० । ४-भवतीति [illegible] । ५ [illegible] । ६-भावेपि भावेपि [illegible] । ७-त्वभिधाने [illegible] । ८ 'ज्ञानस [illegible] टि० । ९ [illegible] '—[illegible] टि० । १० "प्रत्यक्षफल [illegible] टि० । ११ [illegible] । १२ 'अर्थाधिगम [illegible] टि० । १३ [illegible] धूमादि [illegible], यदि च '[illegible]' तदा यथाश्रुतमेव साधु । १४ 'विषयाधिगम '—[illegible] टि० । १५ सुषुप्ता-[illegible] ।

...न्यापारभावो यागानांमभ्युपगमो सगरः स्वानरूपेण पूर्वं निराकृतः । एवं मानसस्य प्रत्यक्षस्याविद्यमानो-
...त्पन्नत्वस्य सद्भावात् प्रमाणसाधने व्याप्तिसिद्धिः । तथा सर्पस्येव स्पर्शत्यादेः ध्रियमाणवस्तुग्रहणं
...प्रत्यक्षं सिद्धमेव । किञ्च, कथं जैमिनीयाः नित्यग्रहणवादिनो वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षं संगच्छते ? अन्यथा
...नित्यग्रहणं हि वस्तुन एवं भवति यदि वर्तमानविशिष्टस्यैवातीतानागतकालविशिष्टग्रहणम्
...नित्यग्रहणाभावः । तथा चोक्तम्—

"इदानीं गृह्यमाणं हि नित्यत्वादिति गृह्यते" [ ]

...तत्त्व परस्परव्यावृत्तानामभिधानात् प्रतिषिद्धमेतत् । तदेवं न प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियार्थग्रहणनिषेधः प्रति-
...जैमिनीया, संभाव्यते ध्वातीन्द्रियार्थग्रहणमप्यस्य । यथा तत् संभवति तथा सर्वज्ञसिद्धौ प्रति-
...दितमिति न पुनरुच्यते ।

किञ्च, सत्संयोगजत्वाद् यदि विद्यमानोपलम्भनत्वमुच्यते तत्र 'सता सीदता साधुना सद्भिर्वा'
...त्वेनान् पक्षान् स्वदभ्युपगमपक्षव्यापनं कृतम्-सति सम्प्रयोगे, प्रयोगश्च द्विधा प्रदर्शितः—
...र्थोर्थ्यन्द्रियाणां व्यापारः योग्यता वा न तु नैयायिकाभ्युपगत एव संयोगादिः । स द्विविधोऽप्य-
...तीतानागतादिलक्षणेऽर्थे अन्तःकरणस्य चोदनाया इव कार्येऽर्थे न वार्यते । अथाविद्यमाने कथं
...करणव्यापारः ? करणत्वेनाभ्युपगतायाश्चोदनाया अपि कथं कार्येऽर्थे ? ततो नान्तःकरणस्य विशेषः
...तत्प्रमेयस्य त्रिकालावच्छिन्नत्वात् भाविरूपस्यापि वा तद्रूपत्वेन सतो वर्तमानत्वापत्तिः । तथा
चोक्तं व्यासेन—

"अवश्यं भाविनं नाशं विद्धि सम्प्रत्युपस्थितम् ।
ध्रुवमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः" ॥ [ ]

अथायाधित-

यत् पुनः कार्यं कालत्रयापरामृष्टं शब्दग्रहप्रत्ययं तत्र कथं प्रेरणाख्यकरणव्यापारः ? अथाविद्यमानोपलम्भनस्य
प्रतीतिजनकत्वेन प्रेरणायास्तत्र व्यापारस्तदन्तःकरणेऽप्येतत् तुल्यम् । ततोऽविद्यमानोपलम्भनस्य
मानसप्रत्यक्षस्य सद्भावात् प्रकृतसाधने व्याप्तिसिद्धिरिति न प्रथमा व्याख्या ।

द्वितीयव्याख्याने तत्संतोऽर्थस्येऽपि च न संशयज्ञानव्युदासः । तत्र ह्ययमर्थो व्यवतिष्ठते
यद्विषयं विज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजमिति । तत्र संशय-
ज्ञानं सम्यग्ज्ञानवत् यत्प्रतिभाति तेनैव संयोगे भवति । ननु उभयालम्बनत्वादुभयप्रतिभासि
संशयज्ञानम् न चोभयात्मकेनेन्द्रियसम्बन्धः यद्यपि नोभयात्मकेन तेनेन्द्रियसम्बन्धस्तथापि तत्त्वतः
सामान्यवान् पुरोऽवस्थितो धर्मी प्रतिभाससमानान्यतरविशेषाश्रयः अतो यत् प्रतिभाति तेन सह
न्द्रियस्य संयोगे संशयज्ञानमुदेति न चैतद्व्यवच्छेदाय किञ्चित् पदमुपात्तमिति नैतल्लक्षणात् तद्व्युदास
इति न जैमिनीयमपि प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् । वार्त्तिकैस्तु प्रत्यक्षमपि न तत्त्वतः प्रमाणमभ्युपगम्यत
इति न तन्निवारणप्रयासः सफल इत्यक्षपादविरचितमेव प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यमिति नैयायिकाः ।

"इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा प्रतिभा प्रतिभैव प्रातिभमित्युच्यते तत्र भवद्भिः । तस्योत्पत्तिरुपपन्ना...
कारणाभावादित्यनुपपन्नं मतं इदमुक्तम् धर्मविशेषादिति । विशिष्यते इति विशेषो धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः विद्यत...
समाधिज प्रकृष्टधर्मस्तस्मात् प्रतिभोदय । ननु प्रमाणेन बाहुल्येन देवर्षीणां भवति कदाचिदेव लौकिकानामपि यथा...
कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति । न चेदं संशय उभयकोटिसंस्पर्शाभावात् न च विपर्यय...
संवादादतः प्रमाणमेव"—प्रशस्तक० पृ० २५८ पं० १— ।
"प्रातिभं तु ज्ञानमार्षं यथा श्वो मे भ्राताऽऽगमिष्यतीति"—नरवर्म० पञ्चि० पृ० ८० पं० २१ ।

१ "सूत्रधारादि"—पू० ल० टि० । २ "यथाह भट्ट राजन् गृह्यमाणं हि नित्यत्वादिति गृह्यते इति"—न्यायम...
आ० ७ पृ० ४६२ पं० १३ । ३ पृ० ५२ ११ । ४ यद्यपि ना मा० विन । ५ अर्थेन्द्रि-आ० हा० । ...
६-ना इ-भो० मा । ७ "व्यापार इति योग"—पू० ल० टि० । ८ 'वर्तमान"—पू० ल० टि० । ९-धम...
भो० मा० । १०-त्सतोव्य वा० बा० । ११-त्ययोऽ-भा मा० । १२ "जैमिनीये"—पू० ल० टि० । १३ "...
ज्ञान-" पू० ल० टि० । १४-यप्रत्यक्षलक्षणमप्यनव-भो० मा० ।

ज्ञानपूर्वकत्वानभ्युपगमात् निर्विकल्पकज्ञानादिरूपेण निर्विकल्पकज्ञानादिपूर्वकत्वं साक्षात् प्रतिबन्धकत्वात् । बोधरूपता प्रतिबन्ध इति चेत् न, अबोधस्वभावादपि बोधस्योत्पत्त्यविरोधात्, अन्यथा प्रधानात् धूमादेरुत्पत्तिर्भवेत् । तस्य तज्जननस्वभावत्वाददोष इति चेत् न, इतरत्रापि समानत्वात् । तथाहि-अबोधात्मिका कारणसामग्री बोधजननस्वभावत्वात् तं जनयिष्यतीति न प्रतिबन्धः । तस्मादबोधात्मकस्यापि प्रमाणत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यव्यापकत्वं लक्षणदोषः । तत्र स्वरूपविशेषण-पक्षोऽपि युक्तिसंगतः ।

नापि सामग्रीविशेषणपक्षः तथाप्यव्याप्त्यादिकत्वात् । तथाहि-सामग्रीविशेषणपक्षे इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षोत्पन्नमित्युपपन्नमिति व्याख्येयम् तथायुक्तम् उत्पत्तिवाक्यस्य स्वरूपनिष्ठत्वे प्रसिद्धत्वात् । तथा ज्ञानशब्दोऽपि सामग्रीविशेषणपक्षे ज्ञानजनकत्वात् 'सामग्र्यं ज्ञानम्' इति व्याख्येयम् एवम-व्यभिचारि व्यवसायात्मकं च सामग्र्यम् तथाविधफलजनकत्वात् अव्यपदेश्यमपि तच्छब्देन सह व्यापारात् । तदेवं सूत्रोपात्तविशेषणयोगित्वं सामग्र्यस्य तथाविधफलजनकत्वेनैव सत इति न युक्तस्तत्पक्षोऽपि ।

[नैयायिकैः फलविशेषणपक्षाश्रयेण प्रतिक्षेपमुदस्य प्रत्यक्षसूत्रोक्तलक्षणस्य समर्थनम्]

तर्ह्यनर्थकं सूत्रम्, न; फलविशेषणपक्षस्योपपत्तेः । ननु तत्रापि 'यतः' इत्यध्याहारोऽस्त्येव दोषः, न, तावन्मात्रेण सकलदोषविकलाभिमतपक्षसिद्धेः । अतस्तथाविधं ज्ञानं यतो भवति तत् प्रत्यक्षमिति सकलदोषविकलं प्रत्यक्षलक्षणं सिद्धम् । नन्वेतस्मिन्नपि पक्षे ज्ञानस्य प्रामाण्यं न लभ्यते इष्टं च तस्य प्रामाण्यम्—"यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिबुद्धयः फलम्" [१-१-३ वात्स्या० भा०] इति वचनात्, नैष दोषः; ज्ञानस्याप्येवंविधफलजनकत्वेन प्रमाणत्वात् । तथा ह्यनुभवज्ञानजन्यायाः स्मृतेः तद

---

१ "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्"-[न्यायद० १-१-४]

प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरल्लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । समानजातीयं प्रमाणतया अनुमानादि, विजातीयं प्रमेयादि ततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रेणोपपाद्यते ।

अत्र चोदयन्ति—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणैः स्वरूपं वा विशिष्यते, सामग्री वा, फलं वा ? तत्र स्वरूपविशेषणपक्षे यद् एवंस्वरूपं ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति तत्स्वरूपस्य विशेषितत्वात् फलविशेषणानुपादानाच्च लक्षणमव्याप्ति-अतिव्याप्ति-भ्यामुपहतं स्यात् । अव्याप्तिस्तावद् अतथाविधस्वरूपस्य बोधस्य इन्द्रियादेश्च निर्मलफलजनकतया लब्धप्रमाणभावस्यापि प्रामाण्यं नोक्तं भवेत् । अतिव्याप्तिश्च तथाविधस्वरूपस्यापि ज्ञानस्याकारकस्य वा संस्कारकारिणो वा स्मृतिं जनयतो वा संशय-मादधानस्य वा विपर्ययमुत्पादयतो वा प्रमाणत्वं प्राप्नोति फलस्याविशेषितत्वात् । तद्विशेषणाभिधाने पुनरश्रुतश्रुतान्तराध्याहा-रप्रसक्तिः अव्याप्तिश्च तदवस्थेति न स्वरूपविशेषणपक्षः"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ६५ पं० ४-। २ "नापि सामग्री-विशेषणपक्षः तत्र हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोपपन्नं सामग्र्यमिति व्याख्यातव्यम् । अव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानमिति च तज्जनकत्वादुपचारेण तथा साकल्यं वर्णनीयमिति क्लिष्टकल्पना"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ६५ पं० १७-। ३-न ख-वृ० त० ।

४ "फलविशेषणपक्षोऽपि न संगच्छते ज्ञान-प्रत्यक्षयोः फल-करणवाचिनोः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । प्रमाणलक्षण प्रस्तावात् प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते तच्च करणमिति वर्णितम् । ज्ञानं तु तदुपजनितं फलमिति कथमैकाधिकरण्यं तस्मात् पक्षत्रयस्यापि अयुक्तियुक्तत्वात् पक्षान्तरस्यापि असंभवादयुक्तं सूत्रमिति । अत्रोच्यते-स्वरूप-सामग्रीविशेषणपक्षौ तावद् यथोक्तदोषोपहतत्वान्नाभ्युपगम्येते । फलविशेषणपक्षमेव संमन्यामहे । तत्र च यद् वैयधिकरण्यं चोदितं तद् 'यतः'-शब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः । यत एवं यद् विशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत् प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः । इत्थं च न कश्चिद् अव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा न काचित् क्लिष्टकल्पना 'यत'शब्दाध्याहारमात्रेण निरवद्यलक्षणोपवर्णनसमर्थसूत्रपदसंगति-संभवात् । ननु समानाधिकरणे एव ज्ञान-प्रत्यक्षपदे कथं न व्याख्यायेते किं 'यतः'शब्दाध्याहारेण ? उक्तमत्र करणस्य प्रमाणत्वाद् ज्ञानस्य च तत्फलत्वात् फल-करणयोश्च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् । तदत्र—

प्रमाणताया सामग्र्यास्तज्ज्ञानं फलमिष्यते । तस्य प्रमाणभावे तु फल(लं) हानादिबुद्धयः ॥" इत्यादि—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ६५ पं० २१—। ५ ज्ञानं न ख-वृ० ।

६ "यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः यदा ज्ञानम् तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्"—वात्स्या० भा० पृ० १७ पं० २१।

"सर्वं च प्रमाणं स्वविषयं प्रति भावसाधनं प्रमितिः प्रमाणमिति । विषयान्तरं प्रति करणसाधनं प्रमीयते अनेनेति

असदेतत्; मनोविज्ञानस्यातीतानागतार्थग्रहणे व्याघाताभावात् चक्षुरादिप्रभवप्रतिपत्तीनां तु [1] एव वर्तमानार्थग्रहणलक्षणो धर्मः न तु मानसस्य अन्यथा चोदनाजनितस्यापि स स्यादित्युक्तम्।

नन्वेवमपि भाविरूपता भावस्य सावधिः प्रागभावः न च भिन्नकालत्वाद् वस्त्ववस्तुनोः सम्बन्ध इति कथं तस्य भाविरूपता? [2] अत्र केचिदाहुः—न तयोरसम्बन्धिता विशेषणविशेष्यतया प्रतिपत्तेः, नैतत्; न हि सम्बन्धपूर्वको विशेषणविशेष्यभावः किं तर्हि भाविता भावस्योच्यते? बुद्धौ प्रतिभासमानस्याकारस्य कुतश्चिन्निमित्तात् प्रागभावविशेषणता तच्च निमित्तं भोजनादिकार्यं भ्रातृकृतम् तद् भ्रातुरनागतस्य नोपपद्यत इत्यनागमनकाल एव कार्येण बुद्ध्युपस्थापितस्य भ्रातुः श्वस्तनागमनविशिष्टतां प्रतिपद्यते[4] । सद्व्यवहारनिबन्धनं च सत्त्वम् तच्च विधिप्रतिभास एव अतो विधिप्रतिभासस्वभावत्वाच्च निर्विषया प्रतिभा । मा भून्निर्विषयत्वं तस्याः तेन त्वर्थेन सह सन्निकर्षो इन्द्रियस्य वाच्यः इन्द्रियार्थासन्निकर्षजस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अत्र केचित् प्रतिसमादधति—'श्वो मे भ्राताऽत्र देशे आगन्ता' इति प्रतिभोत्पादाद् देशादेश्चेन्द्रियेण संयोगात् तद्विशेषणत्वाच्च श्वस्तनागमनविशिष्टस्य भ्रातुः संयुक्तविशेषणभावः सन्निकर्षः । एतत् परे नाऽनुमन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोरेकविषयत्वाच्च भ्रात्रा विशेषणेन चक्षुरादेः सन्निकर्षः तदभावाद् विशेषणाग्रहणे कथं विशेष्यबुद्धिः? अपि च, श्वस्तनागमनविशिष्टभ्रातृज्ञानं प्रतिभा न देशादिज्ञानम् न चेन्द्रियस्य तेन कश्चित् सम्बन्धः । अत एव आर्षमपि ज्ञानं न प्रतिभा । यतः—

"ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्" । [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०]

अनेनोपायजत्वमार्षस्य दर्शयति उपायश्च सन्निकर्ष-लिङ्ग-शब्दस्वभावः आगमग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । नापि धर्मविशेषात् सन्निकर्षं विनापि प्रतिभायाः समुद्भवः यतो धर्माधर्मयोः फलजनकत्वं साधनजनकत्वेनैव यथा सुखादौ जन्ये शरीरादेर्जननेम् एवं प्रतिभाया अपि धर्मविशेषजन्यत्वे केनचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना साधनेन धर्मविशेषजनितेन भाव्यम् । अत एव सिद्धदर्शनमपि न प्रतिभा रथ्यापुरुषस्यापि भावात् । अनियतनिमित्तप्रभवत्वेनाप्रमाणं प्रतिभेति यत् कैश्चिदभ्यधायि तन्नैयायिकैर्निराक्रियत एव मनसस्तन्निमित्तत्वेन तत्र तत्र प्रतिपादनात् । नाप्यस्या लिङ्ग-शब्दप्रभवत्वम् तदभावेऽपि भावात् । उपमानजत्वाशङ्का दूरोत्सारिता अतः प्रत्यक्षं प्रतिभा । तदेवं तदुत्पत्तावश्यं वक्तव्यम् किमत्रोच्यते मनसः सन्निहितत्वात् तस्य विशिष्टार्थग्रहणे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः नियामकत्वेन पूर्वं प्रदर्शितः यथा प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तौ स्मर्यमाणप्रतीयमानानुभवविशिष्टं वस्तु तस्या विषयः न चैतावति बाह्येन्द्रियव्यापार इति मानसं प्रत्यभिज्ञानम् तद्वत् प्रातिभमपि

1 "वर्तमानार्थतारूपः प्रत्यक्षधर्मः"-बृ० ल० टि० ।

2 "ननु भावितया ग्रहणमघटमानम् भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभावस्य च भावेन भ्रात्रा कः सम्बन्धः । वस्त्ववस्तुनोर्विरोधात् । तदेतदसम्यक् । तद्देशसंबन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः । स हि विद्यते एव प्रागभाववतः । स च कुतश्चिद्भोजनोत्कण्ठादेः कारणात् स्मरणपदवीमुपारूढः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन प्रतिभातीति प्रतिभा स एव जनक इति । तस्मादनर्थजत्वाभावात् प्रमाणं प्रातिभम्"—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०६ पं० २१—।

3-पता बृ० । 4-ते सिद्धव्यव-भां० मां० । 5 "सन्निकर्षाभावात्"—बृ० ल० टि० । 6-या वि-भा० वा० ।-याद्वपि-आ० हा० वि० । 7 "भ्रात्रा"—बृ० ल० टि० ।

8 "न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते । ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमहेतुकम्" ॥ वाक्यप० ।
न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १०७ पं० ८ ।

9 "उपायस्य"-बृ० ल० टि० । 10 "यथा सुखादेर्धर्मविशेषजन्यत्वे शरीरादेर्धर्मविशेषजनितस्य भावस्तथैव" बृ० ल० टि० । 11-यत्वेन प्र-भा० वा० । 12-भावे भा-बृ० आ० हा० वि० । 13 प्रशस्तपादभाष्ये तत्त्वप्रदर्शाख्यायां च प्रातिभस्य वर्णनमित्थं दृश्यते—

"आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थनिवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते । तत् तु प्रस्तारेण देवर्षीणाम् कदाचिदेव लौकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति" ।

धर्माधर्मयोः कालायोग्यत्वाभावे मनसः ज्ञानरूपेण पूर्वं निराकृतः । एवं मानसस्य प्रत्यक्षस्याविद्यमानोपलम्भकस्य सद्भावात् प्रमाणसाधने व्याप्तिसिद्धिः । तथा सर्वस्यैव अर्थस्यादेः क्रियमाणवस्तुग्रहणं प्रमाणं सिद्धमेव । किञ्च, कथं जैमिनीयाः स्थिरग्रहणवादिनो वर्तमानविषयत्वेन प्रत्यक्षं स्वीकुर्वते? स्थिरग्रहणं हि वस्तुन एवं भवति यदि वर्तमानविशिष्टस्येवातीतानागतकालविशिष्टग्रहणम् अन्यथा स्थिरग्रहणाभावः । तथा चोक्तम्—

"रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते" [ ]

ततः परस्परव्याहतार्थाभिधानात् प्रतिक्षिप्तमेतत् । तदेवं न प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियार्थग्रहणनिषेधः पूर्वोक्तनीत्या, वर्तमानेऽप्यतीन्द्रियार्थग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । यथा तत् संभवति तथा सर्वज्ञसिद्धौ प्रतिपादितमिति न पुनरुच्यते ।

किञ्च, सत्संयोगजत्वाद् यदि विद्यमानोपलम्भकत्वमुच्यते तत्र 'सता सीदता साधुना सद्भिर्वा' इत्येवमादि पदार्थं व्युत्पत्त्याभिमतपक्षस्थापनं कृतम्—सति सम्प्रयोगे, प्रयोगश्च द्विधा प्रदर्शितः—अर्थेरिन्द्रियाणां व्यापारः योग्यता वा न तु वैशेषिकाभ्युपगत एव संयोगादिः । स द्विविधोऽप्यतीतानागतादिलक्षणेऽर्थे अन्तःकरणस्य चोदनाया इव कार्येऽर्थे न वार्यते । अथाविद्यमाने कथं करणव्यापारः? करणत्वेनाभ्युपगतायाश्चोदनाया अपि कथं कार्येऽर्थे? ततो नान्तःकरणस्य विशेषः तस्यैवैतस्य त्रिकालापच्छिन्नत्वात् भाविरूपस्यापि वा तद्रूपत्वेन सतो वर्तमानत्वापत्तिः । तथा चोक्तं व्यासेन—

"अपश्यं भाविनं नागं विद्धि सम्प्रत्युपस्थितम् ।
अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः" ॥ [ ]

यत् पुनः कार्यं कालत्रयापरामृष्टं शास्त्रगम्यमस्ति तत्र कथं प्रेरणाख्यकरणव्यापारः? अथाबाधितप्रतीतिजनकत्वेन प्रेरणायास्तत्र व्यापारस्तदान्तःकरणेऽप्येतत् तुल्यम् । ततोऽविद्यमानोपलम्भकस्य मानसाध्यक्षस्य सद्भावात् प्रमाणसाधने व्याप्तिसिद्धिरिति न प्रथमा व्याख्या ।

द्वितीयव्याख्याने तत्संतोऽन्यस्येऽपि च न संशयज्ञानव्युदासः । तत्र ह्ययमर्थो व्यवतिष्ठते यद्विषयं विज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजमिति । तत्र संशयज्ञानं सम्यग्ज्ञानवत् यत्प्रतिभासि तेनैव संयोगे भवति । ननु उभयालम्बनत्वादुभयप्रतिभासि संशयज्ञानम् न चोभयात्मकेनेन्द्रियसम्बन्धः यद्यपि नोभयात्मकेन तेनेन्द्रियसम्बन्धस्तथापि तत्त्वतः सामान्यवान् पुरोऽवस्थितो धर्मी प्रतिभाससमानान्यतरविशेषाश्रयः अतो यत् प्रतिभाति तेन सहेन्द्रियस्य संयोगे संशयज्ञानमुदेति न चैतद्व्यवच्छेदाय किञ्चित् पदमुपात्तमिति नैतल्लक्षणात् तद्व्युदास इति न जैमिनीयमपि प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् । धार्यैस्तु प्रत्यक्षमपि न तत्त्वतः प्रमाणमभ्युपगम्यत इति न तद्विचारणप्रयासः सफल इत्यक्षपादविरचितमेव प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यमिति नैयायिकाः ।

"इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा प्रतिभा प्रतिभैव प्रातिभमित्युच्यते तत्र भवद्भिः । तस्योत्पत्तिरनुपपन्ना कारणाभावादित्यनुपयोगे सति इदमुक्तम् धर्मविशेषादिति । विशिष्यते इति विशेषो धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः विद्यातपःसमाधिज प्रकृष्टो धर्मस्तस्मात् प्रतिभोदय । तच्च प्रकारेण बाहुल्येन देवर्षीणां भवति कदाचिदेव लौकिकानामपि यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति । न चेदं संशय उभयकोटिसंस्पर्शाभावात् न च विपर्ययः संवादात्. प्रमाणमेव"—प्रशस्त० पृ० २५८ पं० १— ।

"प्रातिभं तु ज्ञानमार्षं यथा श्वो मे भ्राताऽऽगमिष्यतीति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ८० पं० २१ ।

१ "सूत्रकारादे"–बृ० ल० टि० । २ "यथाह भा –रजतं गृह्यमाण हि चिरस्थायीति गृह्यते इति"—न्यायमञ्ज० आ० ७ पृ० ४६२ पं० १७ । ३ पृ० ५१–६९ । ४ यद्यऽपि–भा मां० विना । ५ अर्थेन्द्रि–आ०हा० वि० । ६–मा इ–भां० मां० । ७ "व्यापार इति योग"—बृ० ल० टि० । ८ "वर्तमान."–बृ० ल० टि० । ९–धमव्या–भां० मां० । १०–स्ततोव्य–बा० बा० । ११–स्ययोऽ–भा मां० । १२ "जैमिनीये"–बृ० ल० टि० । १३ "संशयज्ञान–" बृ० ल० टि० । १४–यप्रत्यक्षलक्षणमप्यनव–भां० मां० ।

…स्फुरितत्वात् एव शब्दस्य प्राधान्येन व्यापारोपगमात्। अथोभयजज्ञानविषयस्यापि सहतिमात्रं …व्यपदेश्यपरोक्षज्ञानमन्तरेणापि शाब्द एव मन्तान्तरभावो भविष्यतीति तदन्तरस्थोऽर्थमव्यपदेश्यपदोपादानमनर्थकम्। अथोभयजन्यस्य प्रमाणान्तरत्वं स्यात् ज्ञानमिति अव्यपदेश्यग्रहणे, न। अथोभयप्राधान्ये प्रत्यक्षता शब्दप्राधान्ये तु शाब्दतेति कथं प्रमाणान्तरता? न चोभयोरपि प्राधान्यम् सामग्र्यामेकत्वेन साधकतमत्वात् तेनैव च व्यपदेशप्राप्तेः। यदपि 'अव्यभिचारिज्ञाननिवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदमुपादानम्। तदप्ययुक्तम्। तत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्य परमतेनानाकृतेः। तथाहि-प्रवृत्तकारणप्रभवत्वं बाधारहितत्वं वा ह्यव्यभिचारित्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यावगमव्यतिरेकेण न ज्ञातुं शक्यमिति मतःप्रामाण्यनिराकरणप्रस्तावे प्रतिपादितमिति प्रवृत्तिसामर्थ्यमेवाव्यभिचारित्वम्। तत्र विषयप्राप्त्या विज्ञानस्याव्यभिचारित्वं ज्ञायमानं किं प्रतिभातविषयप्राप्त्याऽवगम्यते आहोस्विदप्रतिभातविषयप्राप्त्या? यदि प्रतिभातविषयप्राप्त्या तदोदकज्ञाने किमुदकावयवी प्रतिभातः प्राप्यते उत तत्सामान्यम् आहोस्विदुभयमिति पक्षाः। तत्र यदवयवी प्रतिभातः प्राप्यत इति पक्षः स न युक्तः अवयविनोऽसत्त्वेन प्रतिभासं प्रति विषयत्वासंभवात् सत्त्वेऽपि न तस्य परमाणुगतेन प्रतिभातस्य प्राप्तिः शैत्यादिविवर्तनेनाभिमतोपजातावयवक्रियादिक्रमेण संचरसंभवात्। अथार्थक्रियानिर्वृत्तिरपवर्गेणावयवस्य तस्य तज्जातीयतया प्रतिभातस्यैव प्राप्तिः सत्येवमप्यन्यः प्रतिभातोऽन्यश्च प्राप्यत इति कथं तदवभासिनो ज्ञानस्याव्यभिचारिता? न ह्यन्यप्रतिभासनेऽन्यत्र प्राप्तावव्यभिचारिता, अन्यथा मरीचिकाजलप्रतिभासे द्वैधात् सत्यजलप्राप्तौ तद्रूपभासिनस्तस्याऽव्यभिचारिता भवेत्। न च तद्देशजलप्रापकस्याव्यभिचारितेति नायं दोषः यतो देशादिभास्करकरानुप्रवेशादिनाऽवयवविनाशक्रमेण नाशात् तत्त्वानुपपत्तिः। नैवमप्यव्यभिचारित्वादिनश्चन्द्रार्कादिमानं विनश्यदवयवपदार्थोत्पादितत्वा(दितं वा) तदव्यभिचारि भवेत्। अथ प्रतिभातोदकसामान्यप्राप्त्या तदव्यभिचारीति पक्षः सोऽप्ययुक्तः एकान्ततो व्यक्तिभ्यो भिन्नस्याभिन्नस्य वा सामान्यस्यासत्त्वेन प्रतिभासप्राप्त्यालम्बनत्वायोगात् सत्त्वेऽपि तस्य नित्यतया सप्रतिभासज्ञानजनकस्यायोगाज्जलकस्य च परेण ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् ज्ञानविषयत्वेऽपि तस्य पानावगाहनाद्यर्थक्रियाऽनिर्वर्तकत्वादर्थक्रियार्थिनां तज्ज्ञानात् जलाद्युपादानार्थं प्रवृत्तिर्भवेत्। न च समवायात् सामान्यावगमेऽपि व्यक्तावर्थक्रियार्थिनां प्रवृत्तिः अन्यप्रतिभासे अन्यत्र प्रवृत्त्ययोगात् योगे वाऽतिप्रसङ्गात्। न च समवायस्यातिसूक्ष्मतया जाति-व्यक्त्योरेकलोलीभावेन जातिप्रतिपत्तावपि भ्रान्त्या व्यक्तौ प्रवृत्तिः तज्ज्ञानस्यातस्मिंस्तद्ग्रहणरूपतया भ्रान्तिरूपत्वादव्यभिचारित्वायोगात्। न च समवायोऽपि जातेर्व्यक्तौ संभवति संभवेऽपि तस्य व्यापितया सर्वत्रैकस्य प्रतिनियतव्यक्तिप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तिः। न च नित्यस्य तस्य ज्ञानजनकत्वमपि संभवतीति स्वग्राहिणि ज्ञाने अप्रतिभासमानस्य कथं भ्रान्तिहेतुतापि तस्य संभवति? प्रतिभासनेऽपि स्वरूपेण प्रतिभासनात् कथं भ्रान्तिनिमित्तता? न च सामान्यस्य प्रतिपत्तौ सामान्यसाध्यार्थक्रियार्थितया तदर्थिनां प्रवृत्तिः ज्ञानाभिधान-

---

१ "इन्द्रियसन्निकर्षाभावेन"-बृ० ल० टि०। २-क्षमाप्राधान्ये तु शाब्दतेति कथं बृ० ल० आ०।-क्षमाप्राधान्ये तु मानतेति कथं हा० वि०। ३ "शब्देन्द्रिययो."-बृ० ल० टि०। ४ "व्यभिचारिपद-" बृ० ल० टि०।
५ पृ० ८-११। ६-कज्ञानेन वि-बृ० आ० हा० वि०।

तत्त्वोपप्लवे (ति० पृ० २-१०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति नैयायिकसमतप्रत्यक्षलक्षणस्य विचारामहत्त्वप्रदर्शिका सविस्तरा चर्चा दृश्यते, तत्र यो योंऽश शब्देनार्थेन च प्रस्तुतटीकया समानभाव बिभर्ति सोऽत्रान्यत्र च तत्तत्स्थले समुद्धृतोऽस्ति।

'अथ यदि तदवगतेरव्यभिचारिता कथमवगम्यत इति पूर्वोक्तमनुसर्तव्यम्। उदकप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नोदकविज्ञानस्याव्यभिचारिता व्यवस्थाप्यते। किं प्रतिभातोदकप्राप्त्या आहोस्वित् तज्जातीयोदक(प्राप्त्या) तद्देशजलप्राप्त्या वा? तद्यदि प्रतिभातोदकप्राप्त्या तदयुक्तम् प्रतिभातोदकस्यावस्थानं नोपलभ्यते। अवयवादिपरिवर्तनाभिधानोपजातावयवक्रियान्वयेन प्रत्यक्षमयसंभवात्। अथ तज्जातीयोदकप्राप्त्या तत्र तज्जातीयोदकज्ञानेऽपि ज्ञाने कश्चित् नियममासादयन्ति पुमामन्यदपि अवितथ स्यात् [illegible] ८ "विषयप्राप्तिलक्षणाव्यभिचारित्वकल्पने"-[illegible] बृ० ल० टि०

७ 'मस्मा-' [illegible] ८-वर्तमानाभि-बृ० [illegible] ११-त्यादिनत्यात्तद-[illegible] १२ 'समान्यस्य'-बृ० ल० टि० [illegible] भा० मा०। १४ "समवायस्य"
[illegible] ९-चागया [illegible] किनिमि-[illegible]
[illegible] १० किप्रतिनिमि-[illegible] १७ "अर्थक्रियार्थिनाम्"-बृ० ल० टि०।
१३-ना ज्ञा-[illegible] १६ 'समवायस्य'-बृ० टि०।

असदेतत्; मनोविज्ञानस्यातीतानागतार्थग्रहणे व्याघाताभावात् चक्षुरादिप्रभवप्रतिपत्तिर्व [illegible] एव वर्तमानार्थग्रहणलक्षणो धर्मः न तु मानसस्य अन्यथा चोदनाजनितस्यापि सं [illegible]।

नन्वेवमपि भाविरूपता भावस्य सावधिः प्रागभावः न च भिन्नकालत्वात् [illegible] सम्बन्ध इति कथं तस्य भाविरूपता? अत्र केचिदाहुः—न तयोरसम्बन्धिना [illegible] प्रतिपत्तेः, नैतत्; न हि सम्बन्धपूर्वको विशेषणविशेष्यभावः किं तर्हि भाविता [illegible] प्रतिभासमानस्याकारस्य कुतश्चिन्निमित्तात् प्रागभावविशेषणता तत्र निमित्तं [illegible] भ्रातृकृतम् तद् भ्रातुरनागतस्य नोपपद्यत इत्यनागमनकाल एव कार्येण [illegible] श्वस्तनागमनविशिष्टनां प्रतिपद्यते'। सद्व्यवहारनिबन्धनं च सत्त्वम् तत्र विधि [illegible] विधिप्रतिभासस्वभावत्वाच्च निर्विषया प्रतिभा। मा भूद्विषयत्वं तस्याः तेन [illegible] इन्द्रियस्य वाच्यः इन्द्रियार्थसन्निकर्षजस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः। अत्र केचित् प्रतिभ [illegible] मे भ्राताऽत्र देशे आगन्ता' इति प्रतिभोत्पादाद् देशादेश्चेन्द्रियेण संयोगात् तद्विशेषण [illegible] गमनविशिष्टस्य भ्रातुः संयुक्तविशेषणभावः सन्निकर्षः। एतत् परे नाऽनुमन्यन्ते [illegible] देकविन्यस्य भ्रात्रा विशेषणेन चक्षुरादेः सन्निकर्षः तदभावाद् विशेषणग्रहणे कथं [illegible] अपि च, श्वस्तनागमनविशिष्टभ्रातृज्ञानं प्रतिभा न देशादिज्ञानम् न चेन्द्रियस्य तेन कश्चित् [illegible]। अत एव आर्षमपि ज्ञानं न प्रतिभा। यतः—

"ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्"। [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०]

[illegible] दर्शयति उपायश्च सन्निकर्ष-लिङ्ग-शब्दप्रभवः [illegible] मार्षत्वम्। नापि धर्मविशेषात् सन्निकर्षं विनापि प्रतिभायाः समुद्भवः यतो धर्माधर्मयोः [illegible] [illegible] यथा सुखादौ जन्ये शरीरादेर्जननेम् एवं प्रतिभाया अपि धर्म [illegible] [illegible] साधनेन धर्मविशेषजनितेन भाव्यम्। अत एव [illegible] [illegible] भावात्। अनियतनिमित्तप्रभवत्वेनाप्रमाणं प्रतिभेति यत् [illegible] [illegible] एव [illegible] तत्र तत्र प्रतिपादनात्। [illegible] [illegible] भावात्। उपमानजन्यत्वाद्वा दूरोत्सारिता अतः [illegible] प्रतिभा। [illegible] [illegible] मनसः [illegible] विशिष्टार्थग्रहणे [illegible] [illegible] सन्निकर्षः [illegible] पूर्वं प्रदर्शितः यथा [illegible] [illegible] बाह्येन्द्रियव्यापार इति मानसं [illegible]।

१ [illegible]"—पू० म० टि०।

२ [illegible] प्रागभाव [illegible] । न हि [illegible] श्वस्तनागमनविशिष्टे [illegible] [illegible]"—आगमप्र० भा० १ पृ० १०१ पं० २१—।

३ [illegible] पृ०। [illegible]—भां० आ०। ५ "[illegible]"—पू० म० टि०। ६ [illegible] [illegible]—भा० पू० लि०। ७ "[illegible]"—पू० म० टि०।

८ [illegible]" इति [illegible]।
आगमप्र० भा० १ पृ० १०१ [illegible]

९ "[illegible]"—पू० म० टि०। १० "[illegible]" इति [illegible] ११ [illegible] [illegible] भा० पृ० भा०। ११ [illegible]

[illegible]

लक्षणायास्तदर्थक्रियायास्तदैव निर्वृत्तेः । व्यापकत्वाच्च सामान्यस्य न प्रतिनियतदेशकालप्रवृत्ति[illegible] विषयतेति प्रवृत्त्यभावात् न तत्सामर्थ्यम् तदभावाच्च तदवभासिनो ज्ञानस्याव्यभिचारितावगतिः। [illegible] प्रतिभाततद्देदर्थप्राप्त्या तदव्यभिचारित्वमिति पक्षः सोऽप्यसङ्गतः अवयवि-सामान्ययोरभावे तदुत्पक्षस्य दूरापास्तत्वात् । अथ प्रतिभातावयवप्राप्त्या तस्याव्यभिचारिता, न; अवयवानामपि अणुयावदवयवित्वात् परमाणूनां चार्वाग्दर्शनेऽप्रतिभासनाच्च कथंचित्प्रतिभातार्थप्राप्त्या ज्ञानस्याव्यभिचारितासंभवः । किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येनाव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य किं लिङ्गभूतेन ज्ञायते, उताध्यक्षरूपेण? यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः तेन सह सम्बन्धानवगतेः अवगतौ वा न प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रयोजनम् । अथ द्वितीयः सोऽपि न युक्तः ध्वस्तेन पूर्वज्ञानेन सह इन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात् तद्विषयज्ञानस्याध्यक्षफलतानुपपत्तेः केशोण्डुकादिज्ञानवत् तस्य निरालम्बनत्वाच्च कथमव्यभिचारितावस्थापकत्वम्? न चाविद्यमानस्य कथञ्चिद्विषयभावः संभवति जनकत्वाकारार्पकत्वमहत्त्वादिधर्मापेतत्वसहोत्पादसत्त्वमात्रादीनां विषयत्वहेतुत्वेन परिकल्पितानामसति सर्वेषामभावात् । अथात्मान्तःकरणसम्बन्धेनाव्यभिचारिताविशिष्टज्ञानमुत्पन्नं गृह्यत इति तदव्यभिचारितावगमः; नन्वत्राव्यभिचारित्वं किं ज्ञानधर्मः उत तत्स्वरूपम्? यदि तद्धर्मस्तदा न नित्यः सामान्यदूषणेनापोदितत्वात्। अनित्योऽपि यदि ज्ञानात् प्रागुत्पन्नस्तदा न तद्धर्मः धर्मिणमन्तरेण तस्य तद्धर्मत्वायोगात् । सहोत्पादेऽपि तादात्म्य-तदुत्पत्ति-समवायादिसम्बन्धाभावे 'तस्य धर्मः' इति व्यपदेशानुपपत्तिः। पश्चादुत्पादे पूर्वं व्यभिचारि तद् ज्ञानं स्यात् । किञ्च, अव्यभिचारितादिको धर्मो ज्ञानाद् व्यतिरिक्तः अव्यतिरिक्तो वा? यदि व्यतिरिक्तस्तदा तस्य ज्ञानेन सह सम्बन्धो वाच्यः । स न समवायलक्षणः तस्यासिद्धेः सिद्धावपि ज्ञानस्य धर्मतया अव्यभिचारितादिधर्माधिकरणताऽयोगात् धर्माणां धर्माधिकरणताऽनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तस्यापि धर्मिरूपताप्रसक्तिः । अथ समानधर्माधिकरणता धर्माणां नाभ्युपगम्यते विजातीयधर्माधिकरणता त्विष्यत एव अन्यथा ज्ञाने 'अव्यभिचारि' इत्यादिव्यपदेशानुपपत्तिर्भवेत् तर्ह्यव्यभिचारितादीनामपि धर्माणां सत्त्व-प्रमेयत्व-ज्ञेयत्वाद्यनेकधर्माधिकरणतया धर्मिरूपतैव प्रसक्तेति कस्यचिद्धर्मस्यापरधर्मानधिकरणस्याभावाद् धर्माभावतो धर्मिणोऽप्यभावप्रसक्तिः । नापि विशेषणविशेष्यभावलक्षणोऽसौ[11] तस्याप्यपरसम्बन्धकल्पनया सम्बन्ध(न्धा)

१ "पानादिरूपा सर्वक्रिया ततः कथं प्रादुःष्यात्"–बृ० टि० । २ "प्रातिभदर्थप्राप्त्या"–बृ० स० टि० ।

३ "किञ्च, प्रवृत्तिसामर्थ्येनाव्यभिचारिता पूर्वोदितज्ञानस्य ज्ञाप्यते किं लिङ्गभूतेन आहो अध्यक्षात्मकेन? तद्यदि लिङ्गभूतेन तदयुक्तम् तेन साकं संबन्धानवगतेः अवगतौ वा अलं प्रवृत्तिसामर्थ्येन । अथाध्यक्षात्मकेन तदयुक्तम् पूर्वोदितप्रत्ययध्वंसेन साकं सन्निकर्षाभावात् तद्विषयविज्ञानं न प्रत्यक्षफलं निरालम्बनत्वात् केशोण्डुकादिसंवेदनवत् । न विज्ञानस्याभावेऽप्यभावे च भावस्तदभावात् । अविद्यमानस्य विषयार्थो वक्तव्यः । किमाकारार्प(पे)कत्वेन वा महत्त्वादिधर्मोपेतत्वेन वा सत्तामात्रेण वा सहोत्पादेन वा सर्वस्य प्रत्यस्तमितत्वात् कथमसौ विषयस्तद्विषयत्वे केशोण्डुकादिविज्ञानस्येव मिथ्यात्वे [illegible] [illegible] सत्तामात्रेण मिथ्यात्वे सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते [illegible] स्यात् । अथान्यथाऽव्यभिचारित्वं गृह्यते आत्मान्तःकरणसंबन्धेनोत्पन्नं विज्ञानमव्यभिचारिताविशिष्टं प्रत्योद्यते तदयुक्तम् तदव्यभिचारित्वं तद्धर्मो वा तत्स्वरूपं वा? तद्यदि तद्धर्मः स नित्योऽनित्यो वा? यदि नित्यस्तदा जातिदोषेणापोढो(णापोढो)ऽसौ वेदितव्यः । अथानित्यः स पूर्वोत्पन्नः सह पश्चाद् वा जातः? तद्यदि पूर्वोत्पन्नस्तदा कस्यासौ धर्मः? न हि धर्मिणमन्तरेण धर्मो भवितुमर्हति [illegible] [illegible] कः प्रत्येति वक्तव्यम् । अथ सहोत्पन्नः कस्तयोः संबन्ध इति वक्तव्यम् । तादात्म्य-तदुत्पत्ति-समवायसंबन्धाभावे [illegible] [illegible] वक्तव्यमव्यभिचारित्वमिति । अथ पृष्ठोत्पन्नस्तर्हि पूर्वं व्यभिचारिता विज्ञानस्य प्राप्नोति न [illegible] [illegible] [illegible] धर्मोऽस्ति गुणादिव्यतिरिक्तस्य[illegible] नयमनभ्युपगमात् । यदि वाऽव्यभिचारादयो धर्मा धर्मान्तरभूताः अभ्युपगम्यन्ते तेरवच्छिन्नं विज्ञानं धर्ममया[illegible] [illegible] तथानुरागम्"–इत्यादि–तत्त्वोप० लि० पृ० ११ पं० १–पृ० ११ पं० ११ ।

४ "ज्ञानेन सह विज्ञस्य"–बृ० स० टि० । ५ "पूर्वज्ञानविषय."–बृ० स० टि० । ६–यदे–बृ० आ० छ० लि० सि० । ७–सत्त्वादि–बृ० स० भा० हा० वि० । ८ "वाचकानि अ(अव्य)भिचारिता न भवते"–बृ० स० टि० । ९ "अ(अव्य)भि० धर्मः"–बृ० टि० । "अ(अव्य)भि० धर्मः"–स० टि० । १० "[illegible]"–स० टि० । ११–र्तो च धर्मा–भा० छ० वि० । –र्तो न च धर्मा–बृ० स० । १२–ऽस्तापचना–बृ० आ० छ० लि० ।

सन्धानप्रभावो यावतांऽनुमाने क्रमशः व्यवधानेन पूर्वं निराकृतः । एवं सामस्त्येन प्रत्यक्षस्याविद्यमानो-पलम्भकत्वे तद्भावस्य प्रमाणान्तराधीने व्याप्तिसिद्धिः । तथा सर्वमेव व्यवहारेः क्रियमाणस्यानुग्रहणं प्रत्यक्षं सिद्धमेव । किञ्च, कथं जैमिनीयाः स्थिरग्रहणवादिनो वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षं संगच्छन्ते? स्थिरग्रहणं हि वस्तुन एवं भवति यदि वर्तमानविशिष्टवर्तमानानागतकालविशिष्टग्रहणम् अन्यथा स्थिरग्रहणाभावः । तथा चोक्तम्—

"रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते" [ ]

ततः पदार्थज्ञानानामविषयत्वात् वर्तिष्यतीत्येतत् । तदेवं न प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियार्थग्रहणनिषेधः पूर्वोक्तरीत्या, संभावने नातीन्द्रियार्थग्रहणमध्यवसेयम् । यथा तत् संगच्छति तथा सर्वप्रसिद्धं प्रति-पादितमिति न पुनरुच्यते ।

किञ्च, सम्प्रयोगजत्वात् यदि विद्यमानोपलम्भनत्वमुच्यते तत्र 'सता तीव्रता साधुना सन्निधिं' इत्येतान् पदान् व्युदस्याभिमतपदस्थापनं कृतम्—सति सम्प्रयोगे, प्रयोगश्च द्विधा प्रदर्शितः—अर्थेन्द्रियाणां व्यापारः योग्यता वा न तु नैयायिकाभ्युपगत एव संयोगादिः । स द्विविधोऽप्य-तीतानागतादिविषयेऽर्थे अन्तःकरणस्य चोदनाया इव कार्येऽर्थे न वार्यते । अथाविद्यमाने कथं करणव्यापारः? करणत्वेनाभ्युपगतायाश्चोदनाया अपि कथं कार्येऽर्थे? ततो नान्तःकरणस्य विशेषः तत्प्रमेयस्य त्रिकालपरिच्छिन्नत्वात् भाविरूपस्यापि वा तद्रूपत्वेन सतो वर्तमानत्वापत्तिः । तथा चोक्तं व्यासेन—

"अपश्यं भाविनं मार्गं विद्धि मय्यनुपस्थितम् ।
अथमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः" ॥ [ ]

यत् पुनः कार्यं कालत्रयापरामृष्टं शास्त्रैकगम्यं तत्र कथं प्रेरणाख्यकरणव्यापारः? अथाबाधित-प्रतीतिजनकत्वेन प्रेरणायास्तत्र व्यापारस्तदान्तःकरणेऽप्येतत् तुल्यम् । ततोऽविद्यमानोपलम्भनस्य सामग्र्यप्रत्यक्षस्य तद्भावस्य प्रत्यक्षगम्यत्वे व्याप्तिसिद्धिरिति न प्रथमा व्याख्या ।

द्वितीयव्याख्याने सतीत्येतस्मिन्नर्थेऽपि च न संशयज्ञानव्युदासः । तत्र ह्ययमर्थो व्यवतिष्ठते यद्विषयं विज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजमिति । तत्र संशय-ज्ञानं सम्यग्ज्ञानवत् यत्प्रतिभाति तेनैव संयोगे भवति । ननु उभयालम्बनत्वादुभयप्रतिभासि संशयज्ञानम् न चोभयात्मकेनेन्द्रियसम्बन्धः यद्यपि नोभयात्मकेन तेनेन्द्रियसम्बन्धस्तथापि तत्त्वतः सामान्यवान् पुरोऽवस्थितो धर्मी प्रतिभासमानान्यतरविशेषाश्रयः अतो यत् प्रतिभाति तेन सहे-न्द्रियस्य संयोगे संशयज्ञानमुदेतीति न चैतद्व्यवच्छेदाय किञ्चित् पदमुपात्तमिति नैतल्लक्षणात् तद्व्युदास इति न जैमिनीयमपि प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् । वार्त्तिकैस्तु प्रत्यक्षमपि न तत्त्वतः प्रमाणमभ्युपगम्यत इति न तद्विचारणप्रयासः सफल इत्यक्षपादविरचितमेव प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यमिति नैयायिकाः ।

"इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा प्रतिभा प्रतिभैव प्रातिभमित्युच्यते तच्च भवद्भिः । तस्योत्पत्तिरुपलब्धि-कारणाभावेऽप्यनुपयोगे सति इत्युक्तम् धर्मविशेषादिति । विशिष्यते इति विशेषो धर्म एव विशेषो धर्मविशेषः विशिष्टः-समाधिजः प्रकृष्टो धर्मस्तस्मात् प्रतिभोदयः । तत्तु प्रकारेण बाहुल्येन देवर्षीणां भवति कदाचिदेव लौकिकानामपि यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति । न चेदं संशयः उभयकोटिसंस्पर्शाभावात्, न च विपर्ययः संवादात्, प्रमाणमेव"—प्रशस्त॰ पृ॰ २५८ पं॰ १— ।

"प्रतिभं तु ज्ञानमार्षं यथा श्वो मे भ्राताऽऽगमिष्यतीति"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ ८॰ पं॰ २१ ।

१ "सूत्रकारैः"—मू॰ ल॰ टि॰ । २ "यथाह भा.—रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते इति"—न्यायमञ्ज॰ आ॰ ७ पृ॰ ४६२ पं॰ १७ । ३ पृ॰ ५१–६९ । ४ यद्यपि–भां मां॰ विना । ५ अर्थेन्द्रि–आ॰ डा॰ डि॰ । ६–वा इ–भां॰ मां॰ । ७ "व्यापार इति योग"—मू॰ ल॰ टि॰ । ८ "वर्तमान."–मू॰ ल॰ टि॰ । ९–थमव्या–भां॰ मां॰ । १०–स्सतोव्य–भां॰ मां॰ । ११–स्ययोऽ–भां मां॰ । १२ "जैमिनीये."–मू॰ ल॰ टि॰ । १३ "संशय-ज्ञान–" मू॰ ल॰ टि॰ । १४–यप्रत्यक्षलक्षणमप्यनव–भां॰ मां॰ ।

[सिद्धान्तिना न्यायसूत्रीयप्रत्यक्षलक्षणस्य खण्डनम्]

[प्रसङ्गादिन्द्रियाणां प्राप्याप्राप्यकारित्वचर्चा]

असदेतत् तदभ्युपगमेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादेरघटमानत्वात् । [illegible] चक्षुर्गोलकादिकमवयविरूपमभ्युपगम्यते तदा तस्य स्वविषयेण व्यवहितदेशेन [illegible] कर्षोऽसिद्धः । न ह्यत्यन्तव्यवहितयोर्हिमवद्विन्ध्ययोरिव चक्षुर्गोलक-तद्विषययोः सन्निकर्षः [illegible] लक्षणः सिद्धः । न चावयविलक्षणं गोलकादि वस्तु सिद्धम् [illegible] न च तदाधारः संयोगादिकः सम्बन्धः समस्ति पराभ्युपगतस्य तस्य निषिद्धत्वात् [illegible] योऽपि कथंचित् पदार्थाव्यतिरिक्तः संश्लेषलक्षणः काष्ठ-जतुनोरिव सम्बन्धः प्रसिद्धः [illegible] हितेन पर्वतादिना स्वविषयेण सह चक्षुर्गोलकस्यानुपपन्नः तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात् । [illegible] तत्प्रसाधकं प्रमाणम् । ननु तत् किं प्रत्यक्षम्, उतानुमानम्? न तावत् प्रत्यक्षम् [illegible] मुत्सहते न हि 'देवदत्तचक्षुस्तद्विषयेण पर्वतादिना सम्बद्धम्' इत्यसन्दिग्ध[illegible] अथानुमानं तत्सन्निकर्षप्रसाधनाय प्रवर्तते । ननु किं तदनुमानमिति वक्तव्यम्? [illegible] प्रकाशकम् बाह्येन्द्रियत्वात् त्वगादिवत्' इत्येतदनुमानं तत्सन्निकर्षप्रसाधनम्, न; चक्षुर्गोलक[illegible] योरध्यक्षेणैवासन्निकृष्टयोः प्रतिपत्तेरध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनास्य हेतोः [illegible] पदिष्टत्वात् अवयविलक्षणस्य च चक्षुषोऽसिद्धेराश्रयासिद्धश्च हेतुः । [illegible] विद्यमानस्यावयविनो बाह्येन्द्रियत्वमुपपन्नम् 'त्वगादिवत्' इति निदर्शनमपि [illegible] अथ चक्षुःशब्देनात्र तद्रश्मयोऽभिधीयन्त इति न प्रागुक्तदोषावकाशः, न; तेषामसिद्धेः [illegible] नुमानस्य धर्मित्वापत्तेराश्रयासिद्धो हेतुः । अथात एवानुमानात् तत्सिद्धेर्नायं दोषः, न; [illegible] दोषप्रसक्तेः । तथाहि-तद्रश्मिसिद्धावाश्रयासिद्धत्वदोषपरिहारः तत्सिद्धश्च [illegible] इत्यन्योन्याश्रयत्वम् अत एव स्वरूपासिद्धिरपि हेतोः तेषामसिद्धेः [illegible] यदि पुनर्गोलकाद् बहिर्भूता रश्मयश्चक्षुःशब्दवाच्या अर्थप्रकाशकास्तर्हि गोलकस्य [illegible]

---

१ "[illegible]"-पू० ल० टि० । २ "[illegible]"—पू० ल० टि० । ३ [illegible]

[illegible]

लम्बनत्वम् तद्देशस्यैवमालम्बनत्वप्रसक्तेः । न च प्रतिभासमानान्यार्थसन्निकर्षजत्वं तज्ज्ञानस्य तत्रो-दकज्ञाने असम्भवात् । न चा(था) प्रतीयमानसन्निकर्षजत्वस्य तस्य तत्त्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यथानुमेयदहनज्ञानस्यापीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं स्यात् । अथ मन एव तत्रेन्द्रियं तस्य च [illegible] सह प्रतीयमानेन नास्ति सम्बन्धः इहापि तर्हि प्रतीयमानेनोदकेन न सम्बन्धश्चक्षुषः मरीचीनां तु न प्रतीयमानत्वमिति ताभिरपि कथं तस्य सम्बन्धः? यच्च 'सामान्योपक्रमं विशेषपर्यवसानम् 'इदमुदकम्' इत्येकं ज्ञानं तस्य सामान्यवानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षो जनकः तिरस्कृतस्वाकारस्य परि-गृहीताकारान्तरस्य सामान्यविशिष्टस्य वस्तुनो जनकत्वे तथाविधस्येन्द्रियेण सम्बन्धोऽस्तीतीन्द्रि-यार्थसन्निकर्षजो विपर्ययः' इति, तदप्यत्यन्तमसम्बद्धम्; पराभ्युपगमेनास्यानुपपत्तेः । तथाहि-सामान्यो-पक्रममिति यदि सामान्यविषयम् 'इदम्' इति ज्ञानं तदा मरीच्युदकयोः साधारणमेकं सामान्यं 'इदम्' इति ज्ञानस्य विषयो वक्तव्यः । न चैकान्ततो व्यक्तिभिन्नमभिन्नं वा सामान्यं संभवति संभवेऽपि सत्त्वद्रव्यत्वव्यतिरिक्तस्य मरीच्युदकसाधारणस्य तस्य न सद्भावः सत्त्वद्रव्यत्वयोश्च ज्वलनादावपि सद्भाव इति न मरीच्युदकसाधारणत्वम् । [illegible] सामान्यं पराभ्युपगमेन न संभवत्येव संभवेऽपि न तस्य तदुभयनियतत्वम् अन्यत्रापि सद्भावोपपत्तेः । 'विशेषपर्यवसानम्' इत्येतदपि यदि विशेषग्राहकं तदा सामान्यग्राहकत्वानुपपत्तिः न हि 'इदम्'-इत्येतस्य ज्ञानस्य विशेषग्राहिताऽनुभूयते तत्त्वे वा सामान्य-विशेषयोर्भिन्नरूपत्वात् कथं ज्ञानस्य एकताऽस्य? अथ 'उदकम्' इति ज्ञानं विशेषग्राहि तर्हि भिन्नावभासम् 'इदम्' 'उदकम्' इति ज्ञानद्वयं प्रसक्तम् प्रतिभासभेदस्यान्यत्रापि भेदनिबन्धनत्वात् तस्य चात्रापि भावात् । ज्ञानद्वये च 'इदम्' इति सामान्यावभासि सत्यार्थविषयं सन्निकर्षप्रभवम् 'उदकम्' इति स्मर्यमाणविशेषावभासि च तत् सन्निकर्षप्रभवम् यत्सत्यार्थं न तद् व्य(अव्य)भिचारि [illegible] सन्निकर्षा- [illegible] यच्च सन्निकर्षजं सामान्यज्ञानं तद् व्यभिचारि न भवतीति नाव्यभिचारि- [illegible] । अथ 'इदमुदकम्' इत्युल्लेखवदुभयमेकं ज्ञानं तर्हि सामान्ये तद् [illegible] प्रमाणं च विशेषे [illegible] [illegible] तदीन्द्रियार्थसन्निकर्षज [illegible] । यदि [illegible]

[illegible]

[न्याय० १-१-४] इति "अर्थवत् प्रमाणम्" [१-१-वात्स्या० भा० पृ० १] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्शनस्यादित्यवत् प्रकाशो दिवसेऽनुभवेत् । अथ नोत्कटत्वादिति मतिरीरिते अर्धरात्रे वा तेनापि स्यात् नक्तंचरनेत्रेऽपि तिग्मं प्रति समर्थं नक्तञ्चराणां च न स्यात् भास्वरत्वे तत्कृतेन दर्शनस्वभावत्वात् न दिवसेऽनुभवेत् नहि नोत्कटानुभवप्रसङ्गात्। प्रकाशकत्वे तेषां स्यात् न हि प्रदीपः प्रकाशः सन्तानादित्वं न प्रकाशयतीति स्वयम् । किञ्च 'नोत्कटत्वेऽपि तेजोद्रव्याणि तथाविधानि' इत्यनुपपन्नं तेजसोऽदृष्टं रूपं भासमानं न हि काचकुपिकान्तर्गता प्रदीपादिरश्मयस्तत्रो निःसरन्त्य- स्पर्शनेऽपि न प्रकाशयन्ति । तदेवं रश्मीनामसिद्धत्वे न चक्षुः प्राप्यकारि । अथ रश्मयो बाह्येन्द्रियत्वात् प्राप्तार्थप्रकाशका उपलभ्यन्ते बाह्येन्द्रियं च चक्षुः तस्मादपि प्राप्तार्थप्रकाशकम् न च नोत्कटत्वे प्राप्तार्थप्रकाशिः स्पर्शनेन्द्रियेणानैकान्तिकत्वात् तद्रश्मीनां नाप्तीति इति चेत्, न, अनैकान्तिकत्वात् प्रकाशकत्वेनादिः प्रकाशतमलेन । किञ्च, यदि नोत्कटविशेषवशान्नोपलभ्यते तद्रश्मयोऽपि प्रकाशयन्ति तर्हि मनुष्यपर्यन्तानामप्युपलभ्येरन् रूप-स्पर्शविशेषवन्तो विडालादिवत् राजा मनुष्याणां निशि प्रकाशयतः न चोपलभ्यन्ते इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलभ्यमानत्वात् । अनुद्भूत- रूप स्पर्शत्वादनुपलभ्यमान इति चेत् ?, पुनरनुद्भूतरूप-स्पर्शं तेजोद्रव्यमुपलब्धं येनैवं कल्पना भवेत् ? अथ दृश्यते जलेऽपि विजातीय-स्पर्शयोगेऽदृष्टहेम्नोऽनुद्भूतिः, न, सर्व-लोहकयोरेकत्र- सिद्धेः दृष्टानुसारेण चानुपलभ्यमानभावप्रकल्पनाः प्रभवन्ति अन्यथा रात्रौ भास्वररश्मयः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वादादित्यरश्मिवदित्यपि कल्पनाप्रसक्तेः । अथ यद्यपि नायना रश्मयोऽ- प्रत्यक्षा न प्रतीयन्ते तथाप्यनुमानतः प्रतीयन्ते अनुमानं च तेजोरश्मिवत् चक्षुः रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपकलिकावदिति तद्रश्मिसत्त्वप्रतिपादकम् ; नैवं भास्वररश्मिप्रतिपादकः शया- पामनुमानमस्ति, न, सिद्धान्ते वैडूर्यादिमणिप्रभानां सुवर्णादिसुवर्णालोकरूपेऽप्यर्थप्रकाशके चक्षुषि दिवा पुरुषचक्षुर्वैडूर्यवदनुमानस्य रात्रौ तद्रश्मिप्रतिपादकस्य भावात् । अथ सुवर्णादेरिवाद्भुते तेजोऽन्तर्भावे दर्शनेऽपि किञ्चित् भास्वररश्मितयाऽनुद्भूतरूपेण प्रकल्पितेन तर्हि मनुष्यादीनामपि तद्रश्मीति किमनुद्भूतरूपेण चोद्यते तेषां हत्यम् ? अथ यद् यथा दृश्यते तत् तथाऽभ्युपगम्यत इति मनुष्यादीनां नायनं वीर्यं च तेजो विनाशकारणं दृश्यते तत्तत्रैव तत् कल्प्यते शयानां मार्जारादीनां नयनमेव दृश्यते अतस्तदेव तत्कारणं प्रकल्प्यते न वीर्यम् अवेद्यं यदि तथादर्शनं स्यात् नायना यथा रात्रौ भास्वररश्मिदर्शनं तथा दिवा चाक्षुषरश्मिदर्शनम् यथा वा दिवा भास्वरत्वात् भास्वरं तथा शयानां सूर्यरश्मिभिरालोकायतत्वात् निर्भास्वरत्वम्-रवेः भास्वररश्मयोऽन्यत्र नाप- लब्धेऽनुमेया इति । अथान्यकारावस्थानिशीथिनीसमयेऽपि भास्वररश्म्यभावे नक्तंचराणामिव नराणामपि रूपदर्शनं स्यात्, न, नक्तोऽपि तदा तैमिरा न नराणां रूपदर्शनसमर्थत्वात् यथा त एव वासरे उलूकादीनाम् आलोकार्थानां विनिश्चयात् । तत्सत्त्वानुपलम्भात् शयानां यथा न भास्वर- रश्मयस्तथा नायना रश्मयोऽप्यदृष्टेति स्थितम् । यदपि परेणाक्षेपितम् 'सूक्ष्मितरुद्रूपादिप्रतिपत्तिसिद्धा- नामन्तराले गच्छतां प्रदीपरश्मीनां तावामप्यनुपलभ्यदर्शनात्तानुपलम्भात् तदभावसिद्धिः' इति, तदन्यनैव निरस्तम्, रविरश्मीनामपि शयानामभावादितिप्रसक्तेः । किञ्च, योगिन आत्मनश्चक्षुषो यथा सहकारिकारणमर्थो ज्ञानं जनयति तथा नक्तचरादिचक्षुर्गोलकादेरपि सहकारी तर्हि "अर्थवत् प्रमाणम्" [वात्स्या० भा० पृ० १] इत्यत्र "अर्थः सहकारी यस्य विशिष्टमितौ प्रमातृप्रमेयाभ्या- मर्थान्तरं तदर्थवत् प्रमाणम्" [　　　　] इति विरुध्यते । सहकारी चेदसौ देशान्तरितोऽपि तर्हि तत्कुड्यादेः प्रभागुणत्वयोरन्ते प्रदीपो देशान्तरव्यवहितोऽपि सहकारीति मध्यकाले तदर्शनसिद्धिः । ततो न विज्ञानाभावव्यभिचारः अत एव नाप्यनुमानम् उक्तं तेज उष्मादिव्यपदिष्टमन्तर्भूतोष्णस्पर्शं जनयिष्यतीति नोद्देश उष्णस्पर्शोपलम्भाद्भूतभास्वररूपस्य तैजसः सिद्धिः । यदपि चक्षुः परदिग- तत्त्वप्रार्थप्रकाशकं तैजसत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानम् अनेन ?; चक्षुषो रश्मयः साध्यन्ते उतान्यतः सिद्धानां प्राप्तार्थसम्बन्धस्तेषां साध्यत इति ? आद्ये पक्षे तद्गुणातीतमनानां पुरुषप्रयत्नतया चाक्षुष-

१-पः प्रत्य-पु० भा० टा० दि० । २-तत्सत्त्वस्य पु० ल० विना । ३ यदत्र-पु० भा० टा० टि० । ४ "चाक्षुषं तेजः"-पु० ल० टि० । ५ "भास्वररश्मिविना"-पु० ल० टि० । ६-च रूप-ल० वा० भा० । ७ "रवि-" पु० ल० टि० । ८ "दिने"-पु० ल० टि० । ९-पुरुषादि-भां० मां० विना । १०-सतां न ज- वा० वा० भां० मां० विना । ११-प्युपलभ्यं इत्-मां० । -प्युपलभ्य इत्-भां० ।

य[illegible]र्थनिरूपणात् तदर्थनिरूपणे सा सौगतस्य उद्भवरूपतामापन्ना इति गम्यनिर्भासि ज्ञानं सन्देहज्ञानवद्विपर्ययज्ञानमिति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारिपदोपादानं न कार्यं भवेत् ज्ञानान्-विशिष्टस्य च वस्तुन इन्द्रियगम्यत्वात् विपर्ययज्ञानजनकत्वे यथार्थे सर्वेन्द्रियगम्यत्वोत्पादनं तत्राप्यस्य प्रमाणता च अन्यत्र तद्विपर्यय इत्थं ज्ञानकरणं प्रमाणं तद्विपर्ययकत्वं न सर्वेन्द्रियगुणम्। यदपि "यत्सन्निधाने यो दृष्टः" इत्यादि, तदनुपपन्नम्। शब्दावच्छेदेन 'उद्भवम्' इति ज्ञानमात्रानुपपत्तेः। न युक्तम् शब्दोऽप्यत्र ज्ञाने विशेषणभूतो शब्दाकारा प्रतिभाति तथाप्यर्थनिरूपणात् । शब्दविशि-दोषक्षतिमाप्यभ्युपगमेऽपि यदि शब्दस्मरणात्मकत्वेन सामर्थ्यं निश्चयवशादपि शब्दप्रतिभासमात्र तदनिस्मृतिर्भवेत्। अथ शब्दस्मरणायत्तत्वेनानुत्पादकत्वेऽपि निश्चयवशात् अंशमात्रानुप्रवेशात् दोषानन्तिः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-त्वादिना।

एवं संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानमपि न कर्तव्यम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-नत्वेनैव तस्यापि निरस्तत्वात् न हि पराभ्युपगमेन 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयज्ञानोत्पत्ति-हेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः संभवति असंभवप्रकारस्य पूर्वमनुपपन्नत्वात्रापि वक्तव्यः। सविकल्पकस्यापि प्रसाधनप्रकारश्चैकान्तक्षणिकपक्षे न सम्भवत्येव "यः प्रागजनको बुद्धेः" इत्यादिदूषणस्य तत्रापि लिनस्वरूपत्वात् यथा क्षणिकैकान्ते सहकारिपक्षः न संभवति भावानां तथा प्राक् प्रतिपादित-मिति न पुनरुच्यते। यदपि 'संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदम्' इत्यभिधानम् तत्र सामा-न्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्मृतेश्च 'किंस्वित्' इत्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः सन्देहो व्यवच्छे-द्यत्वाभिमतः तत्र च किं प्रतिभाति धर्मिमात्रम् धर्मो वा? यदि धर्मी वस्तुसन् प्रतिभाति तदा नास्याऽपनेयता सम्यग्ज्ञानत्वात् । अथावस्तुभूतस्तत्र प्रतिभाति तदाऽव्यभिचारिपदव्यावर्तित-त्वात् तद्व्यावर्तनाय व्यवसायपदोपादानमनर्थकम् । अथ धर्मः प्रतिभाति तदाऽत्रापि वक्तव्यम् किमसौ स्थाणुत्व-पुरुषत्वयोरन्यतरः उभयं वा? यदि स्थाणुत्वलक्षणो वस्तुसन् कथमस्य ज्ञानस्य व्यवच्छेद्यता सम्यग्ज्ञानत्वादिति? अथापारमार्थिकोऽसौ तत्र प्रतिभाति तथाप्यव्यभिचारिपदापोद्य-त्वेव मिथ्याज्ञानत्वात्। एवं पुरुषत्वलक्षणप्रतिभासेऽप्येतदेव दूषणं वाच्यम्। उभयस्यापि तात्त्विकस्य प्रतिभासे न तज्ज्ञानस्य सन्देहरूपतेति नापोद्यता। उभयस्याप्यतात्त्विकस्य प्रतिभासे तद्विषयज्ञानस्य विपर्ययरूपता न सन्देहात्मकतेत्यव्यभिचारिपदापोद्यत्वमेव। अथैकस्य धर्मस्य तात्त्विकत्वम् अपरस्याता-त्त्विकत्वम् एवमपि तात्त्विकधर्मावभासित्वात् तज्ज्ञानमव्यभिचारि अतात्त्विकधर्मावभासित्वात् तदेव व्यभिचारीति एकमेव ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं च प्रसक्तम्। न च सन्दिग्धाकारप्रतिभासित्वात् सन्देह-ज्ञानमिति वाच्यम् यतो यदि सन्दिग्धाकारता परमार्थतोऽर्थे विद्यते तदाऽबाधितार्थगृहीतिरूपत्वात् सन्देहज्ञानता सत्यार्थज्ञानवत् । अथ न विद्यते तदाऽव्यभिचारिपदेन तद्ग्राहिज्ञानस्यापोदितत्वात् व्यवसायग्रहणं तद्व्यवच्छेदायोपादीयमानं निरर्थकम् । अथ न किञ्चिदपि तत्र प्रतिभाति न तर्हि तदपि तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमिति न तद्व्यवच्छेदाय व्यवसायात्मपदोपादानमर्थवत् । तत्र अस्य प्रत्यक्षलक्षणे उपादेयम्।

यदपि 'फलस्वरूपसामग्रीविशेषणत्वेनासंभवाद्येदं लक्षणम्' इति, तदुक्तमेवाभिहितम्। तदप्यसङ्गतम्। पक्षत्रयेऽप्यघटमानत्वात्। यदपि 'यतः' इत्यध्याहारात् फलविशेषणपक्षाश्रयणम्', तदप्यसङ्गतम्। न च यतोऽपरिच्छेद्यस्वरूपस्याप्यक्षप्रमाणता विशिष्टप्रमितिजनकत्वेन प्रमेय-प्रमात्रोरपि प्रसङ्गता । न च प्रमातृ-प्रमेययोरर्थान्तरत्वे सति विशिष्टप्रमितिजनकं यत् तत् प्रत्यक्षमिति विशेषणात् प्रमातृ-प्रमेय-व्यतिरिक्तस्य तस्य प्रमाणता, सन्निकर्षादिप्रमाणत्वाभिमतव्यतिरिक्तस्य तज्जनकस्य प्रमाणतेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । न च सामग्र्यस्य सन्निकर्षस्य वा साधकतमत्वात् प्रमाणता, साधकतमत्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्तावे निरस्तत्वात्। यदपि इन्द्रियादेरचेतनस्य प्रमाणत्वं प्रतिपादितम् तदप्य-

१-शाब-भा० भा० । २ पृ० ५५० पं० २२ । ३ पृ० ५२१ पं० १२ । ४-मेकोलि-ल० । ५ पृ० ५१५ पं० १० । ६ "सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशयः"-वैशेषिकद० २-२-१७ । प्रशस्त० कं० पृ० १७४ पं० २० पृ० १७२ [illegible] । 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः' -न्यायद० १-१-२३ । ७-यस्यक- भा० भा० । ८-पि स्यफल-भा० भा० भा० । पृ० ५२७ पं० १८ । ९ पृ० ५१० पं० १४ । १० पृ० ४७१ पं० २० ।

रश्मिरश्मितानामव्यक्तनः प्रतीतेरव्यक्तसाधितकर्मनिर्देशानन्तरमयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टो हेतुः। अथ यदुद्भूतरूपस्पर्शयोग्यं साध्यमव्यक्तेन एव तत्र नोपलभ्यते तत्र तद्बाधः कर्मणः यथाऽनुष्णोऽग्निः सत्त्वादिति न चाध्यक्षसमुद्भूतयोग्या नायना रश्मयः सदा तेषामदृश्यत्वात्, न, पृथिव्यादिद्रव्येऽपि तेषां सत्त्वस्वमसक्तेः। तथाहि—रश्मिवन्तो भूम्यादयः सत्त्वात् प्रदीपवदित्यनुमातुं शक्यत्वात् यथैव हि तैजसत्वं प्रदीपे रश्मिवत्त्वा व्याप्तमुपलब्धं तथा सत्त्वमपि। अस्याऽन्यथाऽपि संभावना न तैजसत्वेऽपीति कुतो विभागः? अथ भूम्यादेस्तत्साधनेऽध्यक्षबाधः, न: दुग्धधवलधवलालोचनानामपि तत्साधने तद्विरोधः समानः। अथ शुक्लरूपानुगतोऽध्यक्षतो धीश्यन्ते रश्मय इति कथं तद्विरोधः? ननु यदि तत्र न दृश्यन्तेऽन्यत्र किमायातम्? तत्र यथान्यत्र तत्साधने हेतोः पीतत्वप्रतीतौ शङ्खे पीतरूपतः प्रत्यक्षबाधनमुभयत्र तुल्यम्। अथ तत्र तत्प्रतीतेर्नान्यत्र सत्त्वेन ते साध्यन्ते अपि त्वनुमानतः तत् तु दृष्टान्तमात्रम्। अन्यत्र 'तैजसत्वात्' इति यदि हेतुः 'तैजसत्वात्' इत्यस्याऽनर्थकत्वम् अत एव मन्त्रसिद्धेः मन्त्रसाधने चायमपि तद्वत्त्वेव 'तैजसत्वात्' इत्यस्य हेतुत्वे प्रदीपदृष्टान्तेनैवार्थसिद्धेर्वैय्यर्थ्य तैजसविशेषणानर्थकम्। न च तत्र तैजसत्वं परं प्रति सिद्धमिति तत्साधनविकल्पा तद्दोषा दृष्टान्तदोषः। न च रश्मिवत्त्वात् विडाललोचनस्य तैजसत्वं सिद्धम् मण्यादीनामपि तत्प्रसक्तेः। न च रश्मिवत्त्वेऽभ्युपगतानामपि तैजसत्वम् मूलोष्णप्रभाया एव तैजसत्वात् अन्यथा तदभावविकल्पत्वादपि तैजसत्वं स्यात्। न च नासिकादीनां तैजसत्वं सिद्धमित्यसिद्धो हेतुः। न च रश्मिवत्त्वादेव तेषां तैजसत्वे इत्येतदन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः—सिद्धे मणिप्रभायास्तैजसत्वात्सिद्धिस्तत्र [illegible] इति कथं नेतरेतराश्रयदोषः? अथ तैजसं चक्षुः रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानात् तैजसत्वसिद्धेर्नेतरेतराश्रयदोषः। अन्यत्र [illegible] इत्यनुमानेऽपि [illegible] यदि 'चक्षुः' शब्दवाच्यं तत्र तैजसत्वसाधने [illegible] प्रतिषेधः। तथाहि—अञ्जन-[illegible]-मणीप्रदीपादीनां [illegible] प्रतिपत्तिः सिद्धैव। न च [illegible] सिद्धमित्यसिद्धा [illegible], रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति हेतुः [illegible] रूपस्यैव प्रकाशकत्वेऽप्यतैजसत्वात्। न चाञ्जनादि [illegible] नैकान्तिकत्वेनाप्रसक्तेः। न [illegible] इति सिद्धम्। न च [illegible] तैजसत्वादि [illegible] प्रकाशनात् [illegible] रूपस्यैव प्रकाशकत्वं च [illegible]। न चायं [illegible] प्रसक्तेः। [illegible] "अर्थं तत् प्रमाणम्" [न्यायभा० भा० पृ० १] [illegible] रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति [illegible] रूपादीनां [illegible] कथं [illegible] न च [illegible] 'अर्थानाम्' [illegible] प्रकाशकत्वात्। [illegible] न च

[illegible]

लम्बनत्वम् तद्देशसंबमालम्बनत्वप्रसक्तेः न च प्रतिभासमानान्यार्थसन्निकर्षजत्वं तज्ज्ञानस्य सत्योदकज्ञाने अस्यादृष्टेः । न चा(वा) प्रतीयमानसन्निकर्षजत्वंस्य तस्य तज्ज्ञत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यथानुमेयदहनज्ञानस्यापीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं स्यात् । अथ मन एव तत्रेन्द्रियं तस्य च दहनेन सह प्रतीयमानेन नास्ति सम्बन्धः इहापि तर्हि प्रतीयमानेनोदकेन न सम्बन्धश्चक्षुषः मरीचीनां तु न प्रतीयमानत्वमिति ताभिरपि कथं तस्य सम्बन्धः? यैश्च 'सामान्योपक्रमं विशेषपर्यवसानम् 'इदमुदकम्' इत्येकं ज्ञानं तस्य सामान्यवानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षो जनकः तिरस्कृतस्वाकारस्य परिगृहीताकारान्तरस्य सामान्यविशिष्टस्य वस्तुनो जनकत्वे तथाविधस्येन्द्रियेण सम्बन्धोपपत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षजो विपर्ययः' इति, तदत्यन्तमसम्बद्धम्; पराभ्युपगमेनास्यानुपपत्तेः । तथाहि-सामान्योपक्रममिति यदि सामान्यविषयम् 'इदम्' इति ज्ञानं तदा मरीच्युदकयोः साधारणमेकं सामान्यं 'इदम्' इति ज्ञानस्य विषयो वक्तव्यः । न चैकान्ततो व्यक्तिभिन्नमभिन्नं वा सामान्यं संभवति संभवेऽपि सत्त्वद्रव्यत्वव्यतिरिक्तस्य मरीच्युदकसाधारणस्य तस्य न सद्भावः सत्त्वद्रव्यत्वादेश्च ज्वलनादावपि सद्भाव इति न मरीच्युदकसाधारणत्वम् । तरङ्गायमाणत्वं तूभयसाधारणं सामान्यं पराभ्युपगमेन न संभवत्येव संभवेऽपि न तस्य तदुभयनियतत्वम् अन्यत्रापि सद्भावोपपत्तेः । 'विशेषपर्यवसानम्' इत्येतदपि यदि विशेषग्राहकं तदा सामान्यग्राहकत्वानुपपत्तिः न हि 'इदम्'-इत्येतस्य ज्ञानस्य विशेषग्राहिताऽनुभूयते तत्त्वे वा सामान्य-विशेषयोर्भिन्नस्वरूपत्वात् कथं सामान्यग्राहिताऽस्य? अथ 'उदकम्' इति ज्ञानं विशेषग्राहि तर्हि भिन्नावभासम् 'इदम्' 'उदकम्' इति ज्ञानद्वयं प्रसक्तम् प्रतिभासभेदस्यान्यत्रापि भेदनिबन्धनत्वात् तस्य चात्रापि भावात् । ज्ञानद्वये च 'इदम्' इति सामान्यावभासि सत्यार्थविषयं सन्निकर्षप्रभवम् 'उदकम्' इति त्वविद्यमानविशेषावभासि न तत् सन्निकर्षप्रभवम् यदसत्यार्थं न तद् व्य(अव्य)भिचारिपदोपादानव्यवच्छेद्यम् सन्निकर्षोत्पन्नपदेनैवापोदितत्वात् यच्च सन्निकर्षजं सामान्यज्ञानं तद् व्यभिचारि न भवतीति नाऽव्यभिचारिपदव्यवच्छेद्यम् । अथ 'इदमुदकम्' इत्युल्लेखद्वययुक्तमेकं ज्ञानं तर्हि सामान्ये तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं च विशेषे अप्रत्यक्षमप्रमाणं चेति कथमेकं ज्ञानमप्रत्यक्षप्रत्यक्षरूपं प्रमाणाप्रमाणरूपं च नाभ्युपगतं भवेत्? अथ सामान्येऽपि नाप्रत्यक्षं प्रमाणं चेदमभ्युपगम्यते तर्हीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभावादस्य नाव्यभिचारिपदारोपणा विशेषेऽप्यस्य प्रामाण्येऽपर्यवसिते वाऽव्यभिचारिपदमपार्थकमपोह्याभावात् । यदि च सामान्यवानर्थः स्मृत्युपस्थापितविशेषापेक्षोऽस्य जनकः कथमस्य विपर्यस्तता विद्यमानविशेषविषयत्वात्? अथ स्मृत्युपस्थापितत्वाद् विशेषस्य अविद्यमानविशेषविषयतया तस्य विपर्यस्तता, ननु तथाविधमानः स्मृत्युपस्थापितो विशेषः कथं तज्जनको येन सामान्यवानर्थस्तदपेक्षस्तज्जनकः परिगीयेत? तथापि तज्जनकत्वे इन्द्रियस्य स्वदेशकालासन्निहितार्थापेक्षस्य ज्ञानजनकत्वादर्थेन सन्निकर्षकल्पना तस्य प्रमाणस्य चार्थवत्त्वकल्पना विशीर्येत तथा च "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्" [न्यायद० १-१-४] इति "अर्थवत् प्रमाणम्" [१-१-वात्स्या० भा० पृ० १] इति च न वक्तव्यं स्यात् । अथाजनकस्य तत्र न प्रतिभास इति स्मृत्युपस्थापितस्य तस्य तज्जनकता तर्ह्यविद्यमानस्य न जनकत्वमिति विद्यमानविशेषविषयत्वेन तज्ज्ञानस्याविपर्यस्तत्वेनेति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारिपदोपादानमनर्थकं भवेत् । सामान्यवतोऽर्थस्य केवलस्य तज्जनकत्वे तस्यैव तत्र प्रतिभासः स्यात् । येऽपि 'तिरस्कृतस्वाकारस्य परिगृहीताकारान्तरस्य तस्य तज्जनकत्वम्' तत्रापि वस्तुनः स्वाकारतिरस्कारे वस्तुत्वमेव न स्यादिति कथं तस्य सामान्यविशिष्टता? तथाहि-मरीचीनां मरीच्याकारत्यागेऽपि वस्तुत्वमेव परित्यक्तं भवेत् स्वाकारलक्षणत्वाद् वस्तुनः न चाकारान्तरस्य परिग्रहः संभवति वस्त्वन्तरस्य

---

१ "न चक्षुरादेरिन्द्रियस्य [illegible] उदकज्ञानेऽपि [illegible] इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं [illegible] । अथ प्रतीयमानदहनेन सह मनसो नास्ति [illegible] न युक्तम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षो [illegible]"— [illegible] टि० पृ० १०५ पं० १०–१६ ।

१-त्व (-त्वं तस्य) तस्य क० । २ "[illegible]"—पृ० स० टि० । ३ "[illegible]" पृ० स० टि० । ४ पृ० ५११ पं० ८ । ५ [illegible] । ६ "[illegible]"—पृ० टि० । ७ [illegible] । ८ "[illegible]"—पृ० स० टि० । १०-इति [illegible] । ११ पृ० ५२१ पं० १ ।

प्रदीपे सति प्रतिनियतप्राणिनां रूपदर्शनसंभवात् तस्य रूपप्रकाशकत्वम्, अञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषां तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात्। न च यदन्तरेणापि यद् भवति तत् तत्कार्यम् इतरत् तत्कारणम्, अन्वयव्यतिरेकनिबन्धनत्वात् तद्भावस्य। अथ प्रदीपे सति यद् दर्शनं तत् तदभावे न भवति यत्तु तदभावे भवति न तत् तथापि तत्सदृशम्। न चान्यस्य व्यभिचारे अन्यस्यासौ अतिप्रसङ्गात्, अभेदेन; यतो यादृशमेव रूपदर्शनमालोके संस्कृतचक्षुषाम् तदभावेऽपि तादृशमेव तद्भेदानवधारणात्। तथा हि तद्भेदकल्पने न किञ्चित् कस्यचिद् वस्तुनः सदृशमिति सौगतमतानुप्रवेशः स्यात्। रूप-प्रदीपयोश्च सहोत्पन्नयोर्युगपद्दर्शने प्रदीपवत् रूपस्यापि प्रदीपप्रकाशकत्वाद् रूपं तैजसं भवेत् अन्यथा न प्रदीपोऽपि तैजसः स्यात् तज्जनकत्वाविशेषात् तयोः। न चान्यदा प्रदीपस्यैव रूपप्रकाशकत्वोपलब्धेः स एव तदापि प्रकाशकोऽन्यदाऽप्यञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषां तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात् तस्य तत्प्रकाशकत्वासिद्धेः। अथ तस्मिन् सति कदाचित् कस्यचित् रूपदर्शनात् तस्य तत्प्रकाशकत्वं तर्हि नक्तंचराणां संतमसे रूपदर्शनात् तद्भावे च तदभावात् हेतुफलभावस्य सर्वत्र तन्निबन्धनत्वात् तमोऽपि रूपप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् तैजसं भवेत्। अन्यथा हेतोरनेनैव व्यभिचारः स्यात्।

[अनुषङ्गात् तमसो भावाभावत्वप्रक्रमः]

आलोकाभाव एव तम इति चेत्, न; आलोकस्यापि तमोऽभावरूपताप्रसक्तेः। आलोकस्य तारतमादिरूपतयोपलम्भात् नाभावरूपतेति चेत् न, तमस्यप्यस्य समानत्वात्। यथा चालोकः प्रतिभासविषयस्तथा तमोऽपि तद्विषयः। न चालोकप्रतिभासाभाव एव तमःप्रतिभासः इतरत्राप्यस्य समानत्वात्। न च चक्षुर्व्यापाराभावेऽपि तत्प्रतिभाससंवेदनादालोकप्रतिभासाभाव एव तमःप्रतिभासः प्रतिनियतग्रामसीमावधिज्ञानावभासित्वात् प्रतिनियतमात्राणां तमसस्तद्गतप्रभवविज्ञानावभासित्वात् आलोकस्य च तद्विपर्ययात् यदा आलोकस्याप्यचक्षुर्जे सत्यसमाने प्रतिभासनात् तमोज्ञानाभावरूपता भवेत्। यथालोकस्य रूपप्रतिपत्तौ हेतुभावाद्भावरूपता तर्हि तमसोऽपि नक्तंचररूपप्रतिपत्तौ हेतुभावो विद्यत इति भावरूपता भवेत्। तदेवमालोकस्य वस्तुत्वे तमसोऽपि [illegible]

नक्तंचराणामालोकाभावेऽपि रूपदर्शनादालोकस्यापि न [illegible]

---

१ "दीपाभावे"—श्रु॰ म॰ टि॰। २ "व्यभिचारः"—श्रु॰ म॰ टि॰। ३ अत्र 'तथापि' पाठः सम्यक् [illegible]। ४ "तैर-" श्रु॰ ४—वस्तुनः स-श्रु॰ म॰। ५ "प्रदीप-कार्यो."—श्रु॰ म॰ टि॰। ६ "आलोकाभावे"—श्रु॰ म॰ टि॰। ७ [illegible] म॰ टि॰। ८—स्य प्र-श्रु॰ आ॰ हा॰ वि॰। ९ "तम —" श्रु॰ म॰ टि॰। १० "रूपदर्शन-" श्रु॰ म॰ टि॰। ११ "रूपप्रकाशकत्वसिद्धय"—म॰ टि॰। १२ "तमसा"—म॰ टि॰।

१३ तमसः स्वरूपे मतद्वयम्—केचित् तमो भावरूपं मन्यन्ते केचिच्चाभावरूपम्। तत्र जैना, पूर्वमीमांसकाश्च तमो भावरूपं [illegible] अभावस्य पदार्थान्तरत्वाभावेन च तमसो [illegible] भावरूपतां स्वीकुर्वन्ति। तमोऽभावाभाववर्णनपरा [illegible] नैयायिक-वैशेषिकौ तु तमसोऽभावरूपत्वेन [illegible] स्वीकुर्वन्तः। [illegible] यथा—५, २४ राजवा॰ का॰ ११, २०, २३ पृ॰ [illegible]। ५, २४ [illegible] पृ॰ [illegible] पं॰ १९— पृ॰ १११ पं॰ १– ११४ पं॰ १६। प्रमेयक॰ पृ॰ [illegible] पं॰ २-। ५, ८ [illegible] पृ॰ [illegible] पं॰ ७–११। [illegible] पं॰ ५ [illegible] १, ११ [illegible] पृ॰ [illegible]। [illegible] [illegible] परिकल्पित ॥

"[illegible]
[illegible] ॥"

—[illegible] श्लो॰ १११–११२।

[illegible] पृ॰ १२५ पं॰ ४—१६। [illegible] पृ॰ ९ पं॰ १–१० पं॰ ८।

१४ [illegible] १५ [illegible] प्रकाशकत्वम्' इत्यत्र"—श्रु॰ म॰ टि॰।

१६ "नक्तंचराणां [illegible]"—श्रु॰ म॰ टि॰।

तिरूपत्वात् तदापत्तिरूपत्वे वा मरीचय उदकरूपतामापन्ना इति तत्प्रतिभाति ज्ञानं विपर्यस्तमिति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यभिचारिपदोपादानं न कार्यं भवेत् सामान्यवस्तुन इन्द्रियसम्बद्धस्य विपर्ययज्ञानजनकत्वे यत्रांशे तस्येन्द्रियसम्बन्धोत्पाद्यत्वं प्रमाणता च अन्यत्र तद्विपर्यय इत्येकं ज्ञानमेकदेशे प्रमाणं तद्विपर्ययरूपं च भवेदित्युक्तम्। विधाने यो दृष्टः" इत्यादि, तदप्ययुक्तम्। शब्दाद्यवच्छेदेन 'उदकम्' इति ज्ञानस्यानुत्पत्तेः शब्दोऽप्यत्र ज्ञाने विशेषणभूतो ग्राह्यतया प्रतिभाति तथाप्रतीतेरभावात्। शब्दविशितासाभ्युपगमेऽपि यदि शब्दस्मरणाद्यन्तरेण नार्थनिश्चयस्तदाऽनवस्थादोषप्रतिपादनाय र्भवेत्। अथ शब्दस्मरणाद्यन्तरेणाप्युदकादेर्निश्चयस्तदा जैनमतानुप्रवेशाद् दोषासक्तिः

संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानमपि न कर्तव्यम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पतस्यापि निरस्तत्वात् न हि पराभ्युपगमेन 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयज्ञानमेकमुभयोर्यार्थसन्निकर्षजं संभवति असंभवप्रकारश्च पूर्ववदनुसृत्यात्रापि वक्तव्यः। सविकल्पकाध्यक्षप्रकारश्चैकान्ताक्षणिकपक्षे न सम्भवत्येव "न प्रागजनको बुद्धेः" इत्यादेर्दूषणस्य तत्राविचरूपत्वात् यथा चाक्षणिकैकान्ते सहकार्यपेक्षा न संभवति भावानां तथा प्राक् प्रतिपादितन पुनरुच्यते। यदपि 'संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदम्' इत्यभिधानम् तत्र सामाक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्मृतेश्च 'किंस्वित्' इत्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः सन्देहो व्यवच्छेभिमतः तत्र च किं प्रतिभाति धर्मिमात्रम् धर्मो वा? यदि धर्मी वस्तुसन् प्रतिभाति तदाऽपनेयता सम्यग्ज्ञानत्वात्। अथावस्तुसन्नसावत्र प्रतिभाति तदाऽव्यभिचारिपदव्यावर्तितन तद्व्यावर्तनाय व्यवसायपदोपादानमर्थवत्। अथ धर्मः प्रतिभाति तदाऽत्रापि वक्तव्यम् सौ स्थाणुत्व-पुरुषत्वयोरन्यतरः उभयं वा? यदि स्थाणुत्वलक्षणो वस्तुसन् कथमस्य ज्ञानस्य च्छेद्यता सम्यग्ज्ञानत्वादिति? अथापारमार्थिकोऽसौ तत्र प्रतिभाति तथाप्यव्यभिचारिपदापोढ मिथ्याज्ञानत्वात्। एवं पुरुषत्वलक्षणप्रतिभासेऽप्येतदेव दूषणं वाच्यम्। उभयस्यापि तात्त्विकस्य तिभासे न तज्ज्ञानस्य सन्देहरूपतेति नापोढता। उभयस्याप्यतात्त्विकस्य प्रतिभासे तद्विषयज्ञानस्य पर्ययरूपता न सन्देहात्मकतेत्यव्यभिचारिपदापोढतैव। अथैकस्य धर्मस्य तात्त्विकत्वम् अपरस्याता-त्त्विकत्वम् एवमपि तात्त्विकधर्मावभासित्वात् तज्ज्ञानमव्यभिचारि अतात्त्विकधर्मावभासित्वाच्च तदेव भिचारीति एकमेव ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं च प्रसक्तम्। न च सन्दिग्धाकारप्रतिभासित्वात् सन्देहज्ञानमिति वाच्यम् यतो यदि सन्दिग्धाकारता परमार्थतोऽर्थे विद्यते तदाऽबाधितार्थगृहीतिरूपत्वाच्च सन्देहज्ञानता सत्यार्थज्ञानवत्। अथ न विद्यते तदाऽव्यभिचारिपदेन तद्वादिज्ञानस्यापोदितत्वात् व्यवसायग्रहणं तद्व्यवच्छेदायोपादीयमानं निरर्थकम्। अथ न किञ्चिदपि तत्र प्रतिभाति न तर्हि तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमिति न तद्व्यवच्छेदाय व्यवसायात्मपदोपादानमर्थवत्। तत्र तदपि प्रत्यक्षलक्षणे उपादेयम्।

यदपि 'फलस्वरूपसामग्रीविशेषणत्वेनासंभवान्नेदं लक्षणम्' इति, तदयुक्तमेवाभिहितम्। अस्य पदार्थत्रयेऽप्यघटमानत्वात्। यदपि 'यतः' इत्यस्याध्याहारात् फलविशेषणपक्षाश्रयणम्', तदप्यसङ्गतम्। यतोऽपरिच्छेदस्वरूपस्याध्यक्षप्रमाणता विशिष्टप्रमितिजनकत्वेन प्रमेय-प्रमात्रोरिवासङ्गता। न च प्रमातृ-प्रमेययोरर्थान्तरत्वे सति विशिष्टप्रमितिजनकं यत् तत् प्रत्यक्षमिति विशेषणात् प्रमातृ-प्रमेयव्यतिरिक्तस्य तस्य प्रमाणता, सन्निकर्षादिप्रमाणत्वाभिमतव्यतिरिक्तस्य तज्जनकस्य प्रमाणत्वेऽपि वक्तुं शक्यत्वात्। न च सामग्र्यस्य सन्निकर्षस्य वा साधकतमत्वात् प्रमाणता साधकतमत्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्तावे निरस्तत्वात्। यदपि इन्द्रियार्थदर्शनेनास्य प्रमाणत्व प्रतिपादितम् तदप्य-

१-शाब० [illegible] २ पृ० [illegible] ३ पृ० [illegible] ४-प्रमेयक० [illegible] पृ० ५२५ [illegible] पृ० ५१७ पं० [illegible] स्वपक्ष [illegible] ९-सम्बन्ध० [illegible] पृ० ५२० पं० १८। [illegible] पृ० ५२० पं० १४। [illegible]

किमिन्द्रियसंयोगाभावे रूपदर्शनं न भवति? भवत्येव रूपसम्बन्धाद्यसम्भवात्कथम्! किं नेति चेत्, यदन्तरालेऽवस्थानात् तीव्रालोकनिरोधिन्यावरणात् । प्रदीपादानं घटच्छेदार्थम् । अत एवान्यत्रोक्तम्—

"तमोनिरोधे वीक्षन्ते तमसा नावृतं(वृतं) परम् ।
घटादिकम्" [ ] इत्यादि ।

प्रदीपस्य च घटरूपस्य व्यवधायकतमोऽपनेतृत्वे 'तैजसं चक्षुः रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रदीपवत्' इति साधननिरूपणात् दृष्टान्तस्य निरस्तं द्रष्टव्यम् ।

न चान्यत एव तस्य रश्मयः सिद्धाः केवलमनेन प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं तेषां साध्यत तत्सद्भावप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याभावात् । अथ यत्प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः न, भावानां नियतशक्तित्वात् । यतो य एव यत्र योग्यः स एव तत् प्रकाशयति अन्यथा समवायाविशेषाच्चक्षुर्यथा कुवलयरूपं प्रकाशयति तथा तद्गन्धमपि प्रकाशयेत् तथा धिकत्वम् । अथ योग्यताऽभावात्र तत् तद्गन्धमवभासयति तर्हि योग्यताऽभावात् नातिव्यवहितमतिसन्निकृष्टं वा तद्रूपं प्रकाशयतीति सर्वत्र योग्यतैवाश्रयणीया नापरं प्रकल्पनेन फलम् 'रश्मयो वा कुतो न लोकान्तमुपयान्ति'? इति प्रेरणायां इतरत्र तु योग्यता प्रतिविधानत्वेन वक्तव्या । तथा, यस्य कारणाद् भिन्नमेव कार्यं तस्य सर्वं सर्वस्मात् कुतो नोत्पद्यत इति चोद्ये योग्यतातो नापरमुत्तरमिति सैवात्राप्यभ्युपगमनीया किञ्च, यदि प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः स्फटिकाद्यन्तरितवस्तुप्रकाशकं न स्यात् तद्रश्मीनां विषयं गच्छतां स्फटिकादिना प्रतिबन्धात् । न च तैस्तस्य ध्वस्तत्वाद्यमदोषः स्फटिकादेर्व्यवधायकस्यादर्शनप्रसङ्गात् तदुपरि व्यवस्थापितस्य चाधारविनाशात् पातप्रसक्तेश्च परमाणवो रश्मयः कस्यचिदाधारभूता या अवयविकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः । अन्यस्यावयविन आशूत्पत्तेरदोषश्चेत्, न; तदा तद्व्यवहितस्यादर्शनप्रसक्तेः । तथा च यदा व्यवधायकदर्शनं न तदा व्यवहितदर्शनम् यदा च व्यवहितदर्शनं न तदा व्यवधायकदर्शनमिति प्रसज्येत । न चैवम् युगपद् द्वयोर्दर्शनात् । अथाशूत्पत्तेर्निरन्तरं व्यवहितप्रतिपत्तिविभ्रमस्तर्हि तदभावस्यापि आशुवृत्तेरभावप्रतिपत्तिविभ्रमस्तथा किं न भवेत्? भावपक्षस्य बलीयस्त्वादिति चेत्, न; भावाभावयोः परस्परं सकार्यकरणं प्रत्यविशेषात् । किञ्च, कलुषजलाद्यावृतस्यार्थस्य किं न ते प्रकाशकाः स्फटिकादेरिव जलादेरपि भेदे तेषां सामर्थ्याप्रतिघातात्? न च जलेन ते प्रतिहन्यन्ते स्वच्छजलेनापि तेषां प्रतिघातात् तद्व्यवहितस्याप्यप्रकाशनप्रसङ्गात् । अथ तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यता तर्हि तत एव तेऽप्राप्तमप्यर्थं प्रकाशयिष्यन्तीति व्यर्थं संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षप्रकल्पनम् । अपि च, समवायसम्बन्धनिषेधे चक्षुषो घटरूपेण संयुक्तसमवायप्रतिबन्धस्याभावात् तद्रूपाप्रकाशकत्वात् कथं नासिद्धो हेतुः 'रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्' इति? अथ 'इह तन्तुषु पटः' इति बुद्धिः सम्बन्धनिबन्धना तद्बुद्धित्वात् 'इह कुण्डे दधि' इति बुद्धिवत् इत्यतोऽनुमानात् समवायसिद्धेः न संयुक्तसमवायसम्बन्धाभावः; न; 'इह'बुद्ध्या सम्बन्धमात्रसाधने घट-तद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धाभ्युपगमात् सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् । अथ कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धः तद्बुद्धिनिमित्तत्वेन न प्रतिपन्न इति कथमतोऽसौ साध्यस्तर्हि समवायेऽप्येतत् समानम् । तथापि ततस्तत्साधनेऽन्यत्र कः प्रद्वेषः? अथ घट-तद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धो विरोधान्नेष्यते तर्हि भावाभावयोः कथञ्चित्तादात्म्याभावे समवायादेरसंभवादसम्बन्धः स्यात् तथा च अभावेनाक्षाणां सन्निकर्षाभावान्नाक्षतस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । विशेषणविशेष्यभावस्य भावाभावयोः सम्बन्धस्य भावान्नायं दोष इति चेत्, न, भावाभावाभ्यां

---

१ "अन्त."–बृ० ल० टि० । २–पस्य व्य–भां० मां० । ३–क्षुः त्रुटि–ल० बा० बा० । ४–तां त्रुटि–ल० बा० बा० । ५ "प्रतिबन्धस्य"–बृ० ल० टि० । ६–मये त्रुटि–ल० बा० बा० । ७–स्य बाधा– बृ० म० बा० बा० विना । ८–न्तर व्य–बा० बा० । "निरन्तरस्फटिकादिविभ्रम."–प्रमेयक० पृ० ११ द्वि० पं० ६ । ९ "अवयवि–" बृ० म० टि० । १० "रश्मय"–बृ० ल० टि० । ११–काः त्रुटि–बा० बा० । १२ "सम्बन्धम्"–बृ० म० टि० । १३ व्यर्थं समवा–बृ० आ० हा० वि० । १४ अत्र प्रमाण० ६० सं० समवायनिरासप्रसङ्गम्–पृ० ३१४–३१५ । १५–न म–बा० बा० ।

नर्थान्तरत्वे तावेव स एव वा स्यात् । अर्थान्तरत्वे भावाभावयोः सद्भावेऽपि न विशेषणविशेष्य-
वा ताभ्यां सम्बन्धान्तरसम्बन्धात् सम्बन्धे वा ताभ्यां तस्यापरेण सम्बन्धनिमित्तेन विशेषणविशेष्य-
वेन भवितव्यम् । तस्यापि सम्बन्धनिमित्तेनापरेण तेनेत्यनवस्था भवेत् । तस्मात् कथञ्चित् तयोः
दात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथाऽभावस्याध्यक्षप्रमाणग्राह्यता न भवेत् । तदेवं समवायनिर्देशो-
त्म रूपेण सम्बन्ध इति न तेन तस्य ग्रहणं परपक्षे भवेदिति "चक्षुषो घटेन संयोग एव गुणादि-
यात् द्रव्यसमवेतानां गुणादीनां संयुक्तसमवाय एव" [ ] इत्यादि षोढा सन्निकर्ष-
प्रतिपादनमयुक्तम् संयोग-समवाय-विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धानामभावेन तदनुपपत्तेः संयोगा-
दिद्वाभावः प्रतिपादित एव यथावसरमिति न पुनः प्रतिपाद्यते ।

अथ यथाऽस्माकं चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं प्रमाणाभावान्न सिद्धं तथा भवतोऽप्यप्राप्तार्थ-
प्रकाशकत्वं तस्य तत एव न सिद्धमिति कथम्—

"रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु" [आवश्यकनि० गा० ५]

इत्यभिधानं युक्तिसङ्गतम्, न, तस्याप्राप्तार्थप्रकाशने अनुमानसद्भावात् । तथाहि–अप्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः अत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वात् यत् पुनः प्राप्तार्थप्रकाशकं तदत्यासन्नप्रकाशकमुपलब्धम् यथा श्रोत्रादि अत्यासन्नार्थाप्रकाशकं च चक्षुस्तस्मादप्राप्तार्थप्रकाशकमिति व्यतिरेकी हेतुः । न चायमसिद्धो हेतुः गोलकस्थस्य कामलादेः पक्ष्मपुटगतस्य चाञ्जनादेस्तेनाप्रकाशनात् कथमन्यथा दर्पणादेः परो-पदेशस्य वा तत्प्रतिपत्त्यर्थमुपादानं भवेत् ? अथ साध्यनिवृत्तौ नियमेन यतः साधनं निवर्तते स वैधर्म्यदृष्टान्तः जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वे साध्ये घट इव आत्मशरीरसंयोगविशेषे सात्मकत्वे निवर्तमानेऽस्या-निवर्तमाने नियमेन ततः प्राणादिमत्त्वनिवृत्तेः न च श्रोत्रादेरप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे निवर्तमानेऽत्या-सन्नार्थाप्रकाशकत्वं नियमेन व्यावर्तते चक्षुष इव तेस्याप्यत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वात् ततो नायं व्यतिरेकी हेतुः, न, कर्णशष्कुलीप्रविष्टमशकादिशब्दस्य तेन प्रकाशनात् स्पर्शनादौ त्वविवाद एव । "चक्षुः-श्रोत्र-मनसामप्राप्यकारित्वम्" [ ] इति वचनादप्राप्तार्थप्रकाशकं श्रोत्रमिति सौगत, यथा सर्वगतात्मपक्षे न साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिस्तत इति नायं व्यतिरेकी हेतुरिति सौगत. यथा चक्षुष इवात्यासन्नविषय-सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति हेतुः, न, अप्राप्तकारित्वे श्रोत्रस्य चक्षुष इवात्यासन्नविषय-प्रकाशकत्वं न स्यादिति मशकादिशब्दस्य प्राप्तस्य प्रत्यक्षतः प्रकाशकत्वेन प्रतीयमानस्याप्राप्तार्थ-प्रकाशकत्वं तस्यैव प्रत्यक्षबाधितम् अप्राप्तस्य शब्दस्य प्रत्यक्षतः । अथ 'दूरे शब्दो निकटे शब्दः' इति प्रतीतेः मीमांसार्थप्रकाशकम् प्राप्तार्थप्रकाशकं च श्रोत्रमिष्यते, न सदेतत्, यतः साकारज्ञानपक्षेऽनाकार-ज्ञानपक्षे वाऽयमभ्युपगम इति वाच्यम् ? न तावत् प्रथमः पक्षः शब्दाकारस्य ज्ञानगतस्यावभासे दूर-निकटव्यवहारानुपपत्तेः अन्यथा स्वसंवेदनाकारेऽपि तैस्त्वमक्तिर्भवेदिति सर्वत्रासन्नदूरव्यव-हारोऽघटमानकः स्यात् । अथाकाराधायकस्यासन्नादित्वात् तद्व्यवहारस्तर्हि परपक्षेऽप्येतदुत्तरं समानं भवेदिति किं तत्प्रतिक्षेपः ? शक्यं हि परेणाप्येवमभिधातुम् कर्णशष्कुल्यनुप्रविष्टस्य शब्दस्य ग्रहणेऽपि तत्प्रथमकारणस्य दूरत्वात् दूरव्यवहारो विपर्ययाच्च विपर्यय इति । द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः सौगतस्यानभिमतत्वात् । अथ परोक्षयोऽप्राप्तार्थप्रकाशकं श्रोत्रमित्यभिधीयते दूरादिव्यवहारात्

१-२ पृ० ५११ पं० १५-२० टि० ५१

१-यद्योस्तद्वा-भा० मा० विना । २-एताभ्यां भा० मा० आ० हा० । [illegible] विसयं तु" ॥ इति संपूर्णा गाथा । [illegible] "अप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे"–
४ पृ० १११ पं० ८२ तथा पृ० १०६ पं० १० । [illegible] पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु । गंधं रसं च फासं बद्धपुट्ठं वियागरे [illegible]
५ 'पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासइ [illegible] ७ 'घटादि मशकात् –बृ० ल० टि० । ११ 'श्रोत्रस्य –बृ० ल० टि० । [illegible] 'अथ
६ "चक्षुषोऽप्रकाशनात्"–बृ० ल० टि० । १० 'श्रोत्रेण –बृ० ल० टि० । [illegible] प्राप्यकारित्वे च
बृ० ल० टि० । ९ श्रोत्र –बृ० ल० टि० । अत्र प्राप्तार्थप्रकाशकं च [illegible]
११ प्राप्तार्थप्र [illegible] १२ [illegible] –बृ० टि० । १० [illegible]
दूरे शब्दो निकटे शब्द इति प्रतीत [illegible]
श्रोत्रस्य [illegible] पृ० ११३ पं० १८ [illegible]
[illegible]
[illegible] या प्रा– [illegible]
[illegible]
७० पृ० ८०

द्रव्यपर्यायात्मनोऽर्थस्य विषयिणश्च निर्वृत्युपकरणलक्षणस्य द्रव्येन्द्रियस्य लब्ध्युपयोगस्वभावस्य च भावेन्द्रियस्य विशिष्टपुद्गलपरिणतिरूपस्यार्थग्रहणयोग्यतास्वभावस्य च यथाक्रमं सन्निपाते योग्यदेशावस्थाने तदनन्तरोद्भूतं सत्तामात्रदर्शनस्वभावं दर्शनमुत्तरपरिणामं स्वविषयव्यवस्थापनविकल्परूपं प्रतिपद्यमानमवग्रहः । "पुनरवगृहीतविषयाकाङ्क्षणमीहा" [ ] "तदनन्तरं तदीहितविशेषनिर्णयोऽवायः" [ ] "अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा" [ ]।

अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रमाणता उत्तरोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्यम् कथञ्चित् प्रमाणफलभेदश्चोपपन्नः । यथा च प्रतिभासभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकसंविदो युगपदेकत्वं तथा क्रमभाविनामवग्रहादीनां हेतुफलरूपतया व्यवस्थितस्वरूपाणामेकत्वं कथंचिदविरुद्धम् अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिरिति प्रतिपादितमनेकशः । धारणास्वरूपा च मतिरविसंवादस्वरूपस्मृतिफलस्य हेतुत्वात् प्रमाणम् स्मृतिरपि तथाभूतप्रत्यवमर्शस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात्, संज्ञाऽपि तथाभूततर्कस्वभावचिन्ताफलजनकत्वात्, चिन्ताऽप्यनुमानलक्षणाभिनिबोधफलजनकत्वात्, सोऽपि हानादिबुद्धिजनकत्वात् । तदुक्तम्—"मतिस्मृतिसंज्ञाचिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्" [तत्त्वार्थ० १–१३] अनर्थान्तरमिति कथंचिदेकविषयम् । "प्राक् शब्दयोजनात् मतिज्ञानमेतत् शेषमनेकप्रभेद(दं) शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं श्रुतम्" [ ] इति केचित् । सैद्धान्तिकास्तु अवग्रहेहावायधारणाप्रभेदरूपाया मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्तादीनां तु कथञ्चिद्गृहीतग्राहित्वेऽप्यविसंवादकत्वादनुमानवत् प्रमाणताऽभ्युपेया । न चानुमानस्यागृहीतस्वलक्षणाध्यवसायात् प्रामाण्यं न यथोक्तस्मृत्यादेः शब्दानित्यत्वादिषु लिङ्गलिङ्गिधियोरप्रमाणताप्रसङ्गात् व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन साकल्येनानधिगतस्वलक्षणाध्यवसायिना सेनचानित्यत्वादेर्ग्रहणे तयोः समधिगतस्वलक्षणविषयत्वात् । शेषमत्र सविकल्पकमध्यक्षं प्रसाधयद्भिश्चिन्तितम् । अत्र च यत् शब्दसंयोजनात् प्राक् स्मृत्यादिकमविसंवादिव्यवहारनिर्वर्तनक्षमं प्रवर्तते तन्मतिः शब्दसंयोजनात् प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः।

"अक्षार्थयोगे दर्शनानन्तरमर्थग्रहणमवग्रहः" । प्रमाणमी० १–१–२७ ॥

ईहादिकस्य लक्षणवाक्यानामपि क्रमविकासमवगन्तुकामैरकेभ्य एव ग्रन्थेभ्यस्तुलना विधेया ।

आवश्यकनिर्युक्ति–विशेषावश्यकभाष्ययोस्तु अवग्रहादीनां चतुर्णां लक्षणानीत्थम्—

"अत्थाणं उग्गहणं अवग्गहं तह वियालणं ईहं । ववसायं च अवायं धरणं पुण धारणं बेंति" ॥ नि० १७९ ॥

सामण्णत्थावग्गहणमुग्गहो भेयमग्गणमहेहा । तस्सावगमोऽवाओ अविच्चुई धारणा तस्स" ॥ भा० १८० ॥

१ "कर्णशष्कुलिकाद्युपकरणेन्द्रियम् कदम्बगोलकाद्याकारा चक्षुरादीन्द्रियनिर्वृत्तिः"–सू० ट० टि० ।

द्रव्येन्द्रिय–भावेन्द्रियस्वरूप–संस्थान–पृथुलादिकं प्रज्ञापनोपाङ्गगतेन्द्रियपदस्य [illegible]–पृ० २५३ द्वि० १७ प्र० । २–लक्षणस्य बा० ब० भां० मां० । ३–प्रदर्शनमुत्तर–पू० भ० पृ० मि० । ४ "पुनरवगृहीतविशेषाकाङ्क्षणमीहा"—लघीयस्त्र० स्वो० वृ० त्रि० पृ० २ प्र० पं० ३ । ५ "[illegible]"—लघीयस्त्र० स्वो० वृ० त्रि० पृ० २ प्र० पं० ४ । ६ "स्मृतिहेतुर्धारणा [illegible]"–[illegible] वृ० त्रि० पृ० २ प्र० पं० ५ । ७ "प्रमाणमिति सर्वत्र संटङ्कः"–पू० ट० टि० । ८–[illegible]–पू० ट० भ० बा० विना । सर्वेष्वपि श्वेताम्बरीय–दिगम्बरीयेषु तत्त्वार्थ[illegible] "[illegible]" [illegible] । सिद्धिविनिश्चयटीकायामपि तथैव समुद्धतो दृश्यते—त्रि० पृ० ६६ पं० १४ । "[illegible]"—लघीयस्त्र० प० ३ श्लो० ११ ।

९ "प्राक् नामयोजनाच्छेषं श्रुतं शब्दानुयोजनात्" ॥–लघीयस्त्र० प० ३ श्लो० ११ । "[illegible] प्रमाणं धारणा स्मृति(स्मृति.) संज्ञा प्रत्यवमर्श, [illegible], [illegible] शब्दयोजनात् शेषं श्रुतमनेकप्रभेदम्"—लघीयस्त्र० स्वो० वृ० त्रि० पृ० ३ द्वि० पं० ११ । "[illegible]" [illegible] पदमात्रस्य विद्यानन्दिना वर्णितम्—१,१० [illegible] ८१–८८ । [illegible]

१० विशेषा० गा० ३९९–४०१ पृ० २२९–२३१ । ९,११ [illegible] पृ० ८८ पं० १२— ११ [illegible] बा० भां० मां० विना । १२ "[illegible]"–पू० ट० टि० ।

१३ "मति–श्रुतयोः [illegible] [illegible]–विशेषा० गा० ९७–१७० पृ० ६३–९०६ । [illegible] पृ० ११६ [illegible]

द्वि०–१४३ द्वि० ।

चिमिरालोकाभावे प्रकाशकत्वं न भवति? भवत्येव कथमन्य
किं नेति चेत्, यदन्तमोऽपगमाभावात्, तीव्रालोकनिर्गमि
व्यपरमोऽर्थम्। अत एवान्यत्रोक्तम्–

"तमोनिरोधे वीक्षन्ते तमसानावृतं(वृतं) प
घटादिकम्" [ ] इत्या

प्रदीपस्य च घटरूपान्तरभागतमोऽपनेतृत्वे 'तीक्ष्णं चक्षुः रूप
प्रदीपवत्' इति साधननिरूपणात् दृष्टान्तस्य निरस्तं द्रष्टव्यम्।

न चान्यत एव तस्य रश्मयः सिद्धाः केवलमनेन प्रामाण्यप्र
तत्सद्भावप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याभावात्। अथ यत्प्राप्तार्थप्रकाश
न, भावानां नियतशक्तित्वात्। यतो य एव यत्र योग्यः स एव
समवायादिविशेषाच्चक्षुर्यथा कुवलयरूपं प्रकाशयति तथा तद्गन्धम
धिकल्पम्। अथ योग्यताऽभावान्न तत् तद्गन्धमवभासयति तर्हि
नातिव्यवहितमतिसन्निकृष्टं वा तद्रूपं प्रकाशयतीति सर्वत्र यो
प्रकल्पनेन कृत्यम्, 'रश्मयो वा कुतो न लोकान्तमुपयान्ति'? इ
इतरत्र तु योग्यता प्रतिविधानत्वेन वक्तव्या। तथा, यस्य कारणाद
सर्वं सर्वस्मात् कुतो नोत्पद्यत इति चोद्ये योग्यतातो नापरमुत्त
किञ्च, यदि प्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः स्फटिकाद्यन्तरितवस्तुप्रकाशकं
गच्छतां स्फटिकादिना प्रतिबन्धात्। न च तैस्तासां ध्वस्तत्वादयम
स्फटिकादेर्व्यवधायकस्यादर्शनप्रसङ्गात् तदुपरि व्यवस्थापितस्य चा
परमाणवो द्रव्याः कस्यचिदाधारभूता वा अवयविकल्पनावैयर्थ्यप्रस
तेरदोषश्चेत्, न; तदा तद्व्यवहितस्यादर्शनप्रसक्तेः। तथा च यदा व्य
दर्शनम् यदा च व्यवहितदर्शनं न तदा व्यवधायकदर्शनमिति प्रस
दर्शनात्। अथाशूत्पत्तेर्निरन्तरं व्यवहितप्रतिपत्तिविभ्रमस्तर्हि तदभाव
विभ्रमस्तथा किं न भवेत्? भावपक्षस्य बलीयस्त्वादिति चेत्, न;
करणं प्रत्यविशेषात्। किञ्च, कलुषजलाद्यावृतस्यार्थस्य किं न ते प्रका
भेदे तेषां सामर्थ्याप्रतिघातात्? न च जलेन ते प्रतिहन्यन्ते स्वच्छज
वहितस्याप्यप्रकाशनप्रसङ्गात्। अथ तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यता तर्हि त
यिष्यन्तीति व्यर्थं संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षप्रकल्पनम्। अपि च, र
घटरूपेण संयुक्तसमवायप्रतिबन्धस्याभावात् तद्रूपाप्रकाशकत्वात् क
मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्' इति? अथ 'इह तन्तुषु पटः' इति बुद्धिः स
'इह कुण्डे दधि' इति बुद्धिवत् इत्यतोऽनुमानात् समवायसिद्धेः न र
न; 'इह'बुद्ध्या सम्बन्धमात्रसाधने घट–तद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यस
साध्यताप्रसङ्गात्। अथ कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धः तद्बुद्धिनिमित्तत्वेन न
साध्यस्तर्हि समवायेऽप्येतत् समानम्। तथापि ततस्तत्साधनेऽन्यत्र कः प्र
कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धो विरोधान्नेष्यते तर्हि भावाभावयोः कथञ्चित्ताद
त्म्यादसम्बन्धः स्यात् तथा च अभावेनाक्षाणां सन्निकर्षाभावादक्षज
विशेषणविशेष्यभावस्य भावाभावयोः सम्बन्धस्य भावादयं दोष इति चेत्

१ 'अना.''–वृ० ल० टि०। २ यस्य व्य–भा० मां०। ३–क्षुः स्फुटि–ल० स्फुटि ... वा० बा०। ५ ''प्रतिबन्धस्य'' वृ० ल० टि०। ६–मये स्फुटि– ल० वा० प ... विना। ८ न्तर व्य–बा० बा०। ''निरन्तरस्फटिकादिविभ्रम.''–प्रमेयक० ... १० 'रश्मय'–वृ० ल० टि०। ११–का: स्फुटि–बा० ... ११ व्यर्थं समया–वृ० भा० हा० मि०। १४ अत्र प्रमाण० ... १० न प्र–बा० बा०।

[प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः चार्वाकस्यानुमानप्रामाण्याशङ्का]

अत्राहुश्चार्वाकाः–भवतु सांव्यवहारिकं विशदमध्यक्षम् अनुमानादिकं तूपचरितरूपत्वाद्विषयाभावाच्च प्रमाणमनुपपन्नमिति कथं शब्दसंयोजनात् श्रुतं स्मृत्याद्युपपत्तिमत्? तदुक्तम्–"प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभः" [ ] तथा "अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्" । [ ] न चानुमानमर्थपरिच्छित्तिस्वभावम् तद्विषयाभिमतस्य सामान्यादेरर्थस्याभावात् । भावेऽपि यदि विशेषस्तद्विषयोऽभ्युपगम्यते तदा तत्र हेतोरनुगमाभावः अथ सामान्यं तद्विषयस्तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः । तदुक्तम्–"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम्" । [ ] इति । किञ्च, व्याप्तिग्रहणे पक्षधर्मतावगमे च सत्यनुमानं प्रवर्तते न च व्याप्तिग्रहणमध्यक्षतः संभवति तस्य सन्निहितमात्रार्थग्राहकत्वेन सकलपदार्थाक्षेपेण व्याप्तिग्रहणेऽसामर्थ्यात् । नाप्यनुमानं तद्ग्रहणक्षमम् तस्यापि व्याप्तिग्रहणपुरःसरतया तत्र प्रवृत्तेः अनुमानात् तद्ग्रहणेऽनवस्थेतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तस्य च व्याप्तिग्राहकत्वायोगात् विशेषविरुद्धानुमानविरोधयोश्च सर्वत्र सुलभत्वात् कुतोऽनुमानस्य प्रामाण्यम्?

[सौगतैरनुमानप्रामाण्यसमर्थनेन चार्वाकाशङ्कायाः प्रतिविधानम्]

अत्र प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिनः सौगताः प्रतिविदधति–प्रमाणेतरसामान्यस्थितेः परबुद्धिपरिच्छित्तेः स्वर्गापूर्वदेवतादिप्रतिषेधस्य चाक्षतलक्षणाभिः स्वसंवित्तिभिः कर्तुमशक्तेः प्रमाणान्तरसद्भावः सिद्धः । यच्च 'प्रमाणस्यागौणत्वात्' इत्युक्तम् तत्र यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमभिप्रेतं तदानुमानमप्यनुपचरितमेव अस्खलितबुद्धिरूपत्वात् अथ धर्मिधर्मसमुदायस्य साध्यत्वे हेतोः पक्षधर्मत्वम् अन्वयो वाऽसंभवीति धर्मिणः साध्यत्वं पक्षधर्मत्वप्रसिद्ध्यर्थं धर्मस्य चान्वयसिद्ध्यर्थमुपचरितमित्युपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरितम्, असदेतत्; यतो यत्र धर्मिणि धूममात्रमग्निमात्रव्याप्तमुपलभ्यते तत्रैवाग्निप्रतिपत्तिमन्वन्तो लोके दृश्यत इति कस्यात्रोपचारः? समुदायस्याप्येवं साध्यत्वं सिध्यत्येव । यदाह "केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथैव समुदायस्य सिद्धिः कृता भवति" [ ] इति । पुनरप्युक्तम्–

"धर्मस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते ।
तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥" [ ] इति ।

न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे अनुमानमुपचरितं नाम । न चागौणत्वादभ्रान्तत्वात् प्रमाणस्यानुमानस्य च भ्रान्तत्वादप्रामाण्यम् भ्रान्तस्याप्यनुमानस्य प्रतिबन्धबलादुपजायमानस्य प्रामाण्यसिद्धेः । तथाहि–प्रत्यक्षस्यापि अर्थस्यासंभवेऽभाव एवाव्यभिचारित्वलक्षणं प्रामाण्यम् तच्च साध्यप्रतिबद्धहेतुप्रभवस्यानुमानस्याप्यस्तीति कथं न प्रमाणम्? तदुक्तम्–

---

१ प्रत्यक्षैकप्रमाणसमर्थनप्रवणं चार्वाकमतं प्रमेयकमलमार्तण्डे द्रष्टव्यम्–पृ० ४५ द्वि० पं० ५। २ पृ० ७० पं० २७ टि० २। "तथा चाहुः–प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानार्थनिश्चयो दुर्लभः"–न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११८ पं० २१।

३ "विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः" ॥–न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११९ पं० ४–५। "येऽपि मन्यन्ते–विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता"–१,१,५ शास्त्रदीपिका पृ० ११ पं० १०।

४ अत्रार्थे कारिकेयं वर्तते–"तदुक्तं धर्मकीर्तिना–
प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित्"–प्रमाणप० पृ० ६४ पं० ११–१८। प्रमेयक० पृ० ४६ द्वि० पं० २। "तथा चोक्तं सौगतैः" इति इत्योद्धृतोऽयं श्लोकः प्रशस्तपादकन्दल्याम्–पृ० २५५ पं० १७–१९। "धर्मकीर्तिरप्येवमाह" इति निर्दिश्योद्धृतोऽयं श्लोकः प्रमाणमीमांसायाम्–१–१–११ पृ० १४ पं० १४। ५–धर्म्यादि–अ० द्वा० वि०। ६ प्र० पृ० पं० ४। ७ धर्मत्वं प्र–भां० मां० आ० द्वा० वि०। ८ "साध्यधर्म"–पृ० टि०।

"सिद्धस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते । तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥"–न्यायवा० ता० टी० पृ० १८० पं० ९।

"अर्थस्यासंभवे भावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता।
प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे समं द्वयम्"॥ [ ] इति।

तेन 'अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्' इत्यादि यदुक्तम् तदप्यपास्तम्, यतः सर्व एव प्रेक्षावान् प्रवृत्तिकामः प्रमाणमन्वेषते प्रवृत्तिविषयार्थप्रदर्शकम्। अर्थक्रियासमर्थश्चार्थः प्रवृत्तिविषयः। अनागतं च प्रवृत्तिसाध्यमर्थक्रियासामर्थ्यमर्थस्य नाध्यक्षमधिगन्तुं समर्थम् भाविनि प्रमाणव्यापारासंभवात् तत् कथमन्यार्थपरिच्छेदमात्रात् प्रामाण्यं युक्तम्? अतः तद्विषये अध्यक्षं तदनुसारतया 'यत् पूर्वं मया प्रत्यक्षेणार्थक्रियाकारि प्रतिपन्नं वस्तु तदेवेदम्' इति निश्चयं कुर्वत् प्रवर्तकत्वात् प्रमाणम् अनुमानेऽपि चैतत् समानम् यतोऽर्थक्रियाकारित्वेन निश्चितात् लिङ्गात् पारम्पर्येणोत्पत्तेरव्यभिचारित्वलक्षणं प्रामाण्यमनुमानेऽप्यभ्युपगतम् कथं नाविप्रतिपत्तिविषयः? प्रतिपन्न एवं चाप्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या व्यवहारप्रत्ययसमर्थेन लोकोऽभ्युपगत प्रामाण्यम्। अथाध्यक्षमपि प्रमाणं नेष्यते तर्हि लोकप्रतीतिबाधा भवन्तमनुधावति अध्यक्षानुमानयोः प्रमाणतया लोके प्रतीतत्वात्। न च प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यमस्माभिर्निषिध्यते किन्तु त्रिलक्षणं पञ्चलक्षणं वा लिङ्गं न केनचित् प्रमाणेन प्रवृत्तः प्रसिद्धमिति पर्यनुयोगे यद्यनुमानं साधकमभिधीयते ततस्तत्रापि स एव पर्यनुयोग इत्येवं सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव बृहस्पतेः सूत्राणीति वक्तव्यम् यतः पक्षधर्मात् तदंशव्याप्तात् प्रमाणतोऽवगतात् साध्यप्रतिपत्तिरनुमानम् पक्षधर्मतानिश्चयश्च क्वचित् प्रत्यक्षात् क्वचिच्चानुमानात् यत्राप्यनुमानात् तन्निश्चयस्तत्रापि नानवस्थादिदूषणम् प्रत्यक्षादेव क्वचित् तन्निश्चयादनवस्थादिदोषव्यावृत्तेः तदंशव्याप्तिनिश्चयश्च कार्यहेतोः कस्यचित् स्वभावहेतोश्च विशिष्टप्रत्यक्षादेव। स्वभावहेतोरप्यनित्यत्वस्याध्यक्षेणैव प्रतिपत्तेस्तन्निबन्धन एव तन्निश्चयः। अध्यक्षावगतेऽपि च क्षणिकत्वे तद्व्यवहारसाधनाय प्रवर्तमानमनुमानं न वैयर्थ्यमनुभवेत् शिंशपात्वाद् वृक्षत्वानुमानवत्। न च सत्त्व-क्षणिकत्वयोस्तादात्म्ये सत्त्वनिश्चये क्षणिकत्वस्यापि निश्चयात् तदनिश्चये वा सत्त्वस्याप्यनिश्चयात्—अन्यथा तत्तादात्म्यायोगात्—क्षणिकत्वानुमानवैयर्थ्यम् यतो निश्चयापेक्षो हि गम्यगमकभावः निश्चयश्चानुभवाविशेषेऽपि सत्त्व एव न क्षणिकत्वे सदृशापरापरोत्पत्त्यादेर्भ्रान्तिनिमित्तस्य सद्भावात् विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या सत्त्व-क्षणिकत्वयोस्तादात्म्यसिद्धेर्बाधकप्रमाणस्य च प्रतिबन्धसिद्धिरध्यक्षत इति नानवस्थादिदोषः। न च निर्विकल्पकं व्याप्त्या प्रतिबन्धग्रहणाक्षमम् विकल्पोत्पादनद्वारेण तस्य तत्र सामर्थ्याभ्युपगमात्। न चाप्रमाणकेन परः पर्यनुयुज्यते वादिप्रतिवादिनोः पर्यनुयोगस्य प्रमाणत्वेनासिद्धेः। अथ यथा वचनात्मकमनुमानं न वक्तुः प्रमाणम् अथ चाऽनेन वक्ता परान् प्रतिपादयति तथाऽप्रमाणकेन पर्यनुयोगः क्रियत इत्ययुक्तमेतत् यतो वचनाद् द्वयोरप्यर्थप्रतीतिः प्रमाणभूतैवोत्पद्यतेऽर्थपरिच्छेदकत्वात् केवलं वक्तुरधिगमस्य निष्पन्नत्वात् प्रमाणं नोच्यते न पुनरप्रमाणं भवति अप्रामाण्ये वा द्वयोरप्यप्रमाणमिति कथं तथार्थप्रतीतिः? यदपि 'परप्रसिद्धेनानुमानेन तदेव निषिध्यते' इत्युच्यते तदप्येतेनैव निरस्तम्। यच्च 'तद्विषयस्य सामान्यादेरभावादनुमानमप्रमाणम्' इत्युक्तम् तदप्यतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधकत्वेनानुमानस्य प्रतिपादनात् प्रतिविहितम् यथोक्तस्य च सामान्यस्यायोगव्यवच्छेदेन प्रतिनियतदेशादिसम्बन्धितयाऽनुमानेन प्रसाधनात्। 'विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम्' इत्येतदपि प्रतिविहितमेव। अवगततादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्य च लिङ्गस्य साध्यगमकत्वे विशेषविरुद्धानुमानविरोधयोः सद्भावदर्शनमात्रप्रतिपन्नाविनाभावलिङ्गप्रभ-

---

१ "प्रमाणहेतुत्वं"-बृ॰ टि॰। २ पृ॰ १७ पं॰ ९। तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ ७७५ पं॰ १७। अष्टस॰ पृ॰ ४२ पं॰ १६। १-१-११ प्रमाणमी॰ पृ॰ १४ पं॰ १६। ३ पृ॰ ५५४ पं॰ ४। ४ "प्रत्यक्षस्य"-बृ॰ टि॰। ५-पत्तिविं-बृ॰। ६-च चा-वा॰ ब॰ ब॰ विना। ७ लोके-बृ॰ विना। ८ लिङ्गं के॰ वा॰ बा॰ मां॰ मां॰ विना। ९ पृ॰ ६९ पं॰ १९। [illegible] पर्यनुयोगपराणि हि बृहस्पतेः सूत्राणि इति वचनात्—प्रमाणप॰ पृ॰ ६९ पं॰ १। १० "प्रत्यक्षनिबन्धन-" बृ॰ टि॰। ११-न पर्य-वा॰ ब॰। १२ न च-भा॰ मां॰ विना। १३ "वचनात्मकं हि अनुमानं परार्थं [illegible] प्रतिपादयति"—बृ॰ स॰ टि॰। १४ निस्योत्पद-बृ॰ स॰। १५ कथं वितथार्थप्र-भा॰ मां॰। १६ पृ॰ ५५४ पं॰ ५। १७ पृ॰ ५५४ पं॰ [illegible]

तद्धर्मत्वं प्रतिपद्यते । पारतन्त्र्येण च साध्येन सह व्याप्तिग्रहणं रूपादिष्वपि गतैव । साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरपि प्रमाणान्तरादेवावगता । न च त्रितयपरिज्ञाने प्रवृत्तेनं सामान्यतोदृष्टमपि तु पूर्ववदेवैकमनुमानं प्रसक्तमिति वक्तव्यम् धर्मिणि पारतन्त्र्यस्य सर्वदाऽप्रत्यक्षत्वात् महीध्रादौ धर्मिणि कदाचित् पारतन्त्र्यं प्रत्यक्षम् परस्याप्रत्यक्षत्वात् सामान्यतोदृष्टव्यपदेशमासादयति । धर्मिणः साध्यसाधनयोर्वा सर्वदा प्रत्यक्षत्वे गमकत्वाद्विरोधेऽपि गमकत्वादिदं सामान्यतोदृष्टमनुमानमेव न भवेत् ।

ननु एवं पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टानां परस्परतः को विशेषः ? उच्यते-इच्छादेः पारतन्त्र्यमौष्ण्यप्रतिपत्तौ गुणत्वं कार्यत्वं वा पूर्ववत् तदेव बाध्यमानत्वबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन बाधकेन प्रमाणेनावगतीयमानं शेषवतः फलम् [illegible] तदे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाऽप्रत्यक्षत्वं [illegible] मेवोदाहरणम् शेषवतश्च शिष्यमाणं [illegible] स्वहेतोः प्रतिपक्षसाध्यान्तराद् साध्यं [illegible] फलम् । एवं च सति, सर्वत्र संभवे [illegible] [illegible] प्रमकोटं मतिं जनयत् तत्पूर्वकं तदनु [illegible] अनुमानलक्षणम् ।

द्वितीयसूत्रेऽप्येतदेव व्याख्यानम् । अयं तु विशेषः—पूर्वस्मिन् त्रिप्रकारमेव लिङ्गमनुमानव्यवच्छेदकम् पूर्ववदादयस्तु त्रिप्रकारलिङ्गविशेषणार्थाः । उत्तरस्मिंस्तु सर्वमेतदनुमानव्यवच्छेदार्थम् अवयवास्तु पूर्वेणैव न्यायेन । अथ च सूत्रद्वये प्रथमसूत्रव्याख्यानेऽ[illegible] अनुना सूत्रेण महतोऽर्थस्य संग्रहात् [illegible] मभ्ययनप्रभृतीनाम् [illegible] नक्तिः । [illegible] शास्त्रीयानां [illegible] व्याख्याने [illegible] च- [illegible] जे [illegible]

[illegible] नियम- मवगव्यम् । विशेषस्तु तथानुमान- [illegible] दर्शनार्थम् । अनुमानस्य च त्रैविध्यं

[सौगतप्रणीतानुमानलक्षणाश्रयेण नैयायिकोक्तानुमानलक्षणस्य प्रतिक्षेपप्रकारः]

कथं पुनः सौगतप्रणीतलक्षणादस्य प्रतिक्षेपः ? उच्यते-तत्पूर्वकमिति प्रत्यक्षप्रमाणफलपूर्वकं यतो भवति तदनुमानमिति प्रथमसूत्रव्याख्यानमसमञ्जसमेव परोक्षलक्षणलक्षितस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वेनाभिधाने तत्पूर्वकत्वस्यानुमानलक्षणस्यासंभवात् । तदसंभवे च स्मृत्यादिजनकव्यवच्छेदार्थं [illegible] व्याख्याने तत्पूर्वकत्वप्रसङ्गात्, तत्फलस्यैव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । यद्यपि पूर्ववदादिना अनुमानस्य निर्देशो प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रतिषेधात् । यद्यपि त्रिविधग्रहणमनुमानविभागार्थम् पूर्ववदादिग्रहणं च विभागविषयज्ञापनार्थम्' इत्युक्तं तदप्यसारम् कारणादप्रतिबद्धसामर्थ्यात् प्रदर्शितन्यायेन कार्यानुमाने कार्याव्यक्तता-व्यक्त्यावस्थितत्वात् । या च 'अनुत्पन्नायव्यक्तियस्यान्यतन्त्रोऽपि स्यात् क्रियातो विभाग.' इत्यादि-

१ ध० [illegible] मु० ल० टि० । २ 'प [illegible] मु० ल० टि० । ३-न्यतोऽदृ-मु० । [illegible] आ० [illegible] । ४ 'परतन्त्रम्' मु० टि० । ५ प्रतिविनियत प०-आ० डा० वि० । [illegible] कार मिति जनय [illegible] कार मिति जनय अ० टी० ११० । कार्यमिति जनय-वा० का० । ८ "विशेष- [illegible] मु० टि० । ९ दत्तस्तु [illegible] ह० वि० । १०-प्रमाण-मु० आ० डा० वि० । [illegible] अत्र प्रतिपादित -मु० टि० । ११-मान ल-मु० । १२ पृ० ५६१ पं० ११ । १३-धर्मपू-मु० । [illegible] पृ० ५६१ पं० ११ । पूर्वपक्षवेलोपदर्शित-मु० टि० । १४ पृ० ५६१ पं० १५ । १५ पृ० ५६१.

यो: कथमवकाशः? तेन 'विशेषविरुद्ध'-इत्याद्यप्यसङ्गतमेव अतोऽनुमानस्यापि प्रामाण्योपपत्तेः "प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्" [ ] इति चार्वाकमतमयुक्तम्। अत्र च—

"पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः।
अविनाभावनियमाद्धेत्वाभासास्ततोऽपरे" [ ]

इति वचनात् पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्त इति लक्षणनिर्देशः हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः त्रिधैव स हेतुरिति तत्प्रभेदनिर्देशः।

---

१ पृ० ५५४ पं० १२।

२ क्वचित् क्वचित् खण्डितोऽपि हेतुबिन्दुतर्कटीकागतः पाठः समानप्रायत्वेन परस्परशुद्धीकरण–तुलनयोरुपयोगितया सटिप्पणिकत्वेन च अर्थवैशद्योपयोगितया ताडपत्रप्रत्युपलब्धावस्थ एवात्र समुद्ध्रियते—

"एष चार्थः पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः कस्य परोक्ष····पि च व्याप्ती सत्यां तेन नियतं भवतीत्यभिप्रायवता विपर्ययव्याप्तिं प्रदर्शयितुमिदमुक्तम्—"हेत्वाभासास्ततोऽपरः" इति तत्रैतत् स्यात् क्षणिकविरुद्ध····विपर्ययेण व्याप्तिर्बाधक-प्रमाणवशादवसिता इह तु भिन्नतुल्याद्यानामर्थानां हेत्वाभासत्वेन व्याप्तिः कतरेण प्रमाणेनावसितेत्यत्र····अविनाभाव-नियमाद् इति। त्रिविधहेतुव्यतिरिक्ते लिङ्गतयोपगते शङ्क्यमाने वा वस्तुनि पक्षधर्मतासद्भावेऽप्यविनाभावाभावा····

तथा च वक्ष्यति—

"न स त्रिविधाद्धेतोरन्यत्रास्तीत्यत्रैव नियत उच्यते" इति। अविनाभाववैकल्यं च हेत्वाभासेनासिद्धविरुद्धानैका-न्तिकसामान्य····नव्याप्तं प्रमेयत्वादौ निश्चितमिति हेत्वाभासत्वे साध्येऽविनाभाववैकल्यं स्वभावहेतुः अविनाभाववैकल्यं च त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तत्वादेव त····गता नापि हेतुत्वं तेषु निषिध्यमानं केवलं व्यामोहात् हेतुत्वमन्यत्र प्रतिद्वन्द्वेन तत्राऽऽरो-पितमात्राद्धिरं वा तद्विरुद्धोपलम्भादपसार्यते। तत् किमुच्यते····विनः कथं विरोध इति न च सहानवस्थानलक्षण एव विरोधो येन तन्न्यायः सर्वत्रोपवर्ण्येत। नाऽपि यद् यत्र प्रतिषिध्यते तस्य तत्रैव विरो···(धः इति) वक्तव्यो येन "कथम-सतः केनचिद् विरोधगतिः" इति चोद्येत। नहि नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेरिति साध्यधर्मिण्येव शीतस्पर्शोऽस्याभिना विरोध ··र्थो यथा तत्स्पर्शोऽन्यत्र प्रतीतविरोधस्याभिना साध्यधर्मिणि निषेधः तथा हेत्वाभासत्वोपलम्भाद् हेतुत्वयथार्थेषु हेतुत्वनिरासे ····तोऽपि च आश्रमिको विरोधः प्रतीयते। यथा क्षणिकत्वेनाक्षणिकत्वस्य तस्य वस्तुनि कश्चिदप्यसम्भवात्। भावेन वा यदभावस्य सर्वत्रापि····सन्नसेत्यलं दुर्मतिविसर्पितेष्वत्यादरेणेति स्थितमेतत्–त्रित्वे हेतुत्वं नियम्यमान····कातुगतविभा-गिदम्। तथाहि–तादात्म्य–तदुत्पत्तिभ्यामविनाभावो व्याप्तः, तयोस्तत्रैकत्वंभावात्। तस्य च तयोरेव भावात्स्व-स्वभावस्तत्तदुत्पत्तेश्च। या तदव्यभिचारनियमाभावात्।

तदुक्तम्—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात् ॥
[illegible] ··· ॥ इति ॥

[illegible] इति। [illegible] कारणोत्पत्तिरेवाविनाभावनिबन्धनम्। [illegible] सर्वस्य [illegible] स्यात्, अविशेषात्। एकार्थसमवायनिमित्तो [illegible] इति चेत्, ननु समवायोऽप्याधायां···भूतानमनुवर्ण्यते। [illegible] यो वा [illegible] तथा [illegible] एवमधार्यम्। [illegible] न वा [illegible] इति चेत्, [illegible] इति न [illegible] स्यात्। न [illegible] नियमो युक्तः। नहि···नीयेन न वा यस्य यत्र [illegible] यद् येनाविनाभूतं दृश्यते तस्य [illegible] न तु [illegible] इति [illegible] न हेतु [illegible]। तथा चाह—

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]···(?)त्रिलहेतु···। ५ अविनाभावे। ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible]··· २१ [illegible]।

प्रतिबोधदर्शिना साऽपि प्रमाणसाधितत्वादनुल्लेख्या । यथा च क्रियाविभागादीनां प्रमाणसाधितत्वं तथा प्राक् प्रतिपादितम् प्रतिपादयिष्यते च यथावसरम् । यदपि 'मेघानां भविष्यद्वृष्टिकार्यविशेषत्वविशिष्टत्वमुन्नतत्वादिना धर्मेण तद्गतेन साध्यते' इत्युक्तम् तदप्यसंगतम् [illegible] त्रिगताद[illegible]नां प्रदर्शितन्यायेन धर्मासिद्धेरवयविसंयोगविशेषविशेषत्वादीनां च परस्परानुगमेनानिर्देश्योपाधेय-स्वरूप-दृष्टान्तासिद्धिदोषा वाच्याः । न च कार्याभावात् कारणमात्रस्याभावनिवृत्तिरिति सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुः अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कारणविशेषस्याभावनिवारणे [illegible] कारणस्योन्नतत्वादिधर्मविशिष्टस्य ज्ञातुं शक्यम् असौ च कार्येणैव तद्[illegible] नेतुं प्राक् । यदपि 'यो हि भविष्यद्दृष्टव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमवगन्तुं समर्थः स एव तस्मात् तामनुमिनोति' इत्युक्तम् तदप्यसङ्गतम् तदनुमितेः प्रागेव कार्यस्य प्रादुर्भावात् तदनु[illegible]त्वात् । यदपि 'गम्भीरध्वानवत्त्वे सति' इत्याद्युन्नतत्वादिविशेषणम् तदप्येवं वैव निरस्तम् अनुमानप्रतीतौ तस्यानुपयोगित्वात् अध्यक्षेण एव तत्प्रतिपन्नस्य [illegible] सिद्धेः । यदपि [illegible] उदाहरणं प्रदर्शितम् तत्र नदीविशेषो धर्मी अप्रसिद्धोऽसिद्धः उभय[illegible] [illegible]त्वात् साधनधर्मोऽसिद्धः संयोगमात्रेण प्रतिपादनात् । यदपि [illegible] साधक-धर्मेण [illegible] प्रतिबोधदर्शनेन प्रदर्शितम् तदपि प्रक्रियाया अतिरिक्तमसिद्धम् । 'अकार्यकारणभूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमनात् सामान्यतोदृष्टम्' इति यदभिधानम् तदप्यसङ्गतम् अकार्य-कारणभूतस्य [illegible] च लिङ्गस्य गमकत्वेऽविनाभावनिमित्तस्य तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षण-[illegible] गमकत्वाभ्युपगमात् सर्वस्य सर्वं प्रति गमकत्वोपपत्तेः । न चान्यतो [illegible] लिङ्गस्याविनाभावो [illegible] [illegible] इति [illegible] एव [illegible] [illegible] । तर्हि लिङ्ग[illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

अथ हेत्वन्तराभावनिश्चये त्रिधैव स इति नियमो युक्तः प्रतिबन्धस्वभावविभ्रमभावात्

संयोगादिषु हेष्वपि प्रतिबन्धो न तादृशः । न ते हेतव···व्यभिचारस्य संभवात् ॥ इति ॥

अत्र श्लोके यस्य येन सह तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्तो न स तद्विनाभावी, यथा प्रमेयत्वादिरनित्यत्वादिना न, तथ येन [illegible] तादात्म्यतदुत्पत्ती संयोगकार्यव्यतिरेकिणामर्थानामिति व्यापकानुपलब्धिः । स्वभावानुपलब्धिस्तु कारणहेत्वन्तर्भावेति तथा···तत्र एव प्रतिबन्धः । व्यापककारणानुपलब्धी तु तादात्म्यतदुत्पत्तिनिवृत्तिनिबन्धनत्वेन तदन्तर्भावेऽपि तावत···

···तु तन्तौसमवायः संयोगो भावयेर्वा । निवर्तयेत् कार्यं वा कार्यमन्यभिचारतः ॥ इति ॥

तेषां हेतुलक्षणं संक्षिप्तनियमतदुपदर्शे···यत्र श्लोके निर्दिष्टमिति । अथवा त्रिधैव स इति स पक्षधर्मत्रिप्रकार एव सपक्षकार्यानुपलम्भस्वभावदर्शनेन व्याप्तो मान्यः । त्रिप्रकारत्वदर्शनेन व्याप्त एवेति सम्बन्धः । किं कारणम् ? अविनाभावनियमात् । अविनाभावस्य व्याप्तेः त्रिविध एव पक्षधर्मे निश्चयमानस्य च पक्षधर्मस्याविनाभावे नियमात् । तेन च स्वभावकार्यानुपलम्भव्यतिरिक्तपक्षधर्मव्यतिरिक्तो न तद्दर्शनेन व्याप्तो इति । त्रिविधश्च कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणः पक्षधर्मत्वदर्शनेन व्याप्त एवेति न तस्माद्धेतुत्वमियुक्तं भवति । तदविनिविधहेतुव्यतिरेकोऽपि न हेत्वाहारं कुर्वन्तः त्रिविधे च हेत्वविनाभावस्वरूपस्वभावहेतुत्वमावर्तयेन्त निरस्ता भवन्ति । यदैवं स्यात् हेत्वाभासानामपि ···हि कथितम् । तत्र कार्यस्वभावयोरविनिश्चितस्य प्रतिषेधे साध्ये व्यापारः अनुपलब्धिरोऽपि न हेत्वन्तराभावनिश्चयो यतः सा वस्तुसंप्रक्रिया भवत ···व्यापकानुपलम्भयो निरस्तमिति येति । तत्र तुल्यमेवोपपत्त्युपसंहारदर्शिनः स्वभावानु-पलब्धिरन्योन्यनिवृत्त्या अथवान्याहारहेतुरिष्यते । न···तस्यत्वन्ताभावतयोपपत्तमनुमेन्तारूपम् यदि हि स्याद्धेत्वा-दिनिवेश एकस्य स्यात् नात्यन्ताभावः । कारणव्यापकानुपलब्धी तु सिद्धे कार्ये···व्याप्यव्यापकभावे भवतः । न च हेत्वन्तरेऽत्यन्ताभावतयौपपत्ते प्रयोगोऽयं सम्भवति तत् कथं ते तदभावं गमयिष्यतः । विरोधोऽप्यविरुद्ध······ भवतोऽन्यभावेऽभावादन्यस्य इति विरुद्धोपलब्धिरन्यभावप्रतिपत्तिनी । तदभावे वा कारणानुपलब्ध्यादीनां कथमसन्तानिषेधः ? इत्याशङ्क्य—"हेत्वाभासास्ततोऽपरे" इति । तदविनिश्चितहेतोरपरोऽन्ये हेत्वाभासा यतस्त्रिविधैव स इति । एवं मन्यते—यद् यद् यत्र नियमतो निर्णयेन तादृशस्य व्याप्तौ स नियमः सिध्यति । यथा यत् सत् तत् क्षणिकमेवेति । सत्त्वस्य क्षणि-केषु नियत सम्बन्धः सत्त्वविपर्ययैरा···तेन क्षणिकविपक्षव्यावृत्तिकस्य व्याप्तो सिध्यति । एवमिहापि त्रिविधे हेतुनियम-व्याप्तौ हेतुविपर्ययेण हेत्वाभासेन विपक्षतया का···स्य व्याप्तो त्रिविधतयैव नियमो भवति । तदविनिविधहेतुव्यतिरिक्ता-नामर्थानां हेत्वाभासत्वं दर्शयति । तेन स्वभावकार्यानुपलम्भ···स्वभावानुपलम्भव्यतिरिक्तानामर्थानां हेतुत्वाभावनिश्चय इति । हेतुलक्षणयोग परस्परपरिहारस्थितलक्षणतयैव विरोधो···स्वभावप्रतीतिकाल एव प्रतिषेधः तादात्म्यनियतप्रति-भासस्वभावेन तद्विपरीतस्वभावस्य तदभावतया प्रतीते परस्परमिश्ररूपतया भावः···स्यात् । तत्र त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तेष्वर्थेषु हेत्वाभासत्वमुपलभ्यमानं स्वविषये हेतुत्वं निराकरोति । ते च हेतुवचनाद् अर्थो नास्त्यन्वयतो ···मिधानीयम् तत्र त्रिधाभावो हेतुव्यापारनिमित्त इत्याह "हेत्वाभासास्ततोऽपरे" इति । ततः पक्षधर्मत्वदर्शनेन व्याप्त इति हेतुलक्षणादपरेऽन्यथानुपपत्तिका हेत्वाभासा भवन्त एवेति न तल्लक्षणमुच्यते । तथाहि–पक्षधर्मे हेतुके यत्र पक्षधर्मता नास्ति न स हेतुत्वदर्शनेन व्याप्त इति वचने यत्र तदंशव्याप्तिविरहो विपर्ययव्याप्तेर्विपक्षस्य वा समस्तस्वभावाभावात् ते हेतुलक्षणविकलतया हेत्वाभासा अविद्यविरुद्धानैकान्तिका भवन्त्य एव । तथ हि—सर्वेऽपि दोषैः विपक्षस्य व्यावर्तितः तल्लक्षणविरहिते न तल्लक्षणे तादृशेन प्रवर्तमानस्य···परिहारेण तदुपलब्धिरिति च तत्र दशः फलवान् भवति । यदत्यत्र हेत्वाभासानामु-पादानं तन्मन्दबुद्धीनामनुग्रहार्थं तु प्रकरणे विपुलमतीनुद्दिश्य प्रणीतम् "संक्षेपतः" इति वचनात् । स एव हि संक्षेपोक्त-लक्षणस्य अनुक्रमाः न मन्दमतय तेषां विस्तरनिर्णयमन्तरेण यथावदर्थप्रतिपत्तेरभावात् । अत एवाचार्यैरिसोऽन्यानुप-दर्शनेन हेत्वाभासलक्षणं तयोरदर्शितमिति । तत्र अस्मिन्नाने हेतुलक्षणं १ हेतुसंख्यानियमः २ तस्य च त्रिविधस्य हेतुस्वरूपं ३ तदुपदर्शनं ४ [illegible]······ ···हेत्वाभासलक्षणानभिधानकारणं चेति ६ षडर्थाः श्लोकेऽत्र निर्दिष्टा इति"—हेतु० टी० म० लि० पृ० ४७-पृ० ९ अ ।

११···षि । १३ प्रतिबन्धिकः । १४ व्याप्यं हेत्वन्तरविषयम् । १५ कार्यादि । १६ तुल्यं सत्तो योग्यानाकं वस । १७ इत्याशङ्क्याह । १८ हेतुत्वम् । १९···योगात् । २० हेतु— । २१ यदुत । २२ तत्तोभयस्य हेतुलक्षणविरहस्य हेत्वाभासत्वस्य च कारणं अविनाभावविरह इत्येत··· ।

[अक्षपादीयानुमानसूत्रस्य विविधा व्याख्याः न्यायस्य तदीयानुमानलक्षणस्य अनेकधा निरूपणम्]

अत्र च सूत्रे "तत्पूर्वकमनुमानम्" इत्येतावदनुमानलक्षणमित्येके। "तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम्" इति चान्ये । "तत्पूर्वं त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चानुमानम्" इत्यपरे । आद्ये सूत्रे लक्ष्यलक्षणविभागमुपदर्शयन्ति—अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः तत्पूर्वकमिति लक्षणम् अत्र चैकस्य पूर्वकशब्दस्य समानश्रुत्या "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ-" [न्यायद० १-२-१] सूत्रवत् साधनशब्दस्य लुप्तनिर्देशं मन्यन्ते । 'तत्पूर्वकम्' इत्यत्र तच्छब्देन प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसम्बध्यते । तत्पूर्वकं तत्फलं तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकं तदनुमानं व्यवच्छिनत्तीत्युच्यमाने संस्कारे अतिप्रसङ्गः तस्य तत्फलपूर्वकत्वेऽप्यबोधरूपत्वात्नानुमानव्यवच्छेदकत्वमिति तन्निवृत्तये ज्ञानग्रहणं कार्यम् अथ प्रत्यक्षसूत्रे ज्ञानग्रहणं प्रकान्तं तदिहापि सम्बध्यते, नन्वेवमपि ज्ञानरूपं तत्पूर्वकं यतो भवति तदनुमानमित्युच्यमाने स्मृत्यातिप्रसङ्गः द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया अविनाभावसम्बन्धस्मृतेस्तत्पूर्वकत्वात् तज्ज-

---

पूर्ववदाद्यनुमानविषयाण्युदाहरणानि अत्यन्तं विभिन्नानि वर्तन्ते । उक्तकारिकाव्याख्यायां साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रस्तु पूर्ववदादित्रिप्रकारमेव तद् वीतावीतभेदेन संगृहीतवान् तत्स्वरूपं च सविस्तरं विवृतवान् ।

जैनागमग्रन्थेषु भगवती-[श० ५, उ० ४] अनुयोगद्वार [पृ० २१२-२१५ स०] प्रभृतिषु पूर्ववदादिभेदेनानुमानविभागः कृतो दृश्यते परन्तु तत्र सामान्यदृष्ट-विशेषदृष्टोभयभेदभिन्नं तृतीयमनुमानं दृष्टसाधर्म्यवन्नाम्ना ज्ञापितमस्ति । 'प्रत्यक्षं च परोक्षं च' इति सूत्रयन्तः श्रीसिद्धसेन-समन्तभद्रादयो जैनतार्किका इममागमिकमनुमानविभागं न वर्णितवन्तः ।

चरकसंहितायां श्लोकस्थाने अनुमानद्वैविध्यमित्थं प्रदर्शितम्—

"प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते । वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम् । दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः" ॥

अ० ११ श्लो० २८-२९ पृ० २६१ ।

प्रशस्तपादभाष्ये "तत् तु द्विविधम् दृष्टं सामान्यतोदृष्टं च" [पृ० २०५] इत्यादिनाऽनुमानद्वैविध्यं प्रदर्शितम् ।

मीमांसादर्शने शाबरभाष्ये "तत् तु द्विविधम्—प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धं सामान्यतोदृष्टसंबन्धं च" [पृ० ८ पं० १] इत्येवमनुमानद्वैविध्यं प्ररूपितम् ।

इदमेव मीमांसकसंमतमनुमानद्वैविध्यं तत्त्वसंग्रहे इत्थं निरूपितम्—

"द्वैविध्यमनुमानस्य केचिदेवं प्रचक्षते । विशेषदृष्ट-सामान्यपरिदृष्टत्वभेदतः" ॥—तत्त्वसं० का० १४४२ पृ० ४२२ ।

"केचिदिति कुमारिलादयः" । तत्त्वसं० पञ्जि० । अत्रार्थे सविशेषमवबुभुत्सुभिः श्लोकवार्तिकगतोऽनुमानपरिच्छेदोऽवधारणीयः । जैनागमे सामान्यदृष्ट-विशेषदृष्टे अनुमानस्य प्रभेदौ मीमांसकनये तु ते एवानुमानस्य भेदाविति बोद्धव्यम् ।

१ "अत्र हि प्रथमं लिङ्गदर्शनं ततः प्रतिबन्धस्मरणम् ततः केषाञ्चिन्मते परामर्शज्ञानं ततः साध्यार्थप्रतीतिः ततः प्रत्यक्षलक्षणावसरवर्णितेन क्रमेण हेयादिज्ञानमितीयति प्रतीतिकलापे यथोपपत्ति कार्यकारणभावो वक्तव्य इत्येवं तत्पूर्वकपदमेव केवलमनुमानलक्षणक्षममिति गुरवो वर्णयाञ्चक्रुः ।

अन्ये पुनः उपमानाद्यतिव्याप्तिव्युदासाय त्रिविधग्रहणं व्याख्यातवन्तः । तत्पूर्वकमनुमानमित्युच्यमाने सति उपमानादौ प्रसङ्ग इति त्रिविधग्रहणम्" ।—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १२६ पं० २३—पृ० १२७ पं० २ ।

"तदेवं लक्षणे कश्चित् सर्वं सूत्रमयोजयत् । एवं तु ख्यापितं न स्यात् सूत्रकारस्य कौशलम्" ॥—न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० १२७ पं० १५ ।

२ "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति संपूर्णं सूत्रम् ।

३ "तानि वै तत् पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम्" इत्यादिना 'तत्पूर्वक'पदस्य व्युत्पत्तिविचारणा न्यायवार्तिके वर्तते—पृ० ४३ पं० १९-। एषैव विचारणा न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामपि चर्चिताऽस्ति-पृ० १५६ पं० २१-। न्यायमञ्जर्यां तु सैव भङ्ग्यन्तरेण विशेषविशदतया सुललिततया च निरूपिताऽस्ति—आ० २, पृ० १२६ पं० ७—।

४ तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकपूर्वकं ल० भां० वि० । तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकपूर्वकपूर्वकं अ० का० । तत्फलपूर्वकं तत्पूर्वकं पूर्वकं बृ० । तत्फलपूर्वकपूर्वकं हा० ।

५ "विशिनष्टि'—बृ० ल० टि० । "यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति । प्रत्यक्षपूर्वको भावनाख्यः स्मृतिहेतुः संस्कार निर्णयश्च प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानं प्रसज्यत इति । नैष दोषः विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तत इति तेन न संस्कारेऽतिप्रसङ्गः । निर्णये तु उभयथा" इत्यादि—न्यायभा० पृ० ४१ पं० १९-। न्यायवा० ता० टी० पृ० १७० पं० २०—।

६ सम्बध्यमिहापि भां० मां० ।

अनुपलब्धेश्च पक्षधर्मत्वं नोपपत्तिमत् अन्योपलब्धिस्वभावायास्तस्याः पुरुषधर्मत्वात् । स्वातन्त्र्येण धर्म्यनपेक्षत्वात् कुतः पक्षधर्मता? स्वभावहेतोः पुनर्धर्मिरूपत्वाद् भेदनिबन्धना पक्षधर्मता दूरोत्सारितैव । न च कल्पितस्य पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्वं साध्यव्याप्तिश्चोपपत्तिमती । ततो न पक्षधर्मत्वं हेतोर्लक्षणं भवदभिप्रायेण युक्तिसंगतम्, असदेतत्; यतो यद्यपि सर्वोपसंहारेण साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तथापि न तत्प्रतिपत्तिमात्राद् 'इदानीमिह साध्यधर्मिणि साध्यधर्मः' इति विशेषावगमः तेनाप्रतिपन्नविशिष्टदेशादिसम्बन्धिसाध्यार्थप्रतिपादकत्वेनानुमानं नाप्रामाण्यमश्नुते । न चान्यदेशादिस्थेन साध्यधर्मेणान्यदेशादिस्थः साधनधर्मः सम्बन्धमनुभवति तेन प्रतिनियतदेशादिविशेषितसाधनप्रतिपत्तिबलादेव प्रतिनियतदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतिपत्तिरेवानुमानमिति न पक्षधर्मत्वमन्तरेणानुमानसंभवः । न च धूममात्राद् वह्निमात्रस्यावगतिरनुमानम् व्याप्तिग्राहकप्रमाणफलत्वात् तस्याः । न च हेतोः पक्षधर्मत्वे 'यत्र साधनधर्मस्तत्र साध्यधर्मः' इत्यविशिष्टावगतिमात्रात् सिध्यति साध्यधर्मिधर्मतया साधनधर्मस्याप्रतीतेः सामान्येनाभिधानात् ततो विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यावगतये पक्षधर्मत्वं प्रदर्शनीयम् अतः 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इत्यनेनैव पक्षधर्मत्वस्योक्तत्वात् प्रदेशविशेषे अग्निसिद्ध्यर्थं 'धूमश्चात्र' इति न वक्तव्यमुक्तार्थत्वात् इति यदुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् । एतेनैव यदुक्तं कुमारिलेन—

"नदीपूरोऽप्यधोदेशे दृष्टः सन्नुपरि स्थिताम् ।
नियम्यो गमयत्येव वृत्तां वृष्टिं नियामिकाम् ॥
एवं यत् पक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेत्वङ्गमिष्यते ।
तत् पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते ॥
पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताऽनुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥
क्लिष्टेन पक्षधर्मत्वं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।
न संगच्छेत तस्यैतल्लक्ष्येण सह लक्षणम् ॥
यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।
लक्ष्यं हि लक्षणेनैतदपूर्वं न प्रसाध्यते" ॥ [ ] इति,

तदपि अयुक्तम् यतः किमित्यधस्तान्नदीपूरमुपलभ्योपर्येव वृष्ट्यनुमानं नान्यत्र? तथा, शिशुरयं ब्राह्मणो मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादिति किमिति यस्यैव शिशोः ब्राह्मण्यं साध्यं तस्यैव मातापितृब्राह्मण्यलक्षणो धर्मः सम्बन्धी गमको न मातापितृब्राह्मण्यमात्रम्? अथ नदीपूरस्योपरिदेशसम्बन्धिता अन्यसम्बन्धिमातापितृब्राह्मण्यस्य चागमकत्वादेयमनुमानं तर्हि नदीपूरो यतः समायातस्तत्रैव

अन्वयानुगमनं यत्र न प्रयेण किम्? । नान्यथानुगमनं यत्र तत्र प्रयेण किम्? ॥

[illegible] "—सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ३०० पं० ९–१२ ।

[illegible] प्रमाणान्द्र-ब्रह्मचारिणो [illegible] पात्रकेसरिणा ।

१ [illegible] २—मा० ३० टि० पृ० म० ।

[illegible]

दृष्टरनुमानं मान्यच व्यभिचारात् तस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये गमकत्वं नान्यथा अनैकान्तिकत्व-प्रसक्तेः एवं च कथं न पक्षधर्मतानिश्चयो हेत्वङ्गम्? तन्मातापितृमाहात्म्यस्यापि पक्षधर्मत्वं तन्निश्चयश्च समस्यैवान्यथानुपपत्त्याऽयोगात्सामापि हेतोन पक्षधर्मत्वकल्पना।

अथवा व्यभिचारनिमित्त एव धर्मो हेतुर्युक्तो धूमस्याग्निकार्यत्ववत् माहात्म्यमातापितृजन्यत्वं च माहात्म्यनिमित्तं शिशोरिति तदेव हेतुर्युक्तोऽन्यस्य तत्कल्पनायां क्लेशः स्यादेव। एवं चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमानं किमिति तदैव न पूर्वं नापि पश्चात्? तदैव व्याप्तेर्ग्रहणादिति चेत् तर्हि साध्य-साधनयोस्तत्कालसम्बन्धित्वमेवेति स एव कालो धर्मी तत्सम्बन्धिनश्चन्द्रोदयात् तत्रैव साध्यानु-मानमिति कथमव्याप्यपक्षधर्मत्वम्? कालानभ्युपगमे च नैतदनुमानं व्यभिचारात्। न च सौगतैः कालानभ्युपगमात्तस्यानुमानस्य सम्भवः। पूर्वाङ्कादिप्रत्यक्षविषयस्य महाभूतविशेषस्य कालशब्द-वाच्यस्याभ्युपगमात्। एवं पिपीलिकोत्सर्पणादेरपि पक्षधर्मता योज्या। अन्येयमपि तदंश-व्याप्तिवचनेनैव गतत्वात् पक्षधर्म इति पृथग् लक्षणं न वक्तव्यम्, न अपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य हेतुत्वनिराकरणार्थत्वात् तस्य अन्यथा महानसोपलब्धधूमाद् महार्णवे पावकानुमानं प्रसज्येत। अथ महानसस्थो धूमो न तत्स्थेन पावकेन व्याप्तः एवमेतत् किन्तु 'साध्यव्याप्तो हेतुः' इत्येतावन्मात्रे लक्षणे यत्रैव साधनधर्मस्तत्रैव साध्यधर्मानुमानमिति न प्राप्येत इत्यन्यत्रापि साध्यानुमानात्ता भवेत् ततस्तन्निवृत्त्यर्थं पृथक् पक्षधर्मवचनम्। यदा च भूतलादेरुपलब्धिजननयोग्यताऽनुपलब्धि-स्तदाऽसौ भूतलादिरभावेति कथमनुपलब्धेरपक्षधर्मत्वम्? पुरुषधर्मरूपायास्त्वनुपलब्धेरन्यभूत-धर्मादिकार्यत्वमेव तद्धर्मत्वम् परमार्थतस्तस्यास्तदाश्रयत्वात्। कृतकत्वादेस्तु शब्दादिधर्मत्वम् परमार्थत एकत्वेऽपि भेदान्तरप्रतिक्षेपाद्धर्मभेदव्यवस्थापनात्। धूमादेरपि कार्यस्य प्रदेशादिधर्मत्वम् तत्कार्य-तया तदाश्रयत्वात्। तेषां च विकल्पेन तत्सम्बन्धिस्वरूपमेव 'पक्षस्यायं धर्मः' इति व्यवस्थाप्यते। ...स्मते सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहणेऽनुमानानुत्थानम्। नापि हेतोः पक्षधर्मत्वाभिधानं व्यर्थम् ...या च पक्षधर्मतानिश्चयो व्याप्तिनिश्चयश्च यतश्च प्रमाणतः संभवति तथा प्रदर्शितमेव प्रमाण-...र्तिकादौ मन्थगौरवभयादेह प्रदर्श्यते विस्तरतः।

यदपि विषयतुल्यतया क्रियातुल्यत्वं यतोः प्रयोगनिबन्धनमभ्यधायि तदपि प्रतिभासभेदस्य ...समेदमन्तरेणानुपपद्यमानत्वप्रतिपादनात् प्रतिक्षिप्तम्। तत्र पूर्ववदिति 'वति'प्रयोगाश्रयणेनापि ...स्थानं युक्तिसङ्गतम्। यदपि 'पूर्ववतः शेषवदनुमानस्य भेदप्रतिपादनाय शेषवन्नाम परिशेषः' ...मभिधानम्, तदपि स्वमतिपोपवर्णनमात्रम्, यत इच्छादीनां गुणत्वसिद्धौ पारतन्त्र्यसिद्धेः ...रारादिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधे सति परिशेषादात्मसिद्धिः तत्र गुणत्वमिच्छादीनां द्रव्याश्रितत्वसिद्धौ ...ष्यति तच्च समवायाभावतोऽयुक्तमिति प्रतिपादितम्। यदपि 'सामान्यवत्त्वे सति अचाक्षुष-...षत्वात् रूपवत्' इत्यादि इच्छादीनां गुणत्वसिद्धावनुमानमुपन्यस्यते तदपि न युक्तिसमम् ...दीनामपि गुणत्वासिद्धितो दृष्टान्तासिद्धेः। न च तेषामपि गुणत्वसिद्धौ दृष्टान्तान्तरमस्ति ...र्दीनां तद्दृष्टान्तत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः। यदपि 'इच्छादयो गुणाः प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे ...कद्रव्यत्वात् शब्दवत्' इत्यनुमानम् तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिः। तथाहि द्रव्यस्य द्वैविध्यं वैशेषिकैः ...ादितम्-घटादिवदनेकद्रव्यं द्रव्यम् अद्रव्यं चाकाशादि। शब्दस्तु प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे सत्येकद्रव्यः ...द् रूपादिवद् गुण इत्येव शब्दस्य गुणत्वसिद्धौ दृष्टान्तसिद्धिर्भवेत्। न चैतत् शब्दगुणत्वसिद्धौ ...मनुपपत्तिमत् शब्दस्य हि गुणत्वसिद्धौ निराश्रयस्य गुणस्यासंभवादाश्रयभूतेन गुणिना भवितव्यम् ...ादेश्च तद्गुणत्वनिषेधात् परिशेषादाकाशाश्रय शब्द ... शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेष-...पाच्च ततो गुणत्वसिद्धौ शब्दस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिः ततश्च यथोक्तविशेषणाद् गुणत्वसिद्धिरिति-...श्रयत्वाच्च शब्दस्य दृष्टान्तत्वसिद्धिः। अथ नानेन प्रकारेणैकद्रव्यत्वं च शब्दस्य साध्यते किन्तु ...तस्याप्यस्य कार्यस्य कार्यस्य च क्षणिकत्वनिषेधे स्वाधारस्यानभ्यवान् समवायिकारणेन

...र्गादि-५ ... ११० पं० ... १ रूपयोरन्
... १ इत्यत्र ... ४० ... ...
... पृ० ४० ४० पं० ... मा ए-१० ... ... ११ पृ० ... ...
... -पु च प्र-...

दृष्टरनुमानं मान्यत्र व्यभिचारात् तस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये गमकत्वं नान्यथा अनैकान्तिकत्व-प्रसक्तेः एवं च कथं न पक्षधर्मतानिश्चयो हेत्वङ्गम्? तन्मातापितृमात्रण्यस्यापि पक्षधर्मत्वं तत्सिद्धयश्च समस्तैयान्यथागमयताऽयोगात्मापि हेतोत [illegible]

अथवा व्यभि[illegible] मात्रण्यनिमित्तं [illegible] समुद्रवृद्ध्यनुमान [illegible] गमातापितृजन्यत्वं च साधनयोस्तत्कार [illegible] [illegible] काला धर्मी [illegible]समदणादिति। एवं चन्द्रोदयात् मानमिति कथमव्याप्यपक्षधर्मत्वम्? कालानभ्युपगमे च नैतदनुमानं व्यभिचारात्। न च सौगतैः कालानभ्युपगमात्तस्यानुमानस्य सम्भवः। पूर्वाङ्गादिमत्यविषयस्य महाभूतविशेषस्य कालशब्द-वाच्यस्याभ्युपगमात्। एवं विशिष्टपिपीलिकोत्सर्पणादेरपि पक्षधर्मता योज्या। नन्वेवमपि तदंश-व्याप्तिवचनेनैव गतत्वात् पक्षधर्म इति पृथग् लक्षणं न वक्तव्यम्, न; अपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य हेतुत्वनिराकरणार्थत्वात् तस्य अन्यथा महानसोपलब्धधूमाद् महार्णवे पावकानुमानं प्रसज्येत। अथ महानसस्थो धूमो न तत्स्थेन पावकेन व्याप्तः एवमेतत् किन्तु 'साध्यव्याप्तो हेतुः' इत्येतावन्मात्रे लक्षणे यत्रैव साधनधर्मस्तत्रैव साध्यधर्मानुमानमिति न प्राप्येत इत्यन्यत्रापि साध्यानुमानाशङ्का भवेत् तत्तत्सिद्धयर्थं पृथक् पक्षधर्मवचनम्। यत्र च भूतलादेरुपलब्धिजनकयोग्यता[illegible] तदाऽसौ भूतलादिरभावेति कथमनुपलब्धेरपक्षधर्मता[illegible] [illegible]त्वादिकार्यत्वमेव तद्धर्मत्वम् [illegible] एकत्वेऽपि भेदान्तः [illegible] तथा तद्रावत्त्वात् [illegible] तदासन्नते सर्वोपर [illegible] यथा च पक्षधर्मतानिः [illegible] [illegible]य धर्मः' इति व्यवस्थाप्यते। वार्तिकादौ ग्रन्थगौरवभ[illegible]विस्तरतः। [illegible] हेतोः पक्षधर्मत्वाभिधानं व्यर्थम् [illegible]भवति तथा प्रदर्शितमेव प्रमाण-

यदपि विषयतुल्यतया [illegible] विपा[illegible] [illegible] तदपि प्रतिभासभेदस्य [illegible] यति'प्रयोगाश्रयणेनापि [illegible] शेषयाम परिशेषः'[illegible] इच्छादीनां गुणत्वसिद्धौ पारतन्त्र्यसिद्धेः [illegible] गुणत्वमिच्छादीनां द्रव्याश्रितत्वसिद्धौ [illegible] इच्छादीनां [illegible]। यदपि 'सामान्यवत्त्वे सति अचाक्षुष-रसादीनामपि गुणत्वासिद्धिनो दृष्टान्तासिद्धिः। न च तेषामपि गुणत्वसिद्धौ दृष्टान्तान्तरमस्ति इच्छादीनां तद्दृष्टान्तत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। यदपि 'इच्छादयो गुणाः प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे सत्येकद्रव्यत्वात् शब्दवत्' इत्यनुमानम् तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिः। तथाहि द्रव्यस्य [illegible] प्रतिपादितम्–घटाद्यनेकद्रव्यं द्रव्यम् अद्रव्यं [illegible]दि। शब्दस्तु प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे सत्येकद्रव्य-त्वात् रूपादिवद् गुण इत्येव शब्दस्य गुणत्वसिद्धौ दृष्टान्तासिद्धिरनेन। न [illegible] शब्दगुणत्वसिद्धौ साधनमुपपन्नमत शब्दस्य हि गुणत्वसिद्धा [illegible] गुणमात्र[illegible]भूतेन गुणिना भवितव्यम् पृथिव्यादेश्च तद्गुणत्वनिषेधात् परिशेषादाकाशाश्रयः शब्दः [illegible] विशेष लिङ्गाभावाच्च ततो गुणत्वसिद्धौ शब्दस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिः ततश्च यथोक्त[illegible] गुणत्वसिद्धिः इतरेतराश्रयत्वात् शब्दस्य दृष्टान्तत्वासिद्धिः। अथ नानेन प्रकारेण [illegible] शब्दस्य साध्यते कादाचित्कत्वाच्च कार्यम् कार्यस्य च दर्शितत्वनिषेधे अनाधारस्यासंभवात् समवायि

१–धीहादि–अ० द० वि० विना। २ कर्पयोरन्य [illegible] [illegible]वचनम्' इति मु० [illegible] ३ "हेतुनाम् मु० टि०। ४ मु० [illegible] ५–दास्यति–मु० वा० वा० विना। ८–नो ह–मु० अ० टि० वि०। ६–यु[illegible]

रूपादिभिः सहोत्पादस्तदधिकरणानाम् रूपादीनां तत्कार्यत्वात् कार्यकारणयोश्च सहोत्पादे निर्हेतुकत्वप्रसक्तेः । न चान्त्यतन्तुक्रिया अन्तराले प्रतिबन्धसंभवात् त्रिचतुरक्षणव्यवधानाद्यवश्यं विवक्षितकार्योत्पादिकेति वक्तव्यम् यतोऽनुत्पन्नावयवक्रिये तन्ताविति विशेषणोपादानं कृतमिति नाधारविनाशात् क्रियाविनाशः क्रिया चाविनष्टा सकार्यं विभागमवश्यमुत्पादयति स च सम्प्रतिबन्धकाभावे स्वाश्रयसंयोगं नियमतो निर्वर्तयति अन्यथा क्रियायाः स्थैर्यप्रसक्तिर्नित्याधारयोश्च नित्यत्वप्रसक्तिर्भवेत् स च क्रियाप्रभवः संयोगो नियतो द्रव्याविर्भावकः सति तस्मिन् द्रव्यप्रभवोपलम्भात् । ततोऽन्त्यतन्तुक्रियातोऽन्त्यतन्तोर्विभागविशिष्टस्योपलम्भात् कार्यानुमाने न कार्यप्रत्यक्षतादोषः । येषां तु परामर्शज्ञानं न संभवति तेषां कार्यप्रत्यक्षता दूरापास्तैव । यत् पुनः 'समग्रात् कारणात् स्वात्मभूतस्य योग्यताख्यधर्मस्यानुमानं न कार्यस्य तेन स्वभावहेतुप्रभवमेतदनुमानम्' इति, तदसङ्गतम्; अभेदे गम्यगमकभावस्यासंभवात् । अथ यत्रापि साध्यसाधनयोर्वास्तवोऽभेदस्तत्रापि स्वलक्षणेन व्यवहारायोगात् लिङ्गसाध्यधर्मिसाध्यधर्मनानात्वप्रतिपत्तिरूपो व्यवहारो बुद्ध्यारूढ एव । तदुक्तम् "सर्व एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभेदेन" [ ] इत्यादि । असदेतत्, यतो यदि बुद्धिकल्पितो धर्मधर्मिव्यवहारस्तर्हि कल्पिताद्धेतोः साध्यसिद्धिर्भवेत् । ततश्च यावान् हेतुदोषः स सर्वो भवत्प्रयुक्ते साधने प्रसज्येत । तदुक्तं कुमारिलेन—

"यदि चाविद्यमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।
साध्यसाधनधर्मादेर्व्यवहाराय कल्पते ॥
ततो भवत्प्रयुक्तेऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।
सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥"

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७१–१७२] इति ।

अथ धर्मधर्मितया भेद एव बुद्धिपरिकल्पितो नार्थोऽपि लिङ्गलक्षणः विकल्पभेदानामिच्छामात्रानुरोधित्वेन स्वतन्त्राणामर्थाप्रतिबद्धत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् विकल्पकल्पिताद्धेतोरर्थप्रतिपत्त्यभ्युपगमे अर्थप्रतिलम्भ एव न भवेत् ततोऽर्थ एवार्थं गमयति, असदेतत्; यतो यदि कृतकत्वादिलक्षणोऽर्थोऽनित्यत्वादेरर्थस्य गमकस्तदा तयोस्तादात्म्याद् गम्यगमकभावोऽमुना इत्यसकृदावेदितम् । अथ विकल्पप्रतिभासी कृतकत्वादिकः सामान्यलक्षणोऽर्थोऽभ्युपगम्यते तदा तस्यावस्तुत्वेन साध्यप्रतिबन्धाभावाद् वस्तुत्वेनाध्यवसितस्यापि कुतो गमकत्वम् ? ययोर्हि प्रतिबन्धो न तयोर्भेद इति न गम्यगमकभावः ययोश्च भेदाध्यवसायो न तयोः प्रतिबन्धः । न च दृश्य-विकल्प्ययोरेकत्वाध्यवसायादनुमानानुमेयव्यवहारादोषः तथाभ्युपगमे तदेव कल्पनाविरचितलिङ्गप्रभवत्वमनुमेयप्रतिपत्तेः सर्वांदविरोधि समायातमिति कुतः परोक्तदूषणस्योद्धारः ? न च समारोपव्यवच्छेदः स्वभावहेतोः फलं संमर्थीति प्रतिपादितमसकृदिति न पुनः प्रतन्यते ततोऽप्रतिबद्धसामर्थ्यकारणदर्शनात् कार्यस्यैवानुमानं न पुनः समग्रेभ्यः सामर्थ्यानुमानं युक्तम् । न च समर्थकारणस्य धर्मिभूतस्यानन्तरभाविकार्यविशिष्टत्वेऽनुमीयमाने समर्थत्वेन तद्धर्मेण साधनधर्मेण हेतुरपि व्यधिकरणः । अतः 'हेतुना यः समग्रेण' इत्याद्युक्तमेव । अत्र च पूर्वं कारणमस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यं नाभिधीयते किन्तु कारणधर्म उत्पन्नत्वादिः तेन कारणधर्मस्य वृष्ट्युत्पादकत्वस्यानुमानम् न तु पूर्ववत्—कार्यात् कारणानुमानम् तेन 'पूर्ववत् कार्यात् कारणानुमानं प्राप्नोति' इति यद् दिग्नागाचार्येण प्रेरितम् तन्निराकृतं द्रष्टव्यम् ।

---

१ "स्तदि"–वृ० टि० । २ "सर्वसंभव"–वृ० टि० । ३–वे आध–भा० मा० । ४ विसर्गं–वृ० टि० । ५ "परस्परेण"–वृ० टि० । ६ पृ० ५११ पं० १ । ७–मान का० वा० ८–मान कार्य–वृ० । ९–कस्वता–भा० मा० । १० "इदेन "सर्व एव अयमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभेदेन" इति प्रमाणसमुच्चय'–अनेका० पृ० २०५ पं० १० । ११ कल्पते भा० मा० । श्लो० वा० । १२ एव वृ० । १३–सत्तिरिति–वृ० १४ "परस्परेण"–वृ० टि० । १५ पृ० ५११ पं० १ । १६ नास्ति वृ०–भा० । १७ पृ० ५१२ पं० १० । १८ यद् दिग्नागाचार्या–भा० । १९ दिग्नागाचा–भा० । २० दिग्नागाचा–वा० भा० ।

भवितव्यम् पृथिव्यादेश्च समवायिकारणत्वनिषेधे आकाशस्यैव समवायिकारणत्वम् तदेकत्वं पूर्वं द्रष्टव्यम्। अत एकद्रव्यत्वं शब्दस्य सिद्धमिति प्रतिषिध्यमानकर्मत्वे एकद्रव्यत्वात् रूपादिवद् गुण शब्दः सिद्ध इति न दृष्टान्तासिद्धिः। प्रतिषिध्यमानकर्मत्वं च 'शब्दः कर्म न भवति [illegible] आकाशवत्' शब्दान्तरहेतुत्वं च शब्दस्य कार्यत्वाव्यापकत्वाभ्यां सिद्धम् कार्यं हि पूर्ववत् [illegible] कारणापेक्षम् पृथिव्यादेश्च समवायिकारणत्वनिषेधात् व्योमस्तं प्रति समवायिकारणता [illegible] प्रत्यक्षत्वान्यथाऽनुपपत्त्या सन्तानकल्पना सन्तानश्च शब्दान्तरहेतुत्वमन्तरेणानुपपन्न इति [illegible] हेतु-दृष्टान्तौ। प्रतिषिध्यमानकर्मत्वं चेच्छादीनां कर्मत्वानधिकरणतया [illegible] एव सिद्ध एकद्रव्यत्वं च एकवृत्तेच्छादीनां देवदत्तादावनुभवाभावतो व्यवस्थितमेव।] अपरे तु [illegible] समवायिकारणमभवत्वेन शब्दादावसिद्धेर्न पूर्वोक्तप्रक्रियया [illegible] हेतुत्वाच्च कर्मत्वप्रतिषेधः शब्दस्य हेतु-दृष्टान्तयोरसिद्धेः न हि [illegible] सम्भवे व्योमः समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं शब्दस्य [illegible] च शब्दप्रत्यक्षताऽन्यथानुपपत्त्या सन्तानकल्पना युक्तिसङ्गता तामन्तरेणापि [illegible] प्रतिपादनात्। एकद्रव्यत्वस्य प्रतिषिध्यमानकर्मत्वस्य चेच्छादिषु [illegible] गुणरूपताया अपि तत एव सिद्धेरनुमानोपन्यासस्य वैयर्थ्यं स्यात्। [illegible] व्यवहारसाधनार्थं तदुपन्यास[illegible] तद्गुणत्वस्य समवायस्य [illegible] भावात्। एतेन 'गुणत्वयोगात् रूपादयो गुणाः' इति निरस्तम् गुण[illegible] रूपादिषु गुणत्व[illegible]सिद्धेः। [illegible]

[illegible]

दोषवदित्यत्रापि कारण-कार्ययोर्लिङ्गत्वेनोपक्षेपे अनुपयुक्तं कार्यं शेषः तद् यस्यास्ति तच्छेषवदिति संहत एव साधनधर्मः कश्चिदुक्तः न तु कारणम् तेन हि कार्यगतेन धर्मान्तरमप्रत्यक्षं वृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वादिकं कार्यगतमेवानुमीयते । अत एव कारणगमकत्वपक्षोक्तदोषप्रसक्त्यभावोऽत्रापि द्रष्टव्यः । तथाहि-नदीशब्दवाच्यो गर्तविशेषो धर्मी तस्योपरिवृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं साध्यो धर्मः उभयतटव्यापित्वादिकस्तु साधनधर्मः अनेकफल-फेनसमूहवत्त्व-शीघ्रतरगमनत्व-कलुषत्वादिकश्च तस्य विशेषः साध्याव्यभिचारी यदा निश्चितो भवति तदा गमकत्वम् नोभयतटव्यापित्वमात्रं तोयस्य । अत एव न प्रतिज्ञार्थैकदेशताऽपि दोषः । न चोभयतटव्यापित्वमुदकस्य कथमपामधःपतनलक्षणाया वृष्टेः कार्यमिति वक्तव्यम् पारम्पर्येण तस्य तत्कार्यत्वात् । तथाहि—द्रवत्वादापः भूमिसंसृष्टाः स्पन्दन्ते स्पन्दमानाश्च संयुक्ताः परस्परं महत्कार्यमारभन्ते तदपि स्पन्दमानं स्वात्मनि वेगमारभते क्रियाकारणापेक्षं तच्च तथाप्रवृत्तं नदीशब्दवाच्यं गर्तं विदधाति । तत्र पूर्वोदकविलक्षणस्योदकस्योभयतटसंयोगः पारम्पर्येण वृष्टिकार्यं इति कार्यात् कारणानुमानं शेषवत् । शेषमत्र पूर्ववदनुमान एव चिन्तितम् । सामान्यतोदृष्टम् अकार्यकारणभूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमः । अविनाभावित्वं त्रयाणामप्यविशिष्टम् । विवक्षितसाध्यसाधनापेक्षयाऽकार्यकारणभूतत्वादिकस्तस्य विशेषः । अन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रदर्शनं व्रज्यापूर्वकं देवदत्तादेः तथा चादित्यस्यान्यवृक्षोपरिसम्बन्धितया निर्दिश्यमानस्यान्यपर्वतोर्ध्वभागसम्बन्धितया निर्देशो दृष्टः तेन च गत्यविनाभाविना भाव्यम् । अन्यत्रदर्शनस्य च न गतिकार्यत्वम् गतेः संयोगादिकार्यत्वात् । अन्यत्रदर्शनं धर्मि गत्यविनाभूतमिति साध्यो धर्मः अन्यत्रदर्शनशब्दवाच्यत्वाद् देवदत्तान्यत्रदर्शनवत् । नन्वन्यत्रदर्शनस्य शेषवत्यन्तर्भावो गतिजन्यत्वात् । अथान्यत्रदर्शनं न साक्षाद् गतिकार्यमपि तु पारम्पर्येणेति न शेषवत्यन्तर्भावस्तर्ह्युभयतटव्यापित्वमपि न साक्षाद् वृष्टिकार्यमिति न शेषवदुदाहरणं भवेत् । अथ नान्यत्रदर्शनं हेतुः किन्तु तच्छब्दवाच्यत्वम् नन्वत्रापि वक्तव्यम् किं तद् अन्यत्रदर्शनमेव, उत तच्छक्तिः? पूर्वस्मिन् विकल्पे शेषवत्यन्तर्भावः । उत्तरस्मिन्नपि 'अन्यत्रदर्शनम्' इत्येवंविधः शब्दो विशिष्टप्रत्ययजनने अन्यत्रदर्शनस्वरूपस्य सहकारी हेतुः स च पारम्पर्येण गतेः कार्यत्वात् शेषवान्, असदेतत्; अत्र ह्यन्यत्रदर्शनत्वं हेतुः न तच्छब्दवाच्यत्वम् तच्च स्वरूपसहकारिभेदेन द्विरूपा शक्तिः अन्यत्रदर्शनं स्वरूपशक्तिस्तद्दर्शनत्वं सहकारिशक्तिः सा चात्ममनःसंयोगोऽदृष्टादि च । तत्र केषांचिन्नित्यत्वे केषांचिदनित्यत्वेऽपि न गतिकार्यतेति कुतः शेषवत्यन्तर्भावः?

एतदपरे दूषयन्ति—अन्यत्रदर्शनमित्यनेन सवितुः किमप्यधिकरणं निर्दिष्टम् । न च निरूप्यमाणं तत् संभवतीति तद्दर्शनमात्रमेवावशिष्यते न 'अन्यत्र' इतिशब्दवाच्यम् । अथोदयसमयेऽन्यत्रदर्शनं ततोऽन्यत्रदर्शनं सवितुरस्तमयसमये न च दृष्टस्यापलापो युक्तियुक्तः सत्यम् अस्त्ययं प्रतिभासः स तु 'अन्यत्र' इत्यधिकरणस्य निर्देष्टुमशक्तेरयुक्तः । न च तत्सद्भावेऽप्यन्यत्रदर्शनत्वमनुपलभ्यमानं हेतुः । न च तस्योपलम्भः संभवति आत्ममनःसंयोगादृष्टादेः सर्वस्यातीन्द्रियत्वात् संयोगस्यैन्द्रियकत्वेऽप्यप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तेश्च तस्यातीन्द्रियत्वात् । अतोऽसिद्धत्वाधान्यत्रदर्शनत्वं गत्यनुमापकमिति न सामान्यतोदृष्टानुमानोदाहरणमेतद् युक्तं किन्तु समानकालस्य स्पर्शस्य रूपाद् कार्यकारणभूतात् प्रतिपत्तिः सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । न च रूप-स्पर्शयोः कार्यकारणभावो नैयायिकदृष्ट्या प्रसिद्धः अविनाभावस्तु तमन्तरेणापि तयोरुपपन्न एव । न च सौगतप्रक्रियया

---

१ "पूर्वमप्रतिपादितम्"-वृ० टि० । २ "अनुपयुक्तकार्यं"-वृ० टि० । ३ "तेन गोणाचार्यदोषो नास्ति कारणानभिधानात्"-वृ० टि० । ४-स्पन्धत्वा-ल० वा० बा० । ५ न्यायमञ्ज० आ० २ पृ० ११० पं० २३-। ६-तसाधना-वा० बा० हा० वि० । ७-नं प्रत्र-आ० हा० वि० । ८ "गमनपूर्वकम्"-वृ० टि० । ९-विप्रत्य-वा० बा० । १० "संयोगादि कार्यं यस्य तद्भावः"-वृ० टि० । ११ "स्वरूपशक्तिरात्ममन संयोगः सहकारिशक्तिरदृष्टादि भण्यते"-वृ० टि० । १२ "अन्यत्रदर्शनस्य पारम्पर्येण गतिकार्यत्वात्"-वृ० टि० । १३ अत्र वा० बा० आ० हा० वि० । १४ "अन्यत्रदर्शनत्वम्"-वृ० टि० । १५-र्शनस्य-वृ० । १६-भवीति वृ० । १७ "अधिकरणसद्भावे"-वृ० टि० । १८ "अन्यत्रदर्शनस्य तत्त्वस्य वा"-वृ० टि० । १९-कालस्प-वा० बा० आ० वि० । -कार्यस्य स्प-भां० मां० । २० "रूप-स्पर्शयोर्विभिन्नगुणत्वात् ततो रूपं रूपस्यैवारम्भकम् न स्पर्शस्य एवं स्पर्शोऽपि"-वृ० टि० ।

[४ प्रमाणसङ्ख्यानिरूपणम्]

[प्रत्यक्षभिन्नानि प्रमाणान्यनुमानेऽन्तर्भावयतां प्रमाणद्वयवादिनां सौगतानां विचारप्रक्रिया]

अप्रत्यक्षस्य चार्थस्य स्वसाध्येन धर्मिणा च सम्बन्धात् अन्यतः सामान्याकारेण प्रतिपत्तेः यत् प्रत्यक्षार्थविषयं प्रमाणं तदनुमानेऽन्तर्भूतमिति प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे । तथाहि-न परोक्षोऽर्थः स्वत एव तदाकारोत्पत्त्या प्रतीयते प्रमाणेन तस्यापरोक्षत्वप्रसक्तेः । विकल्पमात्रस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्पवदप्रमाणत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्यापरवंतया तदव्यभिचाराभावात् । न च स्वसाध्येन विनाभूतोऽर्थो गमकः अतिप्रसक्तेः धर्मिसम्बन्धानपेक्षस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । यच्चैवंविधार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव तल्लक्षणत्वात् तथा च प्रयोगः—यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतम् यथा लिङ्गजमपि अप्रत्यक्षप्रमाणं च शाब्दादिकं प्रमाणान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यत्रान्तर्भूतं तस्य न ततो बहिर्भावः यथा प्रतीतान्तर्भावस्य क्वचित् कस्यापि अन्तर्भूतं चेदं सर्वं प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणमनुमान इति विरुद्धोपलब्धिः अन्तर्भाव-बहिर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया विरोधात् । अत एव "प्रत्यक्षाभ्यामभावनियतत्वविरोधाच्च ततः प्रमाणान्तरभावोऽवसातुं शक्यः नापि कार्य-स्वभावलक्षणादनुमानात् कार्यस्वभावयोर्विधिसाधकत्वेनाभावसाधने व्यापारानभ्युपगमात् कारण-व्यापकानुपलब्ध्योस्तु अत्यन्तासतस्तस्य कार्यत्वेन व्याप्यत्वेन वा कस्यचिदसिद्धेः । तयोश्च कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावसिद्धावेव व्यापाराद् विरुद्धविधिरप्यत्रासंभवी सहानवस्थानलक्षणस्य विरोधस्यात्यन्तासंसिद्धेः" [ ] इत्यादि यत् परेणोच्यते तदपास्तं द्रष्टव्यम् यथाप्रदर्शितन्यायेन स्वभावविरुद्धोपलब्धेरस्य व्यापारात् । स्यादेतत् भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावः अर्थान्तरविषयस्य च तथा-प्युक्तं, नैः प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्यार्थस्याभावात् प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंभवात् प्रमीयतेऽनेनेत्यगृहीतप्रमेयस्यैव प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या तस्य प्रमाणव्यवस्थितेः । तथाहि-यदविद्यमानप्रमेयं न तत् प्रमाणम् यथा केशोण्डुकादिज्ञानम् अविद्यमानप्रमेयं च प्रमेयद्वयातिरिक्तविषयमभ्युपगम्यमानं प्रमाणान्तरमिति कारणानुपलब्धिः प्रमेयस्य साक्षात् पारम्पर्येण वा प्रमाणं प्रति कारणत्वात् । तदुक्तम्—"नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाकारणं विषयः" [ ] इति । न च प्रत्यक्ष-परोक्षातिरिक्तप्रमेयान्तराभावप्रतिपादकप्रमाणान्तराभावादसिद्धो हेतुरिति वक्तव्यम् अध्यक्षेणैव प्रमेयान्तरविरहप्रतिपादनात् । तद्धि पुरःस्थितार्थसामर्थ्यादुपजायमानं तदात्म-नियतप्रतिभासत्वभासादेव तस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति तदन्यात्मतां च तस्य व्यवच्छिन्दान-मन्यदर्थजातं सकलं तदन्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापयत् तृतीयप्रकाराभावं च साधयति तदात्मप्रतीयमानस्य सकलस्यार्थजातस्यान्यत्वेन परिच्छेदो न भवेदिति न किञ्चित् [illegible] व्यवस्थिता अन्यथा सर्वस्य सर्वोपयोगादिप्रसङ्गः । प्रतिनियतस्वरूपता हि भावानां प्रमाणतो व्यवस्थिता अन्यथा सर्वस्य [illegible] प्रत्यक्षावगता किमन्यद् रूपं तेन [illegible] रादिन एव । अनुमानतोऽपि तदभाव[illegible] पदार्थस्वरूपावभासिना प्रमेयान्तरभावः प्रति-दितरप्रकारव्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चात्र यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन नदितरप्रकारव्यवच्छेदेन कारान्तरसम्भवः तद्यथा नीलानां नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यवस्था न तत्र यत्र परस्परप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था [illegible] व्यवस्थायाम् अपि च सर्वे-त् प्रमेय इति विरुद्धोपलब्धिः [illegible] परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । अतः पान्तराभावाच्च प्रमाणान्तराभावः । उक्तं च—

1-माने द्वे [illegible] । 2 कर्णगो [illegible] । 3 [illegible] । 4-सम्ब-[illegible] । 5 [illegible] । 6 [illegible] । 7 [illegible] । 8 तदन्यात्मना च न [illegible] । 9-[illegible] । 10-कारवि- । 11 अत शब्दज्ञानात् प्रमेया-[illegible]

रूपस्य स्पर्शकार्यता तत्कार्यतया लोके तस्याप्रसिद्धेः । न चाप्रसिद्धमपि तत्कार्यत्वं गमकत्वान्यथानुपपत्त्या तस्य परिकल्पनीयम् प्रतिबन्धस्य सौगताभ्युपगमेन तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणस्यासंभवात् संभवेऽपि तद्ग्राहकप्रमाणायोगात् क्षणविशरारुत्वे भावानां सर्वस्याप्यस्याघटमानत्वेन प्रतिपादितत्वात् । ततो रूपेण स्पर्शानुमानं सामान्यतोदृष्टमनुमानम् ।

अथवा पूर्वेण तुल्यं वर्तत इति पूर्ववदिति वतेः प्रयोगः । न च क्रियातुल्यत्वे वतिप्रयोगस्य वैयाकरणैरिष्टेरत्र च सम्बन्धप्रतिपत्तेः स्पष्टत्वादनुमेयप्रतिपत्तेश्चाविशदतया तदभावतो विषयतुल्यत्वस्य च तन्निमित्तत्वेनानिष्टेर्वतिप्रयोगोऽनुपपन्न इति वक्तव्यम् यतो यद्यपि प्रत्यक्षानुमानप्रतीत्योर्भेदस्तथापि विषयतुल्यत्वात् कथंचित् क्रियाया अपि तुल्यता समस्तीति न वतेः प्रयोगोऽनुपपन्नः तेन पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्या प्रतिपत्तिर्यतो भवति तत् पूर्ववदनुमानम् नन्वेवं शेषवत्-सामान्यतोदृष्टयोरपि पूर्ववत्त्वप्रसक्तिः । तथाहि-साध्यसाधनयोः प्रत्यक्षेण दृष्टान्तधर्मिणि सामान्यरूपतया प्रतिबन्धग्रहणम् अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्रवृत्तिरिति तत्त्रितयस्यापि पूर्वेण तुल्यत्वात् पूर्ववत्त्वम् । न हि यादृग्भूतेन साध्यसामान्येन लिङ्गसामान्यस्य दृष्टान्ते अध्यक्षतोऽविनाभावग्रहस्तादृग्भूतस्यैवानध्यक्षस्य साध्यस्य क्वचिद्धर्मिणि हेतुसामान्यात् शेषवत्-सामान्यतोदृष्टयोरप्रतिपत्तिः । अतो विषयतुल्यतया क्रियातुल्यत्वाद् वतेः सर्वत्रैव संभवात् कुतः शेषवत्-सामान्यतोदृष्टयोः पूर्ववतो भेदसिद्धिः ? असदेतत्, प्रत्यक्षेणागृहीतान्वयं केवलव्यतिरेकबलात् प्रमां निर्वर्तयत् शेषवदनुमानमित्यभ्युपगमात् । तथाहि-शेषवन्नाम परिशेषः यथा गुणत्वाद् इच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरेन्द्रियादिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न भवन्ति तद्गुणवैधर्म्यात् तच्च रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेऽपीच्छादीनां स्वात्मप्रत्यक्षत्वमेव नापीन्द्रियाणाम् इच्छाद्युत्पत्तौ तेषां समवाय्यादिकारणत्वायोगात् नापि विषयाणाम् उपहतेष्वनुस्मरणदर्शनात् न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति अतः परिशेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र-योऽसौ परः स आत्मा इच्छाद्याधारत्वात् ये त्विच्छाद्याधारा न भवन्ति ते आत्मशब्दवाच्या अपि न भवन्ति यथा शरीरादयः आत्मशब्दश्च आत्मत्वसम्बन्धिनि द्रष्टव्यः । न चैवं पूर्वेण तुल्यं पूर्ववदिति वतिरत्र संभवति सपक्षे अदृष्टत्वात् । न चैवं सामान्यतोदृष्टात् पूर्ववतोऽविशेषः यतो यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाऽप्रत्यक्षः साध्यते तत् सामान्यतोदृष्टं यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपवत् उपलब्धिर्वा करणसाध्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् असाधारणकारणपूर्वकं जगद्वैचित्र्यं चित्रत्वात् चित्रादिवैचित्र्यवदित्यादि सामान्यतोदृष्टस्यानेकमुदाहरणम् । उक्तं च ईश्वरकृष्णेन—"सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानात्" [साङ्ख्यका० ६] इत्यादि । ननु साध्यधर्मस्य सर्वदाऽप्रत्यक्षत्वे तेन हेतोर्व्याप्तिग्रहणासंभवात् कथं तत्प्रतिपादकलिङ्गप्रवृत्तिः ? नैष दोषः केनचिदर्थेन सामान्यात् । ननु लिङ्गं गुणत्वं कार्यत्वं वाऽत्र सामान्यस्वभावम् न च तस्य सामान्यं केनचिदर्थेन संभवति "निःसामान्यानि सामान्यानि" [ ] इति वचनात् ।

अत्र केषांचित् प्रतिसमाधानम्-इच्छादय एवात्र लिङ्गत्वेनोक्ता इच्छादेश्च रूपादिना सामान्यं गुणत्वं कार्यत्वं चोपपद्यत एव । अपरे तु लिङ्गाधिकरणत्वादिच्छादयो लिङ्गत्वेनोक्ता इति व्याचक्षते । तेषां च पूर्ववत् सामान्ययोगः प्रतिपत्तव्यः ततोऽप्रत्यक्षस्य पारतन्त्र्यस्य प्रतिपत्तिः सामान्यतोदृष्टम् । अत्रापि च धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य

१-सिद्धिः वा० बा० । २-न या ता-भां० मां० । ३ "अथवा पूर्ववदिति भाष्यम् । तस्यार्थः पूर्वेण तुल्यं वर्तत इति पूर्ववत् । क्रियातुल्यतायां च वतिरिति क्रियातुल्यता दर्शिता"-न्यायवा० ता० टी० पृ० १७६ पं० १७ । ४ "तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः"-पाणि० ५-१-११५ । "स्यादेरिवे"-हैम० ७-१-५२ । ५ "पूर्वप्रतिपत्तेर्हि वैशद्यमनुमेयप्रतिपत्तेषु नास्तीति"-बृ० ल० टि० । ६ "क्रियातुल्यत्वाभावतः"-बृ० टि० । "क्रियातुल्यत्वभावत."-ल० टि० । ७ "वतिप्रत्ययनिमित्तत्वेन"-बृ० ल० टि० । ८-हीत्वान्य-बृ० । ९-रेकात् प्र-बृ० आ० हा० वि० ।

१० "शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राऽप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः" इत्यादि—१-१-५ वात्स्या० भा० पृ० २२ पं० १६—। न्यायवा० पृ० ५१ पं० १६ । न्यायवा० ता० टी० पृ० १८२ पं० १२ । का० ५ साङ्ख्यतत्त्वकौ० पृ० ३० पं० ७-।

११-त्यादि-वा० बा० भां० मां० विना । १२-दिकत्वा-वा० बा० ।

"न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य संभवः ।
तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते" ॥ [ ] इति ।

[सौगतसंमतं प्रमाणद्वित्ववादं प्रतिवदितुं मीमांसकेन शाब्दस्य प्रमाणान्तरत्वस्थापनम्]

अत्राह मीमांसकः—"शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दम्" [१-१-५ शाबरभा०] इति वचनात् ।

"शब्दादुदेति यद् ज्ञानमप्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि ।
शाब्दं तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरवादिनः" ॥ [ ]

इतिलक्षणलक्षितस्य प्रमाणान्तरस्य सद्भावात् कथं द्वे एव प्रमाणे? न चास्य प्रत्यक्षप्रमाणता सविकल्पकत्वात् । नाप्यनुमानता त्रिरूपलिङ्गाप्रभवत्वात् अनुमानगोचराविषयत्वाच्च । तदुक्तम्—

"तस्मादनुमानत्वं शाब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् ।
त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात्" ॥ [श्लो० वा० शब्दप० ९८]

तथाहि–न शब्दस्य पक्षधर्मत्वम् धर्मिणोऽयोगात् । न चार्थस्य धर्मित्वम् तेन तस्य सम्बन्धासिद्धेः । न चाप्रतीतेऽर्थे तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिः संभविनी प्रतीते चार्थे न तद्धर्मताप्रतिपत्तिः शब्दस्योपयोगिनी तामन्तरेणाप्यर्थस्य प्रागेव प्रतीतेरन्यथा तस्य तद्धर्मतया प्रतीत्ययोगात् । भवतु वार्थो धर्मी तथापि किं तत्र साध्यमिति वक्तव्यम्? सामान्यमिति चेत्, न, तस्य धर्मिपरिच्छेदकाल एव सिद्धत्वात् तदपरिच्छेदे धर्मिपरिच्छेदायोगात् "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [ ] इति न्यायात् । न च सामान्यं धर्मि अर्थविशेषस्तत्र साध्यो धर्मः उक्तदोषानतिक्रमात् विशेषस्य चानन्वयित्वात् । अथ शब्दो धर्मी अर्थवानिति साध्यो धर्मः शब्द एव च हेतुः, न, प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्राप्तेः । अथ शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं दोषः, न, शब्दत्वस्यागमकत्वात् गोशब्दत्वस्य च निर्वेत्सामान्येनासिद्धत्वात् । अत एवानुमानतुल्यविषयताऽपि न शाब्दे संभवति । तदुक्तम्—

---

१ सौगतसंमतं प्रमाणद्वैविध्यं पूर्वोपन्यस्तं अनन्तवीर्येण प्रयुक्तम् तत्र—
"द्वे हि प्रमेये [illegible] प्रमाणं द्विविधं ततः । नान्यः प्रमाणभेदस्य हेतुर्विषयभेदतः" ॥
इत्यत्र
[illegible] एव सिद्धः ।
सर्वं च [illegible] प्रमाणविषयद्वयसिद्धिकारणाः" ॥
इत्यन्ये न्यायबिन्दुटीकायाम्—पृ० २८–३१ ।

२ अत्र प्रमाणान्तरवादिनः [illegible] कुमारिलभट्टेन तत्र
"[illegible] भिन्नम्" ।
इत्यादिना

प्राप्तिः अन्यथा पूर्वानुभूताकारपरामर्शेन दृश्यमानस्य 'अयमसौ गवयशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तिः कथं भवेत् अतिदेशवाक्यश्रवणसमये विशेषे सम्बन्धाप्रतिपत्तेः ? प्रतिपत्त्यभ्युपगमे वा विशेषेऽपि सामान्यवत् स्मृतिरेवेति कुतः प्रामाण्यमुपमानस्य ? यदपि 'गौरिव गवयः' इति गो-गवययोरतिदेशवाक्यात् सादृश्यमात्रप्रतिपत्तिः 'संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तूपमानात्' तदप्यसमीक्षिताभिधानम्, यतो गवयदर्शनानन्तरम् 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तिरुपजायते इयं च नाध्यक्षप्रतिपत्तिफलम् अश्रुतातिदेशवाक्यस्य प्रभ्रष्टसंस्कारस्य वा तत्सद्भावेऽप्यस्यानुत्पत्तेर्विशेषशब्दवाच्यत्वस्याध्यक्षाविषयत्वानभ्युपगमाच्च । अतिदेशवाक्यस्मरणसहायस्य गवयदर्शनस्य तत्प्रतिपत्तिजनकत्वे स्मर्यमाणमतिदेशवाक्यमेव तज्जनकमभ्युपगतं भवेन्न दर्शनम् न हि यत्राध्यक्षमप्रवृत्तिमत् तत्र शब्दस्मरणसहितमपि प्रवर्तते यथा चक्षुर्ज्ञानं गन्धस्मरणसहायं परिमलप्रतिपत्तौ अतिदेशवाक्याच्च सम्बन्धाप्रतिपत्तावपरस्य तत्प्रतिपत्तिनिमित्तस्याभावात् 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति पूर्वानुभूतपरामर्शेन प्रतिपत्तिर्न स्यात् अपि तु 'अयं गोसदृशः' इत्येवं भवेत् । न चैतत्प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रमाणान्तरमुपमाख्यमेतत्प्रतिपत्तिजनकं प्रकल्पनीयम् 'यः कुण्डली स राजा' इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य तद्दर्शनानन्तरम् 'अयं स राजशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तेरप्युपमानफलत्वप्रसक्तेः । अथात्र तच्छब्दवाच्यता अतिदेशवाक्यादेव प्रतिपन्नेति नातिप्रसक्तिस्तर्हि 'गौरिव गवयः' इत्यतिदेशवाक्याद् गोसदृशस्यार्थस्य गवयशब्दवाच्यताऽपि प्रतिपन्नेति नोपमानप्रमाणफलता 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तेः । तस्मात् स्मृतिरूपत्वादस्याः प्रतिपत्तेर्नैतस्या जनकस्य प्रमाणतेति अनुमानान्तर्भावप्रतिपादनं न दोषायेत्यलमतिविस्तरेण ।

अर्थापत्तेस्तु षट्प्रकारायाः 'प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धोऽर्थो येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य प्रकल्पनमर्थापत्तिः' इति लक्षणं नोपपत्तिमत् यतोऽग्नेर्दाहकत्वेन विनाऽग्निः नोपपद्यत इति यदा दाहकत्वं परिकल्प्यते यदि तयोः कश्चित् संबन्धो भवेत् असति च तत्र सत्यप्यग्नौ दाहकत्वस्याभावः असत्यपि च भाव इति कथं दाहकत्वमन्तरेण वह्नेरभावसिद्धिरिति दाहकत्वपदार्थकल्पनमपि कल्पनीयं स्यात् । अतः सम्बन्धे निश्चिते सति एकमविनाभूतं सम्बन्धिनमुपलभ्य द्वितीयस्य सम्बन्धिनः प्रकल्पना युक्तिमती । एवं च प्रकल्पने अनुमानत्वमेव सम्बन्धनिश्चयपूर्वकत्वाद् एकस्माद् द्वितीयपरिकल्पनस्य कृतकत्वदर्शनपूर्वकाऽनित्यत्वानुमानवत् । सम्बन्धश्चार्थापत्तिप्रवृत्तेः प्रागेव तयोः प्रतिपत्तव्यः । एवं ह्यर्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यानन्यथाभावोऽर्थापत्तेराश्रयः सिद्धो भवेत् । अथ प्रकल्प्यमानार्थानन्यथाभवनमर्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य तत्रैव सिद्धमित्यनुमानादर्थापत्तेर्भेदः, ननु यदि तस्यानन्यथाभवनं प्रमाणान्तरात् प्रतिपन्नमर्थापत्तेराश्रयस्तदाऽनुमानेऽन्तर्भावः अथ न निश्चं तदा नार्थापत्तिप्रवृत्तिरतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । अथार्थापत्तिरेव प्रकल्प्यार्थानन्यथाभवनं दृष्टस्य श्रुतस्य वार्थस्य प्रकल्पयति तर्हीतरेतराश्रयत्वम्-अनन्यथाभवनसिद्धौ तस्यार्थापत्तिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तेश्च तस्यानन्यथाभवनप्रसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । ततस्ताद्रूप्य-तदुत्पत्तिप्रतिबन्धात् तस्यानन्यथाभवननिश्चयमन्तरेणान्यतरः सम्बन्धी अन्यतोऽर्थादर्थापत्त्या प्रकल्पयितुं न शक्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धिः । पक्षधर्मता त्वर्थापत्तिसमाश्रययोऽर्थो यत्र धर्मिणि प्रमाणतो निर्धार्यते तत्रैव स्वसम्बन्धिनं प्रकल्पयतीति न दुष्परिहारा कारण-व्यापकयोरेव प्रतिबन्धात् तयोश्चान्यत्र सद्भावे कार्य-व्याप्ययोरप्रवृत्तेरसंभवात् । एवमर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावात् तल्लक्षणमनुमानलक्षणात् पृथगयुक्तम् । ईदृश-

१-तासाचा-आ० । २ "सदसद्भावे"—पृ० टि० । ३ "इत्य"-पृ० टि० । ४ "इत्यनुमानविकल्प."—पृ० टि० । प्रमेयकमलमार्तण्डे वैशेषिकदर्शनमनुसृत्य प्रतिविहितमेतत् सर्वं भाषाभेदेन दृश्यते-पृ० १०० प्र० पं० ५—पृ० ५०१ पं० १-५ । ६-पूर्विकाति-आ० भा० ।-पूर्वकति-पृ० आ० डा० मि० । ७ "अर्थापत्तिप्रवृत्तेः"—पृ० टि० । ८ प्रपन्न-आ० भा० । ९ सिद्धा त-पृ० । १०-वा व्या-भ० म० मं० म० ।

११ "तत्र [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible]" ॥
—तत्त्वसं० का० ११०७-१११० पृ० ४११ ।

तथाहि-'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्येतद्वाक्यं स्वार्थप्रत्यायनद्वारेण रात्रिभोजनवाक्यान्तरमुपकल्पयतीत्यभ्युपगमः । न च स्वार्थमेतत् प्रतिपादयति यदितरथा शब्दानां प्रतिबन्धाभावतः प्रामाण्यानुपपत्तेः । अथ कुतश्चित् प्रमाणात् दिवाभोजनप्रतिषेधे भोजनकार्यस्य पीनताविशेषस्य प्रतिपत्तिर्न तर्हि श्रुतार्थापत्तिर्भवेत् कार्येणो रात्रिभोजनकारणप्रतिपत्तेरनुमानेऽन्तर्भावात् । वाक्याद् वाक्यान्तरप्रतिपत्तिस्त्वयुक्तैव तेन सह वाक्यस्य प्रतिबन्धासंभवात् न हि दिवाभोजनप्रतिषेधवाक्यस्य रात्रिभोजनवाक्येन कश्चित् कार्यकारणभावादिकः सम्बन्धः संभवतीत्युक्तम् । नैवार्थापत्तिः प्रमाणान्तरम् ।

अभावाख्यं तु प्रमाणं त्रिप्रकारम्—'प्रमाणपञ्चकाभावः तदन्यज् ज्ञानम् आत्मा वा ज्ञानविनिर्मुक्तः' इत्युक्तम् । तत्राद्यस्य तावत् पक्षस्यासंभव एव यतः प्रमाणपञ्चकाभावो निरुपाख्यत्वान्न किञ्चित्; स कथं प्रमेयाभावं परिच्छिन्द्यात् परिच्छित्तेर्ज्ञानधर्मत्वात् ? अथ प्रमाणपञ्चकाभावो वस्त्वभावविषयज्ञानं प्रमाणं जनयन्नुपचारादभावाख्यं प्रमाणमुच्यते, नन्वेवमपि प्रमाणपञ्चकाभावस्यावस्तुत्वाद् अभावज्ञानजनकत्वायोगात् प्रमाणत्वमनुपपन्नम् । तथाहि-यस्त्वेव कार्यमुत्पादयति नावस्तु तस्य सकलसामर्थ्यविकलत्वात् सामर्थ्ये वा तस्य भावरूपताप्रसक्तेः तथा चाभावाद् भवति ज्ञानमिति 'भावाच्च भवति' इति हेतुप्रतिषेध एव तस्य कृतः स्यात् एवं च देशकालादिप्रतिनियमो न स्यात् । अपि च—

"शब्दस्य वृत्तेः सर्वेषु पञ्चानामपि न क्वचित् ।
प्रमाणानामभावोऽतो नार्थाभावविनिश्चयः ॥
अगृहीताच्च चाभावात् प्रमेयाभावनिर्णयः ।
तद्ग्रहोऽप्यन्यतो भावादनवस्था दुरुत्तरा ॥
मेयाभावात् प्रमाभावनिर्णयेऽन्योन्यसंश्रयः ।
मेयाभावात् प्रमाणस्य तस्मात् तस्य विनिर्णयात् ॥
अज्ञातस्यापि चाक्षस्य प्रमाहेतोः प्रमाणता ।
प्रमाभावस्त्वसामर्थ्यादज्ञातोऽभाववेदकः" ॥ [ ]

द्वितीयपक्षे तु यत् तदन्यज्ज्ञानं प्रत्यक्षमेव तत् प्रमाणम् पर्युदासवृत्त्या च तदेवाभावप्रमाणशब्दवाच्यतामनुभवति । तथाविधेन च तेन तदन्यभावलक्षणो भावः परिच्छिद्यत एव । यत् पुनः 'इह घटो नास्ति' इति ज्ञानं तत् प्रत्यक्षसामर्थ्यप्रभवत्वात् स्मृतिरूपतामासादयन्न प्रमाणम् । तथा हि सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तपदार्थसामर्थ्योद्भूततदाकारदर्शनानन्तरं विकल्पद्वयम् 'इदमत्रास्ति' 'इदं नास्ति' इति दर्शनसामर्थ्यभावि तद्गृहीतमेवार्थमुल्लिखदुपजायते । तत्र दर्शनमेव भावाभावयोः प्रतिपादकत्वात् प्रमाणं न तु विधिप्रतिषेधविकल्पौ गृहीतग्राहित्वात् अन्यभावलक्षणस्य भावाभावस्याध्यक्षेणैव सिद्धत्वात् । व्यवहार एवान्योपलम्भात्मकः साध्यते स्वयमेव वा 'नास्तीह घटः' इति विकल्पयति न च तावता प्रमाणान्तरत्वं यथादृष्टस्यैव विकल्पनात् । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्वरूपस्याध्यक्षेण ग्रहणेऽपि य एव निराकर्तुमिष्टो घटादिकोऽर्थः स एव व्यवच्छिद्यते नान्यः तेन 'न प्रत्यक्षेण घटादी-

---

१ "पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्यस्मिन्नर्थे न निश्चयः । द्वेषमोहादिभिर्योगादन्यथाऽपि वदेत् पुमान् ॥
अर्थगत्यनपेक्षेण यदि वाक्यान्तरं पुनः । सार्थमाक्षिप्यते तेन स्याद् भेदो वचोन्तरे ॥
अथोपगमरूपेण तत्रार्थगतिरिष्यते । प्रमाणान्तरतो यद्वा भवत्वर्थगतिस्ततः" ॥
—तत्त्वसं० का० १६२०-१६२२ पृ० ४६४ ।

२ "पीनताविशेषरूपात्"-मु० टि० । ३-न्धाभावात्-भा० मा० । ४ अर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणता प्रतिविदधाना अनुमाने च तस्या अन्तर्भावं समर्थयमाना सविस्तरा चर्चा प्रमेयकमलमार्तण्डे स्याद्वादरत्नाकरे च दृश्यते—पृ० ५० प्र० पं० १०-पृ० ५४ । पृ० २८१ प० २२-पृ० १०९ पं० २२ आ० ।

५ अभावस्य प्रामाण्यं प्रतिक्षिपन्ती विस्तृता चर्चा तत्त्वसंग्रहे मार्तण्डे न्यायमञ्जर्याम् रत्नाकरे .. का० १६९०—१६९१ पृ० ४७४-४८२ । प्रमेयक० पृ० ५४ प्र० पं० ८-पृ० ५७ द्वि० पं० १४ पृ० ५१ पं० १०-पृ० ५४ प० ७ । रत्नाकर० पृ० ११० पं० १-पृ० १११ पं० १० आ०

'प्रसिद्धसाधर्म्यात्' इत्यागमपूर्विका प्रतीतिर्विवक्षिता । आगमात् 'यथा गौस्तथा गवयः' इत्येवम् प्रसिद्धेन साधर्म्यं प्रसिद्धं वा साधर्म्यमिति समासद्वयेऽपि ते: ...... पुनः वनगतस्य तत्र भ्रमन् गवाकारमर्थं यदा पश्यति तदा तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यात् ...... ततः स्मृतिः 'गोसदृशो गवयः' इत्येवंरूपा स्मृतिसहकारेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण 'गोसदृशोऽयम्' इति प्रत्यक्षस्य संनिकृष्टार्थ-सन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षफलम् तदेवागमवाक्यार्थस्मृतिविशिष्टार्थपरिच्छेदकत्वात् गोसादृश्य-ज्ञानमुपमानम् । न च तदेव विषये हेयादिज्ञानोत्पादकत्वेनोपमानप्रमाणत्वं ...... हेयादिज्ञानस्येन्द्रि-यार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् तज्जनकत्वेनास्य प्रत्यक्षप्रमाणतावगमात् । न च तत्रैव मार्गे यदाकर्णनात् यदेतच्छाब्दं प्रसज्यते शब्दप्रदेशाद्यग्रहणात् । अतिप्रसिद्धार्थविषयत्वात् तु पूर्ववत् प्रत्यक्ष-प्रसङ्गः । नन्वेवमप्यनुमाने प्रसङ्गः तस्य परोक्षार्थजनकत्वात्, तः अविनाभावसम्बन्धस्मृति-पूर्वकस्य परामर्शज्ञानस्य विशिष्टफलजनकत्वेनानुमानत्वात् । न चाभिधानाभिधेयाविनाभावसम्बन्ध-स्मृतिपूर्वकम् गोसदृशस्य गवयशब्दवाच्यत्वेनानुमानमविरुद्धत्वात् । 'गोसदृशस्य गवयशब्दः संज्ञा' इति आगमात् प्रतीतिरिति चेत्, न, तस्य सन्निधीयमानगोसदृशपिण्डविषयत्वेनानुपपत्तेः विशिष्ट-धान्वयः साध्यप्रतिपादकम् न च तदेशोऽन्वयमागात् गोसदृशाभिपिण्डात् व्यतिरिक्तगोसदृशसद्भाव-निश्चायकं प्रमाणमस्ति । न चात्र व्यतिरेकस्यापि हेतुः समस्ति समाख्यानप्रतिपादकप्रमाणाभावात् अतो नाविनाभावसम्बन्धानुस्मृतिः । व्याप्तिग्रहेऽपि नागमो 'गोसदृशो गवयः' इति तदनुद्धाति उत्तरकालं गोसदृशपदार्थदर्शनात् 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति प्रतिपत्तिर्भवतीति नानुमानमेतत् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानं त्वागमिकं न भवत्येव शब्दस्य तज्जनकस्य तदाऽभावात् शब्दजनितं च शाब्दं प्रमाणमिति व्यवस्थितम् । प्राक् शब्दप्रतीतत्वात् शाब्दमिति चेत्, तन्त्वनुमानस्याप्येवमभावप्रसक्तिः अग्निसामान्यस्य प्राक् प्रत्यक्षेण प्रतीतत्वात् न हाप्रतीते मदानसादावग्निसामान्येऽनुमानप्रवृत्तिरिति अप्रतीतार्थाप्रतिपादकत्वादनुमानं न प्रमाणं भवेत् । न च विशिष्टदेशाद्यवच्छेदसाधकत्वेनास्य प्रामाण्यम् इतरत्रापि समानत्वात् । तथाहि–सन्निधीयमानपिण्डविषयत्वेनैवं स्वप्रतिपाद्यमिदं प्रति-पादयति आगमस्त्वसन्निहितपिण्डविषयत्वेन । न आगमात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः प्रतीयते तत्र सारूप्यमात्रप्रतीतेः । यत्र च शब्दस्यैव साधकतमत्वं तदेव शाब्दफलम् न च विप्रतिपत्त्यधिकरणे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञाने एतत् समस्ति । प्रत्यक्षफलं तु न भवत्येवैतत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्येन्द्रियेण सन्निकर्षात् तदसन्निकर्षश्चेन्द्रियाविषयत्वात् तस्य । तदेवं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपं फलं यतः समुपजायते तदुपमानम् आह च सूत्रकारः–"साध्यसाधनम्" [न्यायद० १-१-६] इति । साध्यं विशिष्टं फलम् तस्य साधनं जनकं यत् तदुपमानम् । एवं सारूप्यज्ञानवत् सारूप्यस्याप्युपमानत्वं न पुनः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानस्य फलाभावात् । न च हेयादिज्ञानमस्य फलं प्रत्यक्षादिफलत्वात् । तथाहि–हेयादिज्ञानं पिण्डविषयं तच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते यथा प्रत्यक्षफलमनुमानं विशिष्ट-फलजनकत्वात् । एवं प्रमाणान्तरानिष्पाद्यविशिष्टफलजनकत्वात् प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

[मीमांसकेन अर्थापत्तेः स्वरूपव्यावर्णनपूर्वकं प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम्]

अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् यतस्तस्या लक्षणम्–"अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थकल्पना" [१-१-५ शावरभा०] । कुमारिलोऽप्येतदेव भाष्यवचनं विभजन्नाह–

"प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥
दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।
प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणा" ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० १-२]

१ "गवयरूपम्"–वृ० ल० टि० । २ तथेन्द्रि–वृ० । ३-ज्ञानत्वविशि-आ० हा० वि० ।-ज्ञानविशि-ल० ।-ज्ञानाविशि-वृ० । ४-रिक्तः गो-वा० बा० । ५ शाब्दप्र-ल० । ६-सक्तेः आ० हा० वि० । ७-न प्रति-बा० बा० मा० भा० विना । ८ विधिप्र-भा० मा० । विधिं प्र-वृ० । ९ पृ० ५७७ पं० ११ । १०-रूप्यं ज्ञा-वृ० । ११ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४५६ पं० २३-२४ । १२ "यत्रार्थोऽनन्यथा भवन्"-ल० टि० । "यत्रार्थो नान्यथा भवन् अदृष्टं कल्पयेदन्यम्-पाठान्तरम्"-वृ० ल० टि० । १३-दृष्यन्त्यन्यं वृ० भा० हा० ।-"ल्पयेदन्यं"-श्लो० वा० । १४ "अर्थम्"- वृ० ल० टि० ।

प्रस्तुता टीका कौमारिलं श्लोकवार्तिकमनुसरति–श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० १-८८ पृ० ४५०-४७२ ।

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैः प्रसिद्धो योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य प्रकल्पनमर्थापत्तिः यथाऽदाहकल्पनम् । तत्र प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः यथाऽग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्पर्शमुपलभ्य दाहकशक्ति- [illegible] गोत्वस्यैवायोगात् । [illegible] रत्तिपूर्विकार्थापत्तिः [illegible] सम्बन्धायोगात् । अभावपूर्विकार्थापत्तिः यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहे अदर्शनादर्थाद् बहिर्भावः । अत्र चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्यां नित्यता, षष्ठ्यां गृहाद् बहिर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येवं षट्प्रकारा अर्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाक्यश्रवणाद् रात्रिभोजनवाक्यप्रतिपत्तिः श्रुतार्थापत्तिः । गवयोपमितस्य गोस्तज्ज्ञानग्राह्यताशक्तिरुपमानपूर्विकार्थापत्तिः । तदुक्तम्—

"तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद् दाहाद्दहनशक्तिता ।
वह्नेरनुमिताद् सूर्ये यानात् तच्छक्तियोगिता" ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ३]
"पीनो दिवा न भुङ्क्ते इत्येवमादिवचःश्रुतौ ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते" ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ५१]
"गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तिता" ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ४]
"अभिधानप्रसिद्ध्यर्थमर्थापत्त्यवबोधितात् ।
शब्दे वाचकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रमेयता" ॥ [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ५]
"प्रमाणाभावनिर्णीतचैत्राभावविशेषितात् ।
गेहाच्चैत्रबहिर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता" ॥
"तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत्" ।
[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ८-९] इत्यादि ।

इयं च षट्प्रकाराप्यर्थापत्तिर्नाध्यक्षम् अतीन्द्रियशक्त्याद्यर्थविषयत्वात् । अत एव नानुमानम् प्रत्यक्षावगतप्रतिबद्धलिङ्गप्रभवत्वेन तस्योपवर्णनात् अर्थापत्तिगोचरस्यार्थस्य कदाचिदप्यध्यक्षाविषयत्वात् तेन सहार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य सम्बन्धाप्रतिपत्तेस्तदैवार्थापत्त्या ततस्तस्य प्रकल्पनात् प्रमाणान्तरमेवार्थापत्तिः ।

[मीमांसकेन अभावस्य प्रमाणान्तरत्वसमर्थनम्]

"अर्थस्यासन्निकृष्टस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमान्तरम् ।
प्रमाभावमभावाख्यं वर्णयन्ति तथाऽपरे" ॥ [ ]

प्रमाणान्तरपरीक्षायामर्थापत्तिविचारे पूर्वपक्षप्रसङ्गे शान्तरक्षित इत्थमेव अर्थापत्तिस्वरूपं तद्भेदांश्च निरूपितवान् तथात्र तत्कारिका इहैव निर्दिश्यते-तत्त्वसं० का० १५८७-१६०६ पृ० ४५६-४६१ ।

प्रमेयकमलमार्तण्डस्तु प्रस्तुतटीकया अक्षरशः साम्यं बिभर्ति-पृ० ४८ द्वि० पं० ६-पृ० ४९ प्र० पं० ८ ।

श्रीधरोऽपि तामनुमानेऽन्तर्भावयन् व्याख्यातवान्-प्रशस्त० कं० पृ० २२३-२२५ ।

श्रीधरानुसारी जयन्तस्तु अर्थापत्तिं व्यावर्णयन् नोज्झितवान् प्रस्तुतटीकासाम्यम्—न्यायमञ्ज० आ० १ पृ० ३६ पं० ८-पृ० ४९ पं० ४ ।

१-स्तत्रा-आ० हा० डि० विना । २ तत्त्वसंग्रहे ईदृशी एव कारिका-१५८८ । "ज्ञानाद् दाहाद्दहनशक्तता । वह्नेरनुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियोग्यता"—श्लो० वा० । ३ "गवयोपमिता या गौस्तज्ज्ञानग्राह्यता मता"—श्लो० वा० । "गवयोपमिता या गौस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तता"-तत्त्वसं० का० १५९९ । ४ "शब्दे वोधकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रकल्पनम्"—श्लो० वा० ।

५ अर्थापत्तिचर्चायामिव अत्र अभावचर्चायामपि समानप्रायाणि श्लोकवार्तिक-तत्त्वसंग्रह-प्रमेयकमलमार्तण्ड-कन्दली-न्यायमञ्जरीणामभावनिरूपकाणि तत्तच्चर्चास्थलानि अवधारणीयानि—श्लो० १-५८ पृ० ४७३-४९२ । १६४९ पृ० ४७०-४७३ । पृ० ४९ प्र० पं० ९—पृ० ५० प्र० पं० ४ । पृ० २२५-२३० ।

कथञ्चिदप्यसिद्धेः । वस्तुनः सर्वस्य सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वात् सामान्येन तत्साधने केशोण्डुकादिभिरनेकान्तः प्रतिबन्धाभावतः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकश्च हेतुः कल्पनासमारोपितस्य च वस्तुत्वसाधनेऽभ्युपगमबाधः । 'प्रमेयत्वाच्च' इत्ययं पुनरनैकान्तिको हेतुः प्रसज्यरूपेणाभावेन तस्यापि प्रमाणतः कथञ्चिद्विषयीकरणात् । न च तुच्छरूपस्याभावस्याभावान्नायं दोषः यतो यदि प्रमाणतस्तस्याभावोऽवसीयते कथं न तस्य प्रमेयत्वं तस्याभावरूपतया प्रमाणेन विषयीकरणात् ? अथ न प्रमाणतस्तस्य विषयीकरणं कथमप्रमाणकं वच उच्यमानं शोभेत ? तुच्छरूपस्य चाभावस्यानभ्युपगमे प्रागभावादयोऽपि वस्तुरूपा अभ्युपगता न सिध्यन्ति पर्युदास एवैको नञर्थश्च स्यात् सोऽपि वा न भवेत् कस्यचिदनिवर्तनादित्युक्तं प्राक् । क्षीरादिस्वरूपश्च यदि दध्यादीनां प्रागभावादिस्तदा सिद्धसाध्यता । अथ ततो भिन्नोऽभावस्तदंशान्तराऽनवस्थादिदोषश्चोऽयुक्त इति "क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति" इत्यादि प्रागभावादिस्वरूपप्रतिपादनमयुक्तम् । यदपि "क्षीरे दधि भवेदेव" इत्याद्यभिधानम् तदप्यसङ्गतम् यतो यदि नाम तत्प्रतिपादकं प्रमाणं न प्रवृत्तं तथापि कथं क्षीरादिषु दध्यादिसद्भावः तद्भावस्य कारणाभावात् ? तदसत्त्वग्राहकप्रमाणाभावाद्धि तदसत्त्वव्यवहारनिवृत्तिमात्रकमेव स्यान्न तत्र दध्यादिसद्भावः । निरंशाभावरूपत्वे च पदार्थस्य "स्वरूप-पररूपाभ्यां नित्यम्" इत्यादि सर्वं निरस्तम् । यच्च 'यस्य यत्र यदोद्भूतिः' इत्यादि 'उद्भवाभिभवात्मत्वात्' इति च तत्र सदसदंशयोः सत्त्वेऽपि स्वत एव यद्युद्भवाभिभवौ तदा अपरनिमित्तानपेक्षणात् सर्वदैव स्याताम् न हानिर्भिन्नस्य कस्यचित् कदाचिदुद्भवोऽपरस्य चाभिभवो युक्तः । न चैकाभिभवनिमित्तोऽपरस्योद्भवस्तदुद्भवनिमित्तो वा परस्याभिभवः इतरेतराश्रयप्रसक्तेः । अभिभवश्च स्वरूपखण्डनम् तच्च विनाशः स चाहेतुक इति नोद्भवनिमित्तोऽभिभवः विनाशस्य च सर्वसामर्थ्यविकलतया कथमभिभवनिमित्तोऽपरस्योद्भवः ? न चाभिभवावस्थायामनुपलब्धस्य तस्यैवोद्भवावस्थायामुपलम्भः सिद्धो येनोद्भवाभिभवव्यवस्था भवेत् । न च प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धेर्नायं दोषः अनन्तर्दर्शप्रतिपादितया तस्य भ्रान्तत्वात् । न च धर्मिणः सर्वदाऽवस्थानात् तद्ग्राहितया प्रत्यभिज्ञानस्य नायं दोषः तस्याप्याविर्भावतिरोभावयोरुपलभ्यमानस्य पुनरनुपलम्भपूर्वकमुपलब्धस्यानुपलम्भसमयेऽसत्त्वतः—अन्यथा सदाप्युपलम्भप्रसङ्गात्—तत् प्रत्यभिज्ञानं तस्यापि तद्विषयतया भ्रान्तत्वानतिक्रमात् । न चावस्थाव्यतिरिक्तोऽवस्थाता सिद्धः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तस्यानुपलम्भात् अनुपलभ्यस्वभावत्वे वा कुतस्तस्य प्रत्यभिज्ञानम् ? अव्यतिरिक्तश्चेदवस्थाविनाशे तस्यापि विनाशप्रसङ्गः अविनाशे विरुद्धधर्माध्यासतोऽवस्थातुरवस्थाभेदः अन्यथापि तस्य तन्मात्रनिबन्धनत्वात् । यथा च प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणं तथा प्रतिपादितमेव न पुनरुच्यते । तदेवमभावस्य प्रमेयात्मत्वात् सम्भवेऽपि तस्यार्थक्रियासामर्थ्यविकलतया विज्ञानजननायोगात् तद्ग्राहकमभावाख्यं प्रमाणं संभवतीति स्थितम् ।

एतेन संयुक्तविशेषणभावाद्भावग्राहीन्द्रियार्थसन्निकर्षजमभ्युपगतं नैयायिकप्रकल्पितमपि निरस्तम् । तथाहि—तत्तु तावदनिमित्तं न भवति कादाचित्कत्वात् । नाभावनिमित्तं तस्याजनकत्वात् । जनकत्वेऽपि तस्यानाधेयातिशयतया सहकार्यपेक्षाऽयोगात् सर्वदा तज्ज्ञानजननप्रसङ्गात् तत्सद्भावो भवेत् । सहकार्याधेयातिशयत्वे वाऽभावस्य भावरूपता भवेत् विशेषनिष्पत्तिलक्षणत्वात् भावस्य । पर्युदासरूपस्य तस्याभ्युपगमाददोषश्चेत्, न, व्यतिरिक्तस्य विरोधात् तथापि तथाभूतस्य तस्याभ्युपगमे प्रतिषेध्यविविक्तप्रदेशादिरूपतैव तस्याभ्युपगता भवेत् प्रदेशादिश्च प्रथमाक्षसन्निपातजातप्रत्यक्षप्रतिपन्न एवेति गृहीतग्राहितया कथं तद्ग्राहिणः प्रत्यक्षव्यतिरिक्तस्य पृथक् प्रामाण्यम् अभावविषयत्वं वा भवेत् ? तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेधरूपस्यैवाभावस्याभ्युपगमस्तस्य च तत्प्रदेशादिना घटादिना सम्बन्धाभावात् 'घटस्याभावः' इति कथं घटविशेष्यता ? घटेनाविशेष्यत्वे च 'घटो नास्ति' इति न प्रतीतिर्भवेत् अपि तु 'अभावोऽस्ति' इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात् एव च घटस्याविशेषत्वात् किञ्चित् इतं स्यात् । न चाभावः प्रदेशादेर्विशेषणं संभवति आधाराधेयत्वसम्बन्धाभावात् । न तावत् तादात्म्यलक्षणस्तयोः सम्बन्धः अन्योन्यमसंयुक्तद्रव्यत्वात् उपकार्योपकारकभावाभावाच्च ।

१ पृ० ५८० पं० १०। २-प्रमाणाभावात्—व० भा० भा० टि०। ३-तत्र वा—आ० डा०। ४ पृ० ५८१ पं० २। ५ पृ० ५८१ पं० १०। ६ पृ० ५८१ पं० ११। ७ पृ० ५८१ पं० ११। ८ पृ० ५८१ पं० ११। ९-म् नास्तीति-पृ० ल० भा० भा० टि०। १०-घटोऽस्ति—आ० डा०।

"अभावोऽपि प्रमाणाभावः 'नास्ति' इत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य" [१-१-५ शाबरभा०] इति वचनात्। अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति-प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोक्तोऽभावः, प्रतिषिध्यमानाद् वा तदन्यज्ञानम् आत्मा वा विषयरूपेणानभिनिवृ(र्निवृ)त्तस्वभाव इति अनेन चाभावप्रमाणेन प्रदेशादौ घटादीनामभावो गम्यते। तदुक्तम्—

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता" ॥ [श्लो० वा० अभावप० श्लो० १]
"प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते।
सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि" ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ११] इति।

न च प्रत्यक्षेणैवाभावोऽवसीयते तस्याभावविषयत्वविरोधात्, भावांशेनैवेन्द्रियाणां संयोगात्। तदुक्तम्—

"न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः।
भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि" ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १८] इति।

नाप्यनुमानेनासौ साध्यते हेत्वभावात्। न च प्रदेश एव हेतुः तस्य साध्यधर्मित्वेनाभ्युपगमात्। न चैवमपि हेतुः प्रतिज्ञार्थैकदेशतापत्तेः न च प्रदेशविशेषो धर्मी तत्सामान्यं हेतुः तस्य घटाभावव्यभिचारात् न हि सर्वत्र प्रदेशे घटाभावः शक्यः साधयितुं सघटस्यापि प्रदेशस्य संभवात्। अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे धर्मिणि घटाभावः साध्यते, असदेतत्; साध्यसाधनयोः कस्यचित् सम्बन्धस्याभावात्। तस्मादभावोऽपि प्रमाणान्तरमेव। न चाभावस्य तद्विषयस्याभावादभावप्रमाणान्तरवैयर्थ्यम्, प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधस्य वस्तुरूपस्याभावस्य भावात् अन्यथा कारणादिविभागतो व्यवहारस्य लोकप्रतीतस्याभावप्रसङ्गात्। तदुक्तम्—

"न च स्याद् व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः।
प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते" ॥ [श्लो० वा० अभावप० श्लो० ७]

अभावस्य च प्रागभावादिभेदान्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्या वस्तुरूपताऽवसीयते। तदुक्तम्—

"न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता।
कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादि न" ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ८] इति।

अनुमानप्रमाणावसेया वाऽभावस्य वस्तुरूपता। यदाह—

"यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम्।
तस्माद् गवादिवद् वस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम्" ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ९] इति।

---

१ "तत्र कुमारिलेन त्रिविधोऽभावो वर्णितः—आत्मनोऽपरिणाम एकः पदार्थान्तरविशेषज्ञानं द्वितीयः ××× प्रमाणनिवृत्तिमात्रात्मकस्तृतीयः"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४७२ पं० ११-१२।

२–नभिर्निवृत्त–भा०।–नभिवृत्त–ल० वा० बा०। "अपरिणत–" मु० टि०।

"सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनीति।

वा–प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः निषेध्याभिमतघटादिपदार्थज्ञानरूपेणापरिणतं साम्यावस्थमात्मद्रव्यमुच्यते घटादिविविक्तभूतलज्ञानं वा" —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४७१ पं० १०-११।

३–ज्ञानं वान्य–भां० मां०। "सात्मनः परिणामो वा"–श्लो० वा०। तत्त्वसं० का० १६४९ पृ० ४७१। ४ "न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः"–श्लो० वा०। पृ० ४७१ पं० ११। ५ "प्रमेयतया"–मु० स० टि०। ६–पादात् मु०। ७ "नाभावो भिद्यते यदि"–तत्त्वसं० का० १६५४ पृ० ४७२। श्लोकवार्तिकेऽपि "नाभावो भिद्यते यदि"–इति पाठान्तरं विद्यते। ८–रूपादित इ–हा० वि०।–रूपोदित इ– भा०। "योऽभावः कारणादि न."–श्लो० वा०। "यो भावः कारणादिना"—तत्त्वसं० का० १६५५ पृ० ४७२। ९–"बुद्धिग्राह्यो यतः स्वयम्"–तत्त्वसं० का० १६५६ पृ० ४७२।

तदुत्पत्तिलक्षणः। न चापरसम्बन्धमन्तरेण तयोर्विशेषणविशेष्यभावः सम्भवत्यतिप्रसङ्गात्। न चैतत्प्रतीतिसामर्थ्यादेवाभिमतसम्बन्धप्रकल्पना प्रतीतेरन्यथापि सिद्धेः। तन्नाक्षस्य [illegible] भावादेतत्प्रतिपत्तिजनकत्वं युक्तम्। किञ्च, 'इह घटस्याभावः' इति स्वतन्त्रो यद्यध्यक्षप्रत्ययः दर्शनानन्तरं भवेत्? न च मानसाध्यक्षवत् स्वातन्त्र्येऽप्यानन्तर्यं भविष्यति तत्र स्वविषयानन्तरविषयसहकारित्वादेस्तदानन्तर्यनिमित्तस्य सद्भावात् अत्र च तस्यासंभवात्। तदेवं घटविविक्तप्रदेशसामर्थ्योद्भूतेनाध्यक्षेण तत्स्वरूपग्रहणे 'सघटात् प्रदेशादयमन्यः प्रदेशः' 'नायं घटवान्' 'इह घटो नास्ति' इत्यादयः प्रतिषेधविकल्पाः प्रवर्तमाना गृहीतग्राहितया स्मृतिरूपतां बिभ्राणा न ततः पृथक् प्रमाणतामासादयन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा शुक्लभावदर्शनानन्तरं 'शुक्लोऽयं भावः न नीलः' इति प्रत्ययो दर्शनात् पृथक् प्रमाणं भवेत्। एवमन्येषामपि युक्ति-संभवानुपलब्ध्यादीनां प्रमाणान्तरत्वेन परिकल्पितानां यथालक्षणं प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावो निराकरणं वा विधेयम्। तदेवं शब्दादीनां केषाञ्चित् प्रामाण्यमेव न सम्भवति अपरेषां त्वनयोरन्तर्भाव इत्यालोच्य न्यायविदोक्तम्—"प्रमाणस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावाद् द्वे एव प्रमाणे" [ ] इति।

[सौगतकृतां मीमांसकादिसम्मतप्रमाणान्तरप्रतिविधानप्रक्रियां यथासिद्धान्तं सौगताभ्युपगमं च सिद्धान्तिना प्रत्यक्ष–परोक्षतया प्रमाणद्वयव्यवस्थापनम्]

अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावत् पक्षधर्मत्वादित्रिलक्षणयोगिनो हेतोः साध्यप्रतिपत्तिरनुमानमभिहितम् तत्र त्रिलक्षणस्य हेतोरविनाभावित्वं नावश्यंभावि तत्पुत्रादेस्त्रैलक्षण्येऽपि गमकत्वादर्शनात्। अथ यत्राविनाभावित्वं तत्र त्रैलक्षण्यमवश्यंभावीति हेतोर्लक्षणमुच्यते, असदेतत्; 'सर्वमनेकान्तात्मकं क्षणिकं वा सत्त्वात्' इति साधयतः क्वचिदन्वयाभावेऽपि सत्त्वस्यानेकान्तात्मकत्वेन क्षणिकत्वेन वा विनाऽनुपपत्त्या गमकत्वदर्शनात्। तथा, 'परिणामी ध्वनिः क्षणिको वा श्रावणत्वात्' इत्यत्रापि न क्वचिदन्वयसद्भावः। न चानित्यत्वमन्तरेण श्रावणत्वं संभवति नित्यस्य ज्ञानजनकत्वासंभवात्, यस्मिन् सत्येव यद् भवति यदभावे येन भवत्येव कथं न तत् तस्य गमकं भवेत्? तथा सर्वोऽपि धूमोऽग्निमन्तरेण न कदाचित् प्रभवतीति व्याप्तिसाधने [illegible] महानसादौ च पुनोऽग्निमत्प्रदेशे धूमाद् अग्निनिश्चयः? अतस्त्रिलक्षणपरिकल्पनायां व्याप्तिनिश्चयस्य सर्वथाऽसंभवात् कार्य-स्वभावहेतुद्वयस्यापि गमकत्वं न स्यात्। तथा 'नास्तीह घटः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः' इत्यत्रापि दृष्टान्ताभावान्नान्वयः सिद्धः। न च शशशृङ्गादिको दृष्टान्तः समस्तीति वक्तव्यम् तत्रापि दृष्टान्तान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः। अथ शशशृङ्गादावनुपलम्भात् प्रतीतावभावव्यवहारेऽपि मूढः अनुपलभ्यमानेऽपि प्रदेशविशेषे घटादौ यस्मिं न प्रवर्तयति स निमित्त[illegible]दर्शनात् तत्र प्रवर्त्यत इति भवत्येव शशशृङ्गादिरभावव्यवहारे साध्येऽन्वयप्रदर्शनविषयो दृष्टान्तः तथानुपलम्भेनाभावव्यवहारस्य [illegible] शशशृङ्गादिदृष्टान्तबलात् प्रसाधनात् प्रदेशविशेषे घटाभावस्य स्वप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, असदेतत्; यतो घटाभावनिश्चितिर्घटाभावनिर्णय उच्यते स चेत् सिद्धः अभावव्यवहारोऽपि सिद्ध एव अभावनिर्णयव्यतिरेकेणाभावव्यवहारायोगात्। न च प्रदेशे घटाभावं निश्चिन्वतोऽपि तत्र कश्चित् प्रवर्तयेदित्यनुपलम्भेन प्रवर्त्यत इति वाच्यम् यतो हि [illegible] निश्चिन्वानोऽपि कश्चित् शास्त्रं मोहान्नेच्छतीति [illegible] घटादेरभावस्य [illegible] यदि दृष्टान्तान्तरात् [illegible]।

१—न्यायप्र० पृ० [illegible] टि०।

२ [illegible] ई० १९९९-१००० पृ० [illegible]।

३ [illegible]

अभावश्च चतुर्धा व्यवस्थितः-प्रागभावः प्रध्वंसाभावः इतरेतराभावः अत्यन्ताभावश्चेति । तत्र—

"क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥
शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते" ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २-३-४]

यदि चैतद्व्यवस्थापकमभावाख्यं प्रमाणं न भवेत् तदा प्रतिनियतवस्तुव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् । तदुक्तम्—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
व्योरपि संस्पर्शेना तेन च न चेदृश प्रमाणता" ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ५-६] इति ।

न च निरंशभावैकरूपत्वाद् वस्तुनस्तत्स्वरूपग्राहिणाऽध्यक्षेण तस्य सर्वात्मना ग्रहणादगृहीतस्य व्यापकस्यासदंशस्य तथाभावात् कथं तद्व्यवस्थापनाय प्रवर्तमानमभावाख्यं प्रमाणं प्रामाण्यमश्नुत इति वक्तव्यम् यतः सदसदात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादिना तत्र सदंशग्रहणेऽप्यगृहीतस्यासदंशस्य व्यवस्थापनाय प्रमाणाभावस्य प्रवर्तमानस्य न प्रामाण्यव्याहतिः । तदुक्तम्—

"स्वरूप-पररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
[illegible] चन ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
उभयोरपि संवित्त्योरुभयानुगमोऽस्ति तु ॥
प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावांशे जिघृक्षिते" ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १२-१३-१४,१७] इति ।

न च भावांशादभिन्नत्वादभावांशस्य तद्ग्रहणे तस्यापि ग्रह इति, सदसदंशयोर्धर्म्यभेदेऽपि भेदाभ्युपगमात् । उक्तं च—

"[illegible] न ।
[illegible]
[illegible]
उद्भूताभिभवात्मत्वाद् ग्रहणं चावतिष्ठते" ॥ [श्लो० वा० अभावप० १९-२०] इत्यादि ।

---

१ पृ० १८६ पं० २२ टि० ११ । २ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४७२ पं० १४-१५ । ३ "गो गन्ध-रसौ"-बृ० ल० टि० । ४ शशशृङ्गता भां० मां० लिखि । "स्वसंहिता"-श्लो० वा० । "शशशृङ्गकादि"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४७२ पं० १६ । ५ "गन्ध-रूप-रसा"-बृ० ल० टि० । ६ तत्त्वसं० का० १६७२ । ७ "संविन्द्रिभया"-श्लो० वा० । ८ तत्त्वसं० का० १६५३ । ९ "अभावप्रमाणस्य"-बृ० ल० टि० । "व्यापारस्तदनुत्पत्ति"-श्लो० वा० । "तदनुत्पत्तिः प्रत्यक्षाद्यभाव इति-पार्थ० व्या० पृ० ४७८ । "व्यापारस्तदनुत्पत्ति"-तत्त्वसं० का० । "तदनुत्पत्तेर्व्यापारः-तेषां प्रत्यक्षादीनामनुत्पत्तेरभावस्येति यावत्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४७७ पं० ७ । १० जिघृक्षित इति वा० बा० । "जिघृक्षिते"-श्लो० वा० । तत्त्वसं० का० । "अभावांशे प्रतीयते" तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४७७ पं० ६ । ११ "अभावेन"-बृ० ल० टि० । १२-पि न स्थिते डा० वि० । -पि नः स्थिते, भां० मां० । १३ "उत्पत्त्यनुपलब्धत्वात्"-बृ० टि० ।

अथ तत्र साध्याविनाभूतादनुपलम्भादेर्लिङ्गात् दृष्टान्तान्तरमन्तरेणाप्यभावनिर्णयः शब्दादिव्यवहारश्च प्रवृत्तिलक्षणानुपलब्धावन्वयमन्तरेणापि गमकत्वमविनाभावमात्रात् कथं नाभ्युपगतं भवेत् ? एतेन 'व्यतिरेकस्यान्वयेन विनाभावादगमकाङ्गता' इत्यपास्तम् तेन नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् प्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति व्यतिरेक्यपि हेतुर्गमकः सिद्धः । अथ यथैवा परोक्षस्यात्मनोऽनुपलम्भादभावासिद्धेरात्मनो परतया घटादीनां सन्देहाद् व्यतिरेकासिद्धिरस्य हेतोरनैकान्तिकत्वम्, तर्ह्येवं कथं सत्त्वादेः क्षणिकत्वव्याप्तिसिद्धिर्येन क्षणक्षयी ध्वनिः सिध्येत् ? अथात्र विपर्यये बाधकप्रमाणबलात् सत्त्वस्य क्षणक्षयित्वेन व्याप्तिसिद्धिस्तर्ह्यत्रापि बाधकप्रमाणबलादेव निरात्मकाद् घटादेरविचलितस्वरूपादात्मनश्च प्राणादीनां निवृत्तेः सात्मकत्वेन तेषां व्याप्तिसिद्धिः किं नाभ्युपगम्यते ? अथैवमपि स्वैरेतरनिरन्वयविनश्वरबुद्धिमात्रसन्तानात् प्राणादेर्बुद्धिसन्तानेन व्याप्तिप्रसक्तिः, असदेतत्, बुद्धिक्षणस्य अप्राप्य स्वकार्यकाले निवृत्तेरपरबुद्धिक्षणस्य तेन उत्पत्तेरसंभवात् सन्तानव्यावृत्तेः कुतस्तत्र प्राणादेर्वृत्तिः ? सन्तानसद्भावेऽपि निरंशस्यभावस्य शक्तिनानात्वमन्तरेण कार्यनानात्वासंभवात् कुतश्चित्क्षणश्चित्क्षणान्तरजनकः सन् प्राणादेरुपकारकः स्यात् ? अथ कारणशक्तिभेदाभावेऽपि कार्याण्येव भिद्यन्ते कथं तर्हि क्षणिकतायामर्थक्रियाविरोधः सिध्येत् क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाभावात् तदभावो वा युक्तिसङ्गतः स्यात् ? नित्यस्य चात्मनोऽसंभवे कथं तेन सात्मकत्वं घटादिषु सन्दिग्धं येन निरात्मकाद् घटादेः प्राणादिमत्त्वादेः सन्दिग्धो व्यतिरेको भवेत् । तस्मात् परिणाम्यात्मव्यतिरेकेण जीवच्छरीरस्य प्राणादिमत्त्वमनुपपन्नम् निरंशस्यैकपरमाणुवत् तदुपकारासंभवाच्च कूटस्थेन निरंशक्षणिकविज्ञानपरमाणुसन्ततिरूपेण चात्मना सात्मकत्वसाधने तस्यैवविधात्मवद् विरुद्धः प्राणादिमत्त्वादिर्हेतुः प्रसज्यते ।

अथ साध्याभावे सर्वत्र साधनाभावो व्यतिरेकः साधनसद्भावेऽपि साध्यसद्भावाभावे व्यतिरेक एव न भवेत् साधनाभावेन साध्याभावस्याव्याप्तत्वात् य एव च साध्यसद्भाव एव साधनसद्भावः स एवान्वयः स च दृष्टान्तधर्मिणमन्तरेणापि साध्यधर्मिण्यपि विपर्यये बाधकप्रमाणबलान्निश्चीयमानः कथमसन् ? न चैवं पक्षत्वेनेच्छाव्यवस्थितलक्षणेन तत्र पारमार्थिकस्य सपक्षत्वस्य बाधा-अन्यथा साध्यधर्मिण्येव हेतुः अविद्यमानसाध्यधर्मे वर्तमानो विरुद्धः स्यात्-इति तत्रैं तद्युक्त एव वर्तमानः कथं न सपक्षवृत्तिः ? इति यत्र व्यतिरेकसद्भावस्तत्रावश्यमन्वयः यत्र चासौ तत्रावश्यंभावी व्यतिरेक इति नैकसद्भावे द्वितीयस्याभावः, तन्नैवमपि 'श्व उदेष्यति सविता अद्यतनादित्योदयात्' 'जाता समुद्रवृद्धिः शशाङ्कोदयदर्शनात्' इत्यादिप्रयोगेषु हेतोः पक्षधर्मत्वाभावेऽपि गमकत्वोपलब्धेर्न पक्षधर्मत्वं तल्लक्षणम् अथात्रापि कालस्य देशस्य वा तावतः पक्षत्वमिति पक्षधर्मता, न, कालस्याकाशस्य च पक्षत्वेन सौगतस्यानिष्टेः । अथापि भूतसंक्षोभादिलक्षणः कालः आकाशं वा पक्षत्वेनाभ्युपगम्यत एवेति नापक्षधर्मता, न, लोकस्य साध्यान्यथानुपपन्नहेतुप्रदर्शनमात्रादेव पक्षधर्मत्वाद्यनुसरणमन्तरेणापि साध्यप्रतिपत्तिदर्शनात् त्रैलक्षण्यस्य तत्र सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । न च सौगताभ्युपगमेन हेतोः पक्षधर्मता सम्भवति सामान्यस्यावस्तुतयाऽभ्युपगतस्य हेतुत्वे दावाग्न्याकारस्येव पक्षधर्मताऽसम्भवात् स्वलक्षणस्य च हेतुत्वे पक्ष एव हेतुरिति नैतद्धर्मो हेतुः अभेदे धर्मिधर्मभावस्यानुपपत्तेः स्वलक्षणस्य चान्यत्राननुगमाच्चान्वयासिद्धिः अतद्रूपपरावृत्तस्य तस्य हेतुत्वेऽपि स्वलक्षणपक्षभावी दोषस्तद्वस्थ एव अतद्रूपपरावृत्तेः स्वलक्षणाद्व्यतिरेकात् व्यतिरेके अनुगतत्वे पारमार्थिकत्वे च सामान्यस्य भङ्ग्यन्तरेण हेतुत्वमभ्युपगतं भवेत् कल्पनाविरचितस्य हेतुत्वे

१-अप्रमाणादी-ल० आ० हा० वि० । २ "प्राणापानाम्"-मु० त० टि० । ३ "सोत्साह"-मु० त० टि० । ४-स्वैरेतर-मु० । ३-३ इत्यधो मुद्रीयानुपलब्धको भातः । ५ तत् उ-भां० मां० विना । ६-तद्धितक्षणान्त-मु० त० बा० बा० विना । ७ घटादेः सोत्साह प्राणादि-आ० हा० वि० । अत्र "सोत्साह" इति तृतीयटिप्पणकं पाठे प्रविष्टं भाति । घटादेः मु० । अग्रे पक्षपेक्षवचनसूचको बोद्धव्यौ । ८-मत्त्वादेः मु० । पक्षेषवचनसूचकावधो ज्ञातव्यौ । ९-वनाऽस्त-बा० बा० ।—वनास-भां० मां० । १०-वे वा वा-मु० आ० विना । ११ "साध्यधर्मिणि साध्यधर्मः"—मु० टि० । १२ "हेतु"-मु० टि० । १३ "अन्योन्यसंश्रयम्"-मु० त० टि० । १४-न्यस्य च-बा० बा० । १५-देरेव भां० मां० ।

कुतः पक्षधर्मता ? कल्पनायाः परमार्थतो वस्त्वसंस्पर्शादित्युक्तं प्राक् । न च संभवति पक्षलक्षणस्यैवासंभवात् । "जिज्ञासितविशेषो धर्मी पक्षः" [न्यायवि० २, चेत् नैतत् यतो न तावत् शब्दे वादी अनित्यत्वं जिज्ञासितुमर्हति स्वनिश्चयवदन्येषां तेन साधनप्रयोगात् । नापि प्रतिवादी, प्रतिपक्षप्रसाधनाय वाधकसाधनप्रतिघाताय नापि प्राश्निकाः तेषां विदितवेद्यतया तत्र जिज्ञासाऽसंभवात् । स्वार्थानुमाने च हे श्चित् तद्युक्तितः स्वयमेव तत्र जिज्ञासनात् । एतेन "प्रतिपिपादयिषितविशेषो धर्मी" इत्यपि लक्षणं प्रतिविहितम् यदर्थमनुमानमुपन्यस्तं तेन तत्र जिज्ञास्यविशेषो धर्मी पक्ष हेतावपि समर्थनात् प्राग् जिज्ञासनीयविशेषत्वात् पक्षत्वप्राप्तेः । साध्यत्वेन बुभुत्सित पक्ष इति चेत्, न; बुभुत्सितग्रहणस्यानर्थकत्वात् । साध्यविशेषो धर्मीति चेत् तथापि पग्रहणेन धर्मिग्रहणेन वा प्रयोजनमिति न पक्षलक्षणं परोदितमनवद्यम् । तस्माद् यदन्न पर्येते तत् साधनमितरच्च साध्यमित्येतावदेव पक्षादिलक्षणमनवद्यम् । तस्माद् यदन्न [ ] इत्यादिकमपि पक्षलक्षणमेकान्तवादिनोऽसङ्गतम् धर्मिधर्मभावस्य कथंचिदप्यनुपपत्तेरित्यसकृत् प्रतिपादनात् । तदेवं त्रैलक्षण्यस्यासंभवात् संभवेऽपि सति नाभावित्वमात्रेणैव हेतोर्गमकत्वान्न किञ्चित् पक्षधर्मत्वादिना रूपान्तरेणेति । "सरूपेण धूमसत्ताग्निविनाभाविनीति सिद्धमविनाभावित्वम् तत्सिद्धौ च सत्यपि पक्षधर्मादिवचने त कत्वम् न हि वास्तवं रूपं साध्याविनाभावित्वलक्षणं हेतोरुपलभ्यमानं पक्षधर्मत्वादिवचनेऽ स्वसाध्यं न साधयति न हि वस्तुबलायातां स्वसाध्यप्रतिपादनशक्तिं लिङ्गं नाद् वा मुञ्चति वस्तुशक्तीनां वचनादव्यावृत्तेः । अथ त्रैलक्षण्यमपि हेतोः संभवतीति तदपि त्वेन प्रकल्प्यते सत्यं संभवति किन्तु अविनाभावित्वेनैव हेतोः गमकत्वं सिद्धं न [illegible] नेन । तथाहि-यद्रूपानुवादेन हेतोः स्वरूपं लक्ष्यते तदेव [illegible] पानुवादमात्रेण हेतुलक्षणस्य परिसमाप्तेर्न पक्षधर्मत्वादि विधेयमनुवर्तितव्यं वा लक्षणत्वेन । तत् तत्र संभवतीति लक्षणत्वेन वाच्यम् तथाभ्युपगमे अबाधितविषयत्वमपि तादृग्विधे हेतौ वर्तीति लक्षणान्तरत्वेन वचनीयं स्यात् । अथाविनाभावित्वं सदपि [illegible] व्याहतत्वात् । तथाहि—अविनाभावित्वं स्वसाध्येन विना तस्यासंभव उच्यते प्रगमकत्वं पु साध्यं संभवस्यत्रैवेति कथं नान्योन्यविरुद्धयोर्व्याहतिः ? अथ धर्मिणोऽन्यत्राविनाभावित्वं पुनर्विवादाधिकरणे धर्मिणीति न पक्षधर्मत्वाद्यभावे तस्य गमकत्वम् तत् किमयं तपस्वी करणो(णं) धर्मी दण्डमुद्दाह्य पुत्रं मृग्यते । तथाहि-अन्यत्र तदविनाभावित्वम् तत्रास्तीति कथमन्यस्तदानुच्यते ? न च धर्मः केवलो यदा हेतुस्तदा स केवलो न तावन्मात्रस्याविनाभावित्वमिति यतो धर्ममात्रवचनेऽपि साधारस्यैवाविनाभावित्वम् मनित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानं कृतकत्वयत्स्येव भावेषु व्यवतिष्ठते न ह्यन्यत्र तत्कृतक भावीति कृतकत्वस्याविनाभावित्वमाश्रितधर्मिस्वरूपमेवेति सामर्थ्यसिद्धम् । तेन मा वचनेन विधातव्यं धर्मोपरक्तधर्मिणि पृथक्पक्षधर्मत्ववचनमन्तरेणाप्यन्यथानुपपन्नत्वं स्वरूपं जानानस्तदुपलंभमान एव तदविनाभाविनमपरं स्वभावं झगित्यवगच्छति यतो म थानुपपत्तिरूपनिश्चयगमर्थेऽन्यत्र व्यवस्थितो धूमोऽन्यत्र व्यवस्थितेन वह्निना

---

१ 'अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मी' इति न्यायबिन्दुसूत्रस्याशयं वचनमेतद् बोध्यम् ।
२ [illegible] । एवं [illegible] "
३ अत्र [illegible] ।
[illegible]

भाव। प्रतीतः नाऽपि तयोस्तथाविधः प्रतिबन्धः न च प्रदेशाव्यवच्छिन्नं धूममुपलभमानोऽपर्यन्ततया 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राऽग्निः' इति 'तथा चेह धूमः' इति परामृश्य 'अग्निमान्' इति प्रत्येति किन्तु परिज्ञाताविनाभावो 'धूमदर्शनानन्तरं प्रदेशोऽग्निरत्र' इति प्रागुक्तानुभवप्रदर्शनम् स्मरति 'असत्यत्र वह्नौ धूम एव न स्यात्' इति लिङ्गरूपानुस्मरणं प्रकृतस्मरणस्य तथाभावमन्तरेणाभावप्रदर्शनार्थम् ।

अथार्थोऽप्यन्यथानुपपन्नं रूपं हेतोः कचिद्नेन निश्चेतव्यम् यत्र च तन्निश्चीयते स सपक्षः पुनस्तथाविधरूपवेदिनां पक्षासौ हेतुस्तत्रैव गतो हेतोस्तदन्यप्रतिपत्तिरिति पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवत्त्वादेव हेतुर्गमक इति, नैतत् न्याय्यम्, यतोऽविनाभावित्वरूपेणैव सपक्षे सत्त्वमप्याक्षिप्तमिति न रूपान्तरम् । तथाहि–अविनाभावित्वं रूपं ज्ञातं सद् गमकमिति तत् कचिद् ज्ञातव्यम् तेन तद्रूपपरिज्ञानोपायत्वात् तद्रूपं तदविनाभावित्वमेवैकं हेतो रूपं विधीयमानं स्वामन्यन्तर्भावयति ज्ञेयसत्ताया ज्ञानसत्तानिबन्धनत्वात् ज्ञानं यथा न पृथग्रूपं तथा कचित् सपक्षे सत्त्वमप्यपद्यतः तदविनाभाविरूपग्रहणाभाव इति तदेवैकं रूपं विधीयमानमन्यत् सर्वमाक्षिपतीति न तस्माद्धेतोरन्यद्रूपं युक्तम् । अथ तैर्विना तदेवैकं रूपं हेतोर्न ज्ञायत इति रूपान्तरं कल्प्यते तर्हि न केवलं सपक्षे सत्त्वं विना तद्रूपं न ज्ञायते किन्तु बुद्धीन्द्रियादिकमपि विना तन्न ज्ञायते इति तेषामपि तद्रूपताप्रसक्तिः । अत एव "अपक्षधर्मस्यापि हेतोर्गमकत्वे चाक्षुषत्वमपि शब्दे नित्यत्वस्य गमकं स्यात्" [ ] इति परोक्तमपास्तम् यतश्चाक्षुषमनित्यत्वाविनाभावि शब्दश्चाक्षुषो न भवतीति कुतोऽत्र दोषावकाशः ? यदपि 'यदि धूमोऽप्यविनाभावित्वमात्रादग्निं गमयेत् महाम्बुराशौ किं न गमयेत् ?' इति चोद्यम् तदप्यसङ्गतम् यतो नान्यदेशो धूमोऽम्भोनिधिपावकाविनाभावी सिद्धः तद्देशसाध्याविनाभावित्वात् तस्य । अत एव यद्यप्यन्यदेशस्थो हेतुर्नान्यदेशस्थसाध्याविनाभावी तथाप्यपक्षधर्मोऽसौ गमको न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पृथक् पक्षधर्मत्ववचनं लक्षणे विधेयमिति न वक्तव्यम् साध्यान्यथानुपपन्नत्वैकरूपप्रतिपत्तेरेव तदर्थस्य लब्धत्वात् । एतेन 'न स त्रिविधाद्धेतोरन्यत्रास्तीति अत्रैव नियत उच्यते' इत्यपि निरस्तम् यथोक्तप्रकारेण साध्याविनाभावित्वस्यैव त्रित्वव्यापकत्वात् तद्विकलस्य तस्य विधर्मान्तस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् किञ्चित्करत्वेऽप्यविनाभावित्वैकरूपनिर्णयनिमित्ततया दृष्टान्तादिवद् हेत्वनङ्गत्वात् । स्वभावकार्यानुपलम्भकल्पनामन्तरेणाप्यन्यथानुपपत्तिमात्राद्धेतोर्गमकत्वोपपत्तेर्नाविनाभावः त्रिसंख्येन हेतुना व्याप्तः । तथाहि–वृक्षाच्छायानुमानं लोके प्रसिद्धम् न च वृक्षस्तच्छायाकार्यं सहभावित्वात्, नापि स्वभावः स्वभावभेदोपलब्धेः । एतेन तुलादेर्नमनाद् उन्नामाद्यनुमानं चिन्तितम् 'परभागवान् इन्दुः अर्वाग्भागवत्त्वात् घटादिवत्' इत्यत्रापि न तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा पराभ्युपगमेन संभवति ऊर्ध्वभागवतामधोभागवतां च परमाणूनां स्वभावभेदात् सहभावाच्च । एकसामग्र्यधीनताप्रतिबन्धकल्पनायां रूपादे रसादेरिवानुमानं कारणात् कार्यानुमानं प्रसक्तम् । तथाहि–समानकालभाविनो रूपादेर्यद् रसतोऽनुमानं तत् तत्कारणाद् रूपजनकादनुमितादनुमानम् । न च–समानकालभावि रूपजनकत्वानुमानं रसहेतोरेतदिति हेतुधर्मानुमानम् कारणात् कार्यानुमानेऽप्येवं दोषाभावात् । न चात्रैवं लोकप्रतीत्यभावदोषः हेतुधर्मानुमानेऽपि लोकप्रतीतेरभावात् । तथाहि– तथाविधरसोपलम्भात् तत्समानकालं तथाविधं रूपम् अर्वाग्भागदर्शनाच्च परभागं लोकः प्रतिपद्यते न पुनर्विशिष्टं कारणम् । अथाप्रतिबद्धादेकतोऽन्यप्रतिपत्तावतिप्रसङ्गः, न; अविनाभूतादन्यतोऽन्यप्रतिपत्त्यभ्युपगमात् । अथ प्रतिबन्धमन्तरेणान्यस्यान्याविनाभाव एव कुतः ? ननु प्रतिबन्धोऽप्यपरप्रतिबन्धमन्तरेणान्यस्यान्येन कुतः ? अथ प्रतिबन्धोऽपि न वास्तवः प्रतिबद्धयोरन्यः किन्तु कारणानन्तरमपरस्य कार्याभिमतस्य भावो वस्तुस्वरूपमेवं तच्च पूर्वोत्तरवस्तुस्वरूपग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चीयते तन्निश्चयनमेव कार्यकारणभावप्रतिबन्धनिश्चयनम् । नन्वेवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्येनान्य-

१–भावप्र–बृ० आ० हा० वि० । २ "अविनाभावः"–बृ० टि० । ३–न्नान्य–भां० मां० । ४ "साध्य"–बृ० टि० । ५ कल्पते भां० वि० । ६ शब्दनित्य–वा० बा० । ७ "पक्षधर्मत्व"–बृ० टि० । ८ स द्विवि–बृ० । "अविनाभाव."–बृ० टि० । ९ पृ० ५५८ पं० ३०–३१ तथा पृ० ५५६ टि० पं० १५ । १० "पक्षधर्मादेः"–बृ० टि० । ११ "सहभाविनो(नो·) कार्यकारणभावाभावात् तत्र च तद्भावादिति"–बृ० टि० । १२–मन्तेभाग–बृ० विना । १३ "रसकारणात्"–बृ० टि० । १४–च तं सप्तम्या तच्च भा० हा० ।–च स तं सप्तम्या तच्च वि० । अत्र किमपि टिप्पणमन्तः प्रविष्टमाभाति । १५ पूर्वोक्त प–बृ० । इदं पाठान्तरं न मूललेखकेन लिखितं किन्तु तावति रिक्ते स्थाने पश्चात् केनचित् पूरितमिति लिपिभेदाद् मषीभेदाच्च स्पष्टं ज्ञायते । १६–रणाभा–आ० हा० वि० ।

नैयायिकोपवर्णितमप्युपमानमनधिगतार्थाधिगन्तृत्वाभावात् प्रमाणं न भवति । तथाहि-यथा गौस्तथा गवय इति वाक्याद् गोसदृशार्थसामान्यस्य गवयशब्दवाच्यताप्रतिपत्तेः अन्यथा विसदृशमहिष्याद्यर्थदर्शनादपि 'अयं स गवयः' इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः किं न भवेत् ? तस्माद् यथा कश्चित् 'योऽङ्गदी कुण्डली छत्री स राजा' इति कुतश्चिदुपश्रुत्य अङ्गदादिमदर्थदर्शनात् 'अयं स राजा' इति प्रतिपद्यते । न चासौ प्रतिपत्तिः प्रमाणम् उपदेशवाक्यादेवाङ्गदादिमतोऽर्थस्य राजशब्दवाच्यत्वेन प्रतिपन्नत्वात् तथेहापि 'यथा गौस्तथा गवयः' इत्यतिदेशवाक्यात् सम्बन्धग्रहणात् गवयदर्शनात् सङ्केतानुस्मरणे सति 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपत्तेरप्रमाणमुपमानम् । यदि पुनरतिदेशवाक्यात् सम्बन्धप्रतिपत्तिर्नाभ्युपगम्यते पश्चादपि 'अयं स गवयशब्दवाच्यः' इति प्रत्ययो न स्यात् तदपरनिमित्ताभावाद् दृश्यते च तस्माद् गृहीतग्रहणान्नेदं प्रमाणम् । अथातिदेशवाक्यात् पूर्वं गोसदृशार्थस्य गवयशब्दवाच्यता सामान्येन प्रतीता गवयदर्शनानन्तरं तु गवयविशेषस्तच्छब्दवाच्यत्वेन पूर्वमप्रतीतं प्रतिपद्यत इति न गृहीतग्राहिता, असदेतत्, सन्निहितगवयविशेषविषयस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतयोपमानत्वानुपपत्तेः । गवयदर्शनोत्तरकालभावि तु 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति यद् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षबलोत्पन्नत्वात् स्मृतिरेव न प्रमाणम् । किञ्च, गवयविशेषस्य गवयशब्दवाच्यता यद्यतिदेशवाक्यान्न प्रतिपन्ना कथं तर्हि गवयविशेषदर्शने उपजातेऽकस्मात् तच्छब्दवाच्यतां प्रतिपद्यते ? यस्यैवार्थस्य सम्बन्धग्रहणकाले येन सह सम्बन्धोऽनुभूतस्तस्यैवार्थस्य तेन सह सम्बन्धे तच्छब्दवाच्यता कालान्तरेऽपि दृश्यते ततः सामान्येन सङ्केतकाल एव सम्बन्धः प्रतीतः पश्चाद् गवयदर्शने उपजाते सङ्केतमनुसृत्य 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपद्यते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेन

"उपयुक्तोपमानस्तु तुल्यार्थग्रहणे सति ।
विशिष्टविषयत्वेन सम्बन्धं प्रतिपद्यते" ॥ [ ]

इत्यपि निरस्तम् विशेषस्य सङ्केतकालानुभूतस्य व्यवहारकालाननुगमाद्वाच्यत्वायोगात् । यश्च शब्दसंपर्कविविक्तार्थः प्रतिभाति स एव शब्दवाच्यः न च विशेषस्तत्र प्रतिभाति अक्षज्ञान इव विशदाभासस्य तथासंवेदनात् संवेदने वा विकल्परूपताविरहादर्थरूपस्यैवानुकारात् तस्य च शब्दसंसर्गाविरहात् [illegible] ज्ञाने अगतस्तत्र शब्दस्याप्रतिभासनान्न विशेषः शब्दवाच्यः या च 'अयं असौ गवयशब्दवाच्यः' इति विशेषस्य वाच्यताप्रतिपत्तिः सा दृश्यविकल्प(ल्प्य)योरेकीकरणात्

---

१ पृ० ५०० पं० ११ ।

२ "[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] । [illegible]" ॥
—तत्त्वसं० का० १५४८-१५४९ पृ० ४५१ ।

३–स्तु स योऽङ्गदी भां० मां० ।

४ "[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] । [illegible]" ॥
—तत्त्वसं० का० १५५६-१५६० पृ० ४५१ ।

५ [illegible] "उपयुक्तोपमानस्तु" [illegible] —
"[illegible] × × ×
[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] । × × ×
[illegible] । [illegible]" ॥
—[illegible]

[illegible]

स्याविनाभावित्वनिश्चयेऽपि न दोषः। अथैकदान्येनान्यस्याविनाभावित्वदर्शनेऽपि सर्वदा सर्व
रेयमेव भाव इति न दर्शनादर्शनाभ्यां निश्चेतुं शक्यम् प्रतिबन्धग्रहणे तु नायं दोषः कर्पूरोर्णादीन
भावानुकारिधूमस्वरूपग्राहिणा विशिष्टप्रत्यक्षेण सकृदपि प्रवृत्तेनाग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्च
'सर्वदाऽनग्निव्यावृत्तोऽनाग्निजन्योऽधूमव्यावृत्तो धूमः' इति निश्चीयते अन्यथाऽन्यदैकदाऽप्यग्नेर्धूमस्योत
न भवेत् अहेतोः सकृदप्यभावात् भावे वा निर्हेतुकताप्रसक्तेः। तदुक्तम्–'कार्यं धूमो हुतभुजः का
धर्मानुवृत्तितः' इत्यादि अयुक्तमेतत् परपक्षे कार्यधर्मानुवृत्तेरेवायोगात्। एकदेशेन कार्यधर्मानुवृत्त
चनेकान्तवादप्रसक्तेः सर्वात्मना तदनुवृत्तौ कार्यस्य कारणरूपतापत्तेः कार्यकारणभावाभावप्रसक्त
इत्युक्तत्वात्। किञ्च, सर्वदा सर्वत्राग्निजन्यो धूम इति न प्रत्यक्षमनुपलम्भसहायमर्पयतो व्यापारान्
कर्तुं समर्थम् सन्निहितविषयवलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च। तत्पृष्ठभाविनोऽपि विकल्पस्य नाग्रार्थे साम-
र्थ्यम् तदर्थविषयतया तस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्याभ्युपगमात्। अनुमानमपि नैवं प्रतिबन्धग्राह-
कम् अनवस्थेतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः। न च भवत्पक्षेऽप्यविनाभावित्वग्रहणे हेतोरयं समानो दोषः
यतोऽन्यथानुपपन्नैकलक्षणो हेतुरित्यस्माकं हेतुलक्षणम् अन्यथानुपपन्नत्वं च तादात्म्यतदुत्पत्त
पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टमित्येषां च तथैकार्थसमवायि-संयोगि-समवायीत्यादीनां च तः
वीतमवीतं वीतावीतं चेत्यादीनां च सर्वहेतूनां व्यापकम् सति गमकत्वे सर्वेषामप्येषां साध्यविना
भावित्वात् तद्विकलानां च गमकत्वायोगात्, तस्य च ग्राहकमूहं प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवः प्रमाणम्
तथाविसंवादकत्वादनक्षजत्वालिङ्गजत्वाच्च स्वार्थाध्यवसायरूपं मतिनिबन्धनमस्माकम्(कम्) प्रमाणा-
न्तरं परैः प्रमाणान्तरत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावतोऽनुमानस्याप्र-
वृत्तिप्रसक्तेः। अत एवानुमानं प्रमाणमभ्युपगच्छता 'प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे' इति न
वक्तव्यम् अनुमानाभ्युपगमे यथोक्तन्यायेन प्रमाणान्तरस्याप्यापत्तेः। यदपि 'गोत्वाद् विषाणी'
इत्यादौ 'समुदायव्यवस्थायाः कारणं समुदायिनः' इत्यभिहितम् तत्रापि व्यवस्था यदि शब्दात्मि
अथ विकल्पात्मिकाऽभ्युपगम्यते उभयथाऽपि नार्थेन प्रतिबन्धसिद्धिः अतो न कार्यहेतुर्गमकः ना
स्वभावहेतुरविनाभाववैकल्ये इति स्थितम् 'उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य' इत्यनुपलब्धौ विशेषणोपादान
चानर्थकम् परचैतन्य-भूत-ग्रहादीनामदृश्यानामपि क्वचिदभावसिद्धेर्दाहादिव्यवहारदर्शनात्। यदि
पुनरनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेरभावो न सिध्येत् 'नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अप्राणादिमत्त्वप्रस-
ङ्गात्' इत्यत्र प्रयोगेऽदृश्यानुपलम्भादभावासिद्धेर्घटादीना नैरात्म्यासिद्धितो यत् सत् तत् सर्व
क्षणिकम्' इति व्याप्तेः साकल्येनासिद्धौ प्रकृतोऽपि क्षणभङ्गो भावाना न सिद्धिमासादयेत्। यथा च
तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धग्रहण परपक्षे न संभवति तथा असकृत् प्रतिपादितम् तेन 'त्रिसं
ख्यहेतुव्यतिरिक्तेषु तथाविधप्रतिबन्धाभावादविनाभावस्य हेतुत्वव्यापकस्याभावाद्धेत्वाभासत्वम्' इति
दुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् यथोक्तप्रतिबन्धेन त्रित्वस्याविनाभावस्य चाव्याप्तेः उक्तन्यायेन तेनैव तयो
प्तेः। अत. 'संयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः.' इत्यादि सर्वमयुक्ततया व्यवस्थितम्।
ोक्तहेतुप्रभवस्य च साध्यनिश्चयस्यानुमानत्वेऽन्यत. सम्यज्ज्ञानं सामान्याकारेण प्रतिपत्तिरनुमान-
यादि प्रमाणान्तरस्य तत्रान्तर्भावप्रतिपादनमयुक्तम् यथोक्तन्यायात्। शब्दस्य चाप्तप्रणीतत्वेन
ान्यविशेषात्मकबाह्यार्थविषयस्य यथा प्रमाणान्तरत्वं तथा प्राक् प्रतिपादितम्। अर्थापत्तेर्
ात्वेनानुमानेऽन्तर्भावनं सिद्धसाधनमेव। अभावस्य न पृथक्प्रामाण्यप्रतिपादनमस्माकमभीष्टमेव
दात्मकवस्तुतत्त्वग्राहिणाऽध्यक्षेण यथाक्षयोपशमं भावांशवदभावांशस्यापि ग्रहणात्। केवलं
ुपसर्जनीकृतसदंशस्य प्रधानतयाऽसदंशस्य ग्रहणं क्वचिच्च विपर्ययेण। न च सदंशासदंशयोरे·

[illegible] … सत्स्वपि हेतुमत्ता … [illegible] … दीनां स– … [illegible] … पृ० १०० … [illegible] … सार्थामयसा- … [illegible] … प्रामाण्यमनुमा … [illegible]

नेन भेदोऽभेदो वा उभयात्मकतया ज्ञानान्तरस्य वस्तुनो विरोधादिदोषविकलस्य साधितत्वात् । तेनैकान्तभेदाभेदपक्षाश्रयाधिगमानवस्थादि एकान्तमेव दूषणजालमनाश्रयम् अन्यदप्रमाणमतिर्दे सदसदात्मके वस्तुनि सर्वस्य दूषणजालस्याभिहितस्य तदाभासत्वात् । उपमानादेरप्यविसंवादकस्य प्रमाणत्वे सर्वस्य परोक्षेऽन्तर्भावात् अन्यसंख्यानुपपत्तेरन प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे अभ्युपगन्तव्ये अन्यथा तत्संख्यानवस्थितेः ।

[मुख्यवृत्त्या संव्यवहारेण च परोक्षप्रमाणस्य स्वरूपविभजनम्]

किं पुनरिदं परोक्षम् ? अविशदमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् । तेन—

"मुख्यसंव्यवहारेण संवादि विशदं मतम् ।
ज्ञानमध्यक्षमन्यद्धि परोक्षमिति संग्रहः" ॥ [   ] इति ।
"येद् यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत् तथा मतम् ।
विसंवादप्रमाणं च तदध्यक्ष-परोक्षयोः" ॥ [   ]

तिमिराद्युपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादावविसंवादकत्वात् प्रमाणम् तत्संख्यादौ तदेव विसंवादकत्वादप्रमाणं प्रमाणेतरव्यवस्थायास्तदाश्रयत्वात् यतो ज्ञानं यद्यप्यनुकरोति तत्र न प्रमाणमेव समारोपव्यवच्छेदापेक्षत्वात् अन्यथा दृष्टे प्रमाणान्तरवृत्तिर्न स्यात् एतस्य करणायोगात् तदेकान्तहानेः कथंचित् करणनिर्देशः तदस्य विसंवादोऽप्यवस्तुनिर्भासाच्चन्द्रादिवस्तुनिर्भासादविसंवादोऽपीत्येकस्यैव ज्ञानस्य यत्राविसंवादस्तत्र प्रमाणता इतरत्र तदाभासतेति प्राक् प्रतिपादितत्वान्न पुनरुच्यते । स्थितमेतत् प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे ।

अत्र च मति-श्रुताऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानानां मध्ये मति-श्रुते मुख्यतः परोक्षं प्रमाणम् । अवधि-मनःपर्याय-केवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तदुक्तं वाचकमुख्येन

"मति-श्रुताऽवधि-मनःपर्याय-केवलानि ज्ञानम्" ।
"तत् प्रमाणे" ।
"आद्ये परोक्षम्" ।
"प्रत्यक्षमन्यत्" । [तत्त्वार्थ० १-९,१०,११,१२]

अस्य च सूत्रसमूहस्य व्याख्या गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विहितेति न प्रदर्श्यते । परोक्षप्रमाणता च मतेर्मुख्यवृत्त्याऽत्र प्रदर्शिता । संव्यवहारतस्तु विशदरूपस्य मतिभेदस्य प्रत्यक्षताऽभ्युपगतैव ॥ १ ॥

---

१ एतत्प्रघट्टको भावः श्रीसमन्तभद्रेण "तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते"[–आप्तमी० श्लो० १०१] इति कारिकांशेन प्रतिपिपादयिषितः, स एव च भट्टाकलङ्केन अष्टशत्यां स्पष्टीकृतः । तद्यथा—

"बुद्धेरनेकान्तात् येनाकारेण तत्त्वपरिच्छेदस्तदपेक्षया प्रामाण्यमिति तेन प्रत्यक्षतदाभासयोरपि प्रायशः संकीर्णप्रामाण्येतरस्थितिरुन्नेतव्या प्रसिद्धानुपहतेन्द्रियदृष्टेरपि चन्द्रार्कादिषु देशप्रत्यासत्त्याद्यभूताकारावभासनात् तथोपहताक्षादेरपि संख्यादिविसंवादेऽपि चन्द्रादिस्वभावतत्त्वोपलम्भात् तत्प्रकर्षापेक्षया व्यपदेशव्यवस्था गन्धद्रव्यादिवत् । तथाऽनुमानादेरपि कथंचिन्मिथ्याप्रतिभासेऽपि तत्त्वप्रतिपत्त्यैव प्रामाण्यम्"—अष्टश० अष्टस० पृ० २७६ पं० १५–। २–स्तयोः ॥ अस्ति - तिमि–भां० ।–स्तयोः ॥ अस्ति तिमि–मां० । ३–स्प्युपक–भां० मां० । ४ "मति-श्रुते"–मु० टि० ।

केचित् ब्रुवते "यदा जानाति तदा न पश्यति जिनः" इति सूत्रम्—"केवली णं भंते ! इमं रयणप्पभं पुढविं आयारेहिं पमाणेहिं हेऊहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणइ नो तं समयं पासइ ? हंता गोयमा ! केवली णं" [ ] इत्यादिकम्—अवलम्बमानाः ।

अस्य च सूत्रस्य किलायमर्थः-केवली सम्पूर्णबोधः 'णं' इति प्रश्नोऽभ्युपगमसूचकः । 'भन्ते !' इति भगवन् ! इमां रत्नप्रभामन्वर्थाभिधानां पृथ्वीमाकारैः समनिम्नोन्नतादिभिः प्रमाणैर्दैर्घ्यादिभिः हेतुभिरनन्तानन्तप्रदेशिकैः स्कन्धैः संस्थानैः परिमण्डलादिभिः परिवारैः घनोदधिवलयादिभिः 'जं समयं' यस्मिन् समये जानाति 'नो तं समयं' इति च "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" [पा० २-३-५] इति द्वितीया अधिकरणसप्तम्यर्थे[2][3] वाधिका तेन यं समयं जानाति यदा जानातीत्यर्थः 'णो तं समयं' पश्यतीति न तदा पश्यतीति भावः । विशेषोपयोगः सामान्योपयोगान्तरितः सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरितस्तत्स्वाभाव्यादिति प्रश्नार्थः । उत्तरं पुनः 'हंता गोयमा !' इत्यादिकं प्रश्नानुमोदकम् 'हंता' इत्यभिमतस्यामन्त्रणम् 'गौतम' इति गोत्रामन्त्रणम् प्रश्नानुमोदनार्थं पुनस्तदेव सूत्रमुच्चारणीयम् हेतुप्रश्नस्य चात्र सूत्रे उत्तरम्—"सागारे से णाणे अणागारे दंसणे" [ ] साकारं विशेषावलम्बि अस्य केवलिनो ज्ञानं भवति अनाकारमतिक्रान्तविशेषं सामान्यालम्बि दर्शनम् । न चानेकप्रत्ययोत्पत्तिरेकदा निरावरणस्यापि तत्स्वाभाव्यात् न हि चक्षुर्ज्ञानकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते । न चावृतत्वात् तदा तदनुत्पत्तिः स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततो युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणम् नावरणसद्भावः । सविशेषेऽपि च द्रव्यात्मके विषये विशेषांशमेव गृह्णन् केवली तत्रैव सामर्थ्यात् सर्वज्ञ इति व्यपदिश्यते सर्वविशेषज्ञत्वात् सर्वसामान्यदर्शित्वाच्च सर्वदर्शी । यद्येवंव्याख्यायामकिञ्चिज्ज्ञत्वं केवलिनः होढदानं चेति दूषणम्, तदा यतो यदि तत् केवलं ज्ञानमेव भवेद् दर्शनमेव वा ततः स्यादकिञ्चिज्ज्ञता न चैवम् आलदानमपि न संभवति 'यं समयं' इत्याद्युक्तव्याख्यायाः सम्प्रदायाविच्छेदतोऽप्याख्यानत्वायोगात् । न च दुःसम्प्रदायोऽयम् तदन्यव्याख्यातॄणामविसंवादात् "जं समयं च णं समणे भगवं महावीरे" [ ] इत्याद्यप्यागमे असकृदुच्चार्यमाणस्यास्य शब्दस्यैतदर्थत्वेन सिद्धत्वात् । ततो दुर्व्याख्यैषा—यैः समकं यत्समकमिति भणनेच होढदानं कृतम् ।

[केवलोपयोगद्वयस्य क्रमभावित्वं प्रतिषेध्य तत्सहभावित्वपरतया आगमस्य व्याख्यानम्]

एते च व्याख्यातारः तीर्थकरासादनाया अभीरवः तीर्थकरमासादयन्तो न बिभ्यतीति यावत् । सा च 'न किञ्चिज्जानाति तीर्थकृदित्यधिक्षेपः' 'अन्यथोक्ते तीर्थकृतैवमुक्तम्' इत्यालदानम् । तथाहि—यदि विषयः सामान्यविशेषात्मकस्तदा विषयि केवलं विशेषात्मकं वा भवेत् सामान्यात्मकं वा ? यदि विशेषात्मकमिति पक्षस्तदा निःसामान्यविशेषप्रादित्वात् तेषां च सद्विकल्पानामभावात् निर्विषयतया तद्वभासिनो ज्ञानस्याभाव इत्यकिञ्चिज्ज्ञः सर्वज्ञस्ततो भवेत् । अथ

1 "केवली णं भंते ! इमं रयणप्पभं पुढविं आगारेहिं हेऊहिं उवमाहिं दिट्ठंतेहिं वण्णेहिं संठाणेहिं पमाणेहिं पडोयारेहिं जं समयं जाणति तं समयं पासइ ? जं समयं पासइ तं समयं जाणइ ?

गोयमा ! नो तिणट्ठे समट्ठे ।

से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चति–'केवली णं इमं रयणप्पभं पुढविं आगारेहिं जं समयं जाणति नो तं समयं पासति, जं समयं पासति नो तं समयं जाणति ?

गोयमा ! सागारे से णाणे भवति, अणागारे से दंसणे भवति से तेणट्ठेणं जाव नो तं समयं जाणति एवं जाव अहेसत्तमं । एवं सोहम्मकप्पं जाव अच्चुयं गेविज्जगविमाणा अणुत्तरविमाणा ईसीपब्भारं पुढविं, परमाणुं पोग्गलं दुपदेसियं खंधं जाव अणंतपदेसियं खंधं" इति संपूर्णं सूत्रम्—प्रज्ञाप० प० ३० सू० ३१४ पृ० ५३१-।

एतत्सदृशान्यन्यानि सूत्राणि भगवतीसूत्रीयचतुर्दशाऽष्टादशशतकान्तर्गताभ्यां दशमाष्टमोद्देशकाभ्यां यथाक्रममवगन्तव्यानि ।

2 "कालाध्वनोर्व्याप्तौ"–हैम० २-२-४२ । 3–या सप्तमीया–स० वा० बा० भां० मां० विना । 4 'काम'–स० टि० । 5 "आलदानम्"–वृ० ल० टि० । 6 "सिद्धसेनदिवाकरेण"–वृ० टि० । 7 "जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणमतमुक्तम् सम्प्रत्युत्तरं दत्तम्"–वृ० टि० । 8 सा न आ० हा० वि० । 9–नं च त–भां० मां० विना ।

[दर्शनविषयीभूतस्य प्रमेयस्य न विशेषाकारेण शून्यत्वम् न वा ज्ञानविषयीभूतस्य सामान्याकारेण इति निरूपणम्]

सामान्यविशेषात्मके च प्रमाणप्रमेयरूपे वस्तुतत्त्वे व्यवस्थिते द्रव्यास्तिकस्यालोचनमात्रं विशेषाकारत्यागि दर्शनं यत् तत् सत्यम् इतरस्य तु विशेषाकारं सामान्याकाररहितं यद् ज्ञानं तदेव पारमार्थिकमभिप्रेतम् 'प्रत्येकमेषोऽर्थपर्यायः' इति वचनात् । प्रमाणं तु द्रव्यपर्यायौ दर्शन-ज्ञानस्वरूपावन्योन्याविनिर्भागवर्तिनाविति दर्शयन्नाह—

दव्वट्ठिओ वि होऊण दंसणे पज्जवट्ठिओ होइ ।
उवसमियाईभावं पडुच्च णाणे उ विवरीयं ॥ २ ॥

अस्यास्तात्पर्यार्थः—दर्शनेऽपि विशेषांशो न निवृत्तः नापि ज्ञाने सामान्यांश इति ।

द्रव्यास्तिकोऽपि इति आत्मा द्रव्यार्थरूपः स भूत्वा दर्शने सामान्यात्मके स ह्यात्मा चेतनालोकमात्रस्वभावो भूत्वा तदैव पर्यायास्तिको विशेषाकारोऽपि भवति । यदा हि विशेषरूपतयाऽऽत्मा संपद्यते तदा सामान्यस्वभावमपरित्यजन्नेव विशेषाकारश्च विशेषावगमस्वभावे ज्ञाने दर्शने सामान्यपर्यालोचने प्रवृत्तोऽप्युपात्तज्ञानाकारः न हि विशिष्टेन रूपेण विना सामान्यं संभवति । एतदेवाह—औपशमिकादिभावं प्रतीत्य इति औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिकादीन् भावान् अपेक्ष्य विशेषरूपत्वेन ज्ञानस्वभावाद् वैपरीत्यं सामान्यरूपतां प्रतिपद्यते विशेषरूपः सन् स एव सामान्यरूपोऽपि भवति न ह्यस्ति सामान्यं विशेषविकलं वस्तुत्वात् शिवकादिविकलमृद्वत् विशेषा वा सामान्यविकला न सन्ति असामान्यत्वात् मृत्त्वरहितशिवकादिवत् ॥ २ ॥

[उपयोगसामान्यादेव छाद्मस्थिकयोर्ज्ञान-दर्शनयोः क्रमवर्तित्वम् न पुनः कैवलिकयोस्तयोः सहवर्तित्वात् इति प्रतिपादनम्]

अत्र च सामान्यविशेषात्मके प्रमेयवस्तुनि तद्ग्राहि प्रमाणमपि दर्शनज्ञानरूपं तथापि छद्मस्थोपयोगस्वाभाव्यात् कदाचिद् ज्ञानोपसर्जनो दर्शनोपयोगः कदाचित्तु दर्शनोपसर्जनो ज्ञानोपयोग इति क्रमेण दर्शनज्ञानोपयोगौ क्षायिके तु ज्ञानदर्शने युगपद्वर्तिनी इति दर्शयन्नाह सूरिः—

मणपज्जवणाणंतो णाणस्स य दरिसणस्स य विसेसो ।
केवलणाणं पुण दंसणं ति णाणं ति य समाणं ॥ ३ ॥

मनःपर्यायज्ञानमन्तः पर्यवसानं यस्य विशेषस्य स तथोक्तः ज्ञानस्य च दर्शनस्य च विशेषः पृथग्भावः मत्यादिषु चतुर्षु ज्ञानदर्शनोपयोगौ क्रमेण भवत इति यावत् । तथाहि—चक्षु[illegible] योगात्मकज्ञानस्यात् श्रुत-मन[illegible] दर्शन[illegible] [illegible] नं च मनःपर्यायज्ञानम् [illegible] [illegible] केवलज्ञानं पुनः केवलालोकः दर्शनमिति वा ज्ञानमिति वा यत् केवलं तत् समानं समानकालं प्रवर्तते युगपदेव [illegible] । तदुक्तम्—केवली केवलज्ञानदर्शनोपयोगौ [illegible] [illegible] केवली जानाति तदैव पश्यतीति सूरेरभिप्रायः ॥ ३ ॥

[illegible]

वरणान्तरायक्षयाच्च केवलम्' इति अत्र प्रथमं मोहक्षयस्ततो ज्ञानावरणादित्रयक्षयः युगपदिति व्याख्यानात्। ज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्तौ हि सार्वज्ञ्यं कादाचित्कं स्यात् दर्शनकाले ज्ञानाभावात् ज्ञानकाले च दर्शनाभावात्। सर्वं च भगवतः केवलिनः सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च सादपर्यवसिते केवलज्ञानदर्शने इति वचनात्। कुत्रापि विरोधि चेत् तिरोहितमेतत् सर्वकर्मविप्रमुक्ते न पुनरिहोच्यते। केवलज्ञानदर्शनयोर्युगपद्भावः कुतः सिद्ध इति चेत्, सामान्य-विशेषविषययोर्विगतावरणयोरयुगपत्प्रतिभासायोगात् प्रतिबन्धकान्तराभावात्। सामान्यप्रतिभासो हि दर्शनं विशेषप्रतिभासो ज्ञानम्। तत्प्रतिबन्धकं ज्ञानावरणं दर्शनावरणं च। यदुदयादस्मदादेः केवलज्ञानदर्शनानाविर्भावः तयोश्च युगपत्सम्परिक्षयसिद्धिकर्मविशेषात् परिक्षयसिद्धेः कथमिवायुगपत्प्रतिभासनं सामान्यविशेषयोः स्यात् प्रक्षीणाशेषमोहान्तरायस्य प्रतिबन्धान्तरं च कस्यचित् संभाव्येत येन युगपत्तत्प्रतिभासनं न स्यात्। अस्तु नाम केवलं तत्त्वज्ञानं युगपत्सर्वभासनम्, मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानं तु कथमित्युच्यते"।

—अष्टश० अष्टस० पृ० २८१ पं० ५—।

"सोपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्यैकत्र यौगपद्यवचने हि सिद्धान्तविरोधः सूत्रकारस्य न पुनरनुपयोगस्य सह द्वावुपयोगौ न स्त इति वचनात्॥ सोपयोगयोर्दर्शनयोः सह प्रतिषेधादिति निवेदयन्ति—

क्षायोपशमिकं ज्ञानं सोपयोगं क्रमादिति। नार्थस्य व्याहतिः काचित् क्रमज्ञानाभिधायिनः॥

निरुपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्य सहभाववचनसामर्थ्यात् सोपयोगस्य क्रमभावः क्षायोपशमिकस्येत्युक्तं भवति तथा च नार्थस्य हानिः क्रमभाविज्ञानावबोधकस्य सम्भाव्यते। अत्रापराकूतमनूद्य निराकुर्वन्नाह—

सोपयोगौ सह स्यातामित्यार्याः ख्यापयन्ति ये। दर्शनज्ञानरूपौ तौ न तु ज्ञानात्मकाविति॥
ज्ञानानां सह भावाय तेषामेतद्विरुद्ध्यते। क्रमभावि च यज्ज्ञानमिति युक्तं ततो न तत्" ॥

१-३० श्लो० ६-८ पृ० २५१ पं० ३०—।

"जुगवं वट्टइ णाणं केवलणाणिस्स दंसणं च तहा। दिणयरपयास-तावं जह वट्टइ तह मुणेयव्वं" ॥ १६० ॥
"सिद्धाणं सिद्धगई केवलणाणं च दंसणं खयियं। सम्मत्तमणाहारं, उवजोगा ण कमपउत्ती" ॥ ७३० ॥
"दंसणपुव्वं णाणं, छदमत्थाणं ण दोण्णि उवउग्गा। जुगवं जम्हा केवलि-णाहे जुगवं तु ते दोवि ॥ ४४ ॥

दंसणपुव्वं णाणं छदमत्थाणं" सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति छद्मस्थानां संसारिणाम्। कस्मात् "ण दोण्णि उवउग्गा जुगवं जम्हा" ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपन्न भवति यस्मात् "केवलिणाहे जुगवं तु ते दोऽवि" केवलिनाथे तु युगपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवत इति"—पृ० १६१ पं० ३-८।

अत्रेदमवधातव्यं विशेषावश्यकभाष्ये नन्दिचूर्ण्यां च पक्षत्रयं पुरस्कर्तॄणां नामानि अनिर्दिश्यैव सामान्यतो वर्णितम् हरिभद्रीयायां मलयगिरीयायां च वृत्तौ क्रमोपयोगपक्षः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणादिसत्कत्वेन युगपदुपयोगपक्षः श्रीसिद्धसेनादिसत्कत्वेन एकोपयोगपक्षश्च श्रीवृद्धाचार्यादिसत्कत्वेन उपन्यस्तः परन्तु सम्मतिटीकाकारैः श्रीमदभयदेवैः युगपदुपयोगपक्षः श्रीमल्लवादिसत्कत्वेन एकोपयोगपक्षश्च प्रकरणकार-सिद्धसेनदिवाकर-सत्कत्वेन वर्णितः—

श्रीहरिभद्राभयदेवमलयगिरीणां पक्षद्वयपुरस्कर्तृविषयोऽयं मतभेदः वाचकवर्यैः श्रीमद्यशोविजयैरित्थं परिहृतः—"इदमिदानीं निरूप्यते-केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनं न वा, केवलज्ञानक्षणत्वं स्वसमानाधिकरणदर्शनक्षणाव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यं न वा? एवमाद्याः क्रमोपयोगवादिनां जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यपादानाम्, युगपदुपयोगवादिनां च मल्लवादिप्रभृतीनाम्, यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च महावादिश्रीसिद्धसेनदिवाकराणां साधारण्यो विप्रतिपत्तयः। यत्तु युगपदुपयोगवादित्वं सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिवृत्तावुक्तं तदभ्युपगमवादाभिप्रायेण न तु स्वतन्त्रसिद्धान्ताभिप्रायेण, क्रमाक्रमोपयोगद्वयपर्यनुयोगानन्तरमेव स्वपक्षस्य संमतावुद्भावितत्वादिति द्रष्टव्यम्"—ज्ञानबिं० पृ० १५४ द्वि० पं० ५।

सार्वज्ञ्यविषयकोक्तपक्षत्रयगतः पारस्परिको बलीयान् विवादस्तैरेव नयवादाश्रयेण इत्थं समाहितः—

"भेदग्राही व्यवहृतिनयं संश्रितो मल्लवादी पूज्याः प्रायः करणफलयोः सीम्नि शुद्धर्जुसूत्रम्।
भेदोच्छेदोन्मुखमधिगतः संग्रहं सिद्धसेनस्तस्मादेते न खलु विषमाः सूरिपक्षास्त्रयोऽपि॥
चित्सामान्यं पुरुषपदभाक्केवलाख्ये विशेषे तद्रूपेण स्फुटमभिहितं साद्यनन्तं यदेव।
सूक्ष्मैरंशैः क्रमवदिदमप्युच्यमानं न दुष्टं तत्सूरीणामियमभिमता मुख्यगौणव्यवस्था॥
तमोऽपगमचिज्जनुःक्षणभिदा निदानोद्भवाः श्रुता बहुतराः श्रुते नयविवादपक्षा यथा।
तथा क इव विस्मयो भवतु सूरिपक्षत्रये प्रधानपदवी धियां क नु दवीयसी दृश्यते" ॥

—ज्ञानबिं० पृ० १६४ प्र० श्लो० २,३,४,।

[केवलज्ञान-दर्शनयोः सहभावित्वे विप्रतिपद्यमानानां केषांचिन्मतस्य साधिक्षेपं निर्देशः]

अयं चागमविरोधीति केषांचिन्मतमुपदर्शयन्नाह—

केई भणंति "जइया जाणइ तइया ण पासइ जिणो"त्ति ।
सुत्तमवलंबमाणा तित्थयरासायणाऽभीरू ॥ ४ ॥

---

१ "जिनभद्रक्षमाश्रमणादीनाम्"–स० टि० ।

१ प्रस्तुतां केवलज्ञान-केवलदर्शनोपयोगचर्चां तुलनादृष्ट्या ऐतिहासिकदृष्ट्या चाभ्यसितुं जैनेतरदर्शनगतां सर्वज्ञत्वमीमांसां पूर्वं संक्षेपेणात्र पक्षप्रतिपक्षविभागपुरस्सरमुपन्यस्य अनन्तरं जैनदर्शनगता सा किंचिद् विस्तरतः प्रदर्शयितुमभिप्रेता ।

तथाहि—प्रथमं तावत् भारतीयदर्शनेषु सर्वज्ञत्वसम्भवासम्भवविषयावेव द्वौ पक्षौ स्तः । यत्रांशे जैमिनीयाश्च सर्वज्ञत्वासम्भववादपक्षाग्रहिणः [मीमां० १-१-२ शाबरभा० तथा श्लो० वा० श्लो० ११२ प्रभृति, मीमां० १-१-४ शाबरभा० श्लो० वा० श्लो० ११] तदितरे च सर्वे दार्शनिकाः सर्वज्ञत्वसंभवपक्षग्राहिणः सन्ति ।

सर्वज्ञत्वसम्भवपक्षग्राहिष्वपि केचिदीश्वरवादिनः केचिच्चानीश्वरवादिनः । तत्र ईश्वरवादिनो वैशेषिक-नैयायिक-पातञ्जलोपनिषदः अनीश्वरवादिनश्च सांख्य-बौद्ध-जैनाः ।

ईश्वरवादिन ईश्वरे अनाद्यनन्तं-नित्यं-सर्वज्ञत्वं मन्यमानाः योगप्रकर्षपराकाष्ठाप्राप्तेषु केषुचिद् जीवात्मस्वपि सादि-सान्तं-अनित्यं-सर्वज्ञत्वं स्वीकुर्वते [कन्दली पृ० ५६ पं० २४, प्रशस्तपा० पृ० १८७ पं० ७ तथा कन्दली पृ० १९५ पं० १९ । न्यायद० ४-१-२१ वात्स्या० भा० न्यायवा० न्यायवा० ता० टी० । न्यायमञ्ज० आ० ३ पृ० १०३ पं० १९ तथा आ० ३ पृ० २०० पं० १८ । योगद० १-२५, ३-४९, ५४ ४-३१ भा० टी० । ब्रह्मसू० १-१-३,४,५,२-१-१, १४,२-३-१८ शाङ्करभा० भा० । भामा० ।] परन्तु अनीश्वरवादिनः केषुचिद् योगिमूर्धन्येष्वेव जीवात्मसु सर्वज्ञत्वमभ्युपगच्छन्ति-["बुद्धानां हि सा भगवतां सर्वप्रकारं गोचरः सर्वाकारसर्वज्ञेयज्ञानाविघातादिति"—का० २२ विज्ञप्तिमात्र० सि० पृ० ११ पं० ४ । "क्लेशा हि मोक्षप्राप्तेरावरणमिति अतस्तेषु प्रहीणेषु मोक्षोऽधिगम्यते ज्ञेयावरणमपि सर्वस्मिन् ज्ञेये ज्ञानप्रवृत्तिप्रतिबन्धभूतम् × × × तस्मिन् प्रहीणे सर्वाकारे ज्ञेयेऽसक्तमप्रतिहतं च ज्ञानं प्रवर्तत इत्यतः सर्वज्ञत्वमधिगम्यते"—का० १ त्रिंशिकाविज्ञ० भा० पृ० १५ पं० ८-११ ।

"अचित्तोऽनुपलम्भोऽसौ ज्ञानं लोकोत्तरं च तत्" । का० २९ त्रिंशिकाविज्ञ० ।

"आश्रयस्य क्लेशबीजम् इतरस्य ज्ञेयावरणबीजम् तदुद्घातात् सर्वज्ञतावाप्तिर्भवतीति"—का० २९ त्रिंशिकाविज्ञ० भा० पृ० ४४ पं० १७-१८]

अत्र मुख्यतया द्वौ विशेषौ ज्ञातव्यौ तत्र प्रथमो नित्यानित्यत्वविषयकः यथा साङ्ख्यसम्मतं सर्वज्ञत्वं जन्यत्वेन सादिकं देहादिपर्यन्तस्थायित्वेन च सान्तं बोद्धव्यम् जैनसम्मतं तु सार्वज्ञ्यं सादिकमपि प्रवाहरूपेणापिनश्वरत्वात् विदेहावस्थायामपि सदा सत्त्वेन अनन्तं बोद्धव्यम् ।

द्वितीयश्च स्वरूपविषयो विशेषः, स चायम्—वैशेषिकादिसकलजैनेतरदर्शनसम्मतमीश्वरीयमनीश्वरीयं वा सार्वज्ञ्यं सामान्य-विशेषयुगपत् सकलत्रैकालिकगोचरमेकविधमेव । जैनसम्मतं तु सार्वज्ञ्यं सामान्यविशेषात्मकसकलत्रैकालिकवस्तुगोचरं सदपि गौणप्रधानभावेन सामान्यावगाहितया विशेषावगाहितया च भिद्यमानं केवलज्ञानकेवलदर्शनसंज्ञाद्वयेन व्यवह्रियते ।

तत्र जैनवादिनः सर्वेऽपि सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च निर्विवादमभ्युपगच्छन्तोऽपि तदीये स्वरूपे विप्रतिपद्यन्ते—केचित् केवलज्ञान-केवलदर्शनयोः क्रमं समर्थयन्ते । केचित् तयोर्यौगपद्यं व्यवस्थापयन्ति । केचिच्च तयोरैक्यं प्रस्थापयन्ति ।

अमी त्रयोऽपि पक्षाः श्वेताम्बरीयवाङ्मयेषु चर्चिताः समर्थकाश्च दृश्यन्ते । दिगम्बरीयवाङ्मयेषु तु द्वितीय एव पक्षश्चर्चितो लब्धप्रतिष्ठश्चावेक्ष्यते ।

इमे त्रयोऽपि पक्षाः विशेषणवत्याम्, विशेषावश्यकभाष्ये, नन्दिसूत्रचूर्ण्याम् [लि० लि० पृ० ८-९] हरिभद्रीयायाम् [बा० लि० पृ० २१-] मलयगिरीयायां च नन्दिसूत्रवृत्तौ, [पृ० १३४ द्वि०-पृ० १३८ द्वि०] धर्मसङ्ग्रहण्याम्, तत्त्वार्थभाष्यवृत्तौ [पृ० ११० पं० १४] प्रज्ञापनावृत्तौ [पृ० ५२१ प्र० पं० ९—पृ० ५३३ प्र०] ज्ञानबिन्दौ [पृ० १५४ पं० ४] च सविस्तरं दृश्यन्ते ।

अत्रोद्ध्रियमाणाः सर्वा अपि गाथा विशेषणवत्यन्तर्गता अवबोद्धव्याः तासु या या विशेषावश्यकभाष्य-नन्दिसूत्रचूर्णि-नन्दिसूत्रलघुवृत्ति-धर्मसंग्रहणी-नन्दिसूत्रमलयगिरिवृत्तिषु आगताः तास्तत्र तत्र तत्तद्ग्रन्थनाम्ना सूचिताः । यच्च गाथा-विवरणप्रभृतिविशेषावश्यकभाष्यादिषु अधिकमुपयोगि च वर्तते तदपि तत्र तत्र टिप्पण्यां समुपन्यस्तम्—

केवलिए णं [illegible]

णं भंते ! इमं रयणप्पभं पुढविं [illegible]

णं समयं [illegible]

[illegible]

भगवन् ! इमां [illegible]

[illegible]

मो ते समये इति च "[illegible]" [illegible]

याभिता तेन यं समयं [illegible]

विशेषोपयोगः [illegible]

समार्थः । उत्तरे पुनः "[illegible]" [illegible]

इति गोतमाख्यानम् [illegible]

"साकारे से नाणे भवति अणागारे दंसणे" [ ] [illegible]

कारणातिकान्तविषये [illegible]

स्यात् न हि [illegible]

[illegible] । ततो पुनः [illegible]

च ज्ञानके [illegible]

सन्मात् सर्वसामान्य[illegible] । [illegible]

[illegible] तथा यतो यदि [illegible]

[illegible] न संभवति "[illegible]" [illegible]

गात् । न च [illegible]

वीरे" [ ] [illegible]

ततो पुर्वाक्तैव—[illegible]

[केवलोपयोगद्वयस्य [illegible]]

एते च व्याख्यातारः [illegible]

यावत् । सा च "न किञ्चि[illegible]

तथाहि—यदि विषयः [illegible]

त्मकं वा ? यदि [illegible]

भावात् निर्विषयता [illegible]

---

1 "केवली णं भंते ! इमं रयणप्पभं पुढविं [illegible]

जं समयं [illegible] तं समयं [illegible] ! जं समयं [illegible] तं समयं [illegible] !

गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे ।

से केणट्ठेणं भंते ! [illegible]

समयं पासति णो तं समयं जाणति ?

गोयमा ! [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

2 "[illegible]

[illegible]

[illegible]

"केई भणंति जुगवं जाणइ पासइ य केवली नियमा। अण्णे एगंतरियं इच्छंति सुओवएसेणं ॥ १८४ ॥
—नन्दि॰ चू॰ । नन्दि॰ ल॰ । धर्मसं॰ गा॰ ११३६ । नन्दि॰ म॰ ।

अण्णे ण चेव वीसुं दंसणमिच्छंति जिणवरिंदस्स । जं चिय केवलणाणं तं चिय से दरिसणं बिंति ॥ १८५ ॥
—नन्दि॰ चू॰ । नन्दि॰ ल॰ । धर्मसं॰ गा॰ ११३७ । नन्दि॰ म॰ ।

जह किर खीणावरणे देसण्णाणाण संभवो ण जिणे । उभयावरणाईए तह केवलदंसणस्सावि ॥ १८६ ॥
—नन्दि॰ चू॰ । नन्दि॰ ल॰ । धर्मसं॰ गा॰ ११५२ । नन्दि॰ म॰ ।

[2]देसण्णाणोवरमे जह केवलणाणसंभवो भणिओ । देसद्दंसणविगमे तह केवलदंसणं होइ ॥ १८७ ॥
—नन्दि॰ चू॰ । नन्दि॰ ल॰ । धर्मसं॰ गा॰ ११५३ । नन्दि॰ म॰ ।

अहं देसणाणदंसणविगमे तुह केवलं मयं नाणं । न मयं केवलदंसणमिच्छामेत्तं णणु तवेयं ॥ १८८ ॥
—नन्दि॰ चू॰ । नन्दि॰ ल॰ । धर्मसं॰ गा॰ ११५४ । नन्दि॰ म॰ ।

देसण्णाणाभावो जह अकसिणविसयलिंगलिंगित्ता । जुत्तो जिणम्मि एवं ण उ केवलदंसणाभावो ॥१८९॥
अहवा ण चेव देसण्णाणाभावो जिणम्मि किं कज्जं ? । जाणइ जेण जिणिंदो तेसिं विसए असेसेवि ॥१९०॥
तह वि य ण पंचणाणी भण्णइ समयम्मि मा हु होज्जाहि । केवलणाणाकसिणप्पसंगदोसो जिणिंदस्स ॥१९१॥
पुण्णे महातलागे णत्थि पसुत्तं तरंगवत्तीणं । जह सेसतलागाणं जिणम्मि तह सेसणाणाणं ॥१९२॥
अहवा जह संझाए वि गहताराईण दिणकरब्भुदए । न फुरंतमेवमण्णण्णाणाणं केवलब्भुदए ॥१९३॥
अहवा खओवसमनिरुत्तणेण छउमत्थभावतो णि । केवलणाणे खइयं जेण जिणे(ऽ)संभवो तस्स ॥ १९४ ॥
केवलदंसणमेयं छउमत्थे णत्थि तं अओ खइयं । जइ तं नत्थि जिणम्मि वि तो कत्थ तयं गहेयव्वं ? ॥१९५॥
छउमत्थम्मि जिणम्मि य जं नत्थी रागदोस तं णत्थि । सिद्धे य चउवियप्पं च दंसणं सासणे बहुसो ॥१९६॥
जइ य ण उ समणो चिय केवलिणो णत्थि दंसणं किंचु । णाणं ति दंसणं ति य एगं चिय केवलं तस्स ॥१९७॥
जइ एक्कं होज्ज वि तो एगसओवओगया जुत्ता । इहरा कुडमण्णत्तं जुगवत्त विरोहसा वा वि ॥ १९८ ॥
केवलदंसणं कह वा सागारविहोवओगत्ते ? । सागारणागारे सिद्धाणं लक्खणे कह णु ? ॥१९९॥
—विशेषा॰ भा॰ गा॰ १०११ पूर्वपक्ष ।

१ "इच्च केवलणाणदंसणोवओगेसु बहुधा समयगमत्थं आयरिया पकप्पिता इमं भणंति"—नन्दि॰ चू॰ ।
"इह च केवलज्ञानदर्शनोपयोगविषयायां क्रमोपयोगादौ सूरीणामनेकविधा विप्रतिपत्तिः सङ्गेपतो विनेयजनानुग्रहार्थं [illegible] दर्शयन्निदम् इति । तत्र"—नन्दि॰ ल॰ ।

२ "अत्रदुक्तम् अत्र व्याख्या—केचन सिद्धसेनाचार्यादयो भणन्ति किम् ? युगपदेकस्मिन्नेव काले जानाति पश्यति च. केवली नियमात् नियमविधिना । अन्ये जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रभृतयः एकान्तरितं जानाति पश्यति चेत्येवमिच्छन्ति श्रुतोपदेशेन यथा श्रुतमागमानुसारेणेत्यर्थः । अन्ये तु वृद्धाचार्याः न नैव पृथक् पृथग्दर्शनमिच्छन्ति जिनवरेन्द्रस्य केवलिन इत्यर्थः. किं तर्हि ? यदेव केवलज्ञानं तदेव से तस्य केवलिनो दर्शनं ब्रुवते क्षीणावरणस्य देशज्ञानाभाववत् केवलदर्शनाभावाद् इति भावना । अयं गाथार्थः"—नन्दि॰ म॰ ।

३ "जे भणंति केवलणाणदंसणाण एगत्तं ते इमं हेतुमुक्तिं भणंति"—नन्दि॰ चू॰ ।
"अमुम् वे केवलज्ञानदर्शनयोरेकत्वमिच्छन्ति तन्मतमुपन्यस्यन्नाह"—नन्दि॰ ह॰ ।

४ "एवं ते हेतुत्तं दड्ढं अत्थं ण गेण्हइ त्ति हेउणाहेउजुत्तीए चेव भणंति वा (?) वा मेण्हइ तहा भण्णति इमेण चेव भणंति ।
देसण्णाणोवरमे जह केवलणाणसंभवो भणितो । देसद्दंसणविगमे तह केवलदंसणं होइ" ॥—नन्दि॰ चू॰ ।
"[illegible]"—नन्दि॰ ह॰ ।

५ [illegible] —
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १०९३-१०९९ ।
[illegible] १०९० ।

सामान्यात्मकम्, एवमपि विशेषविकलसामान्यरूपविषयाभावतो निर्विषयत्वे दर्शनस्याप्यभावात् किञ्चित् केवली पश्येत्। अथायुगपद् ज्ञानदर्शने तस्याभ्युपगम्येते तथापि यदा जानाति न तदा पश्यति, यदा च पश्यति न तदा जानातीत्येकरूपाभावे अन्यतरस्याप्यभावात् पूर्ववदकिञ्चिज्ज्ञोऽकिञ्चिद्दर्शी च स्यात्। उभयरूपे वा वस्तुन्यन्यतरस्यैव ग्राहकत्वात् केवलोपयोगो विपर्यस्तो वा भवेत्। तथाहि–यद् उभयरूपे वस्तुनि सामान्यस्यैव ग्राहकं तद्विपर्यस्तम् यथा सांख्यज्ञानम् तथा च सामान्यग्राहि केवलदर्शनमिति तथा, यद् विशेषावमास्येव तथाभूते वस्तुनि तदपि विपर्यस्तम् यथा सुगतज्ञानम् तथा च केवलज्ञानमिति। यथा च सामान्यविशेषात्मकं वस्तु तथा प्रतिपादितमनेकधा।

चोदनमपि सूत्रस्यान्यथाव्याख्यानादुपपन्नम्। तथाहि–न पूर्वप्रदर्शितस्तत्रार्थः किन्त्वयम्–केवली इमां रत्नप्रभां पृथिवीं वैराकारादिभिः समकं तुल्यं जानाति न तैराकारादिभिस्तुल्यं पश्यतीति किमेवं प्राप्तम्? 'एवम्' इत्यनुमोदना। ततो हेतौ पृष्टे सति तत्प्रतिवचनं भिन्नालम्बनप्रदर्शकं सत्–ज्ञानं साकारं भवति यतो दर्शनं पुनरनाकारमित्यतो भिन्नालम्बनावेतौ प्रत्ययाविति। इदं चोदाहरणमात्रं प्रदर्शितम्। एवं च सूत्रार्थव्यवस्थितौ पूर्वार्थकथनमालदानमेव। 'जंसमयं' इत्यत्र 'जं'शब्दे 'अम्'भावः प्राकृतलक्षणात्–

णीया लोवमभूया आणीया दो वि बिंदु–दुब्भावा।
अत्थं वहंति तं चिय जो चिय सिं पुव्वनिद्दिट्ठो[2] ॥ [ ]

अभूत एव बिन्दुरिहानीतः। यथा 'यत्कृतसुकृते' इति "जंकयसुकयं" [ ] इति लोकप्रयोगे ॥४॥

[आगमेन केवलज्ञान-दर्शनयोर्यौगपद्यमभिधाय अनुमानयुक्त्या पुनस्तत्प्रतिपादनम्]

आगमेनाभिधाय यौगपद्यं ज्ञान-दर्शनयोरनुमानेनाऽपि तयोस्तद् दर्शयितुमाह–

केवलणाणावरणक्खयजायं केवलं जहा णाणं।
तह दंसणं पि जुज्जइ णियआवरणक्खयस्संते ॥ ५ ॥

केवलज्ञानावरणक्षये यथोत्पन्नं विशेषावबोधस्वभावं ज्ञानं तथा तदैव दर्शनावरणक्षये सति सामान्यपरिच्छेदस्वभावं दर्शनमप्युत्पद्यताम् न ह्यविकलकारणे सति कार्यानुत्पत्तिर्युक्ता तस्यातत्कार्यताप्रसक्तेरितरत्राप्यविशेषतोऽनुत्पत्तिप्रसक्तेश्च। ज्ञानकाले दर्शनस्यापि संभवः तदुत्पत्तौ कारणसद्भावाद् युगपदुत्पत्त्यविकलकारणघटपटयुगपदुत्पत्तिवत्[3]। ननु च हेतौ सत्यपि [illegible] इत्यनैकान्तिको हेतुः, न; श्रुतादौ [illegible]। भिन्नावरणत्वादेव च श्रुतावधि- [illegible] ॥

[सर्वज्ञे छाद्मस्थिकक्रमोपयोगाभावात् तद्दृष्टान्तेनैव तत्र केवलज्ञानादन्यदा केवलदर्शनाभावप्रतिपादनम्]

यज्जातीये यो दृष्टस्तज्जातीय एवासावन्यत्राप्यभ्युपगमार्हो न जात्यन्तरे धूमवत् पावकेतरभावाभावयोः अन्यथानुमानादिव्यवहारविलोपप्रसङ्गादित्याह–

भण्णइ खीणावरणे जह मइणाणं जिणे ण संभवइ।
तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दंसणं नत्थि ॥ ६ ॥

---

1 "त्मके"–वृ॰ टि॰।

2 नीतौ लोपमभूतौ आनीतौ द्वावपि बिन्दु–द्विर्भावौ। अर्थं वहन्ति तमेव य एव तयोः पूर्वनिर्दिष्टः॥

3 "यदविकलकारणं तद् भवत्येव यथाऽऽदित्यप्रकाशसमये तदविनाभावी प्रतापः। अविकलकारणं च ज्ञानोत्पत्तिकाले दर्शनमिति प्रयोगः"–वृ॰ टि॰। ४-कतोभ–वा॰ बा॰। ५ यो यो द–वृ॰।

णाणस्स जाणिअव्वे विसओ जइ दंसणस्स दट्ठव्वे । जुत्तं तो इहरा पुण लक्खणवेहम्ममावण्णं ॥२००॥
अह वा जइ णाणेण वि दीसइ णज्जइ य दंसणेणावि । एवं खु णाणदंसणपरूवणा कप्पणामेत्तं ॥२०१॥
एवं च सेसदंसणणाणाण वि णाम पत्तमेगत्तं । सिद्धाणि अ पत्तेअं दंसणणाणाणि समयम्मि ॥२०२॥
कह वा जिणेण भणियं दोण्णि अहं नाणदंसणट्ठाए । सोमिलपुच्छाए जइ दंसणणाणमेगत्तं ॥२०३॥
आह जओ च्चिय जीवाणण्णाइं तेण तेसिमेगत्तं । भण्णइ तो सेसाण वि णाणाणं पत्तमेगत्तं ॥ २०४ ॥
तइं पि जीवभावाणण्णाइं जे य सेसया भावा । अण्णोण्णलिंगभिण्णा खओवसमिआदओ पंच ॥ २०५ ॥
अह जीवाणण्णत्ते णाणत्तं तव मयं अहो तेसिं । ण मयं केवलदंसणणाणाणं एव मिच्छा ते ॥ २०६ ॥
जह जीवाणण्णाणं नाणत्तं सेसभावभेयाणं । तह जीवाणण्णाणं णाणत्तं केवलाणं पि ॥ २०७ ॥
अह भणियं च जिणमए जाणइ पासइ य केवलण्णाणी । ण वि दंसण ति तम्हा णाणं चिय दंसणं तस्स ॥२०८॥
भण्णइ जहोहिणाणी जाणइ पासइ य भासियं सुत्ते । ण य णाम ओहिदंसणणाणेगत्तं तह इमं पि ॥२०९॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं गा० १३५५ । नन्दि० म० ।

जं पासइ त्ति भणियं तम्हा तं दंसणेण घेतव्वं । जेण विसेसियमेअं पण्णवणादसाइसुत्तेसु ॥२१०॥
खीणे पंचविहम्मि वि णाणावरणम्मि जाणइ जहं त्ति । पासइ य दंसणावरणविप्पणासम्मि सव्वण्णू ॥२११॥
मइणाणाणंतरभूयस्स वि चक्खुदंसणस्सेह । जइ दंसणोवयारो जुत्तो तह केवलस्सावि ॥२१२॥
भण्णइ चक्खुदंसणमइनाणत्तमिह कालभेयकयं । जं जत्थ दंसणं तत्थ णत्थि कालम्मि णाणं तु ॥२१३॥
जइ वा जुगवं चक्खुदंसणमइणाणविसयया होज्जा । तो जुगवं छउमत्थे वि होज्ज उवओगदुगमेवं ॥२१४॥
तम्हा अचक्खुदंसणमिह दंसणमिट्ठमुग्गहेहाओ । सव्वाण अवाओ धारणा य जुत्तं मइणाणं ॥२१५॥
आह किमोग्गहमेत्तं ण दंसणं होइ तेणयं णाणं । भण्णइ एगगमइओ जमोग्गहो णोवओगो उ ॥२१६॥
अंतोमुहुत्तमेत्तं उवओगो णियमिओ जओ सुत्ते । तम्हा दंसणकाले सिद्धो पुव्वोग्गहेहाणो ॥२१७॥
जइ णेगणाणदंसणणाणत्तं तह जिणम्मि निम्मणिट्ठं ? । णाणत्तं केवलणाणदंसणाणं सलक्खणओ ॥२१८॥
णाणं च दंसणमण्णत्तं भणइ तेसियं समए । तो णाणदंसणाणं जिणम्मि सविसेसणं जुत्तं ॥२१९॥
भण्णइ केवलदंसणमण्णत्तं जेण होज्ज को हेऊ ? । जइ णाणओ अणं वत्तं च इदेज्ज को दोसो ? ॥२२०॥
जह सव्वं विण्णेयं णाणेण जिणोऽवसं विजाणेइ । तह दंसणेण पासइ णियय[illegible]णए सव्वं ॥२२१॥
जेसिमणिट्ठं दंसणमण्णं णाणा हि जिणवरिंदस्स । तेसिं ण पासइ जिणो सविसयमविसयं जओ अण्णं ॥२२२॥

आह पिहभावम्मि वि उवउत्ता दंसणे य णाणे य । भणियं तो जुगवं सो णणु भणियमिणं पि तं सुणसु ॥ गा० १०९६ ।
अह सव्वओ य [illegible] दो वि उ जाणइ इवेज्ज । तो य जिणो सिद्धो वा तं च य [illegible] ॥ गा० १०९७ ।

अहवा पुव्वदेसेण य सिद्धसिद्धो त्ति [illegible] । इत्तो चिय पच्छेवि [illegible] ॥ गा० १०९८ ।
तो कहमिदेव भणियं उवउत्ता दंसणे य णाणे य ? । [illegible] ॥ गा० १०९९ ।
जमणंताई केवलाई तेणोभओवओगो त्ति । भण्णइ णायं णिअओ [illegible] ॥ गा० ११०० ।
एगयरानुवडते तदसब्भावुदरिसणत्तण य तं च । भण्णइ [illegible] सव्वं ॥ गा० ११०१ ।
अह अत्थि णोवउत्तो तं णत्थि तओ य दंसणाइणि । अत्थि जुगवोवओगे त्ति होज्ज णणु कह विरुद्धं ? ॥ गा० ११०६ ।
अह भणियं णणु सुए केवलिणो केवलोवओगेण । [illegible] ॥ गा० ११०८ ।

उवओगमइ[illegible] इह केवलणाणदंसणाइण्णं । [illegible] ? ॥ गा० ११०९ ।
[illegible] ॥ गा० १११० ।
सिद्धो [illegible] ॥ गा० ११११ ।
जइ केवलिय जुगवं उवओगो होज्ज होज्ज तो एवं । [illegible] ॥ गा० १११२ ।
जइ [illegible] ॥ गा० १११४ ।
[illegible] ॥ गा० १११५ ।

यथा क्षीणावरणे मति-श्रुतावधि-मनःपर्यायज्ञानानि जिने न संभवन्तीत्यभ्युपगम्यते तथा तस्मिन्नेव क्षीणावरणीये विशेषोपयोगान्तरेण ज्ञानोपयोगादन्यदा दर्शनं न संभवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् क्रमोपयोगस्य सावरणत्वात् तदभावे तदभावात् ॥ ६ ॥

[क्रमवादिमतेऽनुमानविरोधवदागमविरोधोऽप्यापततीति प्रदर्शनम्]

न केवलं क्रमवादिनोऽनुमानविरोधः आगमविरोधोऽपीत्याह—

सुत्तम्मि चेव साई अपज्जवसियं ति केवलं वुत्तं ।
सुत्तासायणभीरूहि तं च दट्ठव्वयं होइ ॥ ७ ॥

साद्यपर्यवसाने केवलज्ञानदर्शने क्रमोपयोगे तु द्वितीयसमये तयोः पर्यवसानमिति कुतोऽपर्यवसितता? तेन क्रमोपयोगवादिभिः सूत्रासादनाभीरुभिः "केवलणाणे णं भंते!" [ ] इत्यादि आगमे साद्यपर्यवसानाभिधानं केवलज्ञानस्य केवलदर्शनस्य च द्रष्टव्यं—पर्यालोचनीयं भवति। सूत्रासादना चात्र सर्वज्ञाधिक्षेपद्वारेण द्रष्टव्या सर्वज्ञस्य वचनस्याधिक्षेपायोगात्।

न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसितत्वम् द्रव्यविषयस्य सूत्रस्याश्रुतेः। अथ भवतोऽपि कथं तयोरपर्यवसानता पर्यायाणामुत्पादविगमात्मकत्वात्? न च द्रव्यापेक्षयैतदिति वाच्यम् असत्पक्षेऽप्यस्य समानत्वात्। तद्विषयप्रसमतियत्नाभावादेति चेत् तर्हि भवतोऽपि द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसानकथनमयुक्तम्, असदेतत्, तयोर्युगपद् रूपस्तयोरेवोत्पादाभ्युपगमात् ऋजुसूत्रनयतायत्। एवमपि तदपर्यवसानतेति चेत्, न, कथंचित् केवलिद्रव्यादव्यतिरेकात्तयोरपर्यवसितत्वात्। न च क्रमैकान्तेऽप्येवं भवितव्यमनेकान्तविरोधात्। न चात्रापि तथाभावः तथाभूतात्मकैककेवलिद्रव्याभ्युपगमात् रूपद्वयात्मकद्रव्यस्य अक्रमरूपत्वे च द्रव्यस्य तदात्मकत्वेन तयोरप्यक्रम एव। न च तयोस्तद्रूपतया तथाभावो न स्वरूपतः तयोरनेकान्तरूपतापिरोधाविरावरणत्वादक्रमस्य क्रमरूपत्वविरोधाच्च तथाचान्तरत्वात्। किञ्च, यदि सर्वथा क्रमेणैव तयोरुत्पत्तिरनेकान्तविरोधः। अथ कथञ्चित् तदा युगपदुत्पत्तिपक्षोऽभ्युपगतः। न च द्वितीये क्षणे तयोरभावे अपर्यवसितता छाद्मस्थिकज्ञानस्येव युक्ता। पुनरुत्पादादपर्यवसितत्वे पर्यायस्याप्यपर्यवसिततामसक्तिः। द्रव्यार्थतया सत्त्वे द्वितीयक्षणेऽपि तयोः सद्भावोऽन्यथा द्रव्यार्थत्वायोगात् ॥ ७ ॥

[सोपसंहारमागमविरोधस्य स्पष्टीकरणम्]

तदेवं क्रमाभ्युपगमे तयोरागमविरोध इत्युपसंहरन्नाह—

संतम्मि केवले दंसणम्मि णाणस्स संभवो णत्थि ।
केवलणाणम्मि य दंसणस्स तम्हा सणिहणाइं ॥ ८ ॥

क्रमोत्पादे सति केवलदर्शने न तदा ज्ञानस्य संभवस्तथा केवलज्ञाने न दर्शनस्य तस्मात् सनिधने केवलज्ञानदर्शने ॥ ८ ॥

[प्रकरणकारेण क्रमोपयोगद्वयवादिनम् सहोपयोगद्वयवादिनं च पर्यनुयुज्य स्वपक्षस्योपन्यासः]

अथ प्रकरणकारः क्रमोपयोगवादिनं तदुभयप्रधानात्क्रमोपयोगवादिनं च पर्यनुयुज्य स्वपक्षं दर्शयितुमाह—

१-भवान्यस्तु-आ० हा० वि०। २ "केवलणाणी णं पुच्छा, गोयमा! साविए अपज्जवसिये"-प्रज्ञाप० प० १८ सू० २४१ पृ० ३८९। ३-धातवेनैका-बा० बा० आ० हा० वि०।

जह पासइ तह पासउ पासइ जो जेण दंसणं तं से । जाणइ य जेण अरहा तं से णाणं ति घेत्तव्वं ॥२३३॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५६ । नन्दि० म० ।

[1]जं केवलाई साईअपज्जवसियाई दो वि भणिआई । तो बिंति केइ जुगवं जाणइ पासइ य सव्वण्णू ॥२३४॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३३८ । नन्दि० म० ।

इहराऽऽईणिहणत्तं मिच्छाऽऽवरणक्खओ त्ति व जिणस्स । इयरेयरावरणया अहवा णिक्कारणावरणं ॥२३५॥
—विशेषा० भा० गा० ३१०२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३३९ । नन्दि० म० ।

तह य असव्वण्णुत्तं असव्वदरिसित्तणप्पसंगो य । एगंतरोवओगे जिणस्स दोसा बहुविहीया ॥२३६॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३४० । नन्दि० म० ।

ठिइकालं जह सेसाइंसणणाणाणमणुवओगे वि । दिट्ठमवट्ठाणं तह ण होइ किं केवलाणं पि ॥२३७॥
—विशेषा० भा० गा० ३१०१ ।

तुल्ले वि णाणदंसणसब्भावे किह णु जुगवमुवओगो । छउमत्थस्साणिट्ठो इट्ठो य जिणस्स दुविहो वि ? ॥२३८॥
सव्वक्खीणावरणो अह भणसि केवली ण छउमत्थो । तो जुगवमजुगवं पि य उवओगविसेसणं देसि ॥२३९॥
—विशेषा० भा० गा० ३१०४ ।

देसक्खए अजुत्तं जुगवं कसिणोभओवओगित्तं । देसोभओवओगो जुगवं पडिसिज्झए कीस ? ॥ २३० ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१०५ ।

अह णेवं सो घेप्पउ जह छउमत्थस्स तह जिणस्सावि । दोण्हं उवओगाणं एगयरो एगसमयम्मि ॥ २३१ ॥
तो भणइ एव मिच्छा उभयावरणक्खओ त्ति केवलिणो । उवउत्तस्सेगयरे जेणेगयरस्स आवरणं ॥ २३२ ॥
भण्णइ भिण्णमुहुत्तोवओगकाले वि तो तिणाणस्स । मिच्छा छावट्ठीसागरोवमाइं खओवसमो* ॥ २३३ ॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३४१ । नन्दि० म० ।

---

१ "एवं पराभिप्पाए पडिसिद्धे एगंतरोवयोगता सिद्धा । तहविमं भणति"—नन्दि० चू० ।

२ "तत्थ जे ते भणंति जुगवं जाणइ पासइ य ते इमं उववत्तिं उवदिसंति" ।—नन्दि० चू० ।

"सांप्रतं युगपदुपयोगवादिमतप्रदर्शनायाह"—नन्दि० ल० ।

३ "यस्मात् केवलज्ञानदर्शने साद्यपर्यवसिते द्वे अपि भणिते ततो ब्रुवते केचन सिद्धसेनाचार्यादयः किम् ? युगपदेकस्मिन् काले जानाति पश्यति च कः ? सर्वज्ञ इति गाथार्थः"—नन्दि० ल० ।

४ "इतरथान्यथा आदिनिधनत्वं सादिपर्यवसानत्वं केवलज्ञानदर्शनयोरुत्पत्त्यनन्तरमेव केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनाभावादेव केवलदर्शनोपयोगकालेऽपि केवलज्ञानाभावात् । तथा, मिथ्यावरणक्षय इति वा जिनस्य—न ह्यपनीतावरणौ द्वौ प्रदीपौ क्रमेण प्रकाश्यं प्रकाशयत इत्यभिप्रायः । तथा इतरेतरावरणता—स्वावरणे क्षीणेऽप्यन्यतमभावे अन्यतमाभावादिति भावना । अथवा निष्कारणावरणमित्यकारणमेव अन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरस्यावरणम् तथा च सति सर्वदेव भावाभावप्रसङ्गः तथा चोक्तम्—

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः ॥ इति गाथार्थः"
—नन्दि० ल० ।

५ "व्याख्या—तथा च सति असर्वज्ञत्वं असर्वदर्शित्वप्रसङ्गश्च पाक्षिकं वा असर्वज्ञत्वम्—यदा सर्वज्ञो न तदा सर्वदर्शी दर्शनोपयोगाभावादेव, यदा सर्वदर्शी न तदा सर्वज्ञः ज्ञानोपयोगाभावात् । एवमेकान्तरोपयोगे ब्रुवताभ्युपगम्यमाने सति जिनस्य केवलिनः दोषा बहुविधा इति गाथार्थः"—नन्दि० ल० ।

६ "एवं परेण बहुधा भणिते आगमवादी उत्तरमिममाह" ।—नन्दि० चू० ।

"एवं परेणोक्ते सत्यागमवाद्याह"—नन्दि० म० ।

७ "व्याख्या : यदुक्तमितरथादिनिधनत्वमिति । तदगदिति दर्शयति—उपयोगानुपयोगकालापेक्षयैव सपर्यवसित-त्वात् केवलज्ञानदर्शनयोरित्यभिप्रायो न चानर्थमिदम् कथम् ? मन्यते अन्यथा हि भिन्नमुहूर्तोपयोगकाले मतिज्ञानाद्य[illegible] [illegible] मिथ्या षट्षष्टिसागरोपमाणि क्षयोपशम. प्रतिपादितश्च सूत्रे न च युगपदेव सर्वत्रोपयोग । एवं क्षायिकोपयोगेऽपि [illegible] । [illegible]"—नन्दि० ल० ।

दंसणणाणावरणक्खए समाणम्मि कस्स पुव्वअरं ।
होज्ज समं उप्पाओ हंदि दुए णत्थि उवओगा ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषपरिच्छेदकावरणापगमे समाने कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत् अन्यतरस्योत्पादे तदितरस्याप्युत्पादः स्यात् न चेदन्यतरस्यापि न स्यादविशेषात् इत्युभयोरप्यभावप्रसक्तिः अक्रमोपयोगवादिनः कथमिति चेत् समम् एककालम् उत्पादस्तयोर्भवेत् सत्यक्रमकारणे कार्यस्याप्यक्रमस्य भावादित्यक्रमौ द्वावुपयोगौ । अत्रैकोपयोगवाद्याह-हंदि दुवे णत्थि उवओगा इति द्वावप्युपयोगौ नैकदेति ज्ञायताम् सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात् केवलस्येति ॥ ९ ॥

[केवलज्ञान-दर्शनयोरभेदपक्ष एव सर्वज्ञत्व-सर्वदर्शित्वोपपत्तिरिति प्रकटनम्]

यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्यस्मिन्नेव वादे सर्वज्ञतासंभव इत्याह—

जइ सव्वं सायारं जाणइ एक्कसमएण सव्वण्णू ।
जुज्जइ सयावि एवं अहवा सव्वं ण याणाइ ॥ १० ॥

यदि आकारात्मकं वस्तु भवनं भवनात्मकं वा आकारात्मकं सामान्यविशेषयोरविनिर्भागेनावस्थित्यात् सर्वं साकारं ज्ञानलक्षणात्मकं सामान्यं तदेव पश्यति तत् पश्यन् वा तद्व्यतिरिक्तं विशेषं तदेव जानाति उभयात्मकवस्त्ववबोधैकरूपत्वात् सर्वज्ञोपयोगस्य तदा सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च तस्य सर्वकालं युज्यते प्रतिक्षणमुभयात्मकैकरूपत्वात् तस्य । अथवा सर्वं सामान्यं साकारं वा वस्तु न पश्यति न जानाति च तथाभूतयोस्तयोरसत्त्वात् जात्यन्धवत् आकाशवद्वा । अथवा सर्वं न जानात्येकदेशोपयोगवृत्तित्वाद् मतिज्ञानिवत् । युगपत् क्रमेण चैकान्तभिन्नोपयोगद्वयवादिमते न सर्वज्ञता सर्वदर्शिता चेत्याशय आचार्यस्य ।

[क्रमाऽक्रमाऽभेदपक्षत्रयग्राहिण आचार्यान् नामग्राहं निर्दिश्य तैः स्वस्वपक्षपोषकतया व्याख्यातानां सूत्राणां संसूचनम्]

अत्र च जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रभृतयो नामयुगपद्भाव्युपयोगद्वयमभिमतम् । मल्लवादिनस्तु युगपद्भावि तद्द्वयमिति । सिद्धान्तवाक्यान्यपि “सागारमणागारं लक्खणमेयं तु सिद्धाणं” [प्रज्ञाप० द्वितीय० प० सू० ५४ गा० १६०] । तथा “केवलणाणुवउत्ता जाणंति” [प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६१] इत्यादीनि युगपदुपयोगवादिना स्वमतसंवादकत्वेन व्याख्यातानि । क्रमोपयोगवादिना तु “सव्वाओ लद्धीओ” [विशेषावश्यभा० गा० ३०८९] इत्यादीनि स्वमतसंवादकत्वेन । प्रकरणकारोऽपि स्वकृतसंवादकान्येतान्यन्यानि च व्याख्यातवान् ॥ १० ॥

---

१ [illegible] । २-[illegible] । ३-[illegible] ज्ञानं तदा-[illegible] । ४-[illegible] ।

५ “[illegible]” । [illegible] ।

६ “[illegible]” [illegible] ।

७ [illegible] ।

८ “[illegible]” [illegible] ।

अह ण वि एवं तो सुण जहेव खीणंतराइओ अरहा । संते वि अंतरायक्खयम्मि पंचप्पगारम्मि ॥२३४॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४२ । नन्दि० म० ।

सययं न देइ लहइ व भुंजइ उवभुंजई व सव्वण्णू । कज्जम्मि देइ लहइ य भुंजइ व तहेव एयं पि ॥२३५॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४३ । नन्दि० म० ।

दिंतस्स लभंतस्स य भुंजंतस्स वि जिणस्स एस गुणो । खीणंतराइयत्ते जं से विग्घं ण संभवइ ॥२३६॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४४ । नन्दि० म० ।

उवउत्तस्सेमेव य णाणम्मि व दंसणम्मि व जिणस्स । खीणावरणगुणोऽयं जं कसिणं मुणइ पासइ वा ॥२३७॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४५ । नन्दि० म० ।

तो भणइ केवलत्तं पत्तो इयरेयरावरणदोसो । भण्णइ चउणाणिस्स वि स एव दोसो समाविसइ ॥२३८॥
एवं चिय वि णाणं कारणमुप्पायविगममयं पत्तं । एवं च सइ चिण्णाणुब्भवो कह णु सिद्धाणं ? ॥ २३९ ॥
जुगवाजुगवओगित्ते जुज्जइ चउणाणिणो विणा हेउं । विगमुप्पाओ जह तह जिणस्स जइ होज्ज को दोसो ॥२४०॥
अहवा खीणावरणे जिणम्मि निक्कारणावरणदोसो । ण उ जुज्जइ छउमत्थे संतावरणे त्ति से बुद्धी ॥ २४१ ॥
भण्णइ छउमत्थस्स वि णाणेगयरोवओगभावत्ते । संते वि खओवसमे सेसावरणं न संभवइ ॥ २४२ ॥
जेणं जया न जाणइ णूणमुइण्णं तदा तदावरणं । अह संतेण न जाणइ मिच्छावरणक्खओवसमो ॥ २४३ ॥
एवं जं जं कालं उवउज्जइ जम्मि जम्मि णाणम्मि । तं तं कालं जुत्तो सेसावरणक्खओवसमो ॥ २४४ ॥
ठिइकालविसेसाओ णाणाणं न वि य ते चउण्णाणी । एवं सति छउमत्थो अत्थि न जइ दंसणी समए ॥२४५॥
—विशेषा० भा० गा० ३१०७ ।

पासंतो ण वि जाणइ जाणं ण वि पासई जइ जिणिंदो । एवं ण कयाइ वि सो सव्वण्णू सव्वदरिसी य ॥२४६॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४६ । नन्दि० म० ।

जुगवमजाणंतो वि हु चउहि वि णाणेहिं जह चउण्णाणी । भण्णइ तहेव अरहा सव्वण्णू सव्वदरिसी यं ॥ २४७ ॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४७ । नन्दि० म० ।

तुल्ले उभयावरणक्खयम्मि पुव्वयरमुब्भवो कस्स । दुविहुवओगाभावे जिणस्स जुगवं ति चोएइ ॥ २४८ ॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४८ । नन्दि० म० ।

भण्णइ ण एस नियमो जुगवुप्पण्णेसु जुगवमेवेह । होयव्वं उवओगेण एत्थ सुण ताव दिट्ठंतं ॥२४९॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० ११४९ । नन्दि० म० ।

---

१ "जधा तओ तस्सस्स मतिसुतावधिणाणेसु अंतमुहुत्तो कालोवयोगसंभवो उवयोगाणुवयोगेण य छावट्ठिसागरा से ट्ठितिकालो दिट्ठो तधा जति जिणस्स णाणदंसणा सादिअपज्जवसाण उवयोगाणुवयोगेण भवति तो को दोसो ? जति एवं ते णाणमयं तो इमं ते कधं अणुमतं भविस्सति ?"—नन्दि० चू० ।

"न च क्षयकार्येण अवश्यमनवरतमेव भवितव्यमिति दर्शयन्नाह"—नन्दि० ह० ।

२ "पुणो पर आह"—नन्दि० चू० ।

"व्याख्या—पश्यन्नपि न जानाति जानन् वा न पश्यति यदि जिनेन्द्रः । एवं न कदाचिदप्यसौ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च युगपदन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरोपयोगानुभावादिति गाथार्थः."—नन्दि० ह० ।

३ "उत्तरमाचार्य्य आह"—नन्दि० चू० ।

"सिद्धान्तवाद्याह"—नन्दि० ह० ।

४ "इयं तु निगदसिद्धैव । नवरं क्षायिकभावमाश्रित्येति गाथार्थः."—नन्दि० ह० ।

५ "पर एवाह"—नन्दि० चू० ।

६ "व्याख्या—तुल्ये उभयावरणक्षये केवलज्ञानदर्शनावरणक्षये पूर्वतरं प्रथमतरमुद्भवः उत्पादः कस्य ? यदि ज्ञानस्य स किंनिबन्धन इति वाच्यम् । तदावरणक्षयनिबन्धन इति चेत् दर्शनेऽपि तुल्य इति तस्याप्युद्भवप्रसङ्गः । एवं दर्शनेऽपि वाच्यः । अतः सावरणक्षयेऽपि दर्शनाभाववद् ज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गः । विपर्ययो वा एवं द्विविधोपयोगाभावे जिनस्य युगपदिति चोदयत्ययं गाथार्थः."—नन्दि० ह० ।

७ "उत्तरमाचार्य आह"—नन्दि० चू० ।

"अत्र सिद्धान्तवाद्याह"—नन्दि० ह०

[साकारानाकारोपयोगयोरेकान्तिकभेदासंभवप्रदर्शनेन अनेकान्तस्य समर्थनम्]

साकारानाकारोपयोगयोरैकान्तिको भेद इति दर्शयन्नाह सूरिः—

परिसुद्धं सागारं अवियत्तं दंसणं अणागारं।
ण य खीणावरणिज्जे जुज्जइ सुवियत्तमवियत्तं॥ ११॥

ज्ञानस्य हि व्यक्तता रूपं दर्शनस्य पुनरव्यक्तता न च क्षीणावरणे अर्हति व्यक्ताव्यक्तत्वे युज्येते। ततः सामान्यविशेषैकपर्यायस्पर्शी उभयैकस्वभाव एवायं केवलिप्रत्ययः। न च साकारत्वात् साकारद्वितयमिति तत्र संभावना युक्ता केवलज्ञानस्य साकारानन्त्येनानन्ततापत्तेः। अन्योन्यानुविद्धसाकारानाकारभेदाद् ग्राहकस्य तथात्वकल्पने एकत्वानतिक्रमात्र दोष इति।

सूरेरयमभिप्रायः—न एकस्वभावस्य प्रत्ययस्य दीर्घोष्णस्पर्शवत् परस्परविभिन्नस्वभावद्वयविरोधो दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकैकदेवदत्तवत् स्वभावद्वयात्मकैकप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधात् अनेकान्तवादस्य प्रमाणोपपन्नत्वात्॥ ११॥

[क्रमाक्रमोपयोगद्वयपक्षे शास्त्रसिद्धं ज्ञात-दृष्टभाषित्वं भगवतो न घटते इत्यभिधानम्]

क्रमाक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगमे तु भगवत इदमापन्नमिति दर्शयति—

अद्दिट्ठं अण्णायं च केवली एव भासइ सया वि।
एगसमयम्मि हंदी वयणवियप्पो न संभवइ॥ १२॥

अदृष्टमेव ज्ञातं जात्यन्धहस्तिपरिज्ञानवत् अज्ञातमेव च दृष्टमलातचक्रदर्शनवत्। सर्वकालमेव केवली भाषत इत्येतदापन्नमक्रमोपयोगपक्षे। क्रमवदुपयोगपक्षे तु एकस्मिन् समये जानाति यत् तदेव भाषते ज्ञातं न च दृष्टम् समयान्तरे तु यदा पश्यति तदापि दृष्टं भाषते न ज्ञातम् बोधानुरूप्येण वाचः प्रवर्तनात्। बोधस्य चैकांशावलम्बित्वादक्रमोपयोगपक्षे, क्रमोपयोगपक्षे तु तयोर्भिन्नसमयत्वाच्च तत एकस्मिन् समये ज्ञातं दृष्टं च भाषत इत्येष वचनविशेषो भवद्दर्शने न संभवतीति सूरताम्॥ १२॥

[क्रमाक्रमपक्षद्वये भगवतः अज्ञातदर्शितया अदृष्टज्ञायितया च सर्वज्ञत्वासंभवप्रदर्शनम्]

तथा च सर्वज्ञत्वं न संभवतीत्याह—

अण्णायं पासंतो अद्दिट्ठं च अरहा वियाणंतो।
किं जाणइ किं पासइ कह सव्वण्णु त्ति वा होइ॥ १३॥

अज्ञातं पश्यन्नदृष्टं च जानानः किं जानाति किं वा पश्यति न किञ्चिदपीति भावः। कथं वा तस्य सर्वज्ञता भवेत्?॥ १३॥

[आगमसिद्धसमसंख्यकविषयावगाहित्वयुक्त्या केवलज्ञानदर्शनयोरभेदसमर्थनम्]

ज्ञानदर्शनयोरेकसंख्या(ख्य)त्वादप्येकत्वमित्याह—

केवलणाणमणंतं जहेव तह दंसणं पि पण्णत्तं।
सागारग्गहणाहि य णियमपरित्तं अणागारं॥ १४॥

---

१ "जुज्जइ सवियत्तमवियत्तं"–ज्ञानबिं० पृ० १५८ प्र० पं० ९। २–पक्षे चैक–हा०। ३–दा ह–वा० बा०। ४–स्यादभि–वा० बा०। ५ "एकांशावलम्बित्वात्"–बृ० टि०। ६ "एकसंख्यत्वादित्यात्"–ज्ञानबिं० पृ० १५९ प्र० पं० १।

अह पुणपुण्णाइ ति सुत्ते सम्मत्तमइसुयाईणं । णत्थि जुगवोवओगो गमेसु तइए केवलिणो ॥२५०॥
—नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५० । नन्दि० म० ।

भणियं चिय पन्नत्ती-पन्नवणाईसु जह जिणो समयं । जं जाणइ न वि पासइ तं अणु-रयणप्पभाईणि ॥२५१॥
—विशेषा० भा० गा० ३११२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५१ । नन्दि० म० ।

इयरमणुप्पयलोया तं बिंति केइ छउमत्थे । अन्ने पुण परतित्थियवत्तव्वमिणं तं अंति ॥ २५२॥
—विशेषा० भा० गा० ३११३ ।

जं छउमत्थाऽऽहोहियपरमावहिणो विसेसिउं कमसो । निदिसइ केवलिस्सेग तस्स छउमत्थया णत्थि ॥२५३॥
—विशेषा० भा० गा० ३११४ ।

ण य पासइ अणुमण्णो छउमत्थो मोत्तुमोहिमिरण्णं । तत्तो जो परमावहिणाणी तस्सो वि किंचूणो ॥ २५४ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३११५ ।

ते दो वि विसेसेउं भण्णो छउमत्थकेवली को सो ? । जो पासइ परमाणुं गहणमिदं जस्स होज्ज हि ॥२५५॥
—विशेषा० भा० गा० ३११६ ।

तेसिं चिय छउमत्थाइयाण भणिज्जए जहिं सुत्ते । केवलसंजम-संवर-बंभाईएहिं निव्वाणं ॥ २५६ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३११७ ।

तिण्णि वि पडिसेहेउं तीसु वि कालेसु केवली तत्थ । सिज्झिंसु सिज्झइ त्ति य सिज्झिस्सइ या विनिद्दिट्ठा २५७॥
—विशेषा० भा० गा० ३११८ ।

एवं विसेसयम्मि वि परमयमेगंतरोवओगो त्ति । ण पुण जुगवोवओगो परवत्तव्वं ति का बुद्धी ? ॥ २५८ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३११९ ।

अण्णं च इमा गाहा समए सिद्धाहिगारपरिपढिया । फुडवियडत्थं साहइ जिणस्स एगंतरवओगं ॥ २५९ ॥
णाणम्मि दंसणम्मि य एत्तो एगतरगम्मि उवउत्ता । सव्वस्स केवलिस्सा जुगवं दो णत्थि उवओगा ॥२६०॥
—विशेषा० भा० गा० ३०९६ । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५७ । नन्दि० म० ।

सिद्धाण वि एगयरोवओगवसिताणं ति एईसे । पुव्वद्धेणं सिद्धं अच्छउ पच्छद्धमिह ताव ॥ २६१ ॥
परवत्तव्वमिणं ति य भणिज्ज एयं पि कोइ तं ण भवे । पण्णत्तीए विसेसियमेयं जम्हा नियंठेसु ॥ २६२ ॥
उवओगो एगयरो पणुवीसइमे सए सिणायस्स । भणिओ वियडत्थो चिय छुद्देसे विसेसेउं ॥ २६३ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२० । नन्दि० चू० । नन्दि० ल० । धर्मसं० गा० १३५८ । नन्दि० म० ।

पण्णवणाचरमंपए भणिओ सिद्धो विसुद्धनाणीहिं । सागारे उवउत्तो सिज्झइ जह तत्थ गंतूणं ॥ २६४ ॥
अह भणसी सव्वं चिय सागारं से अओ अदोसो ति । ता सिद्धलक्खणं कह भणियं सागारऽणागारं ॥२६५॥
एवं फुडवियडम्मि वि सुत्ते सव्वण्णुभासिए सिद्धे । कह तीरइ परतित्थियवत्तव्वमिणं ति वोत्तुं जे ? ॥ २६६ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२१ ।

सव्वत्थ सुत्तमत्थि य फुडमेगयरोवउत्तसत्ताणं । उभओवउत्तसत्ता सुत्ते वुत्ता ण कत्थइ वि ॥ २६७ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२२ ।

कस्सइ वि णाम कत्थइ काले जइ होज्ज दोवि उवओगा । उभओवउत्तसत्ताण सुत्तमेगं पि ता हुज्जा ॥ २६८ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२३ ।

दुविहाणं पि य जीवाण भणियमप्पबहुयं ससमयम्मि । सागारऽणगाराण य ण भणियमुभओवउत्ताणं ॥२६९॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२४ ।

जइ केवलीण जुगवं उवओगा होज्ज होज्ज तो एवं । सागारऽणगाराण य मीसाण य तिण्हमप्पबहुं ॥ २७० ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२५ ।

---

१ "किंच, सिद्धाधिकारे एगंतरोवयोगदंसिगा इमा पाहुडा गाहा"—नन्दि० चू० ।
"अस्से समर्थनायैव सिद्धान्तवाचमाह"—नन्दि० ल० ।
२ "किंच, भगवईए"—नन्दि० चू० ।
"नवरं भगवत्यां पञ्चविंशतितमे शते [श० २५ उ० ६ पृ० ८९९ द्वि० सू० ७६७] अविकारोपलक्षिते स्नातकस्य ति स्नातकस्य केवलिनः ।"—नन्दि० ल० ।
३ प्रज्ञा० प० ३६ पृ० ६०७ सू० ३४९ ।

अत्र तात्पर्यार्थः—यद्येकत्वं ज्ञान-दर्शनयोर्न स्यात् ततोऽल्पविषयत्वाद् दर्शनमनन्तं न स्यादिति "अणन्ते केवलणाणे अणंते केवलदंसणे" [ ] इत्यागमविरोधः प्रसज्येत। दर्शनस्य हि ज्ञानाद् भेदे साकारग्रहणादनन्तविशेषवर्तिज्ञानादनाकारं सामान्यमात्रावलम्बि केवलदर्शनं यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमल्पं भवतीति कुतो विषयभेदादनन्तता ?

युगपदुपयोगद्वयवादी अनन्तं दर्शनं प्रसाधयितुमस्यां प्रतिज्ञायां 'साकारग्गहणाहि य णियमऽपरित्तं' इत्यकारप्रश्लेषात् साकारे विशेषे गतं यत् सामान्यं तस्य यद् ग्रहणं दर्शनं तस्य नियमोऽवश्यंभावस्तेनापरीतमपरिमाणमिति साकारगतग्रहणनियमेनापरीतत्वादिति हेतुमभिधत्ते। यथापरीतं तदनन्तं यथा केवलज्ञानम् अपरीतता च दर्शनस्य द्रव्य-गुण-कर्मादेः साकारस्य च सकलस्य द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिना स्वसामान्येन तावत्परिमाणेनाशून्यत्वात् सामान्यविकलस्य पर्यायस्यासंभवात्। विशेषतादात्म्यव्यवस्थितसामान्यस्य दर्शनविषयस्यानन्त्येन दर्शनस्यापरीतत्वं नासिद्धमिति भवति तस्यानन्त्यसिद्धिरिति व्यवस्थितः ॥ १४ ॥

[अभेदवाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादिदोषस्य क्रमवादिना समुद्धरणम् तस्य च पुनरभेदवादिना प्रतिसमाधानम्]

क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना तत्परिहारार्थमाह—

भण्णइ जह चउणाणी जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि।
भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्यादिचतुर्ज्ञानी अपर्यवसितचतुर्ज्ञान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्वतोपलब्धिको व्यक्तबोधो ज्ञातदृष्टभावी ज्ञाता द्रष्टा संक्षेपवर्ती चावश्यमेव युज्यते तच्छक्तिसमन्वयात् तथैतदपि एकत्ववादिना यदपर्यवसितादि केवलिनि प्रेर्यते तद् युज्यत एव।

अत्रैकत्ववादिना प्रतिसमाधानं भण्यते यथैवार्हन् पञ्चज्ञानी भवति तथैतदपि क्रमवादिना यदुच्यते भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवानिति च तदपि न भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः।

[भुक्ति-क्रमोपयोगयोश्छद्मना व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केषांचिन्मतस्य व्यावर्णनम्]

अत्र च छद्मस्थे किलोपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलिनि च छद्माभावाच्च क्रमवान् ज्ञानदर्शनोपयोग इत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्नाः न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात् अन्यथा छद्मस्था अपि केवलिवत् क्रमोपयोगित्वात् सर्वज्ञाः स्युः सोऽपि वा न भवेत् तत एव सर्वज्ञवच्चिरावरणास्ते सोऽपि वा सावरणः तत एव एकज्ञानिनो वा ते सोऽपि वा चतुर्ज्ञानी स्यात्।

[केवलिकवलाहारचर्चा]

[कवलाहारनिषेधवादस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

अत एव छद्मस्थे भुजिक्रियादर्शनात् केवलिनि तद्विजातीये भुजिक्रियाकल्पना न युक्ता-अन्यथा चतुर्ज्ञानित्वाऽकेवलित्व-संसारित्वादयोऽपि तत्र स्युः—न देहित्वं तद्भुक्तिकारणं तथाभूतस्यायु-

---

१ "अणंते णाणे केवलिस्स, अणंते दंसणे केवलिस्स, निव्वुडे णाणे केवलिस्स, निव्वुडे दंसणे केवलिस्स"–भगवतीसू० श० ५ उ० ४ सू० १८५ पृ० २१६। २-कार वि-वृ० भा० बा० विना। ३-हणे नि-वृ०। ४-तद्र-वृ०। ५-विषयितया-हा० वि०। ६-विषयिणी। अ०-भा० बा०। ७-तस्मनेकत्व-वृ० आ० हा० वि०। ८ "युगपदुपयोगवादी"–वृ० टि०। ९ "ज्ञातदृष्टभावी ज्ञाता द्रष्टा च नियमेन"–ज्ञानबि० पृ० १५९ प्र० पं० १२। १०-र्ती चाव-वृ० भा० बा० मा० विना। ११ "यदपर्यवसितादि क्रमोपयोगे केवलिनि"–ज्ञानबि० पृ० १५९ प्र० पं० ११। १२-द्मस्थ न हि आ० हा० वि०। १३ इयं चर्चा स्याद्वादरत्नाकरे भाष्यन्तरेण चर्चिता विद्यते—परि० २ सू० २७ पृ० ४५०—४८१। १४ "केवलिनि"–वृ० टि०।

अहव मई छउमत्थे पडुच्च सुत्तमिणमो ण केवलिणो । तं पि न जुज्जइ जं सव्वगतगंसाहिगारोऽयं ॥ २७१ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२६ ।
काउं सिद्धगइं बहुवत्तव्वयाएसु पन्नेसु । इह केवलमग्गहणं जइ ते तं कारणं वयं ॥ २७२ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२७ ।
अहवा विसेसियं चिय जीवाभिगमम्मि एतमप्पबहुं । दुविहा त्ति सव्वजीवा सिद्धा सिद्धादिया जत्थ ॥ २७३ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२८ ।
सिद्ध सइंदियकाए जोगे वेए कसाय लेसा य । णाणुवओगाहारगभासा य सरीरचरिमे य ॥ २७४ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१२९ ।
अनोगुदुत्तमेव य कालो भणिओ तहोवओगस्स । साई अपज्जवसिओ त्ति णत्थि कत्थइ वि णिद्दिट्ठो ॥२७५॥
—विशेषा० भा० गा० ३१३० ।
जह सिद्धाईयाणं भणियं साईअपज्जवसियत्तं । तह जइ उवओगाणं हवेज्ज तो होज्ज ते जुगवं ॥ २७६ ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१३१ ।
केरग य भणुमयम्मि जिणस्स जइ होज्ज दो वि उवओगा । णूणं ण होंति जुगवं जओ णिसिद्धा सुए बहुसो ॥
—विशेषा० भा० गा० ३१३२ । नन्दि० चू० । नन्दि० ह० । धर्मसं० गा० १३५५ । नन्दि० म० ।
ण वि अभिनिवेसबुद्धी अम्हं एगंतरोवओगम्मि । तह वि भणिमो ण तीरइ जं जिणमयमण्णहा काउं ॥२७८॥
—विशेषा० भा० गा० ३१३३ ।
मोत्तूण हेउवायं आगममेत्तावलंबिणो होउं । सम्ममणुचिंतणिज्जं किं जुत्तमजुत्तमेयम्मि ? ॥ २७९ ॥
अहवा ण सव्वसो च्चिय सव्वं जिणमदमहेउयं भणियं । किंतु अणुयत्तमाणो अण्णत्थं हेउओ भणइ" ॥२८०॥

अथ श्रीमत्कुन्दकुन्दादिव्यवस्थापितत्वेन प्रसिद्ध एक एव उपयोगयौगपद्यपक्षो दिगम्बरीयेषु प्रवचनसार–आप्तमीमांसा–अष्टशती–अष्टसहस्री–तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक–नियमसार–गोम्मटसार–बृहद्द्रव्यसंग्रहेषु सदृशमुपलभ्यते नेतरो खण्डनीयत्वेनापि । अनुक्रमेण तद्यथा—

"तेकालणिच्चविसमं सयलं सव्वत्थसंभवं चित्तं । जुगवं जाणदि जोण्हं अहो हि णाणस्स माहप्पं ॥
प्रवच० ज्ञानाधि० १ ॥ ५१ ॥
"तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वभासनम् । क्रमभावि च यज्ज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतम् ॥ १०१ ॥
परि० १० पृ० ४४ ।

तत्र सकलज्ञानावरणपरिक्षयविजृम्भितं केवलज्ञानं युगपत्सर्वार्थविषयं करणक्रमव्यवधानातिवर्तित्वात् युगपत्सर्वभासनं तत्त्वज्ञानत्वात् प्रमाणम् । तथोक्तम् 'सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य' इति सूत्रकारैः । केवलज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्तित्वात् चक्षुरादिज्ञानदर्शनवद्युगपत्सर्वभासनमयुक्तमिति चेन्न, तयोर्योगपद्यात्, तदावरणक्षयस्य युगपद्भावात् 'मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शना-

१ सिद्धान्तवादेनानुद्धततत्त्वमागमममवित च परो व्याख्यापयाह—नन्दि० स० ।

इतो धर्मसंग्रहण्यामिमा गाथा अधिका वर्तन्ते—
जं दंसणणाणाइं सामन्नविसेसगहणरूवाइं । तेण ण सव्वण्णू सो णाया ण य सव्वदरिसी वि ॥
समुदितमुभयं सव्वं अण्णतरेण ण वि घेप्पति सयं च । भेदाभेदे वि मिहो एसो खलु होइ णातो त्ति ॥
सामन्नमिह कहंची णेयं अन्भेतरीकयविसेसं । ते वि इतरेण एवं उभयं पि ण जुज्जई इहरा ॥
एवं च उभयरूवे सिद्धे सव्वम्मि वत्थुजायम्मि । दंसणणाणे वि फुडं सिद्धे च्चिय सव्वविसए त्ति ॥
जं एत्थ णिव्विसेसं गहो विसेसाण दंसणं होति । सविसेसं पुण णाणं ता सयलत्थे तओ दो वि ॥
समताधम्मविसिट्ठं घेप्पति जं दंसणेण सव्वं तु । ण तु विसमताए ता कह सयलत्थमिणं ति वत्तव्वं ? ॥
एवं विवज्जासेणं णाणस्स वि असयलत्थया भेदा । उभयग्गहणे [य] दोण्हवि अविसेसो पावती णियमा ॥
समएतरधम्माणं भेदाभेदम्मि ण खलु अण्णोण्णं । णिरवेक्खमेव गहणं इय सयलत्थे तओ दो वि ॥
जं सामण्णप्पहाणं गहणं इतरोवसज्जणं चेव । अत्थस्स दंसणं तं विवरीयं होइ णाणं तु ॥
जीवसहावातो च्चिय एतं एवं तु होइ णातव्वं । अविसिट्ठम्मि वि अत्थे जुगवं च्चिय उभयरूवे वि ॥
अण्णो सव्वं णेयं जाणति सो जेण तेण सव्वण्णू । सव्वं च दरिसणिज्जं पासइ ता सव्वदरिसि त्ति ॥
णेया तु विसेस च्चिय सामण्णं चेव दरिसणिज्जं तु । ण य अण्णेयण्णाणे वि तस्स णो इट्ठसिद्धि त्ति ॥
गा० १३६०–१३७१ धर्मसं० पृ० ३४२ द्वि० ।

ष्टकर्मणोस्तद्धेतुत्वादेकवैकल्ये तदभावात् । औदारिकव्यपदेशोऽप्युदारत्वाच्च भुक्तेः । यदपि 'पंचेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां सूत्रोपदेशात् केवलिनः कवलाहारित्वं केचित् प्रतिपन्नाः' तदपि सूत्रार्थापरिज्ञानात् तत्र ह्येकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशाच्चिरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्घातावस्थायां निरन्तराहारो भगवांस्तेनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभवमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशोऽपि कवलाहार एव केवलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिक्षमम् यतो यदि नामास्मदादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि तथाऽनुमीयते तर्हि सर्वज्ञतापि तस्य कथमवसातुं शक्या दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनायोगात् श्रूयते च प्रकृताहारमन्तरेणाप्यौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला प्रथमतीर्थकृत्प्रभृतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति सूत्रभेदकरणनिमित्तासंभवात् यथान्याय्यमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तराहारवचनमप्यनुल्लङ्घितं भवेत् । अथापि स्यादतिशयदर्शनाच्चिरव्यवहितदोषावरणहानेरत्यन्तनुद्धातमस्वभावप्रतिपत्तिवत् प्रकृताहारविकला औदारिकशरीरस्थितिरात्यन्तिकी क्वचिद् यदि भवेत् तदाऽसंभवन्मुक्तीनां केवलिनां प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "असरीरा जीवघणा" इत्याद्यागमविरोधः प्रसज्येत, असदेतत्; यतः किमेवं सर्वज्ञस्यासत्त्वं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य तद्धेतुत्वम् ? न तावदाद्यः पक्षः धर्मिणोऽभावे तद्धर्मस्य प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्तेः । नापि द्वितीयः औदारिकशरीरस्य चिरतरकालावस्थायित्वस्याविरोधात् । न चातिशयदर्शनस्य तद्धेतुत्वे केवलिभुक्तिसिद्धिः । न च यदतिशयवत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभवतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु व्याप्तिदर्शनमात्रमेतत् अतः कियत्कालावस्थितिमात्रं केवलिनां शरीरस्थितेरिष्टं नात्यन्तिकम् । न च संयोगस्यात्यन्तिकी स्थितिः संभवति सत्यपि प्रकर्षदर्शने जीवकर्मणोरनादित्वेऽपि निर्लेपप्रतिपत्तेः संश्लेषस्थितिनियमस्य चानिष्टेरसंख्येयकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभवनाद् औदारिकशरीरस्य च निराहारस्य चिरतरकालस्थायिन उत्तरकालमशेषकर्मक्षयाद् विनिवृत्तावस्ति बाधकं सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वम् इदमेव च तत्त्वव्यवस्थायां सर्वत्राभ्युपगन्तव्यम् न ह्यन्यथावगतस्याप्यर्थस्यैतदन्तरेण तत्त्वव्यवस्थितिः अनुभूतस्यापि बाधकप्रत्ययप्रवृत्तौ मिथ्यात्वकल्पनया व्यवस्थापनात् । ततः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयतत्त्वसिद्धिः बाधकप्रमाणनिश्चयात् तद्विपरीतार्थप्रतिपत्तिः उभयोरनिश्चये दृष्टश्रुतयोरर्थयोः संदीतिरिति व्यवस्था सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं च प्रकृताहारवैकल्येऽपि सर्वज्ञौदारिकशरीरचिरस्थायित्वप्रतिपादकागमस्य समस्त्येवेति न किञ्चित् तस्य कवलाहारपरिकल्पनया । केवली च कवलाहारमश्नन् किं बुभुक्षया उत शरीरस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्या आहोस्वित् स्वभावतोऽश्नातीति वक्तव्यम् ? न तावदाद्यः पक्षः बुभुक्षाया दुःखरूपत्वात् तन्मूलदोषराशिनिवृत्तौ तस्या असंभवात् अनिवृत्तौ वा तत्प्रभवस्य दुःखसमूहस्य सद्भावे आत्यन्तिकसौख्यानुपपत्तिर्भगवति स्यात् । न च क्षुधुल्या शरीरवेदनेत्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि शरीरं स्थापयितुमिच्छुरश्नातीति चेत्, न; अनन्तवीर्यस्य भगवतः शरीरस्थितिमिच्छोः प्रकृताहारमन्तरेणापि तत्स्थापनासामर्थ्याविरोधात् शरीरतिष्ठापयिषाऽपि बुभुक्षावत् क्लेश एवेति न प्रक्षमप्रसादस्य निर्दोष इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि तृतीयपक्षाभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविकलस्यैव विवक्षितकालभाविशरीरस्थितिस्वभावकल्पनयैव दोषाभावाद् अन्यथाऽशिष्यव्यवहारेष्वपि तत्स्वभावकल्पनायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रवर्तनस्य तु व्यापारस्याहारलक्षणस्य तत्कालभाविविशिष्टावधिर्नार्थोऽभावेऽपि सद्भावो न विरुध्यते तीर्थप्रवर्तनस्य सद्भावनाविशेषोत्पन्नविशिष्टकालरूपत्वात् । तत्संक्लेशोपशमेऽपि च तीर्थप्रवर्तनं स्वयमभ्युपगतं परेण प्रकृताहारादिकं तु क्लेशोपशमनार्थं कथं तत्प्रसादतः कल्पयितुं युक्तम् ? न च भगवति क्लेशः नापि तदुपशमनवाञ्छा तस्येति कवलाहारपरिकल्पनायां भगवति पक्षत्रयेऽपि दोषानतिवृत्तेः प्रकारान्तरस्य चासंभवाच्च तत्र प्रकृताहारकल्पना युक्तिसंगता ।

---

१ स्याद्वाद० पृ० ४५८ पं० ४-५ । २ पृ० ६०८ पं० ११ टि० ५ । ३ "शरीरस्थितेर्हेतुप्रतिबद्धत्वं कवलि-भव."-पृ० टि० । ४-भयोर-आ० हा० वि० । ५ "पंचसमा नत्थि करा दहणमा वैयसा र्स्य" इति कैवल्ये सिद्धं सुभाषितम् । ६-पितुश्चिद्बुभुक्षा-आ० मो० । ७-स्व तत्कृ-म० श० बिना ।

रणान्तरायक्षयाच्च केवलम्' इति अत्र प्रथमं मोहक्षयस्ततो ज्ञानावरणादित्रयक्षयः सकृदिति व्याख्यानात्। तज्ज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्याद् दर्शनकाले ज्ञानाभावात् तत्काले च दर्शनाभावात्। सततं च भगवतः केवलिनः सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च सादिपर्यवसिते केवलज्ञानदर्शने इति वचनात्। कुतस्तत्सिद्धिरिति चेत्, निर्णीतमेतत् सर्वज्ञसिद्धिप्रस्तावे न पुनरिहोच्यते। केवलज्ञानदर्शनयोर्युगपद्भावः कुतः सिद्ध इति चेत्, सामान्य-विशेषविषययोर्विगतावरणयोरयुगपत्प्रतिभासायोगात् प्रतिबन्धकान्तराभावात्। सामान्यप्रतिभासो हि दर्शनं विशेषप्रतिभासो ज्ञानम्। तत्प्रतिबन्धकं ज्ञानावरणं दर्शनावरणं च। यदुदयादसदादेः केवलज्ञानदर्शनानाविर्भावः तयोश्च युगपदात्मविशुद्धिप्रकर्षविशेषात् परिक्षयसिद्धेः कथमिवायुगपत्प्रतिभासनं सामान्यविशेषयोः स्यात् प्रक्षीणाशेषमोहान्तरायस्य प्रतिबन्धान्तरं च कथमिव संभाव्येत येन युगपत्तद्वितयं न स्यात्? अस्तु नाम केवलं तत्त्वज्ञानं युगपत्सर्वभासनम्, मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानं तु कथमित्युच्यते"।

—अष्टश० अष्टस० पृ० २८१ पं० ५—।

"सोपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्यैकत्र यौगपद्यवचने हि सिद्धान्तविरोधः सूत्रकारस्य न पुनरनुपयोगस्य सह द्वावुपयोगौ न स्त इति वचनात्॥ सोपयोगयोर्ज्ञानयोः सह प्रतिषेधादिति निवेदयन्ति—

क्षायोपशमिकं ज्ञानं सोपयोगं क्रमादिति। नार्थस्य व्याहतिः काचित् क्रमज्ञानाभिधायिनः॥

निरुपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्य सहभाववचनसामर्थ्यात् सोपयोगस्य क्रमभावः क्षायोपशमिकस्येत्युक्तं भवति तथा च नार्थस्य हानिः क्रमभाविज्ञानावबोधकस्य सम्भाव्यते। अत्रापराकूतमनूद्य निराकुर्वन्नाह—

सोपयोगौ सह स्यातामित्यार्याः ख्यापयन्ति ये। दर्शनज्ञानरूपौ तौ न तु ज्ञानात्मकाविति॥
ज्ञानानां सह भावाय तेषामेतद्विरुध्यते। क्रमभावि च यज्ज्ञानमिति युक्तं ततो न तत्"॥

१-३० श्लो० ६-८ पृ० २५३ पं० ३०—।

"जुगवं वट्टइ णाणं केवलणाणिस्स दंसणं च तहा। दिणयरपयास-तापं जह वट्टइ तह मुणेयव्वं" ॥ १६० ॥
"सिद्धाणं सिद्धगई केवलणाणं च दंसणं खयियं। सम्मतमणाहारं, उवजोगा ण कमपउत्ती" ॥ ७३० ॥
"दंसणपुव्वं णाणं, छदमत्थाणं ण दोण्णि उवउग्गा। जुगवं जम्हा केवलि-णाहे जुगवं तु ते दोवि ॥ ४४ ॥

दंसणपुव्वं णाणं छदमत्थाणं" सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति छद्मस्थानां संसारिणाम्। कस्मात् "ण दोण्णि उवउग्गा जुगवं जम्हा" ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपन्न भवति यस्मात् "केवलिणाहे जुगवं तु ते दोऽवि" केवलिनाथे तु युगपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवत इति"—पृ० १६९ पं० ३-८।

अत्रेदमवधातव्यं विशेषावश्यकभाष्ये नन्दिचूर्ण्यां च पक्षत्रयं पुरस्कर्तॄणां नामानि अनिर्दिश्यैव सामान्यतो वर्णितम्, हरिभद्रीयायां मलयगिरीयायां च वृत्तौ क्रमोपयोगपक्षः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणादिसत्कत्वेन युगपदुपयोगपक्षः श्रीसिद्धसेनादिसत्कत्वेन एकोपयोगपक्षश्च श्रीवृद्धाचार्यादिसत्कत्वेन उपन्यस्तः परन्तु सम्मतिटीकाकारैः श्रीमदभयदेवैः युगपदुपयोगपक्षः श्रीमल्लवादिसत्कत्वेन एकोपयोगपक्षश्च प्रकरणकार-सिद्धसेनदिवाकर-सत्कत्वेन वर्णितः—

श्रीहरिभद्राभयदेवमलयगिरीणां पक्षद्वयपुरस्कर्तृविषयोऽयं मतभेदः वाचकवर्यैः श्रीमद्यशोविजयैरित्थं परिहृतः—"इदमिदानीं निरूप्यते—केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनं न वा, केवलज्ञानक्षणत्वं स्वसमानाधिकरणदर्शनक्षणाव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यं न वा? एवमाद्याः क्रमोपयोगवादिनां जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यपादानाम्, युगपदुपयोगवादिनां च मल्लवादिप्रभृतीनाम्, यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च महावादिश्रीसिद्धसेनदिवाकराणां साधारण्यो विप्रतिपत्तयः। यत्तु युगपदुपयोगवादित्वं सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिवृत्तावुक्तं तदभ्युपगमवादाभिप्रायेण न तु स्वतन्त्रसिद्धान्ताभिप्रायेण, क्रमाक्रमोपयोगद्वयपर्यनुयोगानन्तरमेव स्वपक्षस्य संमतावुद्भावितत्वादिति द्रष्टव्यम्"—ज्ञानबि० पृ० १५४ द्वि० पं० ५।

सार्वज्ञविषयकोक्तपक्षत्रयगतः पारस्परिको बलीयान् विवादस्तैरेव नयवादाश्रयेण इत्थं समाहितः—

"भेदग्राही व्यवहृतिनयं संश्रितो मल्लवादी पूज्याः प्रायः करणफलयोः सीम्नि शुद्धर्जुसूत्रम्।
भेदोच्छेदोन्मुखमधिगतः संग्रहं सिद्धसेनस्तस्मादेते न खलु विषमाः सूरिपक्षास्त्रयोऽपि॥
चित्सामान्यं पुरस्सदभावेवलाख्ये विशेषे तद्रूपेण स्फुटमभिहितं सादनन्तं यदेव।
सूक्ष्मैरंशैः क्रमवदिदमप्युच्यमानं न दुष्टं तत्सूरीणामियमभिमता मुख्यगौणव्यवस्था॥
तमोऽरगमविज्ञनु क्षणभिदा निदानोद्भवाः श्रुता बहुतराः श्रुते नयविवादपक्षा यथा।
तथा क इव विस्मयो भवतु सूरिपक्षत्रये प्रधानपदवी धियां क नु दवीयसी दृश्यते"॥

—ज्ञानबि० पृ० १६४ प्र० श्लो० २,३,४,।

अत्र तात्पर्यार्थः—यद्येकत्वं ज्ञान-दर्शनयोर्न स्यात् ततोऽल्पविषयत्वाद् दर्शनमनन्तं न स्यादिति "अणन्ते केवलणाणे अणंते केवलदंसणे" [ ] इत्यागमविरोधः प्रसज्येत। दर्शनस्य हि ज्ञानाद् भेदे **साकारग्रहणाद्**नन्तविशेषवर्तिज्ञानाद्**नाकारं** सामान्यमात्रावलम्बि केवलदर्शनं यतो **नियमेन**कान्तेनैव **परीत**मल्पं भवतीति कुतो विषयभेदादनन्तता ?

युगपदुपयोगद्वयवादी अनन्तं दर्शनं प्रशस्तमित्यस्यां प्रतिज्ञायां '**सागारग्गहणाहि य णिय-मऽपरित्तं**' इत्यकारप्रश्लेषात् साकारे विशेषे गतं यत् सामान्यं तस्य यद् ग्रहणं दर्शनं तस्य नियमोऽवश्यंभावस्तेनापरीतमपरिमाणमिति साकारगतग्रहणनियमेनापरीतत्वादिति हेतुमभिधत्ते। यदपरीतं तदनन्तं यथा केवलज्ञानम् अपरीतता च दर्शनस्य द्रव्य-गुण-कर्मादेः साकारस्य च सकलस्य द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिना स्वसामान्येन तावत्परिमाणेनाशून्यत्वात् सामान्यविकलस्य पर्यायस्यासंभवात्। विशेषतादात्म्यव्यवस्थितसामान्यस्य दर्शनविषयस्यानन्त्येन दर्शनस्यापरीतत्वं नासिद्धमिति भवति तस्यानन्त्यसिद्धिरिति व्यवस्थितः ॥ १४ ॥

[अभेदवाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादिदोषस्य क्रमवादिना समुद्धरणम् तस्य च पुनरभेदवादिना प्रतिसमाधानम्]

क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना तत्परिहारार्थमाह—

भण्णइ जह चउणाणी जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि ।
भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्यादिचतुर्ज्ञानी अपर्यवसितचतुर्ज्ञान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्वदोपलब्धिको व्यक्तबोधो ज्ञातदृष्टमापी ज्ञाता द्रष्टा संक्षेपवर्ती **चावश्यमेव युज्यते** तच्छक्तिसमन्वयात् **तथैतद्**पि एकत्ववादिना यदपर्यवसितादि केवलिनि प्रेर्यते तद् युज्यत एव।

अत्रैकत्ववादिना प्रतिसमाधानं भण्यते **यथैवार्हन् पञ्चज्ञानी** भवति **तथैतद**पि क्रमवादिना यदुच्यते भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवानिति च तदपि न भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः।

[भुक्ति-क्रमोपयोगयोश्छद्मना व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केषांचिन्मतस्य व्यावर्णनम्]

अत्र च छद्मस्थे किलोपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलिनि च छद्माभावान्न क्रमवान् ज्ञानदर्शनोपयोग इत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्नाः न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात् अन्यथा छद्मस्था अपि केवलिवत् क्रमोपयोगित्वात् सर्वज्ञाः स्युः सोऽपि वा न भवेत् तत एव सर्वज्ञवन्निरावरणास्ते सोऽपि वा सावरणः तत एव एकज्ञानिनो वा ते सोऽपि वा चतुर्ज्ञानी स्यात्।

[केवलिकवलाहारचर्चा]

[कवलाहारनिषेधवादस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

अत एव छद्मस्थे भुक्तिक्रियादर्शनात् केवलिनि तद्विजातीये भुक्तिक्रियाकल्पना न युक्ता-अन्यथा चतुर्ज्ञानित्वाऽकेवलित्व-संसारित्वादयोऽपि तत्र स्युः—न देहित्वं तद्भुक्तिकारणं तथाभूतवाक्प्रयु-

---

१ "अणंते नाणे केवलिस्स, अणंते दंसणे केवलिस्स, निव्वुडे नाणे केवलिस्स, निव्वुडे दंसणे केवलिस्स"-भगवती० श० ५ उ० ४ सू० १८५ पृ० २११। २-कार वि-वृ० बा० भा० विना। ३-द्दणे नि-वृ०। ४-लद्द-वृ०। ५-विषयिता-वा० वि०। ६-विर्धा ति। भा-बा० बा०। ७-तसनेकत्व-वृ० आ० हा० वि०। ८ "युगपदुपयोगवादी"-वृ० टि०। ९ "क्रमवर्तमानो ज्ञाता द्रष्टा च नियमेन"-ज्ञानबिं० पृ० १५५ प्र० पं० १२। १०-र्त्तो यावदु-वृ० भा० बा० आ० विना। ११ "मत्यादिचतुर्ज्ञानी क्रमोपयोग केवलिनि"-ज्ञानबिं० पृ० १५५ प्र० पं० ११। १२-दृष्टत्व न हि भा० हा० वि०। १३ इदं सर्वं व्याख्यानं कृते भगवन्तेण चर्चेन लिखते—नरि० ३ पृ० १० इ० ८३। १४ "केवलिनि"—वृ० टि०।

एककर्मणोस्तद्धेतुत्वादेकवैकल्ये तदभावात् । औदारिकव्यपदेशोऽप्युदारत्वान्न भुक्तेः । यदपि 'एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां सूत्रोपदेशात् केवलिनः कवलाहारित्वं केचित् प्रतिपन्नाः' तदपि सूत्रार्थापरिज्ञानात् तत्र ह्येकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशान्निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्घातावस्थायां निरन्तराहारो भगवांस्तेनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभवमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशेऽपि कवलाहार एव केवलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिक्षमम् यतो यदि नामास्मदादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि तथाऽनुमीयते तर्हि सर्वज्ञतापि तस्य कथमवसातुं शक्या दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनायोगात् श्रूयते च प्रकृताहारमन्तरेणाप्यौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला प्रथमतीर्थकृत्प्रभृतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति सूत्रभेदकरणनिमित्तासंभवात् यथान्यासमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तराहारवचनमप्यनुल्लङ्घितं भवेत् । अथापि स्यादतिशयदर्शनान्निरवशेषदोषावरणहानेरत्यन्तशुद्धात्मस्वभावप्रतिपत्तिवत् प्रकृताहारविकला औदारिकशरीरस्थितिरात्यन्तिकी क्वचिद् यदि भवेत् तदाऽसंभवन्मुक्तीनां केवलिनां प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "असरीरा जीवघणा" इत्याद्यागमविरोधः प्रसज्येत, असदेतत्; यतः किमेवं सर्वज्ञस्यासत्त्वं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य तद्धेतुत्वम् ? न तावदाद्यः पक्षः धर्मिणोऽभावे तद्धर्मस्य प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्तेः । नापि द्वितीयः औदारिकशरीरस्य चिरतरकालावस्थायित्वस्याविरोधात् । न चातिशयदर्शनस्य तद्धेतुत्वे केवलिभुक्तिसिद्धिः । न च यदतिशयवत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभवतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु व्याप्तिदर्शनमात्रमेतत् अतः कियत्कालावस्थितिमात्रं केवलिनां शरीरस्थितेरिष्टं नात्यन्तिकम् । न च संयोगस्यात्यन्तिकी स्थितिः संभवति सत्यपि प्रकर्षदर्शने जीवकर्मणोरनादित्वेऽपि निश्लेषप्रतिपत्तेः संश्लेषस्थितिनियमस्य चानिष्टेरसंख्येयकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभवनाद् औदारिकशरीरस्य च निराहारस्य चिरतरकालस्थायिन उत्तरकालमशेषकर्मक्षयाद् विनिवृत्तावस्ति साधनं सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वम् इदमेव च तत्त्वव्यवस्थायां सर्वैराभ्युपगन्तव्यम् न दृष्टसाधर्म्यतस्तादर्थ्यस्यैतदन्तरेण तत्त्वव्यवस्थितिः अनुभूतस्यापि बाधकप्रत्ययप्रवृत्तौ मिथ्यात्वरूपतया व्यवस्थापनात् । ततः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयतत्त्वसिद्धिः बाधकप्रमाणनिश्चयात् तद्विपरीतार्थप्रतिपत्तिः उभयोरनिश्चये दृष्टश्रुतयोरर्थयोः संशीतिरिति व्यवस्था सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं च प्रकृताहारवैकल्येऽपि सर्वज्ञौदारिकशरीरचिरस्थायित्वप्रतिपादकागमस्य समस्त्येवेति न किञ्चित् तस्य कवलाहारपरिकल्पनया । केवली च कवलाहारमश्नन् किं बुभुक्षया उत शरीरस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्या आहोस्वित् स्वभावतोऽश्नातीति वक्तव्यम् ? न तावदाद्यः पक्षः बुभुक्षाया दुःखरूपत्वात् तन्मूलदोषराशिनिवृत्तौ तस्या असंभवात् अनिवृत्तौ वा तत्प्रभवस्य दुःखसमूहस्य सद्भावे आत्यन्तिकसौख्यानुपपत्तिर्भगवति स्यात् । न च क्षुधुल्या शरीरवेदनेत्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि शरीरं स्थापयितुमिच्छुरश्नातीति चेत्, न; अनन्तवीर्यस्य भगवतः शरीरस्थितिमिच्छोः प्रकृताहारमन्तरेणापि तत्स्थापनासामर्थ्याविरोधात् शरीरतिष्ठापयिषाऽपि बुभुक्षावत् क्लेश एवेति न प्रथमपक्षाद्स्य विशेष इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि तृतीयपक्षाभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविकलस्यैव विवक्षितकालभाविशरीरस्थितिस्वभावकल्पनयैव दोषाभावाद् अन्यथाऽशिष्टव्यवहारेष्वपि तत्स्वभावकल्पनायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रवर्तनस्य तु व्यापारव्याहारलक्षणस्य तत्कालभाविविवक्षाविरहितस्वभावेऽपि सद्भावो न विरुध्यते तीर्थप्रवर्तनस्य सद्भावनाविशेषोत्पन्नविशिष्टफलरूपत्वात् । सकलक्लेशोपरमेऽपि च तीर्थप्रवर्तनं स्वयमभ्युपगतं परेण प्रकृताहारादिकं तु क्लेशोपशमनार्थं कथं तत्स्वभावतः कल्पयितुं युक्तम् ? न च भगवति क्लेशः नापि तदुपशमनवाञ्छा तस्येति कवलाहारपरिकल्पनायां भगवति पक्षत्रयेऽपि दोषानतिवृत्तेः प्रकारान्तरस्य चासंभवाच्च तत्र प्रकृताहारकल्पना युक्तिसंगता ।

---

१ स्याद्वादर० पृ० ४५८ पं० ४-५ । २ पृ० ६०८ पं० २२ टि० ५ । ३ "शरीरस्थितेरेतुरुचितवस्तुरिति प्रव."-इ० टि० । ४-भवयोर-आ० हा० वि० । ५ "पंचदमा नत्थि जरा एहसमा वेयणा नत्थि" इति केवलज्ञाने विधुतं सुभाषितम् । ६-विवुद्धिबुभुक्षा-आ० मो० । ७-इह तद्धा-ब० का० विना ।

[अक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेद् केवलं किमिति मनःपर्यायवदागमे तस्य ज्ञानमात्रतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपतया द्वैविध्येन वर्णनमिति चोद्ये मर्मोद्घाटनम्]

यद्यक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलं किमिति मनःपर्यायज्ञानवत् तद् ज्ञानत्वेनैव न निर्दिष्टम् ? तस्मात् "केवलणाणे केवलदंसणे" [ ] इति भेदेन सूत्रनिर्देशात् क्रमेण युगपद्वा भिन्नमुपयोगद्वयं केवलावबोधरूपमित्याशङ्क्याह—

जेण मणोविसयगयाण दंसणं णत्थि दव्वजायाण ।
तो मणपज्जवणाणं णियमा णाणं तु णिद्दिट्ठं ॥ १९ ॥

यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां परमनोद्रव्यविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यस्य चिन्त्यमानस्य घटादेर्लिङ्गिनो गमकतोपपत्तेः दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति द्रव्यरूपाणां चिन्त्यमानाऽऽत्मकपरमनोद्रव्यगतानां चिन्तयविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यार्थगमकत्वात् तस्माद्धि मनःपर्याय-ज्ञानं विशेषाकारत्वाद् ज्ञानमेव प्राग्दर्शनाभावाद् प्राक्केऽपि तदभावः ततो मनःपर्यायाख्यो बोधो नियमाद् ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टो न तु दर्शनम् । केवलं तु सामान्यविशेषोपयोगैकरूपत्वात् केवलं ज्ञानं केवलं दर्शनं चेत्यागमे निर्दिष्टम् ॥ १९ ॥

[एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोभयरूपतया शास्त्रे पाठात् तस्य कथंचिदनेकरूपताभ्युपगमनम्]

तथा पुनरप्येकरूपतामुपविद्यामनेकरूपतां दर्शयन्नाह—

चक्खुअचक्खुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणविअप्पा ।
परिपढिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां स्वसमये दर्शनविकल्पा भेदाः परिपठितास्तेन दर्शनमध्ये पाठाद् दर्शनमपि केवलम् ज्ञानमध्ये पाठाद् ज्ञानमपि अतो भिन्ने एव केवलज्ञानदर्शने न चात्यन्तं तयोर्भेद एव केवलान्तर्भूतत्वेन तयोरभेदात्, न चैवमभेदाद्वैतमेव सूत्रयुक्तिविरोधात् तत्परिच्छेद्यकस्वभावतया कथंचिदेकत्वेऽपि तथा तद्व्यपदेशात् ॥ २० ॥

[एकदेशिना मत्युपयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलोपयोगस्य द्विरूपत्वसमर्थनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेणाह—

दंसणमोग्गहमेत्तं 'घडो' त्ति णिव्वण्णणा हवइ णाणं ।
जह एत्थ केवलाण वि विसेसणं एत्तियं चेव ॥ २१ ॥

अवग्रहमात्रं मतिरूपे बोधे दर्शनम् 'इदम्' 'तत्' इत्यव्यपदेश्यम् 'घटः' इति निश्चयेन वर्णना निश्चयात्मिका मतिज्ञानं यथेह तथेहापीति दार्ष्टान्तिकं योजयति जह एत्थ इत्यादिना केवलयोरप्येतन्मात्रेणैव विशेषः एकान्तभेदाभेदपक्षे तत्स्वभावयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाद् मतावर्ग्रहस्यैकरूपयोराभिनिबोधिकरूपयोस्तत्तद्रूपतया तथाव्यपदेशासमागादनात् कथंचिदेकानेकात्मकत्वोपपत्तेर्भेदैकान्ते तयोरप्यभावापत्तेः ॥ २१ ॥

---

१ चिन्त्यताधि-भां० मां० । चितिताधि-वा० बा० । चित्याधि-हा० वि० । २ मतिज्ञा-आ० । "[illegible] इति निश्चयेन वर्णना तदाकाराभिलाप इति यावत् । कारणे कार्योपचाराच्च घटाकाराभिलापजनकं घटे यथाऽत्रैवं तथा केवलयोरप्येतावन्मात्रेण विशेषः"—ज्ञानबिं० पृ० १६० द्वि० पं० ११ । ३ प्र० पृ० पं० १०

अत्र तात्पर्यार्थः—यद्येकत्वं ज्ञान-दर्शनयोर्न स्यात् ततोऽल्पविषयत्वाद् दर्शनमनन्तं न स्यादिति "अणन्ते केवलणाणे अणंते केवलदंसणे" [ ] इत्यागमविरोधः प्रसज्येत। दर्शनस्य हि ज्ञानाद् भेदे **साकारग्रहणाद**नन्तविशेषवर्तिज्ञानाद**नाकारं** सामान्यमात्रावलम्बि केवलदर्शनं यतो **नियमेनै**कान्तेनैव **परीत**मल्पं भवतीति कुतो विषयभेदादनन्तता ?

युगपदुपयोगद्वयवादी अनन्तं दर्शनं प्रज्ञप्तमित्यस्यां प्रतिज्ञायां '**सागारग्गहणाहि य णियमऽपरित्तं**' इत्यकारप्रश्लेषात् साकारे विशेषे गतं यत् सामान्यं तस्य यद् ग्रहणं दर्शनं तस्य नियमोऽवश्यंभावस्तेनापरीतमपरिमाणमिति साकारगतग्रहणनियमेनापरीतत्वादिति हेतुमभिधत्ते। यदपरीतं तदनन्तं यथा केवलज्ञानम् अपरीतता च दर्शनस्य द्रव्य-गुण-कर्मादेः साकारस्य च सकलस्य द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिना स्वसामान्येन तावत्परिमाणेनाशून्यत्वात् सामान्यविकलस्य पर्यायस्यासंभवात्। विशेषतादात्म्यव्यवस्थितसामान्यस्य दर्शनविषयस्यानन्त्येन दर्शनस्यापरीतत्वं नासिद्धमिति भवति तस्यानन्त्यसिद्धिरिति व्यवस्थितः॥ १४॥

[अभेदवाद्युक्तस्य केवले अपर्यवसितत्वादिदोषस्य क्रमवादिना समुद्धरणम् तस्य च पुनरभेदवादिना प्रतिसमाधानम्]

क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना तत्परिहारार्थमाह—

भण्णइ जह चउणाणी जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि।
भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि॥ १५॥

यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्यादि**चतुर्ज्ञानी** अपर्यवसितचतुर्ज्ञान उत्पद्यमानतज्ज्ञानसंवेदोपलम्भिको व्यक्तबोधो ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता द्रष्टा संक्षेपवर्ती **चावश्यमेव युज्यते** तच्छक्तिसमन्वयात् **तथैतदपि** एकत्ववादिना यैरपर्यवसितादि केवलिनि प्रेर्यते तद् युज्यत एव।

अथैकत्ववादिना प्रतिसमाधानं भण्यते **यथैवार्हन् पञ्चज्ञानी** भवति **तथैतदपि** क्रमवादिना यदुच्यते भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवानिति च तदपि न भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः।

[भुक्ति-क्रमोपयोगयोश्छद्मना व्याप्तिं स्वीकुर्वतां केषांचिन्मतस्य व्यावर्णनम्]

अत्र च छद्मस्थे किलोपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलिनि च छद्माभावात्र क्रमवान् ज्ञानदर्शनोपयोग इत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्नाः न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात् अन्यथा छद्मस्था अपि केवलिवत् क्रमोपयोगित्वात् सर्वज्ञाः स्युः सोऽपि वा न भवेत् तत एव सर्वज्ञवन्निरावरणाश्च सोऽपि वा सावरणः तत एव एकज्ञानिनो वा ते सोऽपि वा चतुर्ज्ञानी स्यात्।

[केवलिकवलाहारचर्चा]

[कवलाहारनिषेधवादस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

अत एव छद्मस्थे भुक्तिक्रियादर्शनात् केवलिनि तद्विजातीये भुक्तिक्रियाकल्पना न युक्ता–अन्यथा छद्मस्थत्वाऽकेवलित्व-संसारित्वादयोऽपि तत्र स्युः—न देहित्वं तद्भुक्तिकारणं तथाभूतरागाद्यु-

१ "अणन्ते णाणे केवलिस्स, अणंते दंसणे केवलिस्स, निव्वुडे नाणे केवलिस्स, निव्वुडे दंसणे केवलिस्स"–भगवती० श० ५ उ० ४ सू० १८५ पृ० २११। २-वाद वि-मु० बा० भा० विना। ३-दर्शने नि-मु०। ४-तद्-मु०। ५-विकल्पस्य-ता० वि०। ६-स्थिति सी। भा०-बा० बा०। ७-तमनेकान्त मु० आ० हा० वि०। ८ "भुत्त-मुत्तंकेवलं"–मु० टि०। ९ "ज्ञानदर्शनी ज्ञाता द्रष्टा च नियमेन"–ज्ञान० पृ० १५९ प्र० पं० १३। १०-नी यावत्-मु० भा० बा० बा० विना। ११ "यदपर्यवसितत्वादि क्रमभावेन केवलिनि"–ज्ञान० पृ० १५९ प्र० पं० १३। १२-स्थान न हि भा० हा० वि०। १३ इदं सर्वं शाकटायनकृते भक्तिप्रकरणे ...लिखते—गाथा० २ पृ० ३४ इ० ...। १४ "केवलिनि"—मु० टि०।

[पुनरप्येकदेशिना क्रमिकभेदं दूषयितुं शास्त्रीययुक्त्या ज्ञान-दर्शनयोः कथंचिदन्तर-व्यवस्थापनम्]

इतश्च कथञ्चिद् भेदः—

दंसणपुव्वं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।
तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण अण्णत्तं ॥ २२ ॥

दर्शनपूर्वं ज्ञानम्, ज्ञाननिमित्तं तु दर्शनं नास्ती[1]त्युक्तं यतः सामान्यमुपलभ्य पश्चाद् विशेषमुपलभते न विपर्ययेणेत्येवं छद्मस्थावस्थायां हेतुहेतुमद्भावक्रमः । तेनाप्यवगच्छामः कथञ्चित् तयोर्भेद इति । अयं च क्षयोपशमनिबन्धनः क्रमः केवलिनि च तदभावादक्रम इत्युक्तम् ॥२२॥

[एकदेशीये अवग्रहमात्रमतिज्ञानस्य दर्शनत्वाभ्युपगमे समापततो दोषस्याभिधानं तत्समर्थनं च]

यदुक्तम् 'अवग्रहमात्रं मतिज्ञानं दर्शनम्' इत्यादि[2] तदयुक्तम् अतिव्याप्तेरित्याह—

जइ ओग्गहमेत्तं दंसणं ति मण्णसि विसेसिअं णाणं ।
मइणाणमेव दंसणमेवं सइ होइ निप्फण्णं ॥ २३ ॥
एवं सेसिंदियदंसणम्मि नियमेण होइ ण य जुत्तं ।
अह तत्थ णाणमेत्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ॥ २४ ॥

यदि मत्यवबोधे अवग्रहमात्रं दर्शनं विशेषितं ज्ञानमिति मन्यसे मतिज्ञानमेव दर्शनमित्येवं सति प्राप्तम् न चैतद् युक्तम् । "स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः" [तत्त्वार्थ० अ० २ सू० ९] इति सूत्रविरोधात् ॥ २३ ॥

एवं शेषेन्द्रियदर्शने[3]ष्वप्यवग्रह एव दर्शनमित्यभ्युपगमेन मतिज्ञानमेव तदिति । न च तद् युक्तं पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । अथ तेषु श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु दर्शनमपि भवत् तद् ज्ञानमेव, मात्रशब्दस्य दर्शनव्यवच्छेदकत्वात् । अत एव तत्र 'श्रोत्रज्ञानम्' इत्यादिव्यपदेश उपलभ्यते 'श्रोत्रदर्शनम्' 'घ्राणदर्शनम्' इत्यादिव्यपदेशस्तु नागमे क्वचित् प्रसिद्धस्तर्हि चक्षुष्यपि तथैव गृह्यतां 'चक्षुर्ज्ञानम्' इति न तु 'चक्षुर्दर्शनम्' इति । अथ तत्र दर्शनम् इतरत्रापि तथैव गृह्यताम् । ज्ञानदर्शनयोरुपलम्भरूपत्वे अविशेषप्रसङ्गस्तयोरिति चेत् एवमेतद्रूपतया स्वभावभेदात् तु भेद इति ॥२४॥

[ज्ञान एव चक्षुरचक्षुर्दर्शनप्रवादसमर्थनाय दर्शनपदस्य अर्थाभिधानम्]

नन्ववग्रहस्य मतिभेदत्वाद् मतेश्च ज्ञानरूपत्वाद् अवग्रहरूपस्य दर्शनस्याभाव एव भवेद् उच्यते—

णाणं अपुट्ठे अविसए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।
मोत्तूण लिंगओ जं अणागयाईयविसएसु ॥ २५ ॥

[6]अस्पृ(स्पृ)ष्टेऽर्थरूपे चक्षुषा य उदेति प्रत्ययः स चक्षुर्दर्शनं ज्ञानमेव सत् इन्द्रियाणामविषये च परमाण्वादौ अर्थे मनसा ज्ञानमेव सद् अचक्षुर्दर्शनम्, मुक्त्वा मेघोन्नतिरूपा-

---

१ पृ० ६१२ पं० ३ । २ पृ० ६१७ गा० २१ पं० २६ । ३–णमित्तं बृ० । ४ प्र० पृ० पं० १५ । ५–धमेतत्स्वरूप–भा० भा० । ६ "अस्पृष्टेऽर्थे"—ज्ञानबिं० पृ० १६१ द्वि० पं० ११ ।

ष्कर्मणोस्तद्धेतुत्वादेकवैकल्ये तदभावात् । औदारिकव्यपदेशोऽप्युदारत्वान्न भुक्तेः । यदपि 'एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणां सूत्रोपदेशात् केवलिनः कवलाहारित्वं केचित् प्रतिपन्नाः' तदपि सूत्रार्थापरिज्ञानात् तत्र ह्येकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशान्निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्घातावस्थायां निरन्तराहारे भगवांस्तेनाहारेण भवेत् । यदपि 'यथासंभवमाहारव्यवस्थितेः सह निर्देशोऽपि कवलाहार एव केवलिनो व्यवस्थाप्यते युक्त्या अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति' तदपि न युक्तिक्षमम् यतो यदि नामास्मदादेः प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि तथाऽनुमीयते तर्हि सर्वज्ञतापि तस्य कथमवसातुं शक्या दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनायोगात् श्रूयते च प्रकृताहारमन्तरेणाप्यौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला प्रथमतीर्थकृत्प्रभृतीनाम् । न च तदियत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति सूत्रभेदकरणनिमित्तासंभवात् यथान्यासमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु एवं च निरन्तराहारवचनमप्यनुल्लङ्घितं भवेत् । अथापि स्यादतिशयदर्शनादशेषदोषावरणहानेरत्यन्तशुद्धात्मस्वभावप्रतिपत्तिवत् प्रकृताहारविकला औदारिकशरीरस्थितिरात्यन्तिकी क्वचिद् यदि भवेत् तदाऽसंभवन्मुक्तीनां केवलिनां प्रमाणतः प्रतिपत्तेः "असरीरा जीवघणा" इत्याद्यागमविरोधः प्रसज्येत, असदेतत्; यतः किमियं सर्वज्ञस्यासत्त्वं प्रतिपादयितुमभिप्रेतम् उतातिशयदर्शनस्य तद्धेतुत्वम् ? न तावदाद्यः पक्षः धर्मिणोऽभावे तद्धर्मस्य प्रस्तुतस्य साधयितुमशक्तेः । नापि द्वितीयः औदारिकशरीरस्य चिरतरकालावस्थायित्वस्याविरोधात् । न चातिशयदर्शनस्य तद्धेतुत्वे केवलिभुक्तिसिद्धिः । न च यदतिशयवत् तदात्यन्तिकमतिशयमनुभवतीति सर्वत्र साध्यते किन्तु व्याप्तिदर्शनमात्रमेतत् अतः कियत्कालावस्थितिमात्रं केवलिनां शरीरस्थितेरिदं नात्यन्तिकम् । न च संयोगस्यात्यन्तिकी स्थितिः संभवति सत्यपि प्रकर्षदर्शने जीवकर्मणोरनादित्वेऽपि विश्लेषप्रतिपत्तेः संश्लेषस्थितिनियमस्य चानिष्टेरसंख्येयकालादूर्ध्वं पुद्गलपरिणतेः सर्वस्या अन्यथाभवनाद् औदारिकशरीरस्य च निराहारस्य चिरतरकालस्थायिन उत्तरकालमशेषकर्मक्षयाद् विनिवृत्तावपि साधनं सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वम् इदमेव च तत्त्वव्यवस्थायां सर्वत्राभ्युपगन्तव्यम् न ह्यध्यक्षादवगतस्याप्यर्थस्यैतदन्तरेण तत्त्वव्यवस्थितिः अनुभूतस्यापि बाधकप्रत्ययप्रवृत्तौ मिथ्यात्वरूपतया व्यवस्थापनात् । अतः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वादेव प्रमाणप्रमेयतत्त्वसिद्धिः बाधकप्रमाणनिश्चयात् तद्विपरीतार्थप्रतिपत्तिः उभयोरनिश्चये दृष्टश्रुतयोरर्थयोः संशीतिरिति व्यवस्था सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं च प्रकृताहारवैकल्येऽपि सर्वज्ञौदारिकशरीरचिरस्थायित्वप्रतिपादकागमस्य समस्त्येवेति न किञ्चित् तस्य कवलाहारपरिकल्पनया । केवली च कवलाहारमश्नन् किं बुभुक्षया उत शरीरस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्या आहोस्वित् स्वभावतोऽश्नातीति वक्तव्यम् ? न तावदाद्यः पक्षः बुभुक्षाया दुःखरूपत्वात् तन्मूलदोषराशिनिवृत्तौ तस्या असंभवात् अनिवृत्तौ वा तत्प्रभवस्य दुःखसमूहस्य सद्भावे आत्यन्तिकसौख्यानुपपत्तिर्भगवति स्यात् । न च क्षुतुल्या शरीरवेदनेत्युक्तम् । बुभुक्षामन्तरेणापि शरीरं स्थापयितुमिच्छुरश्नातीति चेत्, न, अनन्तवीर्यस्य भगवतः शरीरस्थितिमिच्छोः प्रकृताहारमन्तरेणापि तत्स्थापनासामर्थ्याविरोधात् शरीरप्रतिष्ठापयिषाऽपि बुभुक्षावत् क्लेश एवेति न प्रथमपक्षाद्स्य विशेष इति न द्वितीयः पक्षोऽपि । नापि तृतीयपक्षाभ्युपगमोऽपि युक्तः प्रकृताहारविकलस्यैव विवक्षितकालभाविशरीरस्थितिस्वभावकल्पनयैव दोषाभावाद् अन्यथाऽशिष्टव्यवहारेष्वपि तत्स्वभावकल्पनायाः प्रसङ्गात् । तीर्थप्रवर्तनस्य तु व्यापारव्याहारलक्षणस्य तत्कालभाविविवक्षाचिकीर्षाभावेऽपि सद्भावो न विरुध्यते तीर्थप्रवर्तनस्य सद्भावनाविशेषोत्पन्नविशिष्टकर्मफलरूपत्वात् । सकलक्लेशोपरमेऽपि च तीर्थप्रवर्तनं स्वयमभ्युपगतं परेण प्रकृताहारादिकं तु क्लेशोपशमनार्थं कथं तत्स्वभावतः कल्पयितुं युक्तम् ? न च भगवति क्लेशः नापि तदुपशमनवाञ्छा नश्यति कवलाहारपरिकल्पनायां भगवति पक्षत्रयेऽपि दोषानतिवृत्तेः प्रकारान्तरस्य चासंभवान्न तत्र प्रकृताहारकल्पना युक्तिसंगता ।

---

१ स्याद्वादर० पृ० ४५८ पं० ४-५ । २ पृ० ६०८ पं० २२ टि० ५ । ३ "शरीरभिन्नेऽरहेतुशरीरसद्भावेष्टिरिति भाव."-पृ० टि० । ४-भवयोर-आ० हा० वि० । ५ "पंचसमा नत्थि वरा सरागमा वेयणा नत्थि" इति केवल्यन्दरे विधुते सुभाषितम् । ६-पिपुरिक्षुभुक्षा-भां० मां० । ७-स्त तन्न्या-व० व० विना ।

लिङ्गाद् भविष्यदर्थो नदीपूराद् वोपर्युपरिवृष्टौ वा निश्चितविषयं यत् ज्ञानं तस्यास्पृष्ट(स्पृ)ष्टाविषयार्थस्याप्यदर्शनत्वात् ॥ २५ ॥

[अस्पृष्टाविषयावगाहित्वेऽपि न मनःपर्यायबोधस्य दर्शनत्वप्रसङ्ग इति सयुक्तिकं प्रतिपादनम्]

यद्यस्पृष्टेऽविषयार्थज्ञानं दर्शनमभिधीयते ततः—

मणपज्जवणाणं दंसणं ति तेणेह होइ ण य जुत्तं।
भण्णइ णाणं णोइंदियम्मि ण घडादओ जम्हा ॥ २६ ॥

एतेन न्यायेन मनःपर्यायज्ञानमपि दर्शनं प्राप्तं परकीयमनोगतानां घटादीनामालम्ब्यानां तत्रास्पृष्टत्वेनास्पृष्टेऽविषये च घटाद्यर्थे तस्य भावात् न चैतद् युक्तम् आगमे तस्य दर्शनत्वेनापाठात्। भण्यते यतोऽसाव(म्) णोइंदियम्मि मनोवर्गणाख्ये मनोविशेषे प्रवर्तमानं मनःपर्यायबोधरूपं ज्ञानमेव न दर्शनं यस्माद्बाह्या घटादयो नास्य विषयो लिङ्गानुमेयत्वात् तेषाम्। तथा चागमः "जाणइ बज्झेऽणुमाणेणं" [विशेषा० भा० गा० ८१४]। ननु च परकीयमनोगतार्थालम्बनविकल्पस्योभयरूपत्वात् किमिति तद्ग्राहिणो मनःपर्यायावबोधस्य न दर्शनरूपता? न, मनोविकल्पस्य बाह्यार्थचिन्तनरूपस्य विकल्पात्मकत्वेन ज्ञानरूपत्वात् तद्ग्राहिणो मनःपर्यायज्ञानस्यापि तद्रूपतैव घटादेस्तु तत्र परोक्षतैवेति दर्शनस्याभाव एव मनोविकल्पाकारस्योभयरूपत्वेऽपि छाद्मस्थिकोपयोगस्य परिपूर्णवस्तुग्राहकत्वासंभवाच्च न मनःपर्यायज्ञाने दर्शनोपयोगसंभवः ॥ २६ ॥

[अस्पृष्टाविषयावगाहि ज्ञानमेव दर्शनम् न ततः पृथगिति प्रतिपादनम्]

किञ्च,

मइसुयणाणणिमित्तो छउमत्थे होइ अत्थउवलंभो।
एगयरम्मि वि तेसिं ण दंसणं दंसणं कत्तो? ॥ २७ ॥

मतिश्रुतज्ञाननिमित्तश्छद्मस्थानामर्थोपलम्भ उक्त आगमे। तयोरेकतरस्मिन्नपि न दर्शनं संभवति न तावदवग्रहो दर्शनं तस्य ज्ञानात्मकत्वात् ततः कुतो दर्शनम्? नास्तीत्यर्थः। अस्पृष्टेऽविषये चार्थे ज्ञानमेव दर्शनं नान्यदिति प्रकरणार्थः ॥ २७ ॥

[अस्पृष्टार्थावगाहित्वेऽपि श्रुतज्ञानस्य दर्शनत्वाभावप्रतिपादनम्]

ननु श्रुतमस्पृष्टे विषये किमिति दर्शनं न भवेत्? इत्याह—

जं पच्चक्खग्गहणं ण इन्ति सुयणाणसम्मिया अत्था।
तम्हा दंसणसद्दो ण होइ सयले वि सुयणाणे ॥ २८ ॥

यस्मात् श्रुतज्ञानप्रमिताः पदार्था उपयुक्ताध्ययनविषयास्तथाभूतार्थवाचकत्वात् श्रुतशब्दस्य प्रत्यक्षं न गृह्यन्ते अतो न श्रुतं चक्षुर्दर्शनसंज्ञम्, मानसमचक्षुर्दर्शनं श्रुतं भविष्यतीत्येतदपि नास्ति अवग्रहस्य मतित्वेन पूर्वमेव दर्शनतया निरस्तत्वात् ॥ २८ ॥

---

१ "तस्मात्स्पृष्टाविषयार्थस्यापि दर्शनत्वेनाव्यवहारात्"—ज्ञानबि० पृ० १६१ प्र० पं० १। २-ततो मनो-भां० मां०। ३-इंद्रियम्मि भां० मां० विना।

४ "दव्वमणोपज्जाए जाणइ पासइ य तग्गएऽणंते। तेणावभासिए उण जाणइ बज्झेऽणुमाणेणं" ॥— विशेषा० भा० पृ० ६१४ द्वि०।

५-गम्यो परिपू-हा० वि०। ६ न चाय-बृ० भा० हा० वि०। ७-दार्थ उ-भां० मां० विना। ८-छाने अ-बृ० भा० बा० विना। ९ प्र० पृ० पं० ३०।

[पूर्वपक्षं प्रतिविधातुमुपयोगक्रमसामान्यस्य छद्मना व्याप्तिं निरस्य भुक्तेरपि तेन सह व्याप्त्यभावे तात्पर्यख्यापनम्]

अथ प्रतिविधीयते यदुक्तम् 'छद्मस्थे उपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलिनि च छद्माभावादुपयोगक्रमाभावः' तत्र क्रमोपयोगस्य क्षयोपशमकार्यत्वात् केवलिनि च तदभावात् क्रमोपयोगलक्षणस्य तत्कार्यस्याभावः । तथाहि-यत् यत्कारणं तत् तदभावे न भवति यथा चक्षुरभावे चक्षुर्ज्ञानम् क्षयोपशमकारणश्च क्रमोपयोग इति क्षायिकोपयोगवति केवलिनि क्रमोपयोगाभावः । अथ क्षयोपशमाभावे भवतु तत्र मतिज्ञानादिक्रमवदुपयोगाभावः केवलज्ञानदर्शनयोस्तु क्षायिकत्वात् कथं क्षयोपशमाभावे तयोः क्रमाभावः ? उच्यते, यद् यदाऽविकलकारणं तत् तदाऽवश्यंतया प्रादुर्भवति यथा अन्त्यावस्थाप्राप्तक्षित्यादिसामग्रीसमयेऽङ्कुरः अविकलकारणं च केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनम् स्वावरणक्षयलक्षणाविकलकारणसद्भावेऽपि तदा तस्यानुत्पत्तावतद्धेतुकत्वप्रसक्तेः साकारानाकारनियमो न भवेत् । अनावृतस्य तदसंभवात् इति प्रतिपादितत्वात् । क्रमोत्पत्तिस्वभावप्रकल्पनायां क्षायिकत्वं तस्य परित्यक्तं स्यात् अध्यक्षसिद्धे च क्रमे तत्स्वभावप्रकल्पना युक्तिसंगता अन्यथाऽतिप्रसङ्गः सर्वभावव्यवस्थाविलोपप्रसक्तेः । न च यो यज्जातीये दृष्टः सोऽन्यत्रातज्जातीये न भवति इत्येतदत्र विवक्षितं किं तर्हि कारणाभावे कार्यं न भवति अविकलकारणं [illegible] तदत्र प्रतिपादयितुमभिमतमाचार्यस्य ।

[केवलिनि कवलाहारप्रसाधयितुं बाधकप्रमाणनिरासपूर्वकं साधकप्रमाणप्रदर्शनम्]

तेन यदि केवलिनो भुक्तिकारणाभावः सिद्धो भवेत् प्रतिबन्धकत्वं वा स्वकार्यकरणे कारणस्य दर्शनं भवेत् तदा तदभावनिश्चयः स्यात् न चैतदुभयमपि भवस्थकेवलिनि सिद्धम् अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य [illegible] तत्र सद्भावात् । तेनातज्जातीयत्वेऽपि केवलिनि भुक्तिप्रकल्पनायां [illegible] भुक्तिकारणस्यैव तत्कारणस्य तत्राभावाभिनिश्चितत्व [illegible] कार्याभावात् । यच्च अतज्जातीयत्वं केवलिनः प्रतिपादितं तत् किम् [illegible] ? तत्राद्ये विकल्पे सिद्धसाध्यता । द्वितीयपक्षेऽपि किं [illegible] आहोस्वित् भुक्तिनिमित्तकर्मापेक्षया ? प्रथमपक्षे [illegible] न तु तावता तस्य भुक्तिप्रतिषेधः अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य भुक्तिकारणस्य तथा [illegible] । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः अतज्जातीयत्वस्यासिद्धत्वात् [illegible] । यदपि 'न देहित्वं भुक्तिकारणं तथा [illegible] तदभावात्' इति तदप्यसंगतम् यतो न देहित्वमात्रं [illegible] विशिष्टकर्मोदयादिसामग्री [illegible] । यच्च 'औदारिक [illegible] भुक्तेः' इति, तदपि न दोषावहम् औदारिकशरीरस्थितेः [illegible] भुक्तिनिमित्तत्वात् [illegible] । यदपि [illegible] इत्याद्यभिधानम्, तदप्यसंगतम्, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[अवधिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि लब्धावकाशत्वसमर्थनम्]

नन्वेवमवधिदर्शनस्याप्यभावः स्यादित्याह—

जं अप्पुट्ठा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पच्चक्खा ।
तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसद्दो वि उवउत्तो ॥ २९ ॥

यस्मादस्पृष्टा भावा अण्वादयोऽवधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्येव रूपसामान्यम् ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ २९ ॥

[सिद्धान्तिना एकस्यैव केवलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयरूपत्वव्यावर्णनम्]

केवलावबोधस्तु ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको ज्ञानमेव सन् दर्शनमप्युच्यत इत्याह—

जं अप्पुट्ठे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।
तम्हा तं णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ॥ ३० ॥

यतोऽस्पृष्टान् भावान्नियमेनावस्थितया केवली चक्षुष्मानिव पुरःस्थितं चक्षुषा पश्यति जानाति चोभयप्राधान्येन । तस्मात् तत् केवलावबोधस्वरूपं ज्ञानमप्युच्यते दर्शनमप्यविशेषत उभयाभिधाननिमित्तस्याविशेषात् न पुनर्ज्ञानमेव सद्विशेषतोऽभेदतो दर्शनमिति सिद्धम् । यतो न ज्ञानमात्रमेव तत् नापि दर्शनमात्रं केवलम् नाप्युभयाक्रमरूपं परस्परविविक्तम् नापि क्रमस्वभावम् अपि तु ज्ञानदर्शनात्मकमेकं प्रमाणमन्ययोक्तवत् तदभावप्रसङ्गात् ।

[सूर्यभिप्रायेण ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोः स्वरूपविभजनम्]

छद्मस्थावस्थायां तु प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतावरणस्यात्मनो दर्शनोपयोगसमये ज्ञानोपयोगस्यासम्भवाद् अप्राप्यकारिनयन-मनःप्रभवार्थावग्रहादिमतिज्ञानोपयोगप्राक्तनी अवस्था अस्प(स्पृ)ष्टावभासिग्राह्यग्राहकत्वपरिणत्यवस्था व्यवस्थितात्मप्रबोधरूपा चक्षुरचक्षुर्दर्शनव्यपदेशमासादयति । द्रव्यभावेन्द्रियालोकमतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्रीप्रभवरूपादिविषयग्रहणपरिणतिश्चात्मनोऽवग्रहादिरूपा मतिज्ञानशब्दवाच्यतामश्नुते । श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमवाक्यश्रवणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रादुर्भूतो वाक्यार्थग्रहणपरिणतिस्वभावो वाक्यश्रवणानिमित्तो वा आत्मनः श्रुतज्ञानमिति शब्दाभिधेयतामाप्नोति । रूपिद्रव्यग्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतो लोचनादिबाह्यनिमित्तनिरपेक्षः अवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते तज्ज्ञैः अवधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतस्तु स एव तद्द्रव्यसामान्यपर्यालोचनस्वभावोऽवधिदर्शनव्यपदेशभाग् भवति । अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्तिसकलमनोविकल्पग्रहणपरिणतिर्मनःपर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनः मनःपर्यायज्ञानमिति वदन्ति विद्वांसः । छाद्मस्थिकोपयोगं चात्मा सप्रदेशावरणक्षयोपशमद्वारेण प्रतिपद्यते

---

१ प्रस्तुतगाथार्थवादकमेकं पद्यं मलधारिहेमचन्द्रसूरिणा स्वकीयाया विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ स्तुतिकारकर्तृकत्वेन समुद्धृतं वर्तते । तद्यथा—

"यद्यपि केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तस्योच्यते तथापि तयोर्न विशेष इत्यभिप्रायवता प्रोक्तं स्तुतिकारेण
एवं कल्पितभेदमप्रतिहतं सर्वज्ञतालाञ्छनं सर्वेषां तमसां निहन्तृ जगतामालोकनं शाश्वतम् ।
नित्यं पश्यति बुध्यते च युगपद् नानाविधानि प्रभो ! स्थित्युत्पत्तिविनाशवन्ति विमलद्रव्याणि ते केवलम्" ॥

—पृ० ११९८ पं० १० ।

यद्यपि इदं पद्यं सम्प्रत्यु एकविंशतौ सिद्धसेनीयद्वात्रिंशिकासु न दृश्यते तथापि तत् सिद्धसेनप्रणीतमेवाऽऽभाति अयन्तमद्वत् तस्यैव स्तुतिकारत्वेन प्रसिद्धत्वात् तस्यैव अभिन्नकेवलज्ञानदर्शनोपयोगद्वयमतप्रस्थापकत्वेन विश्रुतत्वाच्च ।

२-मात्र के-भो० गो० हा० । ३-प्राकार-मं० हा० धि० ।

न्द्रियादिगदगतिनाचनिरन्तराहारोपदेशन्यायान्तरेणापि "विग्गहगइमावण्णा" [ ] इत्यादि सूत्रसंदर्भस्य केवलिभुक्तिप्रतिपादकस्यागमे सद्भावात्। न च तस्याप्रामाण्यम् सर्वज्ञप्रणीतत्वेनाभ्युपगतस्यान्यस्येव प्रामाण्योपपत्तेः। न च तत्प्रणीतागमैकवाक्यतया प्रतीयमानस्याप्यस्यातत्प्रणीतत्वम् अन्यत्रापि तत्प्रसक्तेः। यदपि 'शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेनाभिमतमत्र' इत्यभिधानम् तदप्यसंगतम्, विग्रहगत्यापन्नसमवहतकेवलययोगिसिद्धव्यतिरिक्ताशेषप्राणिगणस्य शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमेवाहारशब्दवाच्यमिह सूत्रेऽभिप्रेतमिति कोऽन्यः सामयिकशब्दार्थविदो भवतोऽभिधातुं समर्थः? यदपि 'निरन्तराहारत्वं केवलिनस्तेनाहारेण समुद्घातक्षणत्रयमपहाय भवेत्' इत्युक्तम् तदप्यसंगतम् विशिष्टाहारस्य विशिष्टकारणप्रभवत्वात् तस्य च प्रतिक्षणमसंभवात् यस्तु पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारस्तस्य प्रतिक्षणं सद्भावेऽप्यदोषात्। यदपि 'यथासंभवमाहारव्यवस्थितेः केवलिनः कवलाहारः अन्यथा शरीरस्थितेरभावात् व्यवस्थाप्यते' इत्यभिधानम् तद्युक्तमेव न हि देशोनपूर्वकोटिं यावद् विशिष्टाहारमन्तरेण विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिः संभविनी। न च मत्यज्ञानाद्यवस्थातः कैवल्यावस्थायामात्यन्तिकं तच्छरीरस्य विजातीयत्वं येन प्रकृताहारविरहेऽपि तच्छरीरस्थितेरविरोधो भवेत् ज्ञानाद्यतिशयेऽपि प्राक्तनसंहननाद्यधिष्ठितस्य तस्यैवापातमनुवृत्तेः। अस्मदादौदारिकशरीरविशिष्टस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्वं प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवप्रमाणेन सर्वत्राधिगतमिति विशिष्टाहारमन्तरेण तत्स्थितेरन्यत्र सद्भावे सकृदपि तत्स्थितिस्तन्निमित्ता न भवेत् अहेतोः सकृदपि सद्भावाभावात्। यदि पुनर्विशिष्टाहारनिमित्ताप्यस्मदादिषु विशिष्टशरीरस्थितिः पुरुषान्तरे तद्व्यतिरेकेणापि भवेत् तर्हि महानसादौ धूमध्वजप्रभवोऽपि धूमः पर्वतादौ तमन्तरेणापि भवेदिति धूमादेरग्न्याद्यनुमानमसङ्गतं भवेद् व्यभिचारात्। अथैतज्जातीयो धूम एतज्जातीयाग्निप्रभवः सर्वत्र सकृत्प्रवृत्तेनैव प्रमाणेन व्यवस्थाप्यते तत्कार्यताप्रतिपत्तिबलादग्निस्वभावादन्यत्र तस्य भावे सकृदप्यतो न भावः स्याद् अग्निस्वभावाजन्यत्वात् तस्य भवति चाग्निस्वभावान्महानसादौ धूम इति सर्वत्र सर्वदा तत्स्वभावादेव तस्योत्पादे तदुत्पत्तिकस्याधूमस्वभावत्वादिति न धूमादेरग्न्याद्यनुमाने व्यभिचारस्तर्ह्ययं प्रकारः प्रकृतेऽपि समानः विशिष्टौदारिकशरीरस्थितेर्विशिष्टाहारमन्तरेणापि भावे तच्छरीरस्थितिरेवासौ न भवेत्। न चात्यन्तविजातीयत्वं तस्या इति प्रतिपादितम्। सर्वथा समानजातीयत्वं तु महानसपर्वतोपलब्धधूमयोरप्यसंभवि। ततोऽस्मदादेरिव केवलिनोऽपि प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला न संभवतीत्यनुमानं प्रवर्तत एव अन्यथा धूमादेरग्न्याद्यनुमानमपि न स्यात्। यदपि 'कुतस्तस्यैवं सर्वज्ञतादिसिद्धिः' इत्यभिधानम् तदप्यसङ्गतम् घातिकर्मक्षयप्रभवसर्वज्ञत्वादेः प्रकृताहारेण तत्कार्येण वा चिरकालभाव्यौदारिकशरीरस्थित्यादिना विरोधासंभवात् सर्वज्ञतासिद्धिनिबन्धनस्य च प्रमाणस्य प्रतिपादितत्वात् प्रकृताहारप्रतिपादकस्य च। यदपि 'निराहारौदारिकशरीरस्थितेः प्रथमतीर्थंकरप्रभृतीनामतिशयश्रवणात् तदियत्तानियमप्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च' इति तदप्यपर्यालोचिताभिधानम् तस्य प्रामाण्ये तदियत्तानियमस्यापि तत एव सिद्धेः तदधिकनिराहारतच्छरीरस्थितेः सूत्रे निषेधाभिरशनकालस्य तावत एवोत्कृष्टताप्रतिपादनात्। यदपि 'सूत्रभेदकरणकारणासंभवात्' इत्यादि तदप्यसंगतम् चिरतरकालस्थितिरेव तच्छरीरस्य सूत्रभेदकरणकारणं प्रकृताहारमन्तरेण तत्स्थितेरसंभवस्य प्रतिपादनात्। भूयांसि च प्रकृताहारप्रतिपादकानि केवलिनः सूत्राण्यागमे उपलभ्यन्ते प्रतिनियतकालप्रकृताहारनिषेधकानि

---

१ "विग्गहगइमावन्ना केवलिणो समुहया अयोगी या। सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा" ॥ इत्येषा गाथा सूत्रकृताङ्गसूत्रटीकाकृता श्रीशीलाङ्केन तत्सूत्रद्वितीयश्रुतस्कन्धस्य आहारपरिज्ञानाम्नि तृतीयेऽध्ययने व्याख्यायामुद्धृताऽस्ति- पृ० ३४४ द्वि० पं० १-२। तस्या विशदा व्याख्याऽपि तत्स्थानत एव बोद्धव्या। प्रमेयकमलमार्तण्डेऽपि एषा उद्धृताऽस्ति- पृ० ८५ प्र० पं० ११। स्याद्वादर० पृ० ४६२ पं० २४। २ पृ० ६११ पं० ४। ३-स्मयो-श्र०। ४ पृ० ६११ पं० ४। ५ पृ० ६११ पं० ५। ६ तस्या भा-ल० सं०। ७ अत्र-'स्पादेऽतदुत्पत्ति'-इति सात्मह. पाठो युज्यते अन्यथा 'स्याधूम' इति असंगतं स्यात्। ८ प्र० पृ० पं० १२। ९ पृ० ६११ पं० ८। १०-स्तस्यैव स-भां० मां० विना। ११ पृ० ५३-६९। १२ पृ० ६११ पं० ९। १३-माण्यात्तदिय-श्र०।-माण्यं तर्हि तदिय-आ०। १४ पृ० ६११ पं० १०। १५ सूत्राणि चैतानि सूत्रकृताङ्गसूत्रान्तर्गतद्वितीयश्रुतस्कन्धे आहारपरिज्ञानाम्नि तृतीयेऽध्ययने, भगवतीसूत्रे प्रथमशतकीयप्रथमोद्देशके, प्रज्ञापनासूत्रे च आहारपदे लभ्यन्ते-पृ० ३४३-३६०। पृ० १९-३०। पृ० ४९८—५२४।

न ह्यनन्तज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मन एतदेव स्वरूपम्, प्रतिपत्तिलक्षणं पारमार्थिकं रूपं सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वेऽपि युगपत्परिच्छेदस्वभावद्वयात्मकैककेवलावबोधतात्त्विकरूपत्वात् तस्य । तच्च तस्य स्वरूपं केवलज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयाविर्भूतं करणक्रमव्यवधानातिवर्तिसकललोकालोकविषयत्रिकालसम्भाविपरिणामभेदानन्तपदार्थयुगपत्सामान्यविशेषसाक्षात्करणप्रवृत्तं केवलज्ञानं केवलदर्शनमिति च व्यपदिश्यते । तेन 'अवग्रहरूप आभिनिबोधो दर्शनम् स एव ईहादिरूपो विशेषग्राहको ज्ञानं तद्व्यतिरिक्तस्यापरस्य ग्राहकस्याभावात् तस्यैवैकस्य तथाग्रहणात् तथाव्यपदेशादुत्फणविफणावस्थासर्पद्रव्यवत् ततस्तयोरवस्थयोरव्यतिरेकात्, तस्य च तद्रूपत्वादेव आभिनिबोधो दर्शनं मतिज्ञानं चाभिधीयत इति सूत्रकृतोऽभिप्रायः' इति यत् कैश्चिद् व्याख्यातं तदसङ्गतं लक्ष्यते आगमविरोधात् युक्तिविरोधाच्च न ह्येकान्ततोऽभेदे पूर्वमवग्रहो दर्शनं पश्चाद् ईहादिकं ज्ञानं तयोश्च तत्रान्तर्भाव इति शक्यमभिधातुम् कथंचिद्भेदनिबन्धनत्वादस्य आत्मरूपतया तु तयोरभेदोऽभ्युपगम्यत एव । न चैवमेव मतिज्ञानस्योभयमभ्युपगतादुभयव्यपदेशः अवग्रहस्य दर्शनत्वे 'अवग्रहादिधारणापर्यन्तं मतिज्ञानम्' इत्यस्य व्याहतेः तस्य चाऽदर्शनत्वे 'अवग्रहमात्रं दर्शनम्' इत्यस्य विरोधात् आगमविरोधश्च तद्व्यतिरेकेण दर्शनानभ्युपगमे तदभ्युपगमे चाऽष्टाविंशतिभेदमतिज्ञानव्यतिरिक्तदर्शनाभ्युपगमात् कुतो ज्ञानमेव दर्शनं छद्मस्थावस्थायाम् ? केवल्यवस्थायां तु क्षीणावरणस्याऽऽत्मनो नित्योपयुक्तत्वात् सदैव दर्शनावस्था वर्तमानपरिणतेर्वस्तुनोऽवगमरूपायाः प्राक् तथाभूतानवबोधरूपत्वासंभवात् तथाभूतज्ञानविकलावस्थासंभवे वा प्रागितरपुरुषाविशेषप्रसङ्गात् । ततो युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोगरूपः केवलावबोधोऽभ्युपगन्तव्य इति सूरेरभिप्रायः ॥ ३० ॥

[एक एव केवलोपयोगो द्व्यात्मक इति स्वसिद्धान्तः समयान्तरोत्पादवचनं तु परतीर्थिकमतकथनमिति विभजनम्]

द्व्यात्मक एक एव केवलावबोध इति दर्शयन्नाह—

साई अपज्जवसियं ति दो वि ते ससमयओ हवइ एवं ।
परतित्थियवत्तव्वं च एगसमयंतरुप्पाओ ॥ ३१ ॥

द्वे अपि ते ज्ञानदर्शने यदि युगपद् न नाना भवतस्तदा स्वसमयः स्वसिद्धान्तः 'साद्यपर्यवसिते' इति घटते यस्त्वेकसमयान्तरोत्पादस्तयोः 'यदा जानाति तदा न पश्यति' इत्येवमभिधीयते स परतीर्थिकशास्त्रं नार्हद्वचनम् नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति सूरेरभिप्रायः ॥ ३१ ॥

[एवंभूततत्त्वश्रद्धानरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानरूपत्वमेव इति वर्णनम्]

एवंभूतं वस्तुतत्त्वं श्रद्दधानः सम्यग्ज्ञानवानेव पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्याह—

एवं जिणपण्णत्ते सद्दहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्साभिणिबोहे दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥ ३२ ॥

एवमनन्तरोक्तविधिना जिनप्रज्ञप्तान् भावान् श्रद्दधानस्य पुरुषस्य यदाभिनिबोधिकं ज्ञानं तदेव सम्यग्दर्शनम् विशिष्टावबोधरूपाया रुचेः सम्यग्दर्शनशब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

१-र्थिकरू-डा० वि० । २-जानाति-बृ० सं० । ३ एवेहा-भां० मां० विना । ४-स्त्वयोर्यदेति-बृ० । ५ दर्शनत्वेन अ-वा० बा० । दर्शने अ-बृ० । ६-पर्यन्त म-बृ० वा० बा० मां० विना । ७ पृ० ६१७ गा० ३१ पं० २६ । ८-नामे गाथा-बृ० ।

र्च। यथा प्रथमतीर्थकृत एव चतुर्दशभक्तनिषेधेनाष्टापदनगे दशसहस्रकेवलिमहितस्य निर्वाणगतिप्रतिपादकानि सूत्राणि। यदपि 'अतिशयदर्शनादभिरयशेषदोषावरणहानेः' इत्याद्याशङ्क्य विकल्पद्वयमुत्थाप्य परिहृतम् तत्रापि नास्माभिः सर्वज्ञत्वादेरभावः साध्यते येन धर्मिणोऽभावात् प्रकृतसाध्यसिद्धिर्न भवेत् किन्तु यद्यतिशयदर्शनाद्वैमल्यप्रतिपत्तिवद् आत्यन्तिकी शरीरस्थितिरन्यं साध्येत तदा मुक्तेरभावः प्रसज्यते एवेति प्रसङ्गसाधनं भवदभिप्रेतव्याप्तिवलात् क्रियत इति न प्राग्युक्तदोषावकाशः। द्वितीयपक्षेऽपि 'न केवलिभुक्तिः सिध्यति नाप्यनाहारौदारिकशरीरस्य चिरतरकालस्थायित्वं विरुध्यते' इति यद्दूषणमुक्तम् तदनुक्तोपालम्भरूपम् न ह्येवं केवलिभुक्त्यादिरस्माभिः साध्यते किन्तु प्रदर्शितप्रमाणात् सर्वज्ञप्रणीतागमाच्च। 'न च यदतिशयवत्' इत्याद्यप्यसङ्गतम् संवत्सरमात्रशरीरस्थितिसिद्धावपि केवलिनामतोऽतिशयात् प्रभूततरकालस्थित्यसिद्धेः। न च तावत्कालप्रकृताहारविरहप्रतिपादकमपि केवलिनां सूत्रमुपलभ्यते। यच्च 'संयोगस्यावस्थानमात्यन्तिकं न भवति' इत्यादि तत् सिद्धमेव साधितम्। यच्च 'सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं प्रकृताहारविरहेऽपि चिरतरमौदारिकशरीरस्थितेः प्रतिपादकस्य सूत्रस्यास्त्येव' इत्युक्तम् तदपि प्रकृताहारविरहे केवलिप्रकृतशरीरस्थितेः प्रतिपादकस्य सूत्रस्यैवाभावादयुक्तम्। यदपि 'आहारविरहातिशयप्रतिपादकं सूत्रं प्रथमतीर्थकृदादेः' तदपि तच्छद्मस्थावस्थायां न पुनः कैवल्यावस्थायाम् असंभवद्बाधकप्रमाणत्वं चासिद्धमनुमानस्य तदाहारप्रतिपादकस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् सूत्रसमूहस्य च व्याख्याप्रज्ञप्त्यादिकेषु तद्बाधकस्योपलम्भात्।

किञ्च, सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं न प्रमाणलक्षणं तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। तथाहि-बाधकप्रमाणाभावो यद्यन्यतः प्रमाणादवसीयते तर्हि तत्रापि बाधकप्रमाणाभावनिश्चयात् प्रामाण्यनिश्चयस्तदभावनिश्चयश्चान्यतोऽबाधितप्रमाणादित्यनवस्थाप्रसक्तिः। अथ बाधानुपलम्भाद् बाधकाभावनिश्चयः, न; उत्पत्स्यमानबाधकेऽपि बाधकोत्पत्तेः प्राग् बाधानुपलब्धिसंभवाच्च बाधकानुपलम्भाद् बाधाभावनिश्चयः। न चानिश्चितलक्षणं प्रमाणं प्रमेयव्यवस्थानिबन्धनम् अतिप्रसङ्गात्। अथ संवादादसंभवद्बाधकप्रमाणत्वनिश्चयस्तर्हि संवादित्वमेव प्रमाणलक्षणमभ्युपगमार्हं किमबाधितत्वलक्षणप्रतिज्ञानेन तच्च संवादित्वमतीन्द्रियार्थविषयस्यागमस्याप्तप्रणीतत्वान्निश्चीयते तत्प्रणीतत्वनिश्चयश्चागमैकवाक्यतया व्यवस्थितस्य केवलिभुक्तिप्रतिपादकसूत्रसमूहस्य सिद्ध एवेति भवत्यागमादपि केवलिभु-

---

१-दनादिसूत्राणि ल० भां० मां० विना। २ तच्चेत्थम्—

"ते णं काले णं ते णं समए णं उसभे अरहा कोसलिए वीसं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झे वसित्ता णं तेवट्ठिं पुव्वसयसहस्साइं रज्जवासमज्झे वसित्ता णं तेसीइं पुव्वसयसहस्साइं अगारवासमज्झे वसित्ता णं एगं वाससहस्सं छउमत्थपरिआयं पाउणित्ता एगं पुव्वसयसहस्सं वाससहस्सूणं केवलिपरिआयं पाउणित्ता पडिपुण्णं पुव्वसयसहस्सं सामण्णपरियागं पाउणित्ता चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता खीणे वेयणिज्जाउयनामगुत्ते इमीसे ओसप्पिणीए सुसमदुसमाए समाए बहुविइक्कंताए तिहिं वासेहिं अद्धनवमेहि य मासेहिं सेसेहिं जे से हेमंताणं तच्चे मासे पञ्चमे पक्खे माहबहुले तस्स णं माहबहुलस्स तेरसीपक्खे णं उप्पिं अट्ठावयसेलसिहरंसि दसहिं अणगारसहस्सेहिं सद्धिं चोद्दसमेणं भत्तेणं अपाणएणं अभीइणा नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पुव्वण्हकालसमयंसि संपलियंकनिसण्णे कालगए विइक्कंते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे"—मू० कल्पसू० सू० २२७ पृ० ४९ द्वि०।

३ पृ० ६११ पं० ११। ४ पृ० ६११ पं० १४—१६। ५-त इति ल० वा० बा० भा० मां० विना। ६ पृ० ६११ पं० १३। ७ पृ० ६११ पं० १६। ८ पृ० ६११ पं० १७। ९ पृ० ६११ पं० १९। १० पृ० ६११ पं० २१। ११ पृ० ६११ पं० ९। १२ पृ० ६१२ पं० ३४ तथा टि० १५।

१३ भगवतीतिनाम्ना प्रथिते व्याख्याप्रज्ञप्तिसूत्रे द्वितीयशतकीयप्रथमोद्देशके स्कन्दकतापसाधिकारे सर्वज्ञस्य भगवतो महावीरस्य शरीरं वर्णयता सूत्रकारेण तस्य नित्यभोजित्वमपि 'वियट्टभोती' इति विशेषणेन सूचितम्। तच्चेत्थम्—

"तेणं कालेणं तेणं समयेणं समणे भगवं महावीरे वियट्टभोती या वि होत्था। तए णं समणस्स भगवओ महावीरस्स वियट्टभोगियस्स सरीरं ओरालं सिंगारं कल्लाणं सिवं धन्नं मंगल्लं सस्सिरीयं अणलंकियविभूसियं × × × सिरीए अतीव अतीव उवसोभमाणं चिट्ठइ"—पृ० ११७ प्र० तथा पृ० ६१२ टि० १५।

१४ "यावद् भाविन्या बाधाया अभावः"—बृ० ल० टि०। १५ "अनिश्चित एव बाधकाभावो मानलक्षणं भविष्यतीत्यर्थ—न चेति"—बृ० ल० टि०।

[अवधिज्ञान एव प्रवृत्तिनिमित्तवशेन दर्शनशब्दस्यापि लभ्यावकाशत्वसमर्थनम्]

नन्वेवमवधिदर्शनस्याप्यभावः स्यादित्याह—

जं अप्पुट्ठा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पच्चक्खा।
तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसद्दो वि उवउत्तो ॥ २९ ॥

यस्मादस्पृष्टा भावा अण्वादयोऽवधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्येव रूपसामान्यम् ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ २९ ॥

[सिद्धान्तिना एकस्यैव केवलोपयोगस्य ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयरूपत्वव्यावर्णनम्]

केवलावबोधस्तु ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको ज्ञानमेव सन् दर्शनमप्युच्यत इत्याह—

जं अप्पुट्ठे[1] भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा।
तम्हा तं णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ॥ ३० ॥

यतोऽस्पृष्टान् भावान्नियमेनावश्यंतया केवली चक्षुष्मानिव पुरःस्थितं चक्षुषा पश्यति जानाति चोभयप्राधान्येन। तस्मात् तत् केवलावबोधस्वरूपं ज्ञानमप्युच्यते दर्शनमप्यविशेषत उभयाभिधाननिमित्तस्याविशेषात् न पुनर्ज्ञानमेव सदविशेषतोऽभेदतो दर्शनमिति सिद्धम्। यतो न ज्ञानमात्रमेव तत् नापि दर्शनमात्रं केवलम् नाप्युभयाक्रमरूपं परस्परविविक्तम् नापि क्रमस्वभावम् अपि तु ज्ञानदर्शनात्मकमेकं प्रमाणमन्यथोक्तवत् तदभावप्रसङ्गात्।

[सूर्यभिप्रायेण ज्ञानपञ्चक-दर्शनचतुष्कयोः स्वरूपविभजनम्]

छद्मस्थावस्थायां तु प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतावरणस्यात्मनो दर्शनोपयोगसमये ज्ञानोपयोगस्यासम्भवाद् अप्राप्यकारिनयन-मनःप्रभवावग्रहादिमतिज्ञानोपयोगप्राक्कनी अवस्था अस्प(स्पृ)ष्टावभासिग्राह्यग्राहकत्वपरिणत्यवस्था व्यवस्थितात्मप्रबोधरूपा चक्षुरचक्षुर्दर्शनव्यपदेशमासादयति। द्रव्यभावेन्द्रियालोकमतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्रीप्रभवरूपादिविषयग्रहणपरिणतिश्चात्मनोऽवग्रहादिरूपा मतिज्ञानशब्दवाच्यतामश्नुते। श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमवाक्यश्रवणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रादुर्भूतो वाक्यार्थग्रहणपरिणतिस्वभावो वाक्यश्रवणानिमित्तो वा आत्मनः श्रुतज्ञानमिति शब्दाभिधेयतामाप्नोति। रूपिद्रव्यग्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतो लोचनादिबाह्यनिमित्तनिरपेक्षः अवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते तज्ज्ञैः अवधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतस्तु स एव तद्द्रव्यसामान्यपर्यालोचनस्वभावोऽवधिदर्शनव्यपदेशभाग् भवति। अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्तिसकलमनोविकल्पग्रहणपरिणतिर्मनःपर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनः मनःपर्यायज्ञानमिति वदन्ति विद्वांसः। छाद्मस्थिकोपयोगं चात्मा स्वप्रदेशावरणक्षयोपशमद्वारेण प्रतिपद्यते

---

१ प्रस्तुतगाथासंवादकमेकं पद्यं मलधारिहेमचन्द्रसूरिणा स्वकीयाया विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ स्तुतिकारकर्तृकत्वेन समुद्धृतं वर्तते। तथा—

"यदपि केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तस्योच्यते तथापि तयोर्न विशेष इत्यभिप्रायवता प्रोक्तं स्तुतिकारेण

एवं कल्पितभेदमप्रतिहतं सर्वज्ञतालाञ्छनं सर्वेषां तमसां निहन्तृ जगतामालोकनं शाश्वतम्।
नित्यं पश्यसि बुध्यसे च युगपद् नानाविधानि प्रभो! स्थित्युत्पत्तिविनाशवन्ति विमलद्रव्याणि ते केवलम्" ॥

—पृ० ११९८ पं० १०।

यद्यपि इदं पद्यं सम्प्रत्यु एकविंशतौ सिद्धसेनीयद्वात्रिंशिकासु न दृश्यते तथापि तद् सिद्धसेनप्रणीतमेकाऽऽऽगीयते समन्तभद्रस्य तस्यैव स्तुतिकारत्वेन प्रसिद्धत्वात् तस्यैव अभिन्नकेवलज्ञानदर्शनोपयोगद्वयमतस्थापकत्वेन विश्रुतत्वाच्च।

२-भाव के-भा० मा० हा०। ३-पाषट्ठु-ह० हा० नि०।

त्तिसिद्धिः । तेन 'सूत्रे भेदप्रकृतिः कवलाहारपरित्यागायां केवलिनः' इति दोषाभावः यथोक्तन्यायात् तत्सिद्धेः । यदपि 'केवली प्रकृतमाहारमश्नन्' इत्यादिपक्षत्रयमुत्थाप्य तत्र दोषाभिधानम् तदप्यसंगतम् यतः प्रथमपक्षे बुभुक्षयाऽश्नतो दुःखितासक्तिदोष उद्भावितः स चादोष एव असातानुभवस्य वेदनीयकर्मप्रभवस्यायोग्यवस्थाचरमक्षणं यावत् संभवात् तत्कारणस्यासातवेदनीयकर्मोदयस्याप्रतिबद्धत्वात् अविकलकारणस्य च कार्यस्योत्पत्त्यप्रतिषेधात् अन्यथा तस्य तत्कारणत्वायोगात्, न च दग्धरज्जुसंस्थानीयत्वात् तस्य स्वकार्याजनकत्वम् तत एव सातवेदनीयस्यापि स्वकार्याजनकत्वप्रसक्तेः सुखानुभवस्यापि भगवत्यभावप्रसङ्गात् । यथा च दग्धरज्जुसंस्थानीयायुष्ककर्मोदयकार्यं प्राणादिधारणं भगवति तथा प्रकृतमप्यभ्युपगम्यतां विशेषाभावात् । न च बुभुक्षाया दुःखरूपत्वाद् भगवत्यसंभवः प्रतिपादयितुं शक्यः "एकादश जिने" [तत्त्वार्थ० अ० ९, सू० ११] इति सूत्रात् क्षुदादिपरिषहैकादशकस्य केवलिनि सिद्धेः । यदपि 'अनन्तवीर्यत्वं प्रकृताहारमन्तरेणापि शरीरस्थितिकारणमभिधीयते' तदपि छद्मस्थावस्थायां भगवत्यपरिमितबलश्रवणात् समस्त्येव न च प्रकृताहारमन्तरेण तत् तस्यामवस्थायां ... मवस्थाया- ... शापिवं ... नायनोरवेशादिवत् प्रकृताहारस्याप्यविरोधात् । न चोपवेशादिकमपि शरीरस्थित्यर्थं तत्रासिद्धम् समुद्घातावस्थानन्तरकालं पीठफलकादिप्रत्यर्पणश्रुतेस्तद्ग्रहणमन्तरेण तत्प्रत्यर्पणस्यासंभवात् तद्ग्रहणस्य च यथोक्तप्रयोजनमन्तरेणाभावात् अन्यथाऽप्रेक्षापूर्वकारितापत्तेः । यदपि 'बुभुक्षया देहं तिष्ठापयिषोः ह्रियायत्ते न कश्चिद् विशेषः' तदप्यसारम् ह्रियाश्च भगवत्यध्यात्यागुप्तिगमनात् सर्वथा अनिवृत्तेः । तत्स्वभावपरिकल्पनया दोषप्रसञ्जनमभ्युपगमादेव निरस्तम् । तदेवं बाधकप्रमाणाभावात् साधकस्य च सद्भावात् सिद्धा केवलिभुक्तिरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तया । ॥ १५ ॥

[मत्यादिज्ञानचतुष्करूपे दृष्टान्ते यत्र यत्रोपयोगे विषयभेदस्तत्र तत्रान्यार्थत्वमिति व्याप्तेर्भावनम्]

क्रमेण युगपद्वा परस्परनिरपेक्षस्वविषयपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगौ केवलिन्यसर्वार्थत्वात्मत्यादिज्ञानचतुष्टयवच्च स्त इति दृष्टान्तभावनायाह—

पण्णवणिज्जा भावा समत्तसुयणाणदंसणाविसओ ।
ओहिमणपज्जवाण उ अण्णोण्णविलक्खणा विसओ ॥ १६ ॥

मतिश्रुतयोरसर्वपर्यायसर्वद्रव्यविषयतयाऽभिन्नार्थत्वे श्रुतस्यासर्वार्थग्रहणात्मकत्वभावनया मतिरपि तथा भावितैवेति श्रुतज्ञानस्यैव गाथायामसर्वार्थत्वभावना प्रदर्शिता । प्रज्ञापनीयाः शब्दाभिलाप्या भावा द्रव्यादयः समस्तश्रुतज्ञानस्य द्वादशाङ्गवाक्यात्मकस्य दर्शनाख्यायाः दर्शनशब्दोक्तायास्तत्क्षयोपशमजाताया बुद्धेर्विषय आलम्बनम् मतेरपि त एव शब्दाभिधेया विषयः शब्दसंसर्गनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य यथोक्तभावविषयस्य मतित्वात् । अवधिमनःपर्याययोः पुनरन्योन्यविलक्षणा भावा विषयः अवधेः पुद्गलाः मनःपर्यायज्ञानस्य मनस्तयापि द्रव्यमनांसि विषयः इति असर्वार्थान्येतानि मत्यादिज्ञानानि परस्परविलक्षणविषयाणि च अत एव भिन्नोपयोगरूपाणि ॥ १६ ॥

---

१ पृ० ६११ पं० १० । २ पृ० ६११ पं० १७—१९ । ३ "कर्दम"—पृ० भा० टि० । ४ "कल्पनावेदनीयस्य"—पृ० भा० टि० । ५ पृ० ६११ पं० ११ । ६ "द्रव्यतो ... "—पृ० भा० टि० । ७ "... "—पृ० भा० टि० । ८ पृ० ६११ पं० १२ । ९ पृ० ६११ पं० ११ । १०—... आ० हा० वि० ।

नत्वनन्तज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मन एतदेव तत्त्वतः प्रतिपत्तिलक्षणं पारमार्थिकं रूपं सामान्यविशेषात्मकवस्तुविस्तरव्यापि युगपत्परिच्छेदस्वभावद्वयात्मकैककेवलावबोधतात्त्विकरूपत्वात् तस्य । तच्च तस्य स्वरूपं केवलज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयाविर्भूतं करणक्रमव्यवधानातिवर्तिसकललोकालोकविषयत्रिकालस्वभावपरिणामविशेषानन्तपदार्थयुगपत्सामान्यविशेषसाक्षात्करणप्रवृत्तं केवलज्ञानं केवलदर्शनमिति च व्यपदिश्यते । तेन 'अवग्रहरूप आभिनिबोधो दर्शनम् स एव चेहादिरूपो विशेषग्राहको ज्ञानं तद्व्यतिरिक्तस्यापरस्य ग्राहकस्याभावात् तस्यैवैकस्य तथाग्रहणात् तथाव्यपदेशादुत्कणविफणावस्थासर्पद्रव्यवत् ततस्तयोरवस्थयोरव्यतिरेकात् तस्य च तद्रूपत्वादेक एवाभिनिबोधो दर्शनं मतिज्ञानं चाभिधीयत इति सूत्रकृतोऽभिप्रायः' इति यत् कैश्चिद् व्याख्यातं तदसङ्गतं लक्ष्यते आगमविरोधात् युक्तिविरोधाच्च न ह्येकान्ततोऽभेदे पूर्वमवग्रहो दर्शनं पश्चाद् ईहादिकं ज्ञानं तयोश्च तत्रान्तर्भाव इति वाच्यमभिधातुम् कथंचिद्भेदनिबन्धनत्वादस्य आत्मरूपतया तु तयोरभेदोऽभ्युपगम्यत एव । न चैकस्यैव मतिज्ञानस्योभयमप्यपातादुभयव्यपदेशः अवग्रहस्य दर्शनत्वे 'अवग्रहादिधारणापर्यन्तं मतिज्ञानम्' इत्यस्य व्याहतेः तस्य वाऽदर्शनत्वे 'अवग्रहमात्रं दर्शनम्' इत्यस्य विरोधात् आगमविरोधश्च तद्व्यतिरेकेण दर्शनानभ्युपगमे तदभ्युपगमे वाऽष्टाविंशतिभेदमतिज्ञानव्यतिरिक्तदर्शनाभ्युपगमात् कुतो ज्ञानमेव दर्शनं छद्मस्थावस्थायाम् ? केवल्यवस्थायां तु क्षीणावरणस्याऽऽत्मनो नित्योपयुक्तत्वात् सदैव दर्शनावस्था वर्तमानपरिणतेर्वस्तुनोऽवगमरूपायाः प्राक् तथाभूतानवबोधरूपत्वासंभवात् तथाभूतज्ञानविकलावस्थासंभवे वा प्राणिनरपुरुषाविशेषप्रसङ्गात् । ततो युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोगरूपः केवलावबोधोऽभ्युपगन्तव्य इति सूरेरभिप्रायः ॥ ३० ॥

[एक एव केवलोपयोगो द्वयात्मक इति स्वसिद्धान्तः समयान्तरोत्पादवचनं तु परतीर्थिकमतकथनमिति विभजनम्]

द्व्यात्मक एक एव केवलावबोध इति दर्शयन्नाह—

साई अपज्जवसियं ति दो वि ते ससमयओ हवइ एवं ।
परतित्थियवत्तव्वं च एगसमयंतरुप्पाओ ॥ ३१ ॥

द्वे अपि ते ज्ञानदर्शने यदि युगपद् न नाना भवतस्तदा स्वसमयः स्वसिद्धान्तः 'साद्यपर्यवसिते' इति घटते यस्त्वेकसमयान्तरोत्पादस्तयोः 'यदा जानाति तदा न पश्यति' इत्येवमभिधीयते स परतीर्थिकशास्त्रं नार्हद्वचनम् नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति सूरेरभिप्रायः ॥ ३१ ॥

[एवंभूततत्त्वश्रद्धानरूपस्य सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानरूपत्वमेव इति वर्णनम्]

एवंभूतं वस्तुतत्त्वं श्रद्दधानः सम्यग्ज्ञानवानेव पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्याह—

एवं जिणपण्णत्ते सद्दहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्साभिणिबोहे दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥ ३२ ॥

एवमनन्तरोक्तविधिना जिनप्रज्ञप्तान् भावान् श्रद्दधानस्य पुरुषस्य यदाभिनिबोधिकं ज्ञानं तदेव सम्यग्दर्शनम् विशिष्टावबोधरूपाया रुचेः सम्यग्दर्शनशब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

१-र्थिकरू-वा० मि० । २-भावतिं-बृ० खे० । ३ चचेहा-भां० मां० विना । ४-स्थयोरव्यति-बृ० । ५ दर्शनत्वेन भ-वा० बा० । दर्शने भ-बृ० । ६-पर्यन्त म-बृ० वा० बा० मां० विना । ७ ३१ पं० १६ । ८-नामे पाठा-बृ० ।

[मत्यादिवैधर्म्येण केवलोपयोगस्य असर्वार्थत्वाभावेन विषयभेदाभावादक्रमोपयोगद्वयात्मकैकरूपत्वसाधनम्]

एवमसकलार्थत्वं भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदर्श्योपसंहारद्वारेणाक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपन्नेति दर्शयितुमाह—

तम्हा चउव्विभागो जुज्जइ ण उ णाणदंसणजिणाणं ।
सयलमणावरणमणंतमक्खयं केवलं जम्हा ॥ १७ ॥

यस्मात् केवलं सकलं सकलविषयं तस्मान्न तु नैव ज्ञानदर्शनप्रधानानां निर्मूलिताशेषघातिकर्मणां जिनानां छद्मस्थावस्थोपलब्धतत्तदावरणक्षयोपशमकारणभेदप्रभवमत्यादिचतुर्ष्विव ज्ञानदर्शनयोः पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते । कुतः पुनः सकलविषयत्वं भगवति केवलस्यानावरणत्वात् न ह्यनावृतमसकलविषयं भवति । न च प्रदीपादिना व्यभिचारोऽनन्तत्वात् अनन्तत्वं च द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहणप्रवृत्तोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकोपयोगवृत्तत्वेनाक्षयत्वात् । यथा च सकलपदार्थविषयं सर्वज्ञज्ञानं तथा प्राक् प्रदर्शितम् । ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति स्थितम् न चाक्रमोपयोगद्वयात्मकत्वे कथं तस्य केवलव्यपदेश इति क्रमाक्रमभिन्नोपयोगवादिना प्रेर्यम् इन्द्रियालोकमनोव्यापारनिरपेक्षनिरावरणात्मसत्तामात्रनिबन्धनतयाविचार्थविषयप्रतिभासस्य तथाविधव्यपदेशविषयत्वात् । अद्वैतैकान्तात्मकं तु तन्न भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पचतुष्टयेऽपि दोषानतिक्रमात् । तथाहि—न तावत् सामान्यरूपतया तद्द्वयं सामान्यस्य विशेषनिबन्धनत्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् नापि विशेषैमात्रत्वात् तद्द्वयम् अवयवावयविविकल्पद्वयानतिक्रमात् न तावत् तदवयवरूपम् अवयव्यभावे तदपेक्षावयवरूपताऽसंभवात् । न चावयविरूपम् अवयवाभावे तद्रूपस्यासंभवात् न च तद्द्वयातिरिक्तविशेषरूपम् असद्विशेषप्रसङ्गात् न चैकान्तव्यावृत्तोभयरूपम् उभयदोषानतिक्रमात् । न चानुभयस्वभावम् असत्त्वप्रसक्तेः । न च ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्ताऽद्वयस्वरूपम् तथाभूतस्यात्मनः कदाचिदप्यननुभवात् सुषुप्तावस्थायामपि न ग्राह्यग्राहकस्वरूपविकलमद्वयं ज्ञानमनुभूयते ॥ १७ ॥

[अभिन्नोपयोगवादिना स्वपक्षे समापतत आगमविरोधस्यार्थगत्या व्याख्यान्तरमाश्रित्य परिहरणम्]

ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैककेवलोपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधं परिहरन्नाह—

परवत्तव्वयपक्खाअविसिट्ठा तेसु तेसु सुत्तेसु ।
अत्थगईअ उ तेसिं वियंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

परैर्वैशेषिकादिभिर्यानि वक्तव्यानि प्रतिपाद्यानि तेषां पक्षा अभ्युपगमाः "युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिः" [ ] "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [ ] इत्यादयः तैरविशिष्टा अभिन्ना भगवन्मुखाम्भोजनिर्गतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु "जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ" [ ] इत्यादिषु अभ्युपगमाः प्रतिभासन्ते । न च ते तथैव व्याख्येयाः प्रमाणबाधनात् । तस्मात् अर्थगत्यैव सामर्थ्येनैव तेषां व्यक्तिं सकलवस्तुव्याप्यनेकान्तात्मकैककेवलावबोधप्रभवद्वादशाङ्गैकश्रुतस्कन्धाविरोधेन व्याख्यां ज्ञको ज्ञाता करोति । श्रुतावधिमनःपर्यायकेवली त्रिविधो "जं समयं पासइ नो तं समयं जाणइ" । [ ] न त्वेवं केवलकेवली तस्यासर्वज्ञताप्राप्तेरिति सूरेरभिप्रायः ॥ १८ ॥

१-द्वयोपसंहारेणाक्रमो-भा० मा० ।-द्वयोपयोगद्वारेणाक्रमो-बृ० आ० हा० वि० । २ तन्न सा-आ० हा० वि० । ३-पक्रमभा-भां० मा० । ४-यरू-आ० हा० वि० । ५-लद्व-भा० मा० । ६-वलं के-आ० वि० ।

[सम्यग्ज्ञाने दर्शनतस्य नियततया दर्शने सम्यग्ज्ञानतस्य विकल्पनीयतया सम्यग्दर्शनं विशिष्टज्ञानरूपमेव इति फलिताभिधानम्]

ननु यदि सम्यग्ज्ञाने सम्यग्दर्शनं नियमेन दर्शनेऽपि रुचिलक्षणे सम्यग्ज्ञानं किमिति न स्यात् ? न, एकान्तरुचावपि सम्यग्ज्ञानप्रसक्तेरित्याह—

सम्मण्णाणे णियमेण दंसणं दंसणे उ भयणिज्जं ।
सम्मण्णाणं च इमं ति अत्थओ होइ उववण्णं ॥ ३३ ॥

सम्यग्ज्ञाने नियमेन सम्यग्दर्शनं दर्शने पुनर्भजनीयं विकल्पनीयं सम्यग्ज्ञानम् एकान्तरुचौ न संभवति अनेकान्तरुचौ तु सम्यग्दर्शने समस्ति । यतश्चैवमतः सम्यग्ज्ञानं चेदं सम्यग्दर्शनं च विशिष्टरुचिस्वभावमवबोधरूपमर्थतः सामर्थ्यादुपपन्नं भवति ॥ ३३ ॥

[सूत्रोक्तं साद्यपर्यवसितत्वं शब्दशः स्पृशतां केषांचिदाचार्याणां गर्विष्ठतया सम्यक्त्वादिसाभावप्रतिपादनम्]

अत्र साद्यपर्यवसितं केवलज्ञानं सूत्रे प्रदर्शितम् अनुमानं च तथाभूतस्य तस्य प्रतिपादकं संभवति । तथाहि—घातिकर्मचतुष्टयप्रक्षयाविर्भूतत्वात् केवलं सादि न च तयोत्पन्नस्य पश्चात्तस्यावरणमस्ति अतोऽनन्तमिति न पुनरुत्पद्यते विनाशपूर्वकत्वादुत्पादस्य न हि घटस्याविनाशे कपालानामुत्पादो दृष्ट इत्यनुत्पादव्ययात्मकं केवलमित्यभ्युपगमवतो निराकर्तुमाह—

केवलणाणं साई अपज्जवसियं ति दाइयं सुत्ते ।
तेत्तियमित्तोत्तूणा[3] केइ विसेसं ण इच्छंति ॥ ३४ ॥

केवलज्ञानं साद्यपर्यवसितमिति दर्शितं सूत्रे इत्येतावन्मात्रेण गर्विताः केचन विशेषं पर्यायं पर्यवसितत्वस्वभावं विद्यमानमपि नेच्छंति ते न च सम्यग्वादिनः ॥ ३४ ॥

[सिद्धान्तिना केवलस्य पर्यवसितत्वप्रदर्शनम्]

यतः—

जे संघयणाईया भवत्थकेवलिविसेसपज्जाया ।
ते सिज्झमाणसमये ण होंति विगयं तओ होइ ॥ ३५ ॥

ये वज्रऋषभनाराचसंहननादयो भवस्थस्य केवलिनः आत्मपुद्गलप्रदेशयोरन्योन्यानुवेधाद् व्यवस्थितेः-विशेषपर्यायास्ते सिध्यत्समयेऽपगच्छन्ति तदपगमे तद्व्यतिरिक्तस्य केवलज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यद्वारेण विगमात् अन्यथाऽवस्थातुरवस्थानामात्यन्तिकभेदप्रसक्तेः केवलज्ञानं ततो विगतं भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्रायः ॥ ३५ ॥

१-स्त्र प्रति-बृ० भा० हा० वि० । २-यमेत्तो- बृ० भा० हा० वि० । ३-मित्तोत्तणा भा० ।-मित्तोमूणा वि० ।-मित्तोषूणा हा० । 'उमूण' शब्दो दसवाची देश्य. । "दरिए स तुण उम्मुद-उम्मुंष-म्मुम्पु उत्तुरिद्धीओ"—देशीना० प्रव० व० गा० ११ पृ० ४१ ।

[अक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं चेत् केवलं किमिति मनःपर्यायवदागमे तस्य ज्ञानमात्रतया न कथनम् किमिति च ज्ञान-दर्शनरूपतया द्वैविध्येन वर्णनमिति चोद्ये मर्मोद्घाटनम्]

यद्यक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलं किमिति मनःपर्यायज्ञानवत् तद् ज्ञानत्वेनैव न निर्दिष्टम्? तस्मात् "केवलनाणे केवलदंसणे" [ ] इति भेदेन सूत्रनिर्देशात् क्रमेण युगपद्वा भिन्नमुपयोगद्वयं केवलावबोधरूपमित्याशङ्क्याह—

जेण मणोविसयगयाण दंसणं णत्थि दव्वजायाण ।
तो मणपज्जवणाणं णियमा णाणं तु णिद्दिट्ठं ॥ १९ ॥

यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां परमनोद्रव्यविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यस्य चिन्त्यमानस्य घटादेर्लिङ्गिनो गमकतोपपत्तेः दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति द्रव्यरूपाणां चिन्त्यमानालम्बनपरमनोद्रव्यगतानां चिन्त्याविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यार्थगमकत्वात् तद्ग्राहि मनःपर्यायज्ञानं विशेषाकारत्वाद् ज्ञानमेव ग्राह्यदर्शनाभावाद् ग्राहकेऽपि तदभावः ततो मनःपर्यायाख्यो बोधो नियमाद् ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टो न तु दर्शनम् । केवलं तु सामान्यविशेषोपयोगैकरूपत्वात् केवलं ज्ञानं केवलं दर्शनं चेत्यागमे निर्दिष्टम् ॥ १९ ॥

[एकत्वेऽपि केवलस्य ज्ञान-दर्शनोभयरूपतया शास्त्रे पाठात् तस्य कथंचिदनेकरूपताभ्युपगमनम्]

तथा पुनरप्येकरूपतानुविद्धामनेकरूपतां दर्शयन्नाह—

चक्खुअचक्खुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणवियप्पा ।
परिपढिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां स्वसमये दर्शनविकल्पा भेदाः परिपठिता इति दर्शनमध्ये पाठाद् दर्शनमपि केवलम् ज्ञानमध्ये पाठाद् ज्ञानमपि अतो भिन्ने एव केवलज्ञानदर्शने न चात्यन्तं तयोर्भेद एव केवलान्तर्भूतत्वेन तयोरभेदात्, न चैवमभेदाद्वैतमेव युक्तमुभिविरोधात् तत्परिच्छेदकस्वभावतया कथंचिदेकत्वेऽपि तथा तद्व्यपदेशात् ॥ २० ॥

[एकदेशिना मत्युपयोगं दृष्टान्तीकृत्य एकस्यापि केवलोपयोगस्य द्विरूपत्वसमर्थनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेणाह—

दंसणमोग्गहमेत्तं 'घडो' त्ति णिव्वण्णणा हवइ णाणं ।
जह एत्थ केवलाण वि विसेसणं एत्तियं चेव ॥ २१ ॥

अवग्रहमात्रं मतिरूपे बोधे दर्शनम् 'इदम्' 'तत्' इत्यव्यपदेश्यम् 'घटः' इति निश्चयेन वर्णना निश्चयात्मिका मतिज्ञानं यथेदं तथेहापीति दार्ष्टान्तिकं योजयति जह एत्थ इत्यादिना केवलयोरप्येतन्मात्रेणैव विशेषः एकान्तभेदाभेदपक्षे तत्स्वभावयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् अत्र द्वयस्यैकरूपयोरेवाभिनिबोधिकरूपयोस्तद्रूपतया तथाव्यपदेशसमासादनात् कथंचिदेकानेकात्मकस्योपपत्तेर्भेदैकान्ते तयोरप्यभावापत्तेः ॥ २१ ॥

---

१ चिन्त्यमानादि-आ० डा० । चिंतितादि-भा० भ० । चिन्तादि इ० म० । २ मतिर्दर्श-भा० । "घट इति निश्चयेन वर्णना तदर्थाभिलाप इति यावत् । ... विशेष"—ज्ञानबि० पृ० ३६० टि० पं० ११ । ३ ज्ञा० पृ० ६० पं० ।
७९ स० त०

[सिद्धत्वसमये केवलस्य विनाशवद् उत्पादस्यापि प्रदर्शनम् अपर्यवसितत्वविषयक-सूत्रोक्तेरपेक्षाविशेषेण समर्थनं च]

विनाशवत् केवलज्ञानस्योत्पादोऽपि सिद्धत्वसमय इत्याह—

> सिद्धत्तणेण य पुणो उप्पण्णो एस अत्थपज्जाओ ।
> केवलभावं तु पडुच्च केवलं दाइयं सुत्ते ॥ ३६ ॥

सिद्धत्वेनाशेषकर्मविगमरूपेण पुनः पूर्वमनुत्पन्न एव केवलज्ञानस्योऽर्थपर्याय उत्पादविगमशालिस्वभावत्वाद् वस्तुनः अन्यथा वस्तुत्वहानेः । यत् त्वपर्यवसितत्वं सूत्रे केवलस्य दर्शितं तत् तस्य केवलभावं सत्ताभावमाश्रित्य कथंचिदात्माव्यतिरिक्तत्वात् तस्य आत्मवद् द्रव्यरूपतया नित्यत्वात् ॥ ३६ ॥

[स्वरूप-लक्षणाभ्यां जीव-केवलयोर्भेदे सत्यपि कथं तयोरैक्यमित्याशङ्काः केषां-चिदाशङ्काया उल्लेखः]

ननु केवलज्ञानस्यात्मरूपतामाश्रित्य तस्योत्पादविनाशाभ्यां केवलस्य [illegible] केवलरूपतेति दृष्टान्तद्वारेण तस्य साधितमाह—

> जीवो अणाइणिहणो केवलणाणं तु साइयमणंतं ।
> इअ थोरम्मि विसेसे कह जीवो केवलं होइ ॥ ३७ ॥
> तम्हा अण्णो जीवो अण्णे णाणाइपज्जवा तस्स ।
> उवसमियाईलक्खणविसेसओ केइ इच्छंति ॥ ३८ ॥

जीवोऽनादिनिधनः केवलज्ञानं तु साद्यपर्यवसितमिति स्थूरे विरुद्धधर्माध्यासलक्षणे विशेषे [illegible] कथं जीवः केवलं भवेत्? [illegible] रूपता आरोगता दूरतः [illegible] इति भावः ॥ ३७ ॥

तस्माद् विरुद्धधर्माध्यासतोऽन्यो जीवोऽन्ये ज्ञानादिपर्यायाः [illegible] औपशमिकादि-पर्यायाः लक्षणभेदाच्च तयोर्भेदः । तथाहि—ज्ञानदर्शनयोः क्षायिकः क्षायोपशमिको वा [illegible] लक्षणम् जीवस्य तु पारिणामिकादिर्भावो लक्षणमिति केचित् व्याख्यातारः [illegible] ॥ ३८ ॥

[प्रागुक्ताशङ्का निराकरणोपक्रमः]

तन्निषेधायाह—

> अह पुण पुव्वपउत्तो अत्थो एगंतपक्खपडिसेहे ।
> तह वि उआहरणमिणं ति हेउपडिजोअणं वोच्छं ॥ ३९ ॥

यद्यप्ययं पूर्वमेव द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदैकान्तपक्षप्रतिषेधे प्रस्तुतोऽर्थः [illegible] 'उप्पाय-ट्ठिइ-भंगा' [प्र० का० गा० १२] इत्यादिना अनेकान्त[illegible] तथापि [illegible] अनेकान्तात्मकैकवस्तुप्रसाधकस्य हेतोः [illegible] गाथया दर्शये ॥ ३९ ॥

---

१ इम घोर आ० हो० । [illegible]

[मत्यादिवैधर्म्येण केवलोपयोगस्य असर्वार्थत्वाभावेन विषयभेदाभावादक्रमोपयोगद्वयात्मकैकरूपत्वसाधनम्]

एवमसकलार्थत्वं भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदर्श्योपसंहारद्वारेणाक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपन्नेति दर्शयितुमाह–

तम्हा चउव्विभागो जुज्जइ ण उ णाणदंसणजिणाणं।
सयलमणावरणमणंतमक्खयं केवलं जम्हा ॥ १७ ॥

यस्मात् केवलं सकलं सकलविषयं तस्मान्न तु नैव ज्ञानदर्शनप्रधानानां निर्मूलिताशेषघातिकर्मणां जिनानां छद्मस्थावस्थोपलब्धतत्तदावरणक्षयोपशमकारणभेदप्रभवमत्यादिचतुर्ष्विव ज्ञानदर्शनयोः पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते। कुतः पुनः सकलविषयत्वं भगवति केवलस्यानावरणत्वात् न ह्यनावृतमसकलविषयं भवति। न च प्रदीपादिना व्यभिचारोऽनन्तत्वात् अनन्तत्वं च द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहणप्रवृत्तोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकोपयोगवृत्तत्वेनाक्षयत्वात्। यथा च सकलपदार्थविषयं सर्वज्ञज्ञानं तथा प्राक् प्रदर्शितम्। ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति स्थितम् न चाक्रमोपयोगद्वयात्मकत्वे कथं तस्य केवलव्यपदेश इति क्रमाक्रमभिन्नोपयोगवादिना प्रेर्यम् इन्द्रियालोकमनोव्यापारनिरपेक्षनिरावरणात्मसत्तामात्रनिबन्धनतथाविधार्थविषयप्रतिभासस्य तथाविधव्यपदेशविषयत्वात्। अद्वैतैकान्तात्मकं तु तन्न भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पचतुष्टयेऽपि दोषानतिक्रमात्। तथाहि–न तावत् सामान्यरूपतया तदद्वयं सामान्यस्य विशेषनिबन्धनत्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् नापि विशेषमात्रत्वात् तदद्वयम् अवयवावयविविकल्पद्वयानतिक्रमात् न तावत् तदवयवरूपम् अवयव्यभावे तदपेक्षावयवरूपताऽसंभवात्। न चावयविरूपम् अवयवाभावे तद्रूपस्यासंभवात् न च तद्द्वयातिरिक्तविशेषरूपम् असद्विशेषप्रसङ्गात् न चैकान्तव्यावृत्तोभयरूपम् उभयदोषानतिक्रमात्। न चानुभयस्वभावम् असत्त्वप्रसक्तेः। न च ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्ताऽद्वयं स्वरूपम् तथाभूतस्यात्मनः कदाचिदप्यननुभवात् सुषुप्तावस्थायामपि न ग्राह्यग्राहकस्वरूपविकलमद्वयं ज्ञानमनुभूयते ॥ १७ ॥

[अभिन्नोपयोगवादिना स्वपक्षे समापतत आगमविरोधस्यार्थगत्या व्याख्यान्तरमाश्रित्य परिहरणम्]

ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैककेवलोपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधं परिहरन्नाह–

परवत्तव्वयपक्खाअविसिट्ठा तेसु तेसु सुत्तेसु।
अत्थगईअ उ तेसिं वियंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

परैर्वैशेषिकादिभिर्यानि वक्तव्यानि प्रतिपाद्यानि तेषां पक्षा अभ्युपगमाः "युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिः" [ ] "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [ ] इत्यादयः तैरविशिष्टा अभिन्ना भगवन्मुखाम्भोजविनिर्गतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु "जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ" [ ] इत्यादिषु अभ्युपगमाः प्रतिभासन्ते। न च ते तथैव व्याख्येयाः प्रमाणबाधनात्। तस्मात् अर्थगत्यैव सामर्थ्येनैव तेषां व्यक्तिं सकलवस्तुव्याप्यनेकान्तात्मकैककेवलावबोधप्रमेयद्वारेण श्रुतस्कन्धाविरोधेन व्याख्यां ज्ञको ज्ञाता करोति। श्रुतावधिमनःपर्यायकेवली त्रिविधो "जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ"। [ ] न त्वेवं केवलकेवली तस्यानन्तज्ञानदर्शनत्वादिति सूरेरभिप्रायः ॥ १८ ॥

१-दर्शनोपसंहारेणाक्रमो-अ० ब०। -दृदर्शोपयोगद्वारेणाक्रमो-स० भा० हा० वि०। २ तत्र गा-भा० हा० वि०। ३-चक्रमतः-भा० मा०। ४-यह-भा० हा० वि०। ५-सह-ब० मा०। ६-पर्ने के-भा० वि०।

[अनेकान्तात्मकैकरूपत्वेन साध्येन सत्त्वस्य हेतोर्व्याप्तिं प्रसाधयितुं दृष्टान्तोपन्यासः]

तदेवाह—

जह कोइ सट्ठिवरिसो तीसइवरिसो णराहिवो जाओ ।
उभयत्थ जायसद्दो वरिसविभागं विसेसेइ ॥ ४० ॥

यथा कश्चित् पुरुषः षष्टिवर्षः सर्वायुष्कमाश्रित्य त्रिंशद्वर्षः नराधिपो जात उभयत्र मनुष्ये राजनि च जातशब्दोऽयं प्रयुक्तो वर्षविभागमेवास्य दर्शयति । षष्टिवर्षायुष्कस्य पुरुषसामान्यस्य नराधिपपर्यायोऽयं जातः अभेदोपचारितभेदात्मकत्वात् पर्यायस्य नराधिपपर्यायात्मकत्वेन चायं पुरुषः पुनर्जातो भेदानुपक्तामेदात्मकत्वात् सामान्यस्य एकान्तभेदेऽभेदे वा तयोरभावप्रसङ्गाद्विराश्रयस्य पर्यायप्रादुर्भावस्य तद्विकलस्य वा सामान्यस्यासंभवात् संशयविरोधवैयधिकरण्याऽनवस्थोभयदोषादीनामनेकान्तवादे च प्रागेव निरस्तत्वात् ॥ ४० ॥

[दृष्टान्तगृहीतव्याप्तेः सत्त्वहेतोर्दार्ष्टान्तिके केवले उपनयनम्]

दृष्टान्तं प्रसाध्य दार्ष्टान्तिकयोजनामाह—

एवं जीवद्दव्वं अणाइणिहणमविसेसियं जम्हा ।
रायसरिसो उ केवलिपज्जाओ तस्स सविसेसो ॥ ४१ ॥

एवमनन्तरोक्तदृष्टान्तवज्जीवद्रव्यमनादिनिधनमविशेषितभव्यजीवरूपं सामान्यं यतो राजपर्यायसदृशः केवलिपर्यायस्तस्य तथाभूतजीवद्रव्यस्य विशेषस्तस्मात् तेन रूपेण जीवद्रव्यसामान्यस्यापि कथंचिदुत्पत्तेः सामान्यमप्युत्पन्नं प्राक्तनरूपस्य विगमात् सामान्यमपि तद्भिन्नं कथंचिद् विगतं पूर्वोत्तरपिण्डघटपर्यायपरित्यागोपादानप्रवृत्तैकमृद्द्रव्यवत् केवलरूपतया जीवरूपतया वा अनादिनिधनस्याभिन्नं द्रव्यमभ्युपगन्तव्यम् प्रतिक्षणभाविपर्यायानुस्यूतस्य च मृद्द्रव्यस्याध्यक्षतोऽनुभूतेर्न दृष्टान्तासिद्धिरित्यभाव् केवलं कथंचित् सादि कथंचिदनादि कथंचित् सपर्यवसानं कथंचिदपर्यवसानं सत्त्वात्सत्त्ववदिति स्थितम् ॥ ४१ ॥

[जीव-तत्पर्यायगतं प्रामाणिकं व्यवहारमाश्रित्य द्रव्यपर्याययोरेकान्तभेदनिराकरणम्]

न द्रव्यं पर्यायेभ्यो भिन्नमेवेत्याह—

जीवो अणाइनिहणो 'जीव' त्ति य णियमओ ण वत्तव्वो ।
जं पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिट्ठो ॥ ४२ ॥

जीवोऽनादिनिधनो जीव एव विशेषरहित इति नियमतो न वक्तव्यम् यतः पुरुषायुष्कजीवो देवायुष्कजीवात् विशिष्टो जीव एव इति तयोर्भेदे पुरुषजीव इत्यादिभेदो न स्यात् [illegible] सामान्यस्य विशेषव्यवहाराभिव्यक्तेरनिमित्तत्वात् विशेषव्यवहारविधा [illegible] सामान्यस्य विशेषाभिधानस्यापि निर्निमित्तत्वप्रसंगात् [illegible] लोकव्यवहारव्यवस्थितिरिति सर्वमनवद्यम् । न च विशेषव्यवहारस्य बाधकसद्भावादपि मिथ्यात्वमित्यपि [illegible] ॥ ४२ ॥

[illegible]

[आत्मद्रव्यस्य स्वाभाविकैर्वैभाविकैश्च पर्यायैः कथंचिदेकानेकत्वप्रदर्शनम्]

केवलज्ञानस्य कथंचिदात्माऽव्यतिरेकादात्मनो वा केवलज्ञानाव्यतिरेकात् कथञ्चिदेकत्वं तयोरित्याह—

संखेज्जमसंखेज्जं अणंतकप्पं च केवलं णाणं ।
तह रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ॥ ४३ ॥

आत्मन एकत्वात् कथञ्चित् तदव्यतिरिक्तं केवलमप्येकम् केवलस्य वा ज्ञानदर्शनरूपतया द्विरूपत्वात् तदव्यतिरिक्त आत्माऽपि द्विरूपः असंख्येयप्रदेशात्मकत्वादात्मनः केवलमप्यसंख्येयम् अनन्तार्थविषयतया केवलस्यानन्तत्वादात्माऽप्यनन्तः । एवं रागद्वेषमोहा अन्येऽपि जीवपर्यायाश्छद्मस्थावस्थाभाविनः संख्येयाऽसंख्येयानन्तप्रकारा आलम्ब्यभेदात् तदात्मकत्वात् संसार्यात्माऽपि तद्वत् तथैव स्यात् । सोमिलब्राह्मणप्रश्नप्रतिवचने चागमे एतदर्थप्रतिपादकं च सूत्रम्—"एगे[1] भवं दुवे भवं" इत्यादि "जाव अणेगभूयभावभविए भवं" इति प्रश्ने उत्तरं-"सोमिला ! एगे वि अहं जाव अणेगभूयभावभविए य अहं । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? एगे वि अहं" इत्याद्युत्तरहेतुप्रश्ने हेतुप्रतिपादनम् । "सोमिला ! दव्वट्ठयाए एगे अहं, णाणदंसणट्ठयाए दुवे अहं" [भगवती० श० १८ उ० १० सू० ६४७] इत्यादि प्रकृतार्थसंवादि सिद्धम् । रागादीनां चैकाद्यनन्तभेदत्वमात्मपर्यायत्वात् यो ह्यात्मपर्यायः स एकाद्यनन्तभेदो यथा केवलावबोधस्तथा च रागादय इति स्थित्युत्पत्तिनिरोधात्मकत्वमदृत्यपि सिद्धमिति यत् परेणोक्तम्—"अनेकान्तात्मकत्वाभावेऽपि केवलिनि सत्त्वात् यत् सत् तत् सर्वमनेकान्तात्मकमिति प्रतिपादकस्य शासनस्याव्यापकत्वात् कुसमयविशासित्वं तस्यासिद्धम्" [ ] इति तदप्रयुक्तं[2] द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

तत्त्वबोधविधायिन्यां सम्मतिटीकायां द्वितीयं काण्डम् ।

---

१ "एगे भवं दुवे भवं अक्खए भवं अव्वए भवं अवट्ठिए भवं अणेगभूयभावभविए भवं ?
सोमिला ! एगे वि अहं जाव अणेगभूयभावभविए वि अहं ।
से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जाव-भविए वि अहं ?
सोमिला ! दव्वट्ठयाए एगे अहं, नाण-दंसणट्ठयाए दुविहे अहं, पएसट्ठयाए अक्खए वि अहं, अव्वए वि अहं अवट्ठिए वि अहं, उवयोगट्ठयाए अणेगभूयभावभविए वि अहं । से तेणट्ठेणं जाव-भविए वि अहं"—इति संपूर्णं सूत्रम् भगवतीसू० पृ० ७६० प्र० । २-त्थितिरो-आ० हा० वि० । त्थिविरो-भां० मां० । ३-तद् प्रयुक्तं द्र-भां० मां० । -तद् प्रत्यक्षं द्र-बृ० आ० हा० वि० । ४ (ग्रन्थाग्रम्) ७२५० सू० ।

शुद्धिपत्रम्

शुद्धिः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शैल्या	४९९	१५
प्रशस्त० फं०	५३९	१४
तत्त्वार्थश्लो०	५५३	१९

[आत्मद्रव्यस्य स्वाभाविकैर्वैभाविकैश्च पर्यायैः कथंचिदेकानेकत्वप्रदर्शनम्]

केवलज्ञानस्य कथंचिदात्माऽव्यतिरेकादात्मनो वा केवलज्ञानाव्यतिरेकात् कथञ्चिदेकत्वं तयोरित्याह—

संखेज्जमसंखेज्जं अणंतकप्पं च केवलं णाणं।
तह रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ॥ ४९ ॥

आत्मन एकत्वात् कथञ्चिद् तदव्यतिरिक्तं केवलमप्येकम्, केवलस्य वा ज्ञानदर्शनरूपतया द्विरूपत्वात् तदव्यतिरिक्त आत्माऽपि द्विरूपः असंख्येयप्रदेशात्मकत्वादात्मनः केवलमप्यसंख्येयम्, अनन्तार्थविषयतया केवलस्यानन्तत्वादात्माऽप्यनन्तः। एवं रागद्वेषमोहा अन्येऽपि जीवपर्यायाश्छद्मस्थावस्थाभाविनः संख्येयाऽसंख्येयानन्तप्रकाराः आत्मव्यतिरेकात् [illegible]

[illegible]

दनुमतिपादनम्। "सोमिला! दव्वट्ठयाए एगे अहं, णाणदंसणट्ठयाए दुवे अहं" [भगवती० श० १८ उ० १० सू० ६४७] इत्यादि भगवदागमादि सिद्धम्। [illegible] यो ह्यात्मपर्यायः स एकानेकरूपो यथा केवलज्ञानपर्यायात्मकतया च [illegible] स्वभावत्वमर्हत्यपि सिद्धमिति पत् परीक्षितम्—"अनेकान्तात्मकत्वाभावेऽपि [illegible] यत् सत् तत् सर्वमनेकान्तात्मकमिति प्रतिपादकस्य [illegible] सिद्धम्" [ ] इति सर्वं प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

तपगच्छीयविद्यापीठसंस्थापितविद्याविधायिन्यां [illegible] द्वितीयं काण्डम्।

---

१ "एगे भवं दुवे भवं अक्खए भवं अव्वए भवं अवट्ठिए भवं अणेगभूयभावभविए भवं।
सोमिला! एगे वि अहं जाव अणेगभूयभावभविए वि अहं।
से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ जाव—भविए वि अहं?
सोमिला! दव्वट्ठयाए एगे अहं, णाण-दंसणट्ठयाए दुविहे अहं, पएसट्ठयाए अक्खए वि अहं, अव्वए वि अहं, अवट्ठिए वि अहं, उवओगट्ठयाए अणेगभूयभावभविए वि अहं। से तेणट्ठेणं जाव—भविए वि अहं"—इति [illegible] भगवतीसू० श० १८ उ० १० सू० ६४७ [illegible]। २-[illegible]-भा० डा० वि०। [illegible]-भां० वा०। ३-[illegible] प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् [illegible] डा० वि०। ४ (प्रस्थम) ८२५० पृ०।
[illegible]

गूजरातनी साहित्यने दीपावनारा ग्रन्थो

३ आर्यविद्याव्याख्यानमाळा—पूंठानी पट्टी. कि० २-०-०
कागळनी पट्टी. कि० २-८-०
४ प्राचीन साहित्य—(श्रीरवीन्द्रनाथ ठाकोरना पुस्तकनो अनुवाद). कि० ०-७-०
८ आर्योना तहेवारोनो इतिहास—ले० त्रवेदी. कि० ३-८-०

छपाता ग्रन्थो

प्राचीन गूजरातीगद्यसंदर्भ—सं० श्री० जिनविजयजी.
प्रबन्धचिन्तामणि— ,,
सन्मतितर्क भाग ५—सं० पं० सु० तथा पं० बे०

गूजरात विद्यापीठ द्वारा प्रकाशित

श्रीरायचन्द्र जिनागमसंग्रह

भगवतीसूत्र भाग १—(मूळ अने टीकाना गूजराती अनुवाद सहित)
अनु० पं० बे. जी. दोशी कि० ९-०-०
,, ,, २— ,, ,, ,, ,, ,, ,,
,, ,, ३—(छपाय छे) अनु० पं० भगवानदास दोशी.

पुरातत्त्व प्रकाशित भाग १-२-३-४-५.

पुरातत्त्व त्रैमासिकना आज सुधीमां प्रकट थइ चुकेलां १,२,३,४ अने ५ पुस्तकोनी पाका पुंठानी बांधेली थोडी नकलो तैयार छे. ए दरेक पुस्तकमां जैन, बौद्ध अने हिंदु साहित्यने लगता अनेक प्रकाशनो अने उच्च कोटिना अनेक लेखोनो उत्तम संग्रह थयेलो छे. प्रत्येक पुस्तकभंडारमां अने विद्वान् अभ्यासिओना गृहसंग्रहमां ए पुस्तको अवश्य संग्रहवा योग्य छे.

मूल्य दरेक पुस्तकनुं रु० ५-१२-० टपाल खर्च जुदुं.

प्राप्तिस्थान—
गूजरात पुरातत्त्वमंदिर,
अमदावाद

गूजराती साहित्यने दीपावनारा ग्रन्थो

३	आर्यविद्याव्याख्यानमाळा—छींटनी पट्टी.	किं० २–०–०
	चामडानी पट्टी.	किं० २–८–०
४	प्राचीन साहित्य—(श्रीरवीन्द्रनाथ टागोरना पुस्तकनो अनुवाद)	किं० ०–७–०
८	आर्योना तहेवारोनो इतिहास—ले० ऋग्वेदी.	किं० ३–८–०

छपाता ग्रन्थो

प्राचीन गूजरातीगद्यसंदर्भ—सं० श्री० जिनविजयजी.

प्रबन्धचिन्तामणि— ,,

सम्मतितर्क भाग ५—सं० पं० सु० तथा पं० बे०

गूजरात विद्यापीठ द्वारा प्रकाशित

श्रीरायचन्द्र जिनागमसंग्रह

भगवतीसूत्र भाग १—(मूल अने टीकाना गूजराती अनुवाद सहित) अनु० पं० बे. जी. दोशी		किं० ९–०–०
,, ,, २—	,, ,,	,, ,, ,, ,,
,, ,, ३—(छपाय छे) अनु० पं० भगवानदास दोशी.		

पुरातत्त्व प्रकाशित भाग १–२–३–४–५.

पुरातत्त्व त्रैमासिकना आज सुधीमां प्रकट थइ चुकेलां १,२,३,४ अने ५ पुस्तकोनी पाका पुंठानी बांधेली थोडी नकलो तैयार छे. ए दरेक पुस्तकमां जैन, बौद्ध अने हिंदु साहित्यने लगता अनेक प्रकारना अने उच्च कोटिना अनेक लेखोनो उत्तम संग्रह थयेलो छे. प्रत्येक पुस्तकभंडारमां अने विद्वान् अभ्यासिओए गृहसंग्रहमां ए पुस्तको अवश्य संग्रहवा योग्य छे.

मूल्य दरेक पुस्तकनुं रु० ५–१२–० टपाल खर्च जुदो.

प्राप्तिस्थान—
श्री–गूजरात पुरातत्त्वमंदिर,
अमदावाद